

de Helling

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Politiek anno 2000

Politicooloog Kitschelt: Gouden eeuw democratie voorbij

Luuk van Middelaar: Geen utopisme, geen pragmatisme, wat wel?

Duyvendak & Tonkens: Zelfbeschikking versus maakbaarheid

Lokale democratie in de steigers

Hoe regeert groen in Europa?

POLITIEK 2000

De nummers van de laatste twee jaargangen van de Helling bevatten steeds een thema. Om sleur te voorkomen en u te verrassen besloten we die vanzelfsprekendheid eens te doorbreken. Gewoon een rijke potpourri van artikelen met voor elk wat wils. Maar bij het binnendruppelen van de artikelen bleken ze, heus waar geheel onbedoeld, als een dominospel aan elkaar te leggen. Het begint met het artikel over zelfontplooiing en zelfbeschikking, naar aanleiding van boeken van Evelien Tonkens en Jan Willem Duyvendak. In het interview reflecteren de auteurs op de politiek van de jaren zeventig en van de jaren negentig en het gesprek mondt uit in de vraag of het mogelijk is in politiek handelen het dromen te combineren met het dagelijkse, idealisme te combineren met realisme. Dat is precies de vraag die Luuk van Middelaar – die we gevraagd hadden een stuk te schrijven over de actualiteit van de Franse filosoof Claude Lefort – in zijn artikel probeert te beantwoorden. Hij spitst zijn stuk toe op de vraag of 'ont-pronk-ing' automatisch 'ver-kok-king' betekent. Nee, is zijn conclusie; Lefort maakt duidelijk dat het afzweren van utopisme niet onvermijdelijk hoeft te leiden tot realisme, sterker: niet mág leiden tot realisme. De a-politieke technocratische opstelling van Paars – zie bijvoorbeeld haar privatiseringsbeleid – is een gevaar omdat het suggereert dat politiek overbodig is. Van Middelaar krijgt elders in dit nummer gelijk van Arthur Schram die, in een helder lesje economie, uitlegt dat Paars ten onrechte doet alsof al die privatisering een pure economische afweging is, omdat voorbij gegaan wordt aan rechtvaardigheidsoverwegingen die het vraagstuk juist zeer politiek maken.

Als politiek niet overbodig is wat houdt politiek dan in, en hoe en waar krijgt die vorm? Die laatste vraag dringt zich op sinds gesproken wordt over de crisis van 'de politieke partij'. De gerenommeerde Duits-Amerikaanse politicoloog Herbert Kitschelt weerlegt in het openingsartikel het gesomber over de politieke democratie en het aangekondigde einde van de politieke partij. Zowel de lage kiezersopkomst, als de dalende ledenaantallen, als het vermeende belang van leiders boven inhoud zijn voor hem geen symptomen van een ondergang van de politieke partij. Kitschelt ziet wel een uitholling van haar positie als gevolg van het wegglekken van macht van het parlement naar 'de samenleving'. Is dat erg en moet die verplaatsing van macht worden gekeerd? Toegespitst op de lokale democratie staan achterin dit nummer twee meningen tegenover elkaar: een pleidooi voor meer macht naar de burger (referenda, gekozen bestuur), tegenover een pleidooi voor reanimatie van de gemeenteraad. Dit mede naar aanleiding van het rapport van de commissie Elzinga.

Kortom, deze Helling werd opeens een nummer over *De Politiek*. Daarom prijzen we ons gelukkig dat we juist nu onze 'verslaggevers' op pad hadden gestuurd door Europa om op zoek te gaan naar de ervaringen van groene partijen die meeregeren. Want we moeten ons natuurlijk ook de vraag stellen: wat is 'groene politiek'? Ook Kitschelt gaat overigens in op die vraag.

Daarmee zijn niet alle artikelen genoemd. Een kan in deze tijden van excuses niet onvermeld blijven. Lolle Nauta ontfaelt in een fascinerend essay onze omgang met het verleden en de politieke instrumentalisering daarvan, onder de titel 'Schaduw van de moderniteit'. Het is geen pleidooi voor excuus maar voor confrontatie.

4 Politieke partij

'Parlementen en politieke partijen verliezen invloed maar verdwijnen niet', aldus de politicoloog Herbert Kitschelt. Een interview.

12 Zelfbeschikking

Hoe autonoom mag het individu zijn? Evelien Tonkens en Jan Willem Duyvendak over zelfontplooiing en zelfbeschikking.

16 Groen regeert

In vijf Europese landen zijn groene partijen aangeschoven bij de macht. Een reportage over breekpunten en brekebenen.

COLOFON

De Helling, tijdschrift voor linkse politiek, is een onafhankelijk politiek magazine met belangstelling voor ontwikkelingen op het sociale en culturele vlak. De Helling verschijnt viermaal per jaar. Losse nummers: f 13,-, jaarabonnement: f 49,-, gironummer: 2737994, Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks (o.v.v. DE HELLING). **Uitgever:** Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks. **Hoofredacteur:** Jelle van der Meer. **Redactie:** Klazien Brummel, Ivo Hartman, Menno Hurenkamp, Monique Kremer, Tom van der Lee, Annet Lekkerkerker, Harro Maas, Maarten van Poelgeest, Fransien van der Putt, Evelien Tonkens, Ido Verhagen. **Vormgeving & zetwerk:** Slothouwer Producties, Amsterdam. **Druk:** Drukkerij Raddraaier. **Abonnement:** De abonnee verplicht zich het abonnementsgeld over te maken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar. Niet voor 1 januari opgezegde abonnementen worden automatisch voor één jaar verlengd. **Redactiesecretariaat, administratie & correspondentie:** DE HELLING, Postbus 8008, 3503 RA Utrecht 030 239 99 00. **Omslagfoto:** Roger Dohmen / HH. ISSN 0922 - 01 19

de inhoud

4 GOUDEN EEUW DEMOCRATIE VOORBIJ

Interview met de politicoloog Herbert Kitschelt

Maarten Davelaar en Menno Hurenkamp

8 ONTPRONKING EN VERKOKKING

Politiek voorbij utopie en realisme

Luuk van Middelaar

12 DE ARMETIERIGHEID VAN ZELFBESCHIKKING

Interview met Evelien Tonkens en Jan Willem Duyvendak

Jos van der Lans

16 GROEN REGEERT

Groen-linkse partijen in 5 landen aan de macht

Maarten Davelaar en Richard Wouters

20 HET VERLEDEN ALS MODERNE UITVINDING

Over kritiek en confrontatie

Lolle Nauta

26 PRIVATISERING

Tussen politiek en economie

Arthur Schram

29 DE LAATSTE SOCIALIST?

Lafontaine en de neo-liberale hegenomie

Alfred Kleinknecht

32 GROENE BELASTING

De prikkel die niet prikt

Han van de Wiel

35 GEMANKEERDE EMANCIPATIE

WAO en vrouwen

Kees de Hoog

38 MOBILITEIT TUSSEN VRIJHEID EN GELIJKHEID

Over de afweging van waarden

Harrie Welles, Ingrid Horstik en John Pommer

42 MINDER PARTIJ, MEER BURGER

Lokale democratie 1

Jelle van der Meer

45 LEVE DE RAAD!

Lokale democratie 2

Ivo Hartman

RUBRIEKEN:

15 Marja Vuijsje

28 Hans Schoen

48 Sporen: **1813**

AANBIEDING

Als u abonnee wordt van **de Helling** betaalt u het eerste jaar slechts **15 gulden** (normaal 49 gulden).

☐ Ja, ik neem **de Helling**. Ik betaal met de acceptgiro die mij wordt toegestuurd.

Naam .....

Adres .....

Postcode .....

Woonplaats .....

Sturen naar: de Helling, Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

GOUDEN EEUW

van de democratie

is voorbij

Hij is optimistisch over de Oost-Europese democratie en voorspelt zwaar weer voor de West-Europese groene partijen.

Herbert Kitschelt is een wereldtopper onder politicologen, auteur van vele boeken over de Europese democratie.

Terwijl collega's een langzaam uiteenvallen van de politieke democratie voorzien, is Kitschelt minder somber. 'Parlementen en politieke partijen verliezen invloed maar verdwijnen niet. Macht zal zich verspreiden en er ontstaan nieuwe tegenmachten.'

Maarten Davelaar en Menno Hurenkamp

Zijn politieke afkomst ligt 'ergens links van de Frankfurter Schule' en als *political being* ligt zijn hart bij de roodgroene coalitie in Duitsland. De inmiddels al jaren in de Verenigde Staten docerende Herbert Kit-

schelt grinnikt bij die bekentenissen. Onder politicologen is Kitschelt wereldberoemd. 'Een absolute topper' noemen zijn Nederlandse collega-hoogleraren hem. Je kunt het niet verzinnen of Kitschelt heeft

er uitgebreid onderzoek naar gedaan; links-libertaire partijen (in het bijzonder de Duitse en Belgische Groenen), extreemrechtse partijen, de sociaaldemocratie en, meest recent, partijstelsels in Oost-Euro-

'Ik denk dat in de meeste

West-Europese landen de ruimte voor groene partijen aan het krimpen is.'

pa. Het maakt de vergelijkende politico-log een arendsoog van de democratie, die als geen ander schijnbaar zorgelijke ontwikkelingen, van dalende kiezersopkomsten tot afbrokkelende natiestaten, zonder de inmiddels gebruikelijke pessimistische ondertoon weet te analyseren. Hij is even in Nederland, onder andere ter gelegenheid van het dertigjarig bestaan van de Nijmeegse opleiding politicologie. Zijn lezing op het jubileumcongres over de toekomst van partijstelsels eindigt met de stelling dat de politieke partijen in Oost-Europa lijden aan *the advantage of backwardness*.

Prikkelend genoeg om het gesprek mee te openen. Oost-Europa wordt immers gezien als een *tabula rasa* waar het gaat om politieke instituties en democratische betrokkenheid van burgers. En er lijkt – vanuit het perspectief van onze 'oude' democratieën – weinig aanleiding de lage verwachtingen bij te stellen. Maar Kitschelt wijst op bevindingen uit eerder onderzoek: in de westerse democratieën is sinds de Tweede Wereldoorlog een structuur ontstaan van met elkaar verbonden belangengroepen, overlegorganen, politieke partijen en vakbonden. Uit zijn onderzoek naar de sociaaldemocratie bleek dat de partijen met het hoogste aantal leden en de sterkste bindingen met belangengroepen en vakbonden, de minste manoeuvreerruimte hebben om effectief op veranderingen te reageren. Kitschelt haalt oud-SPD-secretaris Glotz aan die zijn partij eens met een tanker vergeleek: het kost kilometers eer deze van koers is veranderd. Deze conclusie geldt volgens Kitschelt ook voor partijen van andere politieke kleur.

'In de voormalige communistische staten hoeven de partijen geen rekening te houden met al die organisatorische banden en lasten uit het verleden. Daarom geldt voor hen het voordeel van de achterstand. Ze kunnen flexibeler opereren. In Hongarije en Polen hebben de sociaaldemocraten – voor een deel ex-communisten – weliswaar banden met de vakbonden, maar die zijn van een andere orde. De voormalige Hongaarse communistische partij verving in 1989 gewoon in één keer alle partijkaarten. Wie geen nieuwe kwam ophalen was lid af. Dat schiep een enorme ruimte voor de hervormingsgezinde vleugel. Als de Zweedse of Oostenrijkse sociaaldemocraten dat ook zouden doen, zou dat ruimte bieden aan de meer flexibele kern van de partij.' Bijvoorbeeld om veranderingen in de vastgelopen, langs traditionele weg nauwelijks te hervormen pensioensystemen door te voeren.

Zijn vorig jaar verschenen boek *Post-communist party systems* is gewijd aan de afronding van de 'derde golf van democratisering'.

Die begon begin jaren zeventig in Portugal en Spanje, bereikte Latijns-Amerika en eindigde in Oost-Europa en de voormalig Sovjet-Unie. Anders dan in de andere regio's is van uniformiteit van de politieke stelsels in dit laatste gebied geen sprake. Latijns-Amerika wordt tegenwoordig overwegend democratisch geregeerd, het Midden-Oosten vooral autoritair, maar in de regio van de post-communistische landen is alles te vinden, van goed functionerende democratieën als Hongarije en Polen, randgevallen als Roemenië en Macedonië, tot autoritaire regimes (Wit-Rusland). Kitschelt: 'Je blijkt niks te kunnen voorspellen op basis van een gezamenlijke geschiedenis van meer dan veertig jaar. Dat mysterie stelt politieke wetenschappers voor vragen. Doorslaggevend voor deze landen blijkt niet het communisme te zijn, maar het systeem dat er voor het communisme was. Was er destijds sprake van een zekere mate van democratie, economische vrijheid? Waren er al kenmerken van een zich ontwikkelende democratische carriërbureaucratie, in plaats van een autoritair-paternalistische bureaucratie?' Waar dat het geval is ontstaat na 1989 al snel een partijdemocratie waar ook de 'oude' politici mee om weten te gaan. Bovendien blijkt er dan ook op cultureel niveau vrij brede steun voor democratie te bestaan. Polen en Hongarije zijn goede voorbeelden, Rusland vormt precies het tegendeel. In de meeste van de embryonale democratieën van vooral Midden-Europa blijkt dat de betrokkenheid van burgers bij de democratie behoorlijk geworteld is, ondanks een erg kleine binding aan en identificatie met de nieuwe partijen. 'Het electoraat en ook de politici hebben een behoorlijk ontwikkeld begrip van democratische verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid.'

BIEFSTUK

De toekomst van de democratie mag er in Oost Europa veelbelovend uitzien, het blijft voorlopig een biefstuk-democratie, of in Oost-Europese termen: worst-democratie. Het verlangen naar materiële welvaart zet de toon van het debat. Voor groene partijen ziet Kitschelt in de post-communistische landen de komende tijd nau-

welijks een rol weggelegd. 'Tijdens de communistische regimes was groene politiek een schild waarachter je aan oppositie kon doen, zonder dat het meteen als subversief kon worden afgedaan. Na 1989 verdwenen die thema's van het toneel.' Wat er nu onder de groene vlag opereert heeft volgens de Kitschelt weinig van doen met de westerse groene partijen. Zoals hem al voorspeld was door zijn Oost-Europese collega-wetenschappers, scoren kwesties als homorechten of de milieuproblematiek nauwelijks onder de bevolking en politici. Luxe problemen, dat vinden ze het. 'De eerste tien, twintig jaar moet je geen groen succes in Oost- en Midden-Europa verwachten.'

Ook voor de West-Europese groene partijen voorspelt Kitschelt zwaar weer, al benadrukt hij alleen in algemene termen en niet over specifieke landen te kunnen praten. 'Ik denk dat in de meeste West-Europese landen de ruimte die groene partijen hebben aan het krimpen is. Er is definitief gewonnen terrein, maar daar is men op vastgepind: links in economische kwesties, en libertair in sociale en culturele kwesties. De groene partijen appelleren daarmee echter vooral aan mensen die werken in de publieke sector in brede zin.' Hij doelt op mensen werkzaam bij overheid, onderwijs, zorg en welzijn en andere gesubsidieerde organisaties. Deze kiezersgroep neemt door veranderingen op de arbeidsmarkt gestaag af. 'De instroom van hoger opgeleiden verschuift meer en meer naar de private sector.' Deze ontwikkeling verklaart voor een deel de politieke opstelling van studenten die Kitschelt meer en meer *market liberals* ziet worden. De verschuiving in de oriëntatie van studenten zal consequenties hebben voor de opstelling in hun latere (politieke) leven. Waarden als kwaliteit van leven, noodzaak van milieubescherming en inspraak en zeggenschap zullen belangrijk blijven, maar vaker met een meer rechtse politieke opstelling verbonden worden.

GroenLinks echter doet het behoorlijk goed onder jongere, hoogopgeleide werknemers in de commerciële sector. Is het de uitzondering op de regel? Of zijn de nieuwe scheidslijnen die Kitschelt ontwaart in werkelijkheid niet zo hard en vervaagt het onderscheid tussen de publieke en private sector op veel terreinen? Kitschelt verontschuldigt zich de Nederlandse situatie niet voldoende te kennen, maar blijft bij zijn analyse: 'Analytisch gezien blijft het sleutelwoord: de mate van arbeidsmarktrisico dat mensen lopen.' De banengroei zit in de consulting, media, communicatie en alles wat met *cyberspace* te maken heeft. De groene partijen zullen de werknemers in

---

‘Partijen zullen altijd op

inhoud blijven concurreren, er blijft genoeg te kiezen over.’

deze sectoren met nieuwe thema's moeten aanspreken.

Een aantal eigenschappen van de groene partijen komen daar goed bij van pas, zoals de lossere organisatievorm, het ontbreken van een grote vaste achterban en een relatief klein kader. ‘De in- of uitstroom van slechts een handvol actieve leden kan grote gevolgen voor de inhoudelijke koers hebben. Groene partijen zijn meer dan hun grote concurrenten gevoeliger voor kleine groepen die nieuwe ideeën en nieuwe manieren van politiek bedrijven mee nemen. Enerzijds uit dit zich in een *jumping around in ideological terms*, anderzijds in flexibiliteit om in te spelen op veranderingen.’ Zo zijn de groene partijen volgens Kitschelt in veel landen nog steeds de voornaamste bron van politieke innovatie, ook op terreinen waarop je dat niet direct zou verwachten. Hij haalt het Duitse pensioendebat aan. Die *Grünen* waren de enigen die destijds de CDU-voorstellen voor hervorming van het pensioenstelsel niet weghoonden, en die ook nu, tegen de rest van de politieke elite in, serieus werk willen maken van hervormingen. Dat dit deels uit welbegrepen eigenbelang gebeurt – de groene kiezers ‘lijden’ onder het huidige systeem dat zwaar op de jongeren drukt – doet hier niks aan af, meent Kitschelt.

De inhoud van de begrippen ‘links’ en ‘rechts’ is definitief veranderd. Kitschelt: ‘In veel economische kwesties speelt de links-rechts tegenstelling niet meer zo. In de Verenigde Staten zie je momenteel wel een groei in ideologische intensiteit van het discours maar dan vooral op socio-culturele thema's als multiculturalisme en genderkwesties.’ De veronderstelling dat hiermee ook het einde van economische verdelingsvraagstukken als politiek thema in zicht komt, is onterecht. ‘Er zijn nieuwe conflicten maar die lopen niet noodzakelijk langs klasselijnen. De strijd tussen marktsectoren heeft de overhand genomen boven scheidslijnen tussen klassen. We zullen meer en meer conflicten tussen de publieke en de private sector zien, of tussen sectoren die stevig geïntegreerd zijn in de wereldeconomie en meer afgeschermd. Of tussen groepen met verschillende opleidingsniveaus; tussen professionals met een *exit option* en zij die minder mobiel zijn. Deze mobiliteit beïnvloedt ook weer de politieke voorkeuren van mensen.’ Ter illustratie wijst Kitschelt op de scheidslijnen in de debatten in de Scandinavische landen over de aanpassingen van de welvaartsstaat, waar de exportgeoriënteerde bedrijven én vakbeweging samen optrekken tegen de publieke sector en industrieën die voor de binnenlandse markt produceren. Deze hedendaagse verdelingsvraagstukken

zijn nooit voorzien in de traditionele marxistische theorieën. Om ze te begrijpen moeten volgens Kitschelt nieuwe concepten ontwikkeld worden waarin politieke voorkeuren van mensen verbonden worden met zaken als opleiding, vaardigheden, arbeidsverleden en netwerk.

PROTESTBEWEGING

De ‘kleine gouden eeuw’ van de democratie is allang voorbij, constateren we en Kitschelt werpt de vraag op wat volgt op die heerlijke tijd van herkenbaarheid. Tot pakweg halverwege de jaren zestig, toen de nationale staat nog baas in eigen huis was, stabiele belangengroepen voor voorspelbare collectieve actie zorgden, politieke elites op loyale massaorganisaties konden rekenen, de kiezer vertrouwen had in de politiek en zich jaren achtereen identificeerde met één en dezelfde partij, toen leefden we in een stabiel democratisch paradijs. Zoals veel van zijn collega's neemt ook Kitschelt dit paradijs als referentiepunt. Om van daaruit te analyseren wat er op volgde en wat ons nog te wachten staat. Om alle veranderingen – van globalisering tot politieke participatie van burgers – te duiden onderscheidt hij twee visies op de toekomst van de democratie: desorganisatie en reorganisatie.

De aanhangers van het *desorganisatie*-perspectief zien een wereldeconomie ontstaan waarin natiestaten over weinig macht meer beschikken en de boventoon gevoerd gaat worden door technocratische elites, in wisselende en elkaar beconcurrerende coalities van politici en bedrijfsleven. Deze elites onttrekken zich steeds meer aan democratische verantwoording. Parlementen verliezen hun invloed en in de relatie partijen-kiezers delven de laatste het onderspit.

Kitschelt: ‘De *reorganisatie*-aanhangers herkennen de tendensen in deze richting, maar menen dat de democratie voldoende spankracht heeft om zich aan te passen en de negatieve gevolgen te dempen. Kijk maar naar de vrij succesvolle pogingen van Nederland om tégen de mondiale ontwikkelingen in een hoge mate van sociale gelijkheid, onder acceptatie van onvolledige werkgelegenheid, te handhaven.’ Als tegenmacht ontstaan nieuwe invloedrijke

protestbewegingen. Nationale parlementen verliezen weliswaar invloed, maar, zo meent Kitschelt: ‘van een einde van de democratie waarin wetgevende bevoegdheden verdwijnen, is geen sprake. Eerder valt een verspreiding van macht te verwachten, over meer politieke niveaus, en onder nieuwe maatschappelijke verbanden, in een soort van subsidiariteit.’ Kitschelt doelt op klanten- en consumentenraden, zoals die van patiënten in de zorg, en nieuwe vormen van corporatieve besluitvorming.

Politieke partijen krijgen het moeilijk, maar volgens de aanhangers van de reorganisatie-visie behouden ze hun positie door *trial and error*: ze moeten hun taken herdefiniëren en worden bovendien geconfronteerd met burgers die zich buiten de partijen en oude elites om organiseren, maar de democratische basiswaarden staan niet ter discussie. ‘Terwijl de desorganisatie-aanhangers het groeiende wantrouwen in de politiek zien als een uiting van verval, duiden de reorganisatiedenkers de steeds kritischer opstelling van de burger positief.’ Kitschelt glimlacht: ‘Om met Lenin te spreken: vertrouwen is goed, controle is beter.’ Volgens Kitschelt zijn de desorganisatie-aanhangers zowel ter rechter als ter linkerzijde van het politieke spectrum te vinden, terwijl de optimistische, ‘Blairistische’ kijk op de toekomst van de democratie overwegend van de gematigd linkerzijde komt. Hij acht zelf, op empirische gronden, een reorganisatie van de democratie het meest waarschijnlijk.

Van Blair naar de Derde Weg is een kleine stap. Kitschelt gaat achteruit zitten: ‘Niemand weet precies wat daar onder verstaan moet worden. De drie dominante politieke paradigma's – markt, planning en gemeenschap – zijn absolute, ideologische visies, een soort Utopia's. Maar we hebben het einde van de utopie bereikt. Zelfs het liberalisme is nauwelijks waargemaakt, als je kijkt naar alle regelgeving en overheidsingrijpen in de Verenigde Staten. Compromissen tussen deze drie zijn onvermijdelijk gebleken, maar die laten zich slecht benoemen. Ik vermoed dat je hier bij de kern van de Derde Weg komt: vergeet Utopia, vergeet de monistische blauwdrukken, werk pragmatisch voor elk probleem een eigen oplossing uit, of het nou de financiering van de nationale oudedagsvoorziening of de kinderopvang is.’ Dit is in lijn met de reorganisatie-denkers die nieuwe arbeidsdelingen in de politiek zien ontstaan, waarin de problemen op het meest geëigende niveau te lijf worden gegaan. En waarin elk maatschappelijk thema, volgens het moderne subsidiariteitsbeginsel, de meest betrokken politieke actoren activeert.

'Ik geloof niet dat charisma

zoveel impact heeft.'

Critici brengen de Derde Weg graag in verband met doorgesloten pragmatisme waarbij het politieke bedrijf is gereduceerd tot een hobby van een kaste van technocratische managers. Waarmee de beruchte kloof tussen burgers en bestuurders slechts verbreed wordt. Kitschelt veegt de vloer aan met dit pessimisme. 'Geen enkele theorie over technocratische bestuursvormen heeft ooit aannemelijk kunnen maken dat er een zichzelf in standhoudende technocratenlaag zou kunnen ontstaan die totaal andere doelen nastreeft dan de rest van de samenleving. Daarvoor is er te veel concurrentie tussen de elites. Zij moeten wel eerst aan de top komen en daarvoor hebben ze steun en middelen vanuit de samenleving nodig. Er bestaat geen *silent conspiracy*.' Bovendien zijn maatschappij en bestuur ook anderszins te veel met elkaar verweven: 'Veel conflicten zijn te groot om alleen vanuit een klein machtscentrum te lijf te gaan. Daarnaast is de kennis om de "van boven" aangedragen oplossingen te bekritisieren wijdverbreid in onze maatschappij.'

Ook over de vermeende verdringing van ideologie en inhoud door imago maakt hij zich geen zorgen. 'Ik geloof niet dat charisma zoveel impact heeft. Kiezersonderzoeken naar het effect van het "hebben van de minister-president" laten zien dat dit klein is in de liberale westerse democratieën. Kiezers gebruiken persoonlijkheden om de standpunten van een partij te laten leven. Zelfs in Amerika kun je bijvoorbeeld de aanhang van de Republikeinen exact identificeren op hun ideologische positie. Blair is zo populair omdat hij bepaalde ideeën overbrengt. Mijn boek over sociaal-democratische partijen is bekritiseerd omdat ik het effect van leiderschap onvoldoende in ogenschouw zou hebben genomen. Maar het opmerkelijke met sociaaldemocratische leiders is juist dat ze leiders worden omdat hun partijen de juiste posities innamen.'

ONEERBIEDIG

Zijn optimisme als wetenschapper over het aanpassingsvermogen van de democratie is groot. De basiskenmerken van het systeem staan weliswaar onder druk, maar bezwijken niet. Dat geldt ook voor de politieke partijen als een van de verschijningsvormen ervan. Zij zullen blijven bestaan, hoewel de vraag welke partij, of welke soort partijen overleeft, volgens Kitschelt open staat. Hij relateert in dat verband ook nog even een andere populaire observatie, namelijk dat partijen steeds meer op elkaar gaan lijken door naar het midden te trekken. 'Partijen zullen altijd op inhoud blijven concurreren, er blijft ge-

noeg te kiezen over. Overigens is het moeilijk om in algemene termen over dit soort tendensen te spreken. Het is afhankelijk van de specifieke democratie-inrich-

ting in een land aan welke strategische prikkels partijen blootstaan. In een systeem als het Nederlandse is er voor de groenen een kleinere prikkel om hun standpunten te matigen dan in het Duitse. Wellicht gebeurt het hier wel, maar de prikkel is kleiner, en dat komt omdat de radicalen in GroenLinks er niet van beschuldigd kunnen worden dat zij een gematigde centrumcoalitie onmogelijk maken en zodoende ruimte geven voor een rechtse coalitie, zoals dat in Duitsland wel zou kunnen. Dat vereist dat D66 verdwijnt of op een andere wijze het centrum hier krimpt. Dan zou GroenLinks hier in een gelijke strategische positie komen als Die Grünen in Duitsland. Met de verhouding VVD-PvdA als CDU-SPD.'

Ook de groeiende desinteresse in politieke partijen als zodanig, zich uitend in het nauwelijks nog komen opdagen bij verkiezingen, vermag hem niet te verontrusten. Hij ziet nergens bewijzen dat mensen minder geïnteresseerd zijn in partijen of politiek. 'Afkalvende ledentallen of afnemende deelname aan verkiezingen kunnen een uiting van strategisch gedrag zijn en hoeven helemaal geen desinteresse aan te geven.' Zelfs al zou dat wel het geval zijn, dan nog ziet de politicoloog geen reden voor paniek. 'Wat is gezonder, uitgaande van een redelijk functionerende democratie: een opkomst van 80 procent van mensen die grotendeels uit gewoonte altijd op dezelfde partij stemmen? Of dat slechts 40 procent verschijnt die bewust haar stem

uitbrengt? Het gaat politici toch alleen maar om die laatste groep, want de strategische keuzen van deze kiezers maken het verschil. Het is dus maar de vraag of een hoge opkomst wel een teken van een goed functionerende democratie is.'

De verleiding om inkomsten bij het bedrijfsleven te gaan zoeken, zou een rond-

uit negatief bijeffect kunnen zijn, maar verder vormt ook de dramatische afname van de ledentallen van partijen voor Kitschelt geen bedreiging voor onze democratie: 'Hoeveel leden heeft een politieke partij nodig? Ze hebben leden nodig om functies te vervullen, en ze hebben leden nodig om het partijapparaat te laten draaien. Maar ze hebben het massale lidmaatschap dat we traditioneel associëren met politieke partijen, helemaal niet meer nodig. Dat zijn toch maar, oneerbiedig gezegd, *Parteilichen*. Het actief lidmaatschap is nooit groter geweest dan 10 procent van het totaal, in welke partij dan ook. Het is nogal een verschil of het aantal leden of het aantal actieve leden daalt. In Denemarken kelderde het ledental dramatisch, maar wat feitelijk gebeurde was dat vooral de *working class* afhaakte, terwijl de hoger opgeleiden, het actieve kader, gewoon lid bleef. Individuele partijen hebben misschien problemen maar over het geheel genomen is er niet echt iets aan de hand.'

Maarten Davelaar is politicoloog en werkzaam voor de Rotterdamse Pauluskerk; Menno Hurenkamp is politicoloog en redacteur van de Helling.

Laatste publicatie van Herbert Kitschelt: *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Coöperation*; samen met Z. Mansfeldova, R. Markowski and G. Toka; Cambridge University Press, 1999.

foto: Serge Ligteneberg / HH

Voorbij **UTOPIE** **REALISME**

Bestaat er, na de utopie, nog iets anders dan het realisme van Paars? Luuk van Middelaar laat aan de hand van de filosoof Claude Lefort zien dat het mogelijk is voor het ideaal van de democratische politiek op de bres te staan.

Luuk van Middelaar

Ze zijn lid van dezelfde partij en maken beiden sinds 1989 onafgebroken deel uit van de opeenvolgende kabinetten: Pronk en Kok. Toch belichaamt dit duo een van de laatste grote tegenstellingen in de Nederlandse politiek. Trek een denkbeeldige lijn van idealistische wereldverbeteraars naar pragmatische penningmeesters, en zie: Pronk staat aan het ene uiterste, Kok aan het andere. De ideologische krachtsverhouding tussen beide mannen verschuift sinds jaren in het voordeel van de premier. Wim Kok heeft de winstrekende tijdgeest mee, terwijl Jan Pronk lijdzaam moet toezien hoe niet alleen zijn geliefde ontwikkelingsministerie maar het hele Haagse vocabulaire in rap tempo wordt 'ontpronkt'. Pronk is met zijn utopische moralisme een voor velen onverteerbaar relict uit de lange-harenjaren van Den Uyls maakbare samenleving, terwijl de sobere Kok, die zijn entree op het Binnenhof pas maakte tijdens de daaropvolgende lubberiaanse no-nonsense-eighties, model staat voor de technocratische politiek waarmee Paars al zes jaar triomfen viert.

Dat is allemaal genoegzaam bekend. De brandende vraag is echter of de neergang van 'Pronk' alleen kon resulteren in de opkomst van 'Kok'. Leidt het opgeven van onhaalbare idealen onvermijdelijk tot het wegzinken in onbezielde polderpragmatisme? Betekent het ten lange leste loslaten van het geloof in de nieuwe mens of de klassenloze maatschappij (of in welke andere mooie morgenstond dan ook) automatisch het zich neerleggen bij de kille wetten van de markt? Zijn 'ontpronking'

en 'verkokking' noodzakelijk synoniem?

Zo worden de zaken doorgaans wel voorgesteld. Wie niet aan idealen doet, is meteen realistisch. Voor politici is deze voorstelling wel zo handig, zo leert een achterdochtige blik: de minister die zich kan verschuilen achter technocratische argumenten van het type 'economische noodzaak', is prompt ontslagen van de plicht een bepaalde beslissing als een politieke beslissing te verdedigen – als een machtsafweging die in het voordeel van sommigen en in het nadeel van anderen uitwerkt – en hoeft evenmin nog moeite te doen te kijken welke stille onrechtvaardigheden mogelijk kunnen worden vermeden.

In het Nederlandse publieke debat wordt nauwelijks getornd aan deze gemakzuchtige gelijkschakeling van 'ontpronking' en 'verkokking'. Sterker, de intellectuelen zijn in groten getale over dezelfde roetsbaan van utopisch idealisme naar cynisch realisme gegleden. Sommigen wat eerder, anderen wat later. Want hoewel het pronkiaanse maakbaarheidsideaal al decennia elke intellectuele kredietwaardigheid kwijt is en de bijbehorende filosofische Grote Verhalen tot vervelens toe in postmodern zoutzuur werden opgelost, lijkt het laatste stadium van de grote onttovering der intelligentsia pas nu bereikt.

De genadeklap werd gebracht door de Kosovo-oorlog uit 1999. De evidente, pijnlijke kloof tussen enerzijds de hoge morele inzet (het stoppen van mensenrechtenschendingen) en anderzijds de concrete politieke gevolgen (méér vluchtelingen en méér doden dan er zonder NAVO-ingrijpen zouden zijn geweest) bracht ook de

laatste moralisten in vertwijfeling. Zo konden de lezers van *de Volkskrant* afgelopen voorjaar constateren hoe commentator Anet Bleich van ellende voor het eerst van haar *gleichhaberische* leven niet meer wist wat zij moest vinden en schrijven – het alternatieve genre van de spottende achterdocht, waarin haar collega Jan Blokker al sinds mensenheugenis excelleert, is voor Bleich niet weggelegd. Dezelfde oorlog bracht filosoof Hans Achterhuis, altijd een goede barometer van de tijdgeest, tot het frappante essay *Politiek van goede bedoelingen* (1999). De voormalige utopisch maoïst bekend zich daarin tot Machiavelli en Hannah Arendt, twee politiek denkers die met grote argwaan kijken naar elk goedbedoeld Plan om de wereld te veranderen en hun aandacht liever richten op de concrete perfiditeiten van de macht. Deze definitieve 'ont-utopisering' van de intelligentsia is van harte toe te juichen. Wie iets van onze samenleving wil begrijpen heeft inderdaad oneindig meer aan Machiavelli dan aan Sartre of Althusser.

LACHERTJE

Toch blijft er onderhuids iets murmelen. Alle grootse idealen bespot en vergruizeld, uitstekend. Maar – en hier begint het gemurmel – *mogen we dan helemaal niets meer willen?* Het lijkt wel of in onze postmoderne tijden alle normatieve uitspraken tot betekenisloosheid zijn gedoemd. Deze gedachte maakt velen moedeloos; psychologisch is het van ont-moralisering naar demoralisering maar een kleine stap. Weliswaar pogen enkele Nederlandse filosofen (Harry Kunneman, Bas van Stokkom) deze

stamelende verwarring te bezweren door postmodernisme en moraal te verzoenen, maar echt overtuigen doen hun exercities vooralsnog niet. Ook zij slagen er niet in de vrije val van de utopie-à-tout-prix naar het hedendaagse cynisme-tegen-wil-en-dank te stoppen.

Om een uitweg te vinden uit het dilemma 'utopie of pragmatisme' wil ik in de rest van dit stuk te rade gaan bij de Franse politiek filosoof Claude Lefort. Diens ideeën maken namelijk duidelijk dat het mogelijk is recht te doen aan de complexiteit van de politieke werkelijkheid zonder jezelf meteen idealistisch te onthoofden. De gelijkstelling van 'ontpronking' aan 'verkokking' blijkt misleidend; zo wenselijk als het eerste is, zo onwenselijk is het tweede. Lefort brengt ons waar we wezen willen: *Jenseits von Pronk und Kok*.

Claude Lefort (geboren in 1924) geniet vooral bekendheid als theoreticus van de totalitaire verleiding. Al in 1949 viel hij als jonge trotskist het stalinistische Sovjetregime vanaf de linkerflank aan. Ook nadat hij in de jaren vijftig met het marxisme had gebroken, bleef hij gefascineerd door het totalitarisme, de grootste politieke uitvinding van de twintigste eeuw. Nog vorig jaar publiceerde Lefort, tegenwoordig emeritus aan de *École des hautes études en sciences sociales* te Parijs, een boek over het communisme. Lefort beschouwt het totalitarisme als de Januskop van de democratie; beide zijn moderne vormen van politiek. Omdat de cruciale verschillen tussen beide samenlevingsvormen pas duidelijk worden tegen de achtergrond van de overeenkomsten, ga ik nu eerst in op Leforts ideeën over het ontstaan van de politiek. Na die abstract-historische excursie langs onder meer de gevaren van rood en bruin, kom ik ten slotte terug bij Paars. Uitgangspunt voor Lefort is dat de 'samenleving' historisch en logisch gezien voortgaat aan de 'politiek'. Eerst was er een bandeloze maatschappelijke strijd tussen sterke en zwakke individuen, tussen belangen en groepen, tussen – in termen van Leforts grote inspirator Machiavelli – de machtigen en het volk; daarna ontstond de politiek. De politiek – te denken valt aan de middeleeuwse vorst of de moderne staat – is de interveniërende derde partij die de maatschappelijke strijd, zonder haar op te heffen, beheersbaar maakt, middels wetten en symboliek. Pas een politieke macht die de verschillende deelbelangen overstijgt geeft de tot dan in zichzelf verscheurde samenleving een eenheid. Cruciaal is dat daartoe een afstand (een 'kloof') tussen samenleving en staat is vereist; wanneer beide samenvallen – wanneer bijvoorbeeld de staat niet langer het

---

Wie de functie van de

politiek miskent of verdringt, zou nog wel eens verrast kunnen worden door een onprettige terugkeer.

algemene belang maar louter een bepaald groepsbelang vertegenwoordigt – is er feitelijk weer sprake van dezelfde bandeloze maatschappelijke strijd als voorheen.

Deze politieke macht kan verschillende vormen aannemen. Tijdens het *ancien régime* werd de macht 'belichaamd' door de vorst, die daarmee de schakel vormde tussen een vaste, goddelijke orde en het aardse tranendal. In de moderne samenlevingen van na de Franse Revolutie is deze verwijzing naar een transcendente orde afwezig: het volk is soeverein, de macht wordt voorgesteld als voortkomend uit de samenleving zelf.

Kenmerk van de moderne democratieën is dat de macht door geen van de regeerders mag worden belichaamd of toegeëigend. Lefort spreekt daarom van de 'lege plaats' van de macht. Wie de macht uitoefenen, wordt periodiek betwist in verkiezingen; waartoe en hoe de macht wordt uitgeoefend, is ten principale onbepaald. De democratie vat haar orde niet langer op als gestoeld op een onwankelbaar fundament. De wetgeving en bestuursuitoefening staan permanent ter discussie. De enige grondregel is dat alle individuen een gelijke positie innemen ten opzichte van dit 'niet-weten' – een regel die praktisch vorm krijgt in het algemeen kiesrecht. De democratie is daarmee de enige samenleving die haar interne maatschappelijke en ideologische verdeeldheid openlijk erkent.

De totalitaire samenleving verschijnt als de ontaarde vorm van de moderne democratie. Ze kan niet omgaan met de onbepaalde leegte in het hart van de democratie en wil die weer vullen. Niet met iets dat de samenleving overstijgt (zoals in premoderne samenlevingen), maar met iets uit de samenleving zelf: een klasse (communisme) of een ras (nazisme). Eén Partij werpt zich op als drager van onbetwifelbare kennis over het doel van mens en maatschappij. Juist omdat de totalitaire macht haar fundament in zichzelf heeft kan niets haar remmen: dat maakte de machtsuitoefening er vele malen doordringender en 'totaler' dan ooit eerder in de geschiedenis mogelijk was. Trotski had daarom volkomen gelijk toen hij schreef dat de lijfspreuk van Lodewijk XIV, '*L'État, c'est moi*', eigenlijk een liberaal lachertje was vergeleken bij het devies dat Jozef Stalin zonder overdrijven tot het zijne had kunnen maken: '*La société, c'est moi*'.

BEDILZUCHT

Op dit punt van Leforts ideeën over de moderne democratie en haar tegenhanger gekomen, ligt enige teleurstelling op de loer. De democratie als 'noodzakelijk onbepaald', de macht op een 'lege plaats',

het 'niet-weten' – dat klinkt allemaal wel erg relativistisch. Vervalt Lefort hier niet in dezelfde postmoderne besluiteloosheid waaruit we nu juist wilden ontsnappen? Nee, die eventuele teleurstelling is voorbarig. Met zijn begrip van de democratie ontdekte Lefort namelijk de voorwaarden van de vrijheid. Bij alle weloverwogen inhoudelijke terughoudendheid ontwaart Lefort de formele voorwaarden voor democratische politiek. En daaraan zijn alsnog praktische conclusies te verbinden.

Ten eerste valt op dat het paarse ideaal van 'technocratische', neutrale politiek in flagrante strijd is met het idee van de 'onbepaaldheid' van de democratie. Leforts hele denken is een verzet tegen de technocraat die pretendeert te weten wat in een bepaalde situatie objectief het beste is. Het in democratische politiek vertaalde conflict tussen botsende maatschappelijke belangen – bijvoorbeeld tussen economie en milieu – kan nooit worden beslecht door een technocratische, wetenschappelijke beslissing. Dat blijkt alleen al uit het feit dat de in allerijl om rapporten gevraagde wetenschappers het onderling zelden eens zijn. Uiteindelijk zijn het toch de politici die een *politieke* beslissing nemen wanneer ze besluiten welke wetenschappers ze gelijk geven – of de economen of de milieukundigen. Paars heeft echter de funeste neiging de politieke aard van haar beslissingen te verhullen. Dat is funest omdat daardoor maatschappelijke conflicten aan het zicht worden onttrokken en bovendien het idee groeit dat de politiek eigenlijk overbodig is. De tweede belangrijke les van Leforts analyses is dat de staat zijn onafhankelijkheid ten opzichte van de maatschappij moet bewaren. De staat is 'de derde' die de samenleving constitueert door het maatschappelijke conflict vorm te geven. Nu zijn er, grof gesteld, twee manieren waarop de democratische staat die noodzakelijke afstand tot de samenleving kan verliezen: door bureaucratisering en door privatisering. Beide processen, die in laatste instantie de politiek vernietigen, doen zich ook in paars Nederland voor.

In het geval van *bureaucratisering* versmelt de staat volledig met de samenleving. De

staat grijpt te diep in in het privé-leven van de burgers en tast daardoor hun vrijheid aan. Zoals negentiende-eeuwer Tocqueville al voelde aankomen heeft de democratische staat daar een natuurlijke neiging toe, hetzij omdat onmondige burgers erom vragen van hun verantwoordelijkheden te worden verlost, hetzij uit betuttelende bedilzucht van staatswege. Gezondheid en veiligheid zijn de favoriete terreinen van deze sluipende staatsexpansie. Snelheidslimieten, rookverboden, camera-surveillance, datarecorders voor jonge automobilisten – allemaal voor onze eigen bestwil, maar het netto-effect is dat velen zich gevangen voelen in een verstikkend web van regels. Natuurlijk is het moeilijk aan te geven hoe de afweging tussen algemeen welzijn en individuele vrijheid concreet moet worden gemaakt. Eén aanwijzing is volgens Lefort wel te geven: de overheidsreglementering van het dagelijks leven wordt gevaarlijk wanneer de regels niet worden gedragen door een algemeen gedeelde overtuiging. Helaas komt men in Nederland aan zulke overwegingen niet eens toe, omdat de discussie over deze fundamentele kwestie überhaupt nooit wordt gevoerd. De publieke opinie laat de overheid al te graag haar betuttelende en beveiligende gang gaan – waaraan, het zij terzijde opgemerkt, het hedendaagse onvermogen met ziekte en dood om te gaan ongetwijfeld mede debet is.

HAIDER

Behalve te groot en bemoeizuchtig kan de staat ook te klein worden, namelijk in het geval van overmatige *privatisering*. Hier is niet zozeer de vrijheid als wel de gelijkheid van de burgers in het geding. Het oude grondidee is dat de staat een aantal taken vervult waarvan we vinden dat iedereen er gelijke toegang toe moet hebben (justitie, veiligheid, onderwijs, sommige gezondheid); daartoe betalen we belasting en we krijgen er democratische controle voor terug. Nu bestaat de onder Paars verhevigde tendens om zoveel mogelijk van die staats-taken weer aan de samenleving (de markt) terug te geven (sociale zekerheid, energie, telecommunicatie, openbaar vervoer, andere gezondheid). In principe is daar weinig tegen. (Behalve dan dat in het typisch Nederlandse geval de 'privatisering' zelden volledig voltoerd wordt, zodat de ongelukkige situatie ontstaat dat de overheid – en dus de belastingbetaler – vaak wel financieel blijft participeren terwijl er van parlementaire controle geen sprake meer is.) Maar het zal duidelijk zijn dat deze ontwikkeling uit de hand kan lopen. Als 'Den Haag' zichzelf geheel in de uitverkoop doet, belanden we in een prepolitieke jungle

Claude Lefort, foto: Andreas Licht

waarin gelijkheid en rechtvaardigheid geofferd worden aan het recht van de sterkste – hetgeen in ons land (gelukkig!) nog betekent: het recht van de rijkste. Nu zal men zeggen: Den Haag is Moskou niet. Niettemin moet ook de Haagse overheid erop letten te handhaven wat de Moskouse inmiddels heeft verloren: haar geloofwaardigheid als representant van het algemeen belang en van alle burgers. De politieke prijs die men riskeert te betalen in geval van groeiende politieke onvrede en sociale uitsluiting, is vele malen hoger dan de economische winst van welke privatisering ook. En hoewel het in onze veranderende wereld niet mogelijk is van tevoren vast te stellen wat wel en wat niet tot de onafstotelijke kerntaken van een staat behoort, zouden de politieke keuzes op zijn minst tegen de achtergrond van de risico's moeten worden genomen.

Samenvattend: de les van Lefort is dat een staat die hetzij zijn politieke aard ontkent (technocratisering), hetzij volledig met de

samenleving versmelt (bureaucratisering), hetzij vitale taken aan haar afstoot (privatisering), zijn symbolische kracht verliest. Het gevaar bestaat dan dat uit de mond van ontevreden en uitgesloten de roep zal weerklinken om de leegte in het hart van de democratische staat te vullen. Anders gezegd, wie de functie van de politiek mis kent of verdringt, zou nog wel eens verrast kunnen worden door een onprettige terugkeer. En lezers die van deze laatste wat abstracte zinnen niet voldoende schrikken, die doen er goed aan de analyse, tot in haar kleinste details, los te laten op Haiders Oostenrijk – dan volgt de huivering vanzelf. Tot zover de voornaamste politieke redenen om ons te verzetten tegen een begrip van de politiek als hetzij 'Pronk' hetzij 'Kok'; het blijkt mogelijk zowel de utopische blauwdruk als de technocratische gebruiksaanwijzing af te zweren en toch voor het ideaal van democratische politiek op de bres te staan. Het zal hopelijk duidelijk zijn dat, en waarom, uit Leforts geschriften

geen kant en klare brochure 'Democratische Politiek 2000' valt op te lepelen. Wie van hem snel toepasbare antwoorden verwacht, krijgt het lid op de neus, want Lefort analyseert juist dat verlangen naar politieke instructieboekjes als een gevaar voor de democratie. Lefort doet niettemin twee fundamentele dingen. Ten eerste maakt hij ons, als hierboven uiteengezet, gevoelig voor een aantal politieke dreigingen – en uit hoe het niet moet valt zeer veel te leren. Ten tweede dwingt hij ons om zelf, telkens opnieuw, in en over onze situatie te oordelen, en het risico te nemen ons in dat oordeel te engageren. Het richtsnoer daarbij is gelijkheid: daar waar niet allen een gelijke positie innemen ten opzichte van het democratische 'niet-weten', daar waar sociale en dus politieke uitsluiting dreigt, daar begint het onrecht. Oftewel: daar vraagt de politiek om democratie.

Bij wijze van afsluiting wil ik hier nog een filosofisch argument aan toevoegen. In een gesprek met Ger Groot (opgenomen in diens interviewbundel *Twee zielen* uit 1998) verwijst Lefort, geïnspireerd door de fenomenologie van Maurice Merleau-Ponty, het hele dilemma 'utopie of pragmatisme' als volgt naar het rijk van de puberalia: 'Is het alternatief werkelijk dat tussen de utopie en het meest platte realisme? Ik denk het niet. [...] Dit soort dilemma's hindert me een beetje. Het is het soort vragen dat adolescenten zichzelf stellen: welk doel moet ik aan mijn bestaan geven? Alsof je afstand van jezelf zou moeten nemen om jezelf een regel op te leggen. We leven helemaal niet met het idee ons bestaan een "doel" te geven, misschien wel een *richting* of een *zin*, wat iets heel anders is. Het gaat erom van moment tot moment in te zien in welke wereld men leeft en in welke situatie men zich bevindt: waarvoor men strijden moet, waartegen men zich teweer moet stellen.'

Luuk van Middelaar is filosoof en historicus en onderzoeker aan de École des hautes études en sciences sociales te Parijs. Afgelopen najaar publiceerde hij 'Politicide.

De moord op de politiek in de Franse filosofie' (Van Gennep, Amsterdam), waarin een hoofdstuk over Lefort.

Van Claude Lefort verscheen in Nederlandse vertaling: 'Het democratisch tekort. Over de noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie' (Boom, 1992); een bundel met drie artikelen over democratie, totalitarisme en mensenrechten.

DE ARMETIERIGHEID

Het individu is de maat der dingen. Zelfontplooiing, zelfsturing, zelfbeschikking zijn de moderne sleutelbegrippen. Jan Willem Duyvendak en Evelien Tonkens publiceerden beiden een boek over het

van zelfbeschikking

zelfontplooiingsdenken.

Beide auteurs stuiten op de dubbelzinnigheid van het linkse gedachtengoed, dat zwabbert tussen maakbaarheid van de samenleving en autonomie van het individu. Jos van der Lans las hun boeken en interviewde de schrijvers.

Jos van der Lans

De jaren zestig, dat is het eerste waar je aan denkt als je de boeken van Evelien Tonkens en Jan Willem Duyvendak onder ogen krijgt. De foto's die op de voorkant prijken laten geen andere associatie toe. Bij Duyvendak gaat het om een groepje provo's, die – vermoedelijk op de Dam – demonstratief op de grond zijn gaan zitten, rechts vooraan meen ik zowaar Roel van Duyn te herkennen. De foto dateert, aan de nog redelijk ordentelijke haardracht te zien, waarschijnlijk uit 1965, 1966.

Op de foto van het boek van Tonkens zijn de haren een stuk langer, de jaren zestig zijn hier op hun hoogtepunt. De foto laat een hippie-achtig groepstaferel zien uit Dennendal, de zwakzinnigenkliniek die de gedaante aannam van een heuse leefgemeenschap en uiteindelijk het hele land in rep en roer bracht. De foto dateert vermoedelijk uit 1974 en zal niet lang voor de definitieve ontruiming zijn genomen.

Bij toeval markeren de voorkanten van deze boeken dus het begin en het einde van één van de meest merkwaardige perioden in de recente Nederlandse geschiedenis; een periode die wij voor het gemak zijn gaan aanduiden als 'de jaren zestig', maar die in werkelijkheid liep van 1965 tot pakweg 1975. Het zijn de jaren waarin in de lage landen, die in tal van opzichten tot de meest behoudende en voorzichtige landen in Europa behoorden, razendsnel het licht van de moderne tijd doorbrak.

Hoe dat nu allemaal precies heeft kunnen gebeuren, daarover is inmiddels een bibliotheek volgeschreven. Voornamelijk door mensen die het allemaal zelf hebben meegemaakt en er spectaculaire verhalen over vertellen. In dat opzicht zijn de boeken van Jan Willem Duyvendak, *De planning van ont-plooiing. Wetenschap, politiek en de maakba-*

re samenleving, en Evelien Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime. De actualiteit van Dennendal en de jaren zestig*, een verademing. Beide boeken proberen greep te krijgen op de jaren zestig, maar ze zijn geschreven door auteurs die het zelf niet hebben meegemaakt. Duyvendak (40), thans hoogleraar samenlevingsopbouw en directeur van het Verwey-Jonker Instituut, begon eind jaren zeventig in Leeuwarden aan een studie welzijnsvraagstukken en Tonkens (38), momenteel verbonden aan het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn, zette zich in 1980 aan een studie politieke en sociaal-culturele wetenschappen in Amsterdam. Voor hen waren de jaren zestig dan ook niet zozeer een ervaring, maar vooral een gegeven.

Hun verwondering richtte zich vooral op het feit dat de jaren zestig zo abrupt waren afgelopen. Evelien Tonkens: 'Als je jong bent, ben je als het ware zelf de tijd, dan is alles zo als het is. Mijn jeugd wás de jaren zestig, alles van die jaren is mij met de paplepel ingegoten. Op een gegeven moment was dat afgelopen, ineens was ik de tijd niet meer, de wereld was veranderd. Zo begon ik op de tijd terug te kijken, op de jaren zestig en de jaren vijftig, en vroeg me af waarom de tijd en ik ineens niet meer samenvielen. Hoe kwam het dat bezuinigingen, economische groei, competitie en individuele pretenties zo snel zo belangrijk waren geworden?'

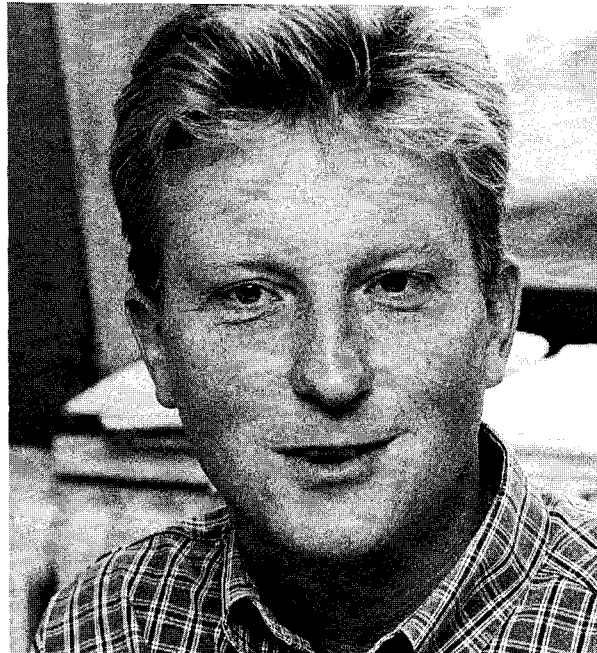
Ook de fascinatie van Jan Willem Duyvendak kwam voort uit de contrarevolutie van de jaren tachtig. 'Ik weet dat ik ontzettend gefrustreerd was dat begin jaren tachtig het neoliberale verhaal zonder slag of stoot de overhand kon krijgen. Maakbaarheid was verdacht, de burger kon het zelf wel en links had daar absoluut geen antwoord op.

Als je dan beter kijkt, blijkt dat de inconsistentie tussen planning en maakbaarheid aan de ene kant en zelfontplooiing aan de andere kant onhoudbaar was. Links heeft geholpen haar eigen graf te graven.'

SPONTAAN

Meer dan de generatie voor hen hebben Duyvendak en Tonkens oog voor de grote lijnen, voor de continuïteit van de (naoorlogse) geschiedenis. Centraal daarbij staat de verhouding individu-samenleving. Tonkens typeert de eerste periode, beginnend direct na de Tweede Wereldoorlog, als de periode van *geleide zelfontplooiing*. Alle zuilen komen mede als gevolg van de groei van de sociale wetenschappen onder invloed van een vorm van humanistisch denken. In academische kringen wordt volop gesproken over zelfverantwoordelijke, zelfbepalende individuen, die de vooroorlogse en makkelijk te verleiden 'massamens' definitief zal moeten gaan vervangen. Tonkens gebruikt het begrip *geleide zelfontplooiing*, omdat zelfontplooiing niet iets is wat mensen zelf opeisen, maar dat geacht wordt tot stand te komen onder begeleiding van deskundigen. De maatschappij kent een duidelijke hiërarchie en het individu moet zich daaraan aanpassen. Oftewel: bewaakte zelfbepaling, waardoor we de jaren vijftig nu vooral herinneren als de jaren van de sociale controle. *Geluk in eigen kring*, onder toezien en goedkeurend oog van burens en vertegenwoordigers van de zuilen. In de jaren zestig wordt dit schema niet omver gekegeld, maar radicaal binnenste buiten gekeerd. Tonkens spreekt van de periode van *spontane zelfontplooiing*. Niet langer moet het individu zich aan de maatschappij aanpassen, maar omgekeerd: de maatschappij moet zich aan het individu

Jan Willem Duyvendak,
foto: Angelo Goedemondt

aanpassen. Deskundigen vormen eerder een blokkade tot zelfontplooiing, net zozeer als de bestaande orde een belemmering is voor het verwerven van vrijheid.

Tonkens gebruikt dit onderscheid in haar boek om de betekenis van het conflict in Dennendal te duiden. In die speciale plek in de zwakzinnigenzorg in Utrecht botste het regime van geleide zelfontplooiing met de radicale omkering daarvan door Carel Muller en consorten. Zij laat zien wat er gebeurde, waarom de slag verloren ging, maar de oorlog werd gewonnen: het regime van de spontane zelfontplooiing verdreef de paternalisten en betuttelaars. De invloed van Dennendal reikte vervolgens tot in alle uithoeken van de verzorgingsstaat.

Duyvendak volgt in zijn boek een vergelijkbare fasering, zij het dat hij niet de geestelijke gezondheidszorg als object van zijn analyse neemt, maar het beleid en de politiek. Zijn invalshoek is hoe er in deze periode wordt gedacht over de maakbaarheid van de samenleving. Daarbij is maakbaarheid eigenlijk niet de juiste term, want op het moment dat die term in zwang raakt – begin jaren tachtig – staat het al meteen onder liberale verdenking: maakbaarheid als domme linkse illusie. Daarom gebruikt Duyvendak liever het begrip dat de tand des tijds beter heeft doorstaan: planning. Dit begrip werd tot diep in de jaren zeventig in alle bestuurslagen gebruikt om maakbaarheidsambities in beleid om te zetten.

De eerste fase na de Tweede Wereldoorlog typeert Duyvendak als de periode waarin planning samenvalt met *ordering*. Beheersing, aanpassing en begeleiding, daar gaat het om. Het paternalisme is onomstreden; het bestrijden van onmaatschappelijk gedrag wordt gezien als het wegstrijken van oneffenheden. In de tweede helft van de jaren zestig slaat dat razendsnel om; de overheid wordt verdacht, politici moeten niet de wet voorschrijven maar luisteren (inspraak), paternalisme is uit den boze, planning is niet langer gericht op ordening maar op (maatschappij)verandering.

EGO-RECHT

Scherp komt bij Duyvendak naar voren dat het progressieve blok dat in de jaren zeventig het maatschappelijk initiatief had (regering-Den Uyl, allerhande vormen van interne democratisering, linkse meerderheidscolleges in grote steden, de politisering van het welzijnswerk) een vreemdsoortig ideologisch mengsel was van linkse *etatisten*, die de staat als voertuig zagen voor hun 'macro-maakbaarheidsambities', en links-*libertairen*, die meer uit waren op individuele bevrijding en elke bemoeienis

met de micro-sfeer van het individu als ongewenst zagen. Zolang de autoriteiten onderwets en regentesk waren, vonden deze groepen elkaar moeiteloos, maar toen het ideologische en economische tij begon te verlopen en de autoriteiten modern begonnen te communiceren, scheidden de wegen zich snel. De deelnemers aan de lange mars door de instituties hadden steeds minder op met de zelfontdekkers in zelfhulpgroepen en met allerhande autonome bewegingen.

Dat is zo ongeveer het moment dat Tonkens en Duyvendak aan hun intellectuele carrière beginnen. Zij zijn kinderen van hun tijd, progressief, geëngageerd, maar zien het front scheuren en de beweging gaandeweg versplinteren. Het boek van Hans Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk* (1980), symboliseert de scheiding der geesten misschien wel het meest duidelijk. In dat boek zet deze kritisch-linkse denker het professionele welzijnswerk – jarenlang een progressief paradepaardje – genadeloos in de verdachtenbank: hulpverleners maken mensen van zich afhankelijk, zij scheppen hun eigen vraag, ze zijn betweterig en laten het individu niet in zijn waarde. Het enorme succes van het boek is tekenend voor het scheiden der progressieve geesten, links raakt voor lange tijd in het defensief.

De links-libertaire kritiek met zijn nadruk op autonome vrije individuen stimuleert zelfs het opkomende neoliberalisme, en 'het gewoon-je-zelf-zijn' van de toenmalige VVD-leider Ed Nijpels – Duyvendak laat niet na dit te benadrukken. De *etatisten* raken geïsoleerd, worden te kijk gezet als maakbaarheidsprofeten, tot zij uiteindelijk bezwijken en de almacht van een sturende overheid inruilen voor een politiek waarin niet langer meer gepland wordt om te veranderen, maar om te faciliteren. Dat wil zeggen om mensen, individuen, burgers, groepen zo toe te rusten dat zij hun eigen ontplooiing op eigen kracht ter hand kunnen nemen.

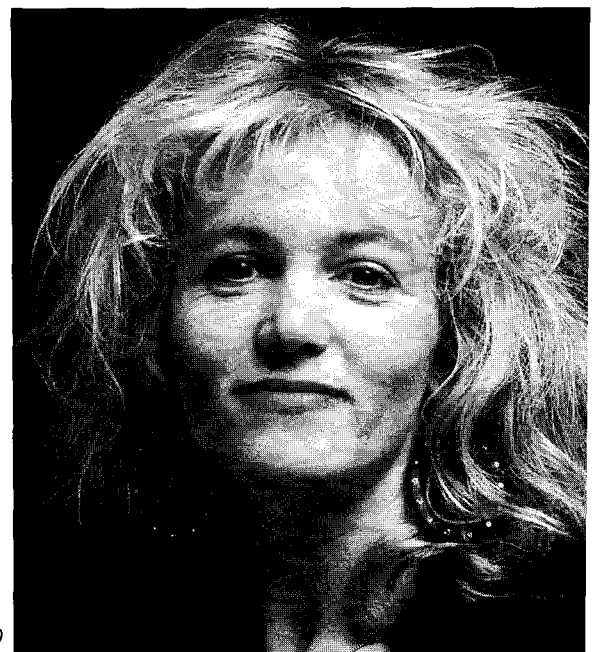
We leven dan inmiddels in de jaren negentig. Ook Tonkens ziet in die periode een nieuwe fase aanbreken: de fase waarin zelfontplooiing is veranderd in *zelfbeschikking*. Was zelfontplooiing vooral iets dat zich moest voltrekken in een sociaal-maatschappelijke context en in wisselwerking met anderen; bij zelfbeschikking moet, aldus Tonkens, 'niet de maatschappij, maar het individu veranderen. Net als in de jaren vijftig. Maar de aanpassing neemt wel een heel andere vorm aan. Het individu moet zelfstandig, mondig en *empowered* worden en zijn eigen verantwoordelijkheid nemen.' Zelfbeschikking is een nastrevenswaardige manier van leven. Het is een vorm van hy-

perindividualiteit, een soort ego-recht, dat individuen onvoorwaardelijk toebedeeld moeten krijgen. Kijk naar de persoonsgebonden budgetten in de gezondheidszorg, de vraaggerichtheid in de sociale sector, de klant-is-koning-ideologie, discussies over *vouchers* in het onderwijs en in de volkshuisvesting, het gehamer op economische zelfstandigheid. We leven in een tijd, aldus Duyvendak en Tonkens, waarin de samenleving individuen in de eerste plaats ziet als rechthebbenden op faciliteiten die hen in staat stellen over hun eigen leven te beschikken.

OMHELING

Zowel Tonkens als Duyvendak zijn op zoek naar andere praktijken, andere verhalen die voeding kunnen geven aan een minder kaal-individualistisch en een meer sociologische manier van denken. Maar eenvoudig is dat niet, links heeft immers bepaald geen schone handen. Duyvendak: 'Wat onze boeken in ieder geval duidelijk maken, is dat het standaardbeeld dat de progressieve jaren zestig en zeventig buiten de schuld van links door een grote neoliberale golf zijn weggespoeld, onzinnig is. Het linkse

Evelien
Tonkens,
foto:
Sarah
Wong

verhaal was inconsistent: planning en ont-plooiing verdroegen elkaar eenvoudigweg niet meer. Ik herinner me eind jaren tachtig een optreden van Andrée van Es, toen PSP-voorzitter, waarin ze alles op een rijtje zette wat radicaal-links wilde: mondigheid, zelforganisatie, macht aan de basis, emancipatie van groepen, stevig overheidsbeleid, ingrijpen, sturen. Ze hield de zaal voor dat toch eigenlijk wel moeilijk in één consistent verhaal te vangen was. Ik zat in die zaal en dacht: ze heeft gelijk. Maar de zaal was zeer verontwaardigd, dat was vloeken in de kerk.'

Volgens Duyvendak verklaart dat ook waarom het zo moeilijk was om GroenLinks te vormen. 'PPR-ers waren radicale zelfontplooiers, wars van de Grote Overheid; de PSP was totaal verdeeld en zette schaamteloos het meest krachtdadige overheids-optreden, zoals nationalisatie, direct naast de meest radicale vormen van zelfbeschikking en autonomie in één programma; terwijl de CPN sterk etatistisch was, maar op het laatst wel geheel in de ban was van allerlei emancipatiegroepen. Het was eigenlijk water en vuur. Vooral de dreiging van electorale marginalisering dwong de partijen tot samengaan, niet hun ideologisch erfgoed. Pas binnen GroenLinks is het denken zich gaan evolueren naar een wat evenwichtiger vorm; er wordt geen naïef verhaal meer verteld over zelfontplooiing; er is meer oog voor het feit dat de overheid publieke verantwoordelijkheid draagt, zonder dat daar almacht aan wordt toege-schreven.'

Duyvendak heeft het idee dat in het alge-

meen de dwingende ideologie van zelfbe-schikking en autonomie op zijn retour is. 'Misschien is het *wishful thinking*, maar ik denk dat al die verhalen over keuzevrijheid, zelfkiezende en zelfsturende individuen op hun grenzen stuiten. Daardoor komt er weer aandacht in het denken voor een meer realistische en vooral meer sociolo-gische manier van kijken. Dat gaat om vra-gen als: welke sociale ruimte hebben indi-viduen nodig om in de samenleving te func-tioneren, en zijn de mogelijkheden wel ge-lijk verdeeld?'

MISSELIJK

Tonkens nuanceert: 'Ik zie dat de verschil-lende vormen van zelfontplooiing nu náást elkaar bestaan. Geleide zelfontplooiing is een regime aan het worden voor groepen die buiten de boot vallen, zeg maar de ca-tegorie: ziek, zwak en misselijk. Voor ech-te gekken kan nu weer gesproken worden over bemoeizorg, langdurig werklozen worden opgepookt via sociale activering, hardnekkige drugsverslaafden worden ge-confronteerd met dwang- en drangmaatregelen. Maar in de maatschappelijke sferen waar het mensen voor de wind gaat, zie je dat zelfbeschikking, autonomie, flexibiliteit, keuzevrijheid, investeren in je *employability*, weelderiger tieren dan ooit. Het idee dat zelfontplooiing iets is wat mensen met el-kaar, en in verhouding tot elkaar moeten realiseren is uit de discussie weggesijpeld. Ik zie die meer sociologische kijk voorlopig niet terug komen. Ook progressieve men-sen omarmen die notie van zelfbeschikking zonder veel discussie. Kijk maar naar de

omhelsing van GroenLinks van zoiets als een persoonsgebonden budget in de ge-zondheidszorg, de ultieme toerusting van de cliënt tegen de macht van zorgfabrikan-ten. Dat is veelzeggend.'

Duyvendak is optimistischer: 'Ik geloof toch dat er steeds nadrukkelijker pogingen worden gedaan om opnieuw sociale maak-baarheidspretenties te formuleren, om te ontsnappen aan het hyperindividualisme. Dat is niet alleen een linkse of progressie-ve ambitie, maar ook een conservatieve. Maar in het laatste geval gaat het er voor-al om individuen te onderschikken aan de "normen en waarden" van de samenleving. Dat riekt al snel naar het paternalisme van de geleide zelfontplooiing. Daar geloof ik niet in. De winst van de geschiedenis is nu juist dat individuen niet meer gedomineerd worden door groepen, het ijkpunt is dich-ter bij het individu komen te liggen. Maar zonder absolute autonomie, dat is een zeer armetierig ideaal. Het gaat om, zeg maar, "gedeelde zelfontplooiing". Waarbij het ook weer niet zo is, dat je met elkaar van alles moet delen. Dat is de ondertoon van veel teksten over sociale cohesie. Ik krijg het daar benauwd van. Er moet helderheid zijn over wat mensen minimaal van elkaar mogen verwachten: beleefdheid, voorkomendheid, empathie. Daarboven moet je niet allerlei zaken voorschrijven.'

Tonkens: 'Zelfontplooiing heeft iets van een droom in zich, een verlangen om er-gens te komen. Zelfbeschikking heeft dat niet meer, dat is gericht op het hier en nu, is bijna een juridisch recht.' Ze maakt een overstap naar het bedrijven van politiek.

Dennendal 1974,
foto: Han Singels

'Wat zou moeten is dat we aan de ene kant grote dromen blijven koesteren, terwijl we dat combineren met het idee van politiek als huishouden, namelijk het voortdurend bezig zijn om de rommel op te ruimen. Het zal nooit definitief schoon worden, maar dat betekent niet dat je het dromen moet opgeven.'

Duyvendak: 'In nogal wat beleidsteksten, visies en documenten die zich uitspreken over de sociale toekomst van Nederland worden droom en huishouden moeiteloos aan elkaar gekoppeld. Eigenlijk staat daar gewoon te lezen hoe sociale problemen voor eens en altijd zullen worden opgelost: "Als we dit doen, dan is het huishouden over een aantal jaren definitief opgeruimd". Dat is onzin. Er zal altijd rommel zijn en altijd ruzie over de verdeling van de taken. Je moet steeds zeggen waar je heen wilt, als je maar weet dat je nooit aan zult komen en bereid bent om halverwege te bepalen of de gekozen bestemming eigenlijk wel de goede was. Je moet je niet laten verleiden door het moderne media-ongeduld, dat is een gevaarlijke vorm van naïviteit. Alsof de problemen van migranten binnen tien jaar opgelost zullen zijn. Onzin, je moet je vorderingen koesteren en je zegeningen tellen, zonder dat je daarmee wil zeggen dat je het probleem hebt opgelost. Ik vind dat vanzelfsprekend en ik verbaas me dan ook vaak over het feit dat mensen, en vooral progressieve mensen, soms zwaar teleurgesteld zijn als iets niet direct gerealiseerd wordt of een succes is en dan meteen weer de alarmklokken gaan luiden. Ik ben bijna nooit teleurgesteld; je moet duwen en trekken zonder te denken dat je zaken definitief oplost. Een radicale positie garandeert nu eenmaal niet dat je dingen snel realiseert. Het enige wat je doet is aan de meningsvorming sleuren, voor de troepen uitlozen. Omdat de troepen zo langzaam bewegen ben je juist radicaal.'

Tonkens: 'De radicaliteit van een droom en het geduld van het huishouden, dat moet je combineren. Wat links tot nu toe altijd gedaan heeft is radicaliteit met ongeduld combineren. En dan oogst je dus altijd teleurstellingen.'

Jos van der Lans is cultuurpsycholoog, journalist en lid van de Eerste Kamer voor GroenLinks.

– Jan Willem Duyvendak, *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving*. Sdu Uitgevers, Den Haag 1999, 157 pag., f 39,90.

– Evelien Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime. De actualiteit van Dennendal en de jaren zestig*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1999, 285 pag., f 39,90.

Nadat zij zich zich wekenlang hardnekkig tegen 'het idee alleen al' had verzet, wilde één van mijn 'intellectuele' vriendinnen ineens niets liever dan de documentaire over André Hazes zien. Een andere geleerde persoon die zij hoog heeft zitten, was dankzij de film van John Appel volledig in Hazes geraakt en had mijn vriendin ervan beschuldigd 'niet volks genoeg' te zijn. Die opmerking had het 'm gedaan. Net zoals ik, wil mijn vriendin in geen geval horen bij al die universitair geschoolden die neerkijken op de culturele uitingen voor en door Gewone Mensen. Een verschijnsel dat opnieuw werd geïntroduceerd toen een aantal representanten van onze intellectuele bovenlaag met ongezouten kritiek kwam op de immense dommigheid die volgens hen hoogtij vierde in het Big Brother-huis van Veronica. Sindsdien is er een kleine klassestrijd uitgebroken onder intellectuelen, waarbij de ene groep zich openlijk vermaakt met zeer commerciële tv-programma's, films en andere culturele uitingen voor de gemiddelde Nederlander en de andere groep vreest dat onze kunst-met-een-grote-K het straks helemaal aflegt tegen de slechte smaak van het grote publiek. Wél of geen bezoek aan de film over André Hazes vormt in dit licht een statement van jewelste. Vandaar dat wij nog diezelfde avond uitrukten naar de bioscoop voor *Zij gelooft in mij*.

De zaal werd gedomineerd door mensen die eerder zijn opgegroeid met de vioolconcerten van Brahms dan met het hartverscheurende werk van Amsterdamse volkszangers. Voor het eerst werd ik van dichtbij geconfronteerd met dat deel van onze culturele elite dat helemaal gevallen is voor de vertolkers van het eenvoudige levenslied. Er werd veel onderling gegrinnikt en teksten geroepen als 'Jij ook hier?!'.

Later in de kroeg vroeg ik mij af wat

fascinerender was geweest. Het treurig aandoende leven van de voor elk optreden bloednerveuze Hazes die zich er bierdrinkend doorheen slaat en bij wie de traantjes gemakkelijk los raken als hij over zijn jeugd in de Pijp en over zijn alcoholische vader vertelt. Of het publiek dat op verkeerde momenten veel te hard had zitten lachen om de in hun ogen toch eigenlijk vreselijk ordinaire zanger.

Het uitbundige geschater bij scènes die eerder ontluisterend dan leuk waren, had iets onaangenaams. Iets waardoor de immense kloof tussen Hazes en zijn nieuwe publiek pijnlijk voelbaar werd. Mij deed het denken aan welgestelde blanke toeristen in Afrika die een traditioneel dorp bezoeken om zich licht besmuikt te vergapen aan groepjes schaars geklede zwarten die speciaal voor hen allerlei bijna vergeten initiatiedansen opvoeren. Op eenzelfde manier werd door de bioscoopgangers gekeken naar de volkszanger en zijn entourage. Als amateur-antropologen naar een primitieve stam. Volgende keer gaan we weer gewoon naar het Concertgebouw.

Marja Vuijsje

'JULLIE regeren dit land toch?

In vijf Europese landen regeren groene partijen mee, met zeer uiteenlopend resultaat. Een reis door Europa op zoek naar de succesfactoren. Over breekpunten en brekebenen.

Maarten Davelaar en Richard Wouters

Berlijn, oktober 1999. 'Waar wacht je nog op?', schreeuwt iemand vanuit de zaal als een groen parlementslicid op het podium stelt dat een ander energiebeleid nodig is. 'Jullie regeren dit land toch?' De plek van handeling is een conferentie van *Bündnis 90/Die Grünen*. Buiten hangen spandoeken van de milieubeweging, en er staan twintig busjes vol ME-ers, maar het protest tegen de trage voortgang bij de sluiting van kerncentrales blijft vreedzaam. Ook binnen ligt de rood-groene regering onder vuur. Grüne-fractievoorzitter Rezzo Schlauch bezweert de partijleden om het glas eens als half vol, in plaats van steeds als half leeg te zien. Het ongeduld zit echter diep.

Helsinki, december 1999, een conferentie van *Vihreä Liitto*, de Finse groenen, met hun Europese partners. De laatsten luisteren met enige argwaan naar de onverdeeld positieve verhalen over de groene regeringsdeelname in Finland. Ze kijken uit naar het moment dat de grootste criticus uit de milieubeweging het woord neemt. Hij rept echter van een 'creatieve spanning tussen de groenen als beweging en de groenen als regeringspartij'. Ook de zegsman van de concurrerende radicaal-linkse partij heeft niets dan lof voor het pragmatisme, de werklust en de openheid van de Finse groenen.

In vijf van de vijftien landen van de Europese Unie dragen groene partijen regeringsverantwoordelijkheid. Ze liften vaak mee op het succes van de sociaal-democraten, maar het is tegelijk de uitdrukking van hun volwassenwording. De ervaringen met de macht lopen uiteen, van diepe crisis tot een ongekend zelfvertrouwen. De vraag naar de factoren die het verschil be-

palen tussen succes of falen als regeringspartij bracht ons op pad door Europa. We legden die vraag voor aan tientallen politici en medewerkers van de groene partijen van Finland, Italië, Frankrijk, Duitsland en België.

Groene partijen die willen regeren moeten het 'fundamentalisme' en de 'luchtfietserij' uit hun programma gooien, is het advies van Jos Geysels, partijvoorzitter van *Agalev*, de Vlaamse groenen. 'Tergend realiseerbare voorstellen', daar moeten de groenen voor gaan. De punten in het verkiezingsprogramma moeten punten zijn waarmee je later de coalitie-onderhandelingen in kunt gaan. Want anders pleeg je verraad aan de kiezers en aan de leden. *Agalev* is al in 1995, toen van regeringsdeelname nog geen sprake was, gaan werken aan een haalbaar programma. Zo schrapte zij, anders dan de Waalse zusterpartij *Ecolo*, het streven naar een algemene verplichte arbeidstijdverkorting.

Voor de stelling van Geysels lijkt bewijs te vinden in Duitsland bij *Die Grünen*. Velen verklaren de malaise in die partij mede uit de gebrekkige programmatische voorbereiding op de regeringsdeelname. *Realo's* als Joschka Fischer hebben zich te lang in gijzeling laten nemen door de linkervleugel. 'Wie gaat regeren met onhoudbare standpunten, zoals de opheffing van de NAVO, richt zichzelf ten gronde', zegt Henne Weishuhn, parlementair assistent van Fischer. Cynisch genoeg betalen juist linkse boegbeelden als Jürgen Trittin, de groene minister voor Milieu, de prijs voor de werkelijkheidsvreemde programmapunten. Hun steun aan de regeringspolitiek tijdens de Kosovo-crisis was moedig, essentieel

voor het voortbestaan van de coalitie, maar ook funest voor hun geloofwaardigheid. Trittin en de andere *Regierungslinken* sloten geen compromis maar maakten een ommezwaai, onnavolgbaar voor hun achterban. Een deel van de *Basislinken* is dan ook gedesillusioneerd afgehaakt. De *realo's* in de Bondsdagfractie zien nu hun kans schoon om de groene uitgangspunten alsnog, eigenhandig, op realistischer leest te schoeien. De *superrealo's* slaan zelfs door naar neo-liberaal. Hoe sterker het verkiezingsprogramma verraad pleegt aan de werkelijkheid, hoe groter de kans dat dat programma op zijn beurt aan verraad ten prooi valt in de praktijk van de regeringsdeelname.

PROJECT

Opmerkelijk genoeg hoeft een slechte verkiezingsuitslag geen beletsel te zijn voor regeringsdeelname. De Finse groenen boekten in 1995 een licht verlies, maar werden tot hun eigen verrassing door de sociaal-democratische leider Lipponen gevraagd om mee te doen aan de coalitie-onderhandelingen. Door de electorale concurrenten ter linkerzijde in de regering op te nemen, kon Lipponen makkelijker de bezuinigingen doorvoeren waarvan allen de noodzaak inzagen. Daarnaast vormde de paars-plus-coalitie een doorbraak in de versterkte politieke verhoudingen in Finland, die welwillend onthaald werd door pers en publiek. Belangrijk voor de Finse groenen was tenslotte dat er bij de linkse coalitiepartners sympathie bestond voor hun ecologische thema's. De vraag of er een coalitie te vormen valt die een gemeenschappelijk project beli-

chaamt, dat weerklank vindt bij de kiezers, lijkt van meer gewicht dan de verkiezingsuitslag. Ook Les Verts, de Franse groenen, boekten in 1997 geen denderende score – acht zetels in het parlement dankzij het stembusakkoord met de socialistische partij – maar vormden wel een integraal bestandsdeel van 'la gauche plurielle'. Ze bleven ook na de verkiezingen onmisbaar voor Jospin. Niet in rekenkundige termen, maar als de 'bloem in de borstzak', de partij die vooroploopt in het debat en de coalitie een modern imago verschaft.

Ook Die Grünen leden in 1998 een (kleine) verkiezingsnederlaag. De rood-groene coalitie was op dat moment het enige alternatief voor het versleten tandem van christen-democraten en liberalen. Maar in Duitsland ontbrak een rood-groene identiteit. Als motto koos de nieuwe regering de inhoudsloze vernieuwingskreet 'Aufbruch und Erneuerung'. Bovendien 'is het een misverstand om te denken dat de groenen gewent waren in de regering', constateert Weishuhn, Fischers assistent. 'De kiezers wilden Schröder in plaats van Kohl. Dezelfde politiek maar dan beter.' Tot overmaat van ramp had kanselier Schröder te zeer de handen vol aan de verdeeldheid in het eigen kamp om te letten op het welzijn van de coalitiepartner. Het eerste jaar betoonde hij zich een onberekenbare partner voor de groenen. Wil het gemeenschappelijk project de wittebroodsweken van een nieuwe coalitie overleven, dan moet de regeringsleider een bindende rol spelen. Jospin in Frankrijk en d'Almeida in Italië doen dat tot op zekere hoogte, al was het maar omdat ze Les Verts en I Verdi liever als medestander dan als tegenstander hebben. Lipponen is voorbeeldig in het samenhouden van de coalitie, aldus de Finse groene ex-minister Pekka Haavisto: 'Hij zei in het begin: mijn taak is erop toe te zien dat niemand teveel wint en niemand teveel verliest. Hij heeft zich daar vier jaar lang aan gehouden. Zonder de bescherming van Lipponen zouden we twee of drie keer uit de regering zijn gevallen.'

De regeerakkoorden worden slecht nageleefd, zo klagen alle groene regeringspartijen op de Finnen na. Ondanks die relativering is men vrijwel unaniem van mening dat men zich beter had moeten voorbereiden op de coalitie-onderhandelingen. De Finse groenen wilden in 1995 het partieel basisinkomen inschrijven in het regeerakkoord, maar konden de gevraagde cijfers over de budgettaire consequenties niet leveren. Ecolo ontdekte bij de onderhandelingen over de Waalse gewestregering dat zelfs de liberalen openstonden voor een moratorium op bio-industrie, maar kwam in de

problemen toen er om een definitie van bio-industrie werd gevraagd. Voor coalitie-onderhandelingen zijn nauwkeuriger teksten nodig dan een verkiezingsprogramma. Bij het inbrengen van voorstellen moeten de onderhandelaars het antwoord paraat hebben op vragen als: Wat kost het of wat levert het op? Welke wetten moeten ervoor veranderd worden? Mag het van Europa? Bovendien moet duidelijk zijn wat de gevoelige punten zijn voor andere partijen en, vooral, wat voor de eigen partij essentieel is.

Over het handvol onderwerpen dat van levensbelang is voor het welslagen van een groene regeringsdeelname, kunnen de afspraken niet duidelijk genoeg zijn, zo hebben veel groenen tot hun schade en schande geleerd. De Duitse groenen constateren dat het tempo van de sluiting van kerncentrales had moeten worden vastgelegd in het regeerakkoord. Franse groenen betreuren dat de reikwijdte van de legaliseringsoperatie voor de *sans-papiers* voor meerdere interpretaties vatbaar is gebleken. Als kleinste regeringspartner ben je zelden bij machte om dergelijke gevoelige slagen alsnog binnen te halen.

PORTEFEUILLES

Milieu lijkt de 'natuurlijke' portefeuille voor groene partijen. In alle vijf regeringen waarin groenen deelnemen, bezetten zij deze ministerspost. 'Hardere' portefeuilles, zoals Financiën of Economische Zaken, vertrouwen de coalitiepartners de groenen niet toe. Andere interessante beleidsterreinen, zoals Sociale Zaken, worden veelal door sociaal-democraten geclaimd teneinde hun achterban te bedienen. Maar milieu is ook een eigen voorkeur. Slechts in één geval, Finland, is er sprake van een opgedrongen keuze. De andere groene partijen wilden de milieuminister leveren om te waken over de uitvoering van de milieu-afspraken in het regeerakkoord en om vooruitgang te boeken op milieudossiers waarover het regeerakkoord zich niet uitspreekt. Daaraan wordt het succes van de regeringsdeelname in hoge mate afgemeten, door partijleden en electoraat.

Het probleem van een milieuminister is dat deze voor slechts weinig onderwerpen exclusief bevoegd is. Vaak heeft hij of zij de medewerking nodig van andere ministers, zoals die van Verkeer, Energie of Financiën. Deze collega's gaan al gauw aan de rem hangen. 'Wij moeten voortdurend strijd leveren met andere ministeries. Daar gaat verreweg de meeste tijd in zitten', verzucht Ricardo Canesi, kabinetschef van Edo Ronchi, de Italiaanse milieuminister voor de groenen. Maar dankzij de milieuportefeuille krijgen de groenen bij andere

FINLAND

VIHREÄ LIITTO: 7,3 procent
1,5 ministers: Milieu & Ontwikkelings-samenwerking, en (vanaf 2001) Sociale Zaken & Volksgezondheid

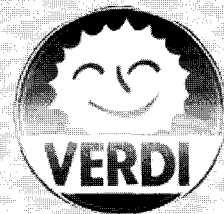

De Finse groenen, *Vihreä Liitto*, komen in 1995 in de regering. Met 6,5 procent van de stemmen krijgen zij één ministerspost in de brede paars-plus-coalitie van sociaal-democraten, conservatieven, radicaal-linksen, Zweedstaligen en groenen. Pekka Haavisto krijgt de departementen Milieu en Ontwikkelingssamenwerking. Geen nieuwe kerncentrales en een ambitieuze vergroening van de belastingen, dat zijn de belangrijkste groene punten in het regeerakkoord.

Bij de verkiezingen in 1999 winnen de groenen licht: 7,3 procent. Haavisto, gerespecteerd maar niet charismatisch, wordt echter niet herkozen in het parlement. In de voortgezette paars-plus-coalitie neemt partijgenote Satu Hassi zijn ministerschap over. Zij is tevens partijvoorzitter en parlementariër – Finland heeft een monistisch systeem. Halverwege de rit, zo is afgesproken, nemen de groenen de ministerspost van Sociale Zaken en Volksgezondheid over van de Zweedstalige partij. De grootste bedreiging is de kernenergie-kwestie: het nieuwe regeerakkoord sluit de bouw van nieuwe kerncentrales – een 'breekpunt' voor de Finse groenen – niet uit.

ITALIË

I VERDI: 2,5 procent
2 ministers: Milieu en Gelijke Kansen

I Verdi krijgen in 1996 regeringsmacht als onderdeel van de zegevierende *Olijf*-coalitie. Een score van 2,5 procent volstaat voor één ministerspost en een aantal staatssecretariaten. Edo Ronchi wordt minister van Milieu. Bij een kabinetsherschikking volgt een tweede groene minister: Lauro Balbo op Gelijke Kansen.

Ronchi zorgt onder meer voor een belasting op CO₂-emissies. Hij dwingt respect af, maar slaagt er niet in zijn partij profiel te geven. Met een zwakke parlamentsfractie en een nog zwakkere partij, verscheurd door twisten tussen regionale afdelingen, komen de groenen niet uit de schaduw van de sociaal-democraten van premier d'Almeida. Bij de Europese verkiezingen van 1999 krijgen *I Verdi* 1,8 procent van de stemmen.

De kritische partijvleugels

ministeries op z'n minst een voet tussen de deur. Een brede ministeriële actieradius is van belang voor partijen die maar weinig ministers hebben. Wanneer de groene bemoeienis pas begint op het moment dat een onderwerp de ministerraad bereikt, is het veel moeilijker om nog invloed te nemen op de besluitvorming. De Finse groenen hebben daarom bedongen dat hun minister deel uitmaakt van alle onderkabinetten.

Een bijkomend voordeel van het milieuministerie is dat de ambtenaren er doorgaans open staan voor groene ideeën. Debuterende ministers hoeven daar minder wantrouwen te overwinnen. Waar dat wantrouwen wel bestaat, doen groene kandidaat-ministers er goed aan om al voor de verkiezingen contacten aan te knopen met het ambtenarenapparaat. Op die manier heeft Joschka Fischer krediet verkregen op het ministerie van Buitenlandse Zaken.

De keuze van de Finse groenen voor een sociaal beleidsterrein voor hun tweede minister is typerend voor het verlangen van alle van oorsprong 'puur groene' partijen om hun politieke profiel, en daarmee ook hun electorale basis, te verbreden. Ook de groene regeringspartijen die nu nog vooral 'afgerekend' worden op milieuprestaties, zoals Les Verts en Agalev, zien hun kansen op groei liggen in een sterkere sociaal-economische profilering. Daar horen ook ministersposten bij op sociaal-economisch terrein, in een eventuele tweede regeerperiode. Zo niet, dan is de frustratie ingebakken. Zie Ecolo: de Waalse groenen hebben zich in de afgelopen jaren al een duidelijk groen-links profiel aangemeten en daarmee een enorme stemmenwinst geboekt. Maar zij kampen nu met het probleem dat noch het federale regeerakkoord, noch de portefeuilles van de groene ministers veel ruimte bieden voor de linkere politiek waar de achterban op rekt.

Ook bij Die Grünen is men niet gelukkig met de portefeuilles van de eigen ministers. Met Volksgezondheid heeft de partij weliswaar een post op het snijpunt van ecologische en sociaal-economische thema's, maar minister Andrea Fischer wordt vooral in beslag genomen door een kostenbeheersingsoperatie in de gezondheidszorg. Die noodzaak daarvan erkent iedereen, maar het maakt haar bij niemand geliefd. De portefeuille van Joschka Fischer biedt evenmin veel ruimte voor groene profilering. Hij moet, naar eigen zeggen, niet als groene, maar als Duitse minister van Buitenlandse Zaken optreden. Daarbij komt nog dat Fischer vaker in het buitenland verkeert dan zijn rol als vice-kanselier en de facto partijleider toestaat. In Finland

vinden dat hun minister vaker breekpunten moet formuleren.

had ook Haavisto, die als minister van Ontwikkelingssamenwerking veel moest reizen, last van dit 'Van Mierlo-effect'.

BREKEBEEN

Eén ministeriële brekebeen – zie Trittin in Duitsland – kan een hele partij in crisis storten. Het succes van een regeringsdeelname wordt in hoge mate bepaald door de kwaliteit van de bewindslieden. Des te sterker naarmate het aantal groene ministers kleiner is. De meeste meeregerende groene partijen hebben dan ook hun kopstukken in de regering gezet. In een enkel geval stonden de coalitiepartners daar ook op. Jospin eiste dat Les Verts partijleider Voynet tot minister maakten om te bewijzen dat hun toetreding tot de coalitie een serieus engagement inhield.

Of de combinatie van minister en partijleider een gelukkige is, hangt sterk af van het politieke systeem waarin een partij opereert. In Finland, met zijn monistische systeem, is de regering de plek waar verreweg de meeste invloed uit te oefenen valt. In België daarentegen spelen de partijvoorzitters een belangrijke politieke rol, met name bij het oplossen van crises in de coalitie. Agalev-leider Geysels is dan ook bewust buiten de regering gebleven. Bij Die Grünen werpen sommigen de vraag op of Joschka Fischer niet beter fractievoorzitter had kunnen blijven, om in een Bolkestein-achtige rol bij tijd en wijle de zweep te kunnen leggen over de coalitie. Teveel ministeriële braafheid is overigens ook niet nodig. 'Voynet, en dat is nieuw in Frankrijk, zegt af en toe *en public* dat ze het niet eens is met de regering. Dat heeft haar uitbranders opgeleverd van Jospin, maar dat is niet erg. Het versterkt haar groene profiel', zegt Jean-Luc Bennahmias, voorzitter van Les Verts. 'Natuurlijk kan Dominique het zich niet al te vaak veroorloven.'

De fout die in elk geval vermeden moet worden, zo stellen de meeste groene regeringspartijen, is alle sterke figuren in de regering te zetten. Want de groenen zijn als kleinste regeringspartners welhaast veroordeeld tot een dualistische strategie. Dat vergt dat hetzij de fractievoorzitter, hetzij de partijvoorzitter – al naar gelang het politieke systeem – over voldoende kracht en gezag beschikt om het dualisti-

sche rollenspel te kunnen regisseren.

Het probleem is dat het dualisme georganiseerd en gedoseerd moet worden, wil het effectief zijn. Daar hebben alle groene regeringspartijen moeite mee. Voortgekomen uit een oppositiecultuur, waarin je hard moet schreeuwen om aandacht te krijgen, kunnen groene politici zich maar moeilijk de gewoonte eigen maken om hun woorden te wegen, af te stemmen of in te slikken teneinde onnodige ruzies in de coalitie te voorkomen. De Bondsdagfractie van Die Grünen is een kar vol springende kikkers. Bij Les Verts vertegenwoordigt vrijwel elke parlementariër een eigen partijstroming en dat maakt het groene profiel niet scherper. Agalev lijkt nog het best in staat om een georganiseerd dualisme op de rails te zetten. Partijleider Geysels heeft gezag bij zowel ministers als parlementariërs. Hij schuift aan bij vrijwel alle overleggen tussen ministers, fractievoorzitters, parlementariërs en partijbestuur. Publieke uitspraken over het regeringsbeleid worden afgestemd met Ecolo. De Waalse zusterpartij heeft meer moeite met dualisme te organiseren. Ecolo-staatssecretaris Olivier Deleuze: 'Je wordt als bewindsman wel eens verrast door je partijgenoten. We zijn nu eenmaal geen stalinisten.'

STIJL

De partijvleugels die kritisch staan tegenover de regeringsdeelname – van meet af aan aanwezig bij Les Verts en Ecolo, inmiddels ook bij Die Grünen – begrijpen niet waarom hun ministers of fracties zich niet veeleisender opstellen. Hélène Flautre, voorvrouw van de linkse stroming *Autrement Les Verts*, vindt dat Voynet vaker 'breekpunten' moet formuleren, in het verlengde van het maatschappelijk protest. Ze verdenkt Voynet ervan de ministeriële solidariteit te hebben geïnternaliseerd. Kabinetsmedewerker Jean-David Abel verdedigt zijn minister: 'Eén bewindspersoon kan niet op vijftig fronten tegelijk vechten. We moeten prioriteiten stellen: wat willen we deze week binnenhalen in de ministerraad?' Ook partij-ideoloog Alain Lipietz ziet niets in de confrontatiestrategie van Hélène Flautre. 'We slagen erin om zowel regeringspartij als sociale beweging te zijn. Dat betekent echter niet dat we alles moeten doen wat de actiegroepen van ons eisen. Uiteraard zijn die nooit tevreden over onze inzet. Ze willen allemaal ons ultieme wapen monopoliseren. Maar uit de regering stappen is een *one shot weapon*. Je kan er niet te vaak mee dreigen, anders lig je eruit voor je het weet.'

Kritiek van verwante groeperingen als de milieubeweging doet pijn. Zeker voor de Franse en Waalse groenen, die zich als deel

van 'de beweging' zien. Maar ook de politici van partijen die bewust gekozen hebben voor enige distantie tot de beweging lukt het slecht om hun kritiek juist als een steun in de rug te zien. Tegen onverdiend harde kritiek helpt alleen open kaart spelen. In Finland pastte Haavisto dit recept met succes toe: 'Ik liet actiegroepen zoveel mogelijk over mijn schouder meekijken. Ze zagen hoe ik me in het zweet werkte voor een optimaal onderhandelingsresultaat. Ze dreigden bijna ingekapseld te raken. Gelukkig zagen ze in dat het niet hun taak is om mijn compromissen te verdedigen.'

Voynet mag dan verbaal wel eens uit het gareel springen, om vervolgens teruggefloten te worden door Jospin, haar besluiten zijn nog nooit teruggedraaid door de premier. Dat kunnen collega's Trittin (Milieu) in Duitsland en Isabelle Durant (Verkeer) in België niet zeggen. Kanselier Schröder gebruikte zijn *Richtlijnenkompetenz* onder meer om Trittins kernenergiewet tegen te houden. De Belgische premier Verhofstadt hield te elfder ure Durants nachtvlichtverbod voor de luchthaven Zaventem uit het Staatsblad. Beide groene ministers hadden het regeerakkoord aan hun zijde, maar onderschatten het belang van ruggesteun in de regering. Zeker bij besluiten die op weerstand stuiten van machtige belangengroepen, is het nodig vooraf uit te sluiten dat lobbyisten alsnog hun gelijk halen via de omweg van een misnoegde of wankelmoe-dige regeringsleider.

Hoe goed ook de voorbereiding, de eerste regeringsdeelname van een groene partij brengt vrijwel altijd ontreddeering teweeg in de eigen gelederen, zo leren de ervaringen van Helsinki tot Rome. De les begint pas echt als de ministerszetels een feit zijn. Tot nu toe hebben alle partijen de eerste schok overleefd, met of zonder kleerscheuren. Altijd liggen er verrassingen op de loer. De Kosovo-oorlog had bijna het einde betekend van de Italiaanse groene regeringsdeelname, net als van de Duitse. Hoe hoger de olieprijs, hoe groter de kans dat de groene minister in Finland wordt ingeruild voor een nieuwe kerncentrale. De regeringsdeelname van Les Verts is voorbij, als er ook maar één *sans-papier* overlijdt na een hongerstaking. Sommige pillen zijn te bitter.

Maarten Davelaar is politoloog en lid van het partijbestuur van GroenLinks;
Richard Wouters is beleidsmedewerker van de GroenLinks-delegatie in het Europees Parlement.

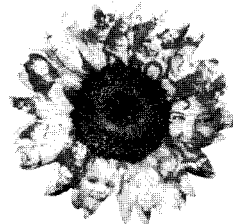
FRANKRIJK

LES VERTS: 4 procent

1 minister: Ruimtelijke Ordening & Milieu

Na te zijn afgestapt van de lang volgehouden niet-links-niet-rechts-strategie van Antoine Waechter, sluiten *Les Verts* in 1997 een stembusakkoord met de socialistische PS. Daardoor doen zij een paar maanden later hun intrede in het parlement en in de regering van Jospin, waaraan ook de communisten en twee kleinere linkse stromingen meedoen. Partijleider Dominique Voynet wordt minister van Ruimtelijke Ordening en Milieu. Met de in het pre-electorale akkoord opgenomen sluiting van de snelle-kweekreactor *Superphénix* en de annulering van de aanleg van het omstreden Rijn-Rhône-kanaal maken de groenen een flitsende start. Voynet weet haar partij uit de marge te halen. De ecologische kwestie heeft weer een plaats in het maatschappelijke debat. *Les Verts* worden gezien als de ideeënmotor van *la gauche plurielle*: modern en radicaal. Bij de Euroverkiezingen van 1999 halen *Les Verts* 9,7 procent, mede dankzij de uitgesproken standpunten van lijsttrekker Daniel Cohn-Bendit.

Les Verts

DUITSLAND

DIE GRÜNEN: 6,7 procent

3 ministers: Buitenlandse Zaken, Milieu en Volksgezondheid

Na een campagne vol blunders passeert *Bündnis 90/Die Grünen* bij de verkiezingen in 1998 met 6,7 procent

toch de kiesdrempel. Dankzij de overwinning van de sociaal-democraten krijgt Duitsland een rood-groene coalitie. Partijleider Joschka Fischer wordt vice-kanselier en minister van Buitenlandse Zaken. Zijn linkse rivaal Jürgen Trittin komt op het ministerie van Milieu. Andrea Fischer is de derde groene minister, op Volksgezondheid.

Die Grünen kunnen twee essentiële belofes uit het regeerakkoord niet verzilveren. Van het dubbele staatsburgerschap voor migranten blijft slechts een uitgekledde variant over nadat de christen-democratische CDU met een ongekend felle anti-campagne de verkiezingen in Hessen wint en daarmee een blokkerende stem krijgt in de Bondsraad. *Der Einstieg in den Ausstieg* uit de kernenergie laat op zich wachten, omdat de dadendrang van Trittin verschillende malen op een veto van kanselier Schröder stuit.

Dat de rood-groene regering medeverantwoordelijkheid neemt voor het NAVO-optreden in Kosovo, bezorgt veel groenen een trauma.

Dat wordt niet weggelaten door de vredesdiplomatie van Fischer. Fischer komt op steeds grotere afstand van zijn partij te staan, en kan mede daardoor uitgroeien tot de meest geliefde politicus in Duitsland. Het levert de groenen geen extra stemmen op: bij de Europese verkiezingen scoren ze 6,4 procent.

BELGIË

AGALEV: 11 procent; ECOLO: 18 procent

2 ministers: Verkeer en Volksgezondheid & Milieu

Op de vleugels van de dioxinekip doen de Vlaamse en Waalse

groenen in 1999 hun intrede in de federale en de gewestelijke regeringen. De 11 procent van *Agalev* en de ongekende 18 procent van *Ecolo* brengt hen in paars-groene coalities van liberalen, socialisten en groenen. Het is tijd voor politieke vernieuwing.

Het federale regeerakkoord bevat voor de groenen de legalisering van bepaalde groepen *sans-papiers* plus enige ruimte voor milieu-initiatieven. Isabelle Durant (*Ecolo*) wordt minister van Verkeer, Magda Aelvoet (*Agalev*) krijgt Volksgezondheid en Milieu. Na een moeilijke start weet Aelvoet de dioxinecrisis onder controle te brengen. Het eerste half jaar levert nog geen grote milieusuccessen op, maar de legaliseringsoperatie ligt op koers. Bij *Agalev* overheerst tevredenheid, ook over de nieuwe politieke cultuur: minder cliëntelisme, meer openheid. Bij *Ecolo* daarentegen, waar de regeringsdeelname steun kreeg van slechts een kleine meerderheid, spreekt men van een 'vechtkabinet'.

De hervatte uitzetting van afgewezen asielzoekers ligt de Waalse groenen zwaar op de maag. Het liberaal getinte economisch beleid blijft een voortdurende bron voor frustratie. De onvrede wordt niet weerspiegeld in de opiniepeilingen: beide groene partijen handhaven zich op het niveau van 1999.

SCHADUWEN VAN DE MODERNITEIT

Sinds de modernisering hebben we een verleden, en sinds de Verlichting zijn we gedwongen er mee om te gaan. Het beheer van dit verleden valt vooral toe aan nationale staten, die het transformeren en instrumentaliseren.

Daar is niets mis mee, ook een democratie kan niet zonder gedeelde identiteit, zolang kritiek en confrontatie maar mogelijk is. En dat gaat zelfs democratische naties niet altijd goed af.

HET VERLEDEN als moderne uitvinding

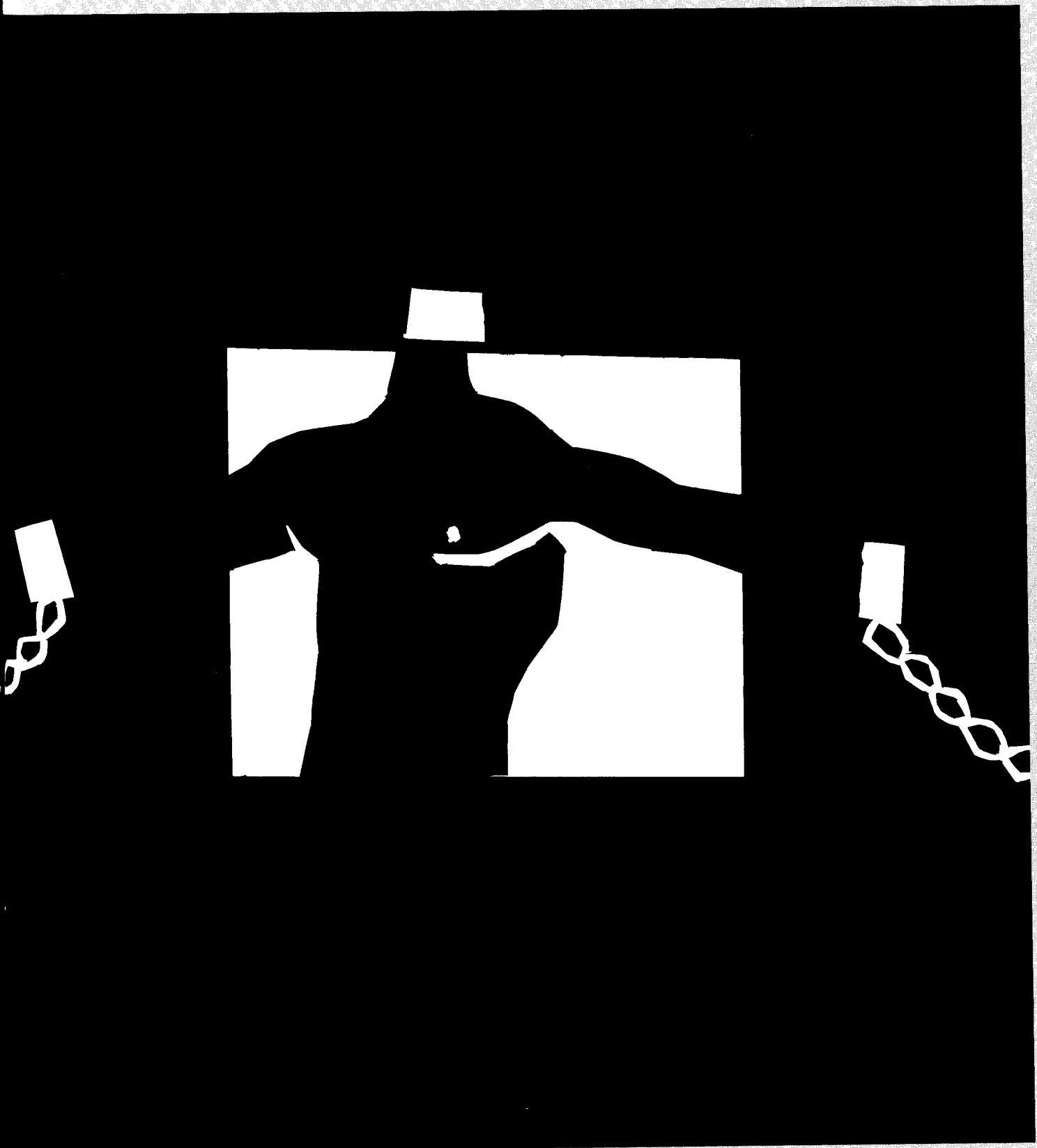
Lolle Nauta

Het verschil tussen hedendaagse en traditionele samenlevingen wordt in de regel op de volgende manier beschreven. In traditionele samenlevingen heeft het verleden het voor het zeggen. De overlevering bevat de codes van het sociale handelen. Wanneer er beslissingen moeten worden genomen, gebeurt dat door oude mannen. Liederen, rituelen en verhalen, zij vormen de software waarin de kennis omtrent vroeger opgeslagen ligt. Zij zijn geen folklores. Zij vormen de navelstreng tussen wat voorbij is en wat komt. Modernisering wordt gewoonlijk beschreven als iets wat hier tegenover staat. De term slaat op processen, waarbij navelstrengen juist worden doorgesneden en uitvindingen hoger worden aangeslagen dan tradities. De natuurwetenschappen, de technologie, de kapitalistische markteconomie, het moderne recht, allemaal hebben ze gemeen, dat ze zich met sprongen ontwikkelen. Natuurlijk, ook zij hebben hun interne geschiedenis, hun regionale tradities als het ware, en ook hier maken de pioniers gebruik van de schouders der voorgangers, maar hun ontwikkeling is revolutionair. Op hun conto staan sociale veranderingen die ongeëvenaard zijn.

Door dit soort processen zijn traditionele samenlevingen onherroepelijk aan het verdwijnen. Zij zijn het object geworden van nostalgie en toerisme. In een zich onophoudelijk moderniserende samenleving kan het verleden niet meer maatgevend zijn. Maar modernisering betekent niet dat er alleen maar opruiming op de eta-

lage-ruiten staat. Er is in de twintigste eeuw ook sprake van een echte en naar het lijkt zelfs toenemende belangstelling voor het verleden. De kasten met geschiedenis in de boekwinkels zijn groter dan die van theologie en filosofie, al halen ze het niet bij management en informatica. De tv zendt met de regelmaat van de klok historische documentaires uit en musea hebben steeds meer toeloop. Naast schrijvers, filosofen en sociale wetenschappers zijn het in onze eeuw ook vaak historici die een vooraanstaande rol spelen in het openbaar debat. Johan Huizinga, Fernand Braudel, Peter Gay, Barbara Tuchman, Simon Schama, Herman van der Dunk, om slechts enkelen te noemen.

Wat betekent deze belangstelling voor de geschiedenis? Hoe komt het dat juist in de twintigste eeuw het verleden in de belangstelling is komen te staan? Wordt hier alleen maar afscheid genomen of is er meer aan de hand? Wordt datgene wat wij als verleden betitelen, misschien pas door de moderne ervaring opgeroepen? Mijn inziens is dat laatste inderdaad het geval. Geschiedenis in de hedendaagse zin van het woord is een verschijnsel van de moderne tijd. Pas filosofen als Vico, Kant en Hegel beginnen hierover na te denken. Nietzsche's beroemde essay *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* is nog maar honderdtwintig jaar oud. Dergelijke beschouwingen bestonden voor de Renaissance überhaupt niet. De eerste leerstoelen voor geschiedenis worden pas in de 19de eeuw ingericht. Berlijn (1810) en Parijs (1812) lopen voorop.

Onze generatie is niet eerlijker of dapperder dan de vorige. In de huidige culturele situatie is het gewoon moeilijker om problemen onder het vloerkleed te vegen.

Pas in de tweede helft van de 19de eeuw is er sprake van een zelfstandig vak, met professionele beoefenaren en eigen tijdschriften. Het verleden is een recente uitvinding. Modernisering veroorzaakt een breuk, schept afstand, duwt mensen en dingen opzij, keert zich van hen af, om ze aldus rijp te maken voor het museum of gewoon uit te leveren aan de vergetelheid. De moderne tijd komt nooit in haar eentje het toneel op. Altijd is ze vergezeld door een schaduw, de gestalte van het verleden.

Termen als breuk en bevrijding stammen uit de wereld van strijd en confrontatie. Van een volk kun je zeggen dat het zich bevrijdt, en wel van een dictatuur of koloniale machthebber. Wanneer dat lukt, wordt er uiteraard gebroken met wat eraan voorafging. Maar een overwinning bevrijdt niet automatisch van datgene wat nu eindelijk voorbij is. Integendeel, pas nu komt er ruimte voor de vraag wat er in het verleden eigenlijk aan de hand was. Pas na de val van de muur werden de Stasi-dossiers geopend en kwamen de schaduwen te voorschijn van een verleden dat tot ieders verbazing honderdzeventig kilometer lang was. Pas na de bevrijding van het koloniale bewind komt er in de betreffende landen ruimte voor zoiets als een eigen geschiedenis.

Het gangbare filosofische debat over de Verlichting cirkelt om de vraag of men haar positief of negatief dient te beoordelen, moet accepteren of verwerpen. Mij bevalt dat helemaal niet. Het gaat wat mij betreft om twee stellingen. Aan de ene kant zijn de Verlichtingsidealen – met als centrale thema: hoe kan een mens een autonoom en gelukkig leven voeren? – vandaag de dag in een wereldomspannende zin algemeen erkend. Tal van individuen en groepen ontlenen er de rechten aan waarop zij aanspraak maken. Vergeleken met voorgaande eeuwen is de belangrijke rol van mensenrechten in onze tijd een absoluut novum. Aan de andere kant kan moeilijk worden ontkend dat diezelfde Verlichtingsidealen, bijvoorbeeld in de vorm van ideologieën met emancipatorische pretenties, enorme schade hebben aangericht. Het ene sluit het andere blijkbaar niet uit. Een kenner als Kolakowski heeft er haaldelijk op gewezen dat het marxisme zich als erfgenaam beschouwde van de Verlichting. De bringers van de communistische heilsboodschap traden niet voor niets op als kampioenen van modernisering en industrialisering, waarvoor miljoenen slachtoffers de rekening mochten betalen.

Mijn conclusie hieruit is de volgende: wie het ideaal van een gelukkig leven voor iedereen onderschrijft en weigert de ogen te sluiten voor de terreur die in naam van dit ideaal begaan is, heeft geen keus. Hij wil weten, hoe herhalingen kunnen worden voorkomen en is niet bereid het verleden de rug toe te keren. De traditionele opvatting van tal van Verlichtings-filosofen en moderniseerders van allerlei slag, dat er met het verleden gebroken moet worden, kan hij niet meer volgen. Daarvoor zijn hun idealen te waardevol en de gruwelen die onder de dekmantel van diezelfde idealen zijn begaan, te ernstig. De idealen accepteren en de ogen sluiten voor de gruwelen, het is even fout als het omgekeerde: de gruwelen erkennen en de idealen zelf luchthartig in de ban doen.

Dergelijke discussies zijn in feite allang aan de gang, alleen niet in

de filosofie. Je vindt ze daar waar landen de confrontatie aangaan met een repressief verleden. Voorbeelden genoeg. Bij de *Gauck-Behörde* in de voormalige DDR, waar burgers de destijds over hen aangelegde dossiers kunnen inzien, heeft men het nog steeds ontzettend druk. Maar ook het nog steeds voortdurende debat over het nazi-verleden van Duitsland hoort hier thuis. En verder natuurlijk het werk van de waarheids- en verzoeningscommissie in Zuid-Afrika, geïnspireerd door wat sommige Zuid-Amerikaanse landen in dit opzicht hebben gepresteerd. Timothy Garton Ash, een ervaren specialist op dit gebied, schrijft: *'The question of what nations should do about a difficult past is one of the great subjects of our time.'*

Dergelijke openbare debatten hebben een directe link met het verlichtingsdebat omdat het zelden gaat om misdaad pur sang. Bijna altijd is de vraag aan de orde op welke manier specifieke idealen verbonden waren met een praktijk van onderdrukking en discriminatie. Hoe zat het eigenlijk met die veelgeprezen modernisering en vooruitgang *'at grass root level'*? Gebeurde daar vaak niet het omgekeerde van wat men proclameerde, omdat men in naam van Mussolini, Ceaucescu of Verwoerd over lijken ging?

Ik vat samen. Eerst dank zij modernisering ontstaat er zoiets als een verleden in onze zin. De toekomst wordt in eigen hand genomen, de verschillen tussen wat voorbij is en wat nog moet komen, nemen toe. De voorouders, in traditionele samenlevingen vaak zo hulpvaardig, komen er niet meer aan te pas. Het gevolg hiervan is paradoxaal. Het betekent namelijk dat pas wanneer de horizon van een nieuwe toekomst zichtbaar wordt, datgene wat voorbij is deel kan gaan uitmaken van de eigen levensvorm. Je kunt ermee kappen, maar je kunt er ook allerlei soorten confrontaties mee aangaan en dat laatste ligt voor de hand wanneer er morele en politieke kwesties in het geding zijn. Hoe kon het gebeuren? Wat voor houding nemen we tegenover de slachtoffers aan? Wat kan er worden gedaan om herhaling te voorkomen? De vraag naar de relatie van verleden en toekomst wordt actueel op het moment dat idealen van autonomie en geluk algemeen geaccepteerd raken en er gelegenheid ontstaat de schaduwzijden ervan openlijk te bediscussiëren. Hier ligt de verklaring dat men zich in de laatste decennia van deze eeuw moeilijker aan deze vragen kan onttrekken dan daarvoor. Onze generatie is niet eerlijker of dapperder dan de vorige. In de huidige culturele situatie is het gewoon moeilijker om dergelijke problemen onder het vloerkleed te vegen.

De filmer Heddy Honigmann, afkomstig uit Peru, beschrijft in een interview wat zij op vier mei 's avonds om acht uur in Amsterdam in de tram beleefde. Er moet worden bij verteld dat het haar eerste dag in Nederland was. De trambestuurder stopte, tegelijk met het andere drukke verkeer, en deelde de passagiers, eerst in het Nederlands en toen in het Engels, mee wat er aan de hand was: 'In deze twee minuten gedenken wij de doden uit de Tweede Wereldoorlog.' Dit raakte haar dermate dat ze besloot er een film van te maken, die onder de titel *Twee minuten stilte alstublieft* in de bioscoop en op tv vertoond is.

Wat er bij het nationale monument op de Dam gebeurt, is wel wat anders dan wat Honigmann beleeft. Toespraken, kransteggingen, leden van het Koninklijk Huis, ministers, parlementariërs, hoge militairen en vertegenwoordigers van andere belangrijke organisaties des lands. Men schrijdt vol eerbied naar het monument en buigt voor de doden. De dodenherdenking heeft een alledaags en een officieel gezicht. Het ene is dat van een niet nader omschreven 'wij' en het andere is dat van 'hen daar', en tijdens dit korte, intense moment vormen die twee een eenheid. Hoe kan dat? Wat betekent deze niet alledaagse eenheid tussen volk en regering? Wat wordt hier nog meer tot uitdrukking gebracht dan de begrijpelijke

---

Bij de vraag hoe democratieën met een problematisch verleden omgaan, komt Nederland er, vergeleken met Zuid-Afrika en Duitsland, niet al te best af.

wens om de slachtoffers van toen niet te vergeten?

De vraag geeft eigenlijk het antwoord al: hier wordt ook getoond dat wij allemaal bij elkaar horen, het is de nationale verbondenheid die hier wordt gecelebreerd. Het regeringsbesluit met betrekking tot de vierde en de vijfde mei windt daar geen doekjes om. Op die dagen 'wordt de bevrijding van het Koninkrijk van de Duitse en Japanse bezetters gevierd'. Om met betrekking tot de gewenste eerbied voor de doden niet in gebreke te blijven, is vrijwel iedereen minstens één keer per jaar Nederlander.

Een dergelijke eenheid kan natuurlijk niet zo maar even uit de lucht worden geplukt. Ze moet ook ergens op slaan. Onder leiding van de staat wordt een bepaald beeld van het verleden gecreëerd dat in het geciteerde Koninklijk Besluit wordt gedefinieerd en waarvan geldt dat het in principe bij iedereen bekend is. Het betreft een scenario waarvan de film ieder jaar weer kan worden afgedraaid en dat er ongeveer als volgt uitziet: Nederland stelde zich net als tijdens de eerste wereldoorlog in de dertiger jaren neutraal op, maar werd toch in mei 1940 door Hitlers troepen brutaal overvallen. Vijf bange jaren van verschrikking en lijden volgden. Langzamerhand ontstond er een actieve verzetsbeweging die het de Duitsers flink moeilijk maakte en waarvoor vele offers werden gebracht. Hoewel tal van joden door de nazi's werden gedeporteerd, waren er ook heel wat Nederlandse gezinnen, waar joodse medeburgers konden onderduiken. Enzovoort.

Waar het mij om gaat, is dat er een constante transformatie plaatsvindt. Dingen die zich hebben voorgedaan, worden door een onzichtbare regisseurhand veranderd in gebeurtenissen, waarvoor regering en volk tekenen. De natie schept zich een bepaald verleden, dat op zijn beurt de natie in leven houdt. Een illustratie van deze transformatie vormt het feit dat er altijd weer, tot op de dag vandaag, over de strijd tegen de Duitsers gesproken wordt in plaats van over die tegen de nazi's. Wij werden in 1945 niet van het nationaal-socialisme maar van de moffen bevrijd. Tegenover het ene goede volk plaatst de onzichtbare nationale hand een ander, slecht volk, waarvan het ondenkbaar is dat zich daar eveneens individuen zouden hebben verzet en dat ook daar gezinnen met gevaar voor eigen leven onderdak aan joden zouden hebben geboden. In dat licht is het maar al te begrijpelijk, dat discriminatie van de Duitse burens tot op de dag vandaag in allerlei vormen de kop opsteekt. Ons nationale bewustzijn is er ten dele in verankerend.

Een nog pijnlijker illustratie van deze transformatie wordt gevormd door onze relatie tot de joden. Het nationale scenario laat er geen misverstand over bestaan. Wij hebben de joden tamelijk massaal hulp geboden tijdens de bezetting. De werkelijkheid zag er echter anders uit, zoals inmiddels bekend is dank zij schrijvers als Durlacher en historici als Blom. In Yad Vaszem, de gedenkplaats van de holocaust in Jeruzalem, hangt een voor iedere bezoeker duidelijke statistiek van het aandeel der verschillende Europese landen aan de deportatie van de joden. Nederland prijkt bovenaan.

Door modernisering ontstaat er verleden. In de letterlijke zin. Dat was mijn eerste boodschap. Ik ben nu ver genoeg om de vraag te kunnen stellen aan wie dit verleden, dat vooral niet als een abstracte entiteit moet worden opgevat, eigenlijk toebehoort. Laten we onszelf niet wijsmaken dat het verleden het bezit is van professionele historici, ook al beschikken dezen er dagelijks over. Mijn stelling luidt dat het in tal van opzichten toebehoort aan de nationale staat, uiteraard een belangrijke actor in de geschiedenis van het moderniseringsproces. Bij autoritaire regimes is dat overduidelijk. In de communistische staten vormt de hele geschiedenis een voorstadium van de strijd der arbeidersklasse, Renaissance en Verlichting inclusief. Ook staten echter die als democratisch gelden, konden en kunnen er wat van. Als belangrijke dragers van moderni-

sering hadden en hebben zij net zo goed behoefte aan geloofwaardige legitimaties. Hoe moeten de burgers er anders van worden overtuigd dat het zin heeft om dezelfde taal te spreken, dat er uniform onderwijs moet worden gegeven en dat er dus überhaupt zoiets bestaat als een gemeenschappelijk belang? Als 'imagined communities', om met Anderson te spreken, zien ook zij zich genoodzaakt, om zich met een verleden uit te rusten en als regisseur op te treden van een toneelstuk dat collectief wordt opgevoerd, een soort historische soap-opera met 'het volk' in de hoofdrol. De term soap-opera kies ik niet voor niets. De rollen liggen namelijk vast. De gebeurtenissen die ons staan te wachten, mogen nog zo onbekend zijn, het aantal afleveringen nog zo onvoorspelbaar, wat het volk betreft staat vast dat het zal figureren als held of als slachtoffer. Twee specifieke rollen waarvan kan worden aangenomen dat het publiek er zich graag mee identificeert. Helden en slachtoffers zijn altijd gewild. En met een ander volk als vijand komen de twee helemaal ruimschoots aan hun trekken.

Wat is er eigenlijk op tegen wanneer staten het verleden om zo te zeggen in eigen beheer nemen en een of andere versie ervan gebruiken als uithangbord? Politici hoeven niet de historicus uit te hangen. Ook een democratie kan het niet zonder collectief aanvaarde legitimaties stellen. Juist tegenwoordig wordt er door politieke filosofen steeds weer op gehamerd dat naties een specifieke identiteit nodig hebben die de boel een beetje bij elkaar houdt. Politieke legitimaties garanderen een minimum aan sociale cohesie en dienen daarom op basis van politieke criteria te worden beoordeeld. Deze enceneringen van het verleden zijn uiteraard bekritiseerbaar, het zou van de gekke zijn als het anders was, maar dit kan alleen op grond van andere criteria dan die van de staatsraison. Ik betitel die criteria als democratisch. De *Truth and Reconciliation Commission* in Zuid-Afrika die in 1996 haar onderzoek naar de apartheid begon en het in 1998 met een rapport aan de president afsloot, is een voorbeeld.

Het werk van de waarheids- en verzoeningscommissie vormde een om politieke redenen overeengekomen minimum. Criteria, ontleend aan het staatsbelang, hebben hierbij zonder twijfel een rol gespeeld. Tegelijk was er ook nog iets anders aan de hand. In een samenleving waar de apartheid nog tientallen jaren haar gevolgen zal doen voelen, kreeg de zwarte bevolking bij wijze van spreken voor het eerst recht op haar eigen verleden. Dat kan inderdaad als een democratisch recht worden gezien, aangezien de apartheid in 1994 weliswaar officieel was afgeschaft, maar de aard ervan nog nooit was onderzocht. Dankzij de enorme inspanningen van de waarheidscommissie die steeds op verschillende plaatsen in het land openbare zittingen organiseerde, werden de herinneringen van de voorheen onderdrukte meerderheid tenminste serieus genomen. Commissievoorzitter aartsbisschop Tutu legde daar dan ook bij de aanbidding van het rapport de nadruk op, al liet hij tevens doorschemeren dat hij het bereikte als een minimum zag: 'There has been some truth, some reconciliation. Now there is a face, there is a name for the cry of anguish.'

Bij de vraag hoe democratieën met een problematisch verleden

Hoe lang moeten confrontaties met het verleden doorgaan? Kan ook zelfbeschuldiging niet tot een leeg ritueel worden?

omgaan, komt Nederland er, vergeleken met Zuid-Afrika, niet al te best af. De feiten zijn bekend. Toen de koningin in 1995 in Indonesië op staatsbezoek was, werden er geen excuses aangeboden. Het eerste paarse kabinet, vooruitstrevend als het was, vond dat niet nodig. Een flauwe smoes was dat men er van de andere kant niet tom had gevraagd. Hare Majesteit had de opdracht zich te beperken tot het cliché, dat 'het ons met droefheid vervult, dat zo veel mensen in deze strijd zijn omgekomen of voor hun leven getekend zijn'.

Ook een vergelijking met Duitsland, er is al vaker op gewezen, valt niet in het voordeel van Nederland uit. Wanneer er één land in de wereld bestaat waar een confrontatie met het verleden regelmatig en op allerlei niveaus plaatsvindt, is het ons buurland. Ook hier is de aard van het collectieve geheugen in het geding en gaat het om de vraag wie eigenlijk recht mag doen gelden op het verleden. De eerste decennia na de val van Hitler heerste in Duitsland het grote zwijgen en kwam het nazi-verleden slechts sporadisch in de openbaarheid. Pas onder invloed van de tegenwoordig vaak gesmaade jaren zestig is hier door de studenten en door intellectuelen als Mitscherlich, Habermas, Enzensberger, Böll en Grass verandering in gekomen. Zij confronteerden hun ouders en grootouders met feiten, waarover velen van hen liever gezwezen hadden. Zij begonnen zich mede verantwoordelijk te voelen voor dat deel van het verleden waarover zij op school nauwelijks hadden gehoord en bewerkstelligden daardoor essentiële veranderingen in het collectieve geheugen van de Bondsrepubliek. Wat er zich aan gene zijde van de grens tussen de generaties allemaal heeft afgespeeld en nog steeds afspeelt, daarvan is in Nederland slechts een kleine minderheid op de hoogte. De gangbare stereotypen over Duitsland tenminste zijn er niet door beïnvloed.

Waarom daar wel en hier niet? Waarom heeft in Nederland in tegenstelling tot Duitsland bij de verwerking van het verleden de staatsraison vaak het laatste woord? De ernst van de door andere landen gepleegde misdaden verschaft ons land een moreel alibi. Ook al hebben we bij de jodenvervolgung allerlei hand- en spandiensten verleend, de verantwoordelijkheid voor de holocaust kan moeilijk bij ons worden gelegd. En ook al was ons koloniale systeem, net als ieder ander, op een apartheidsideologie gebaseerd, toen bleek dat de politionele acties vruchteloos waren, werd het aan kant gezet. En zo kon het gebeuren, dat er zich ten aanzien van de jodenvervolgung en de apartheid in Nederland een sterk 'wijniet-gevoel' ontwikkelde dat nog algemeen gedeeld werd ook. Wat er in Zuid-Afrika gebeurde daarvan was hier geen sprake, kom nou, we voeren daartegen zelfs actie. Wat Hitler en de zijnen de joden hebben aangedaan, daarmee waren wij het in grote meerderheid oneens. Het massaal sturen van kaarten naar de Bondsrepubliek toen daar de eerste huizen van allochtonen in de fik gingen, was van dit wijniet-gevoel een spontane uiting. Het is er tevens verantwoordelijk voor dat het velen moeilijk valt onze rol destijds in Indië als die van een bezetter te zien. De Japanners waren de bezetters.

Dit wijniet-gevoel is een deel van de Nederlandse identiteit geworden. Het maakt het de overheid gemakkelijk het verleden in eigen regie te houden en de indruk te wekken dat er uiteindelijk

in ons Indië niet echt ernstige dingen aan de hand kunnen zijn geweest, al hebben de politionele acties naast zesduizend Nederlanders ongeveer honderdduizend Indonesiërs het leven gekost. Onze morele zelfverzekerdheid is dus ten dele overleefd gebleven dankzij Zuid-Afrika en de Bondsrepubliek. Dit is zelfs zozeer een ingesleten patroon geworden, dat het ook met betrekking tot nieuwe problemen, zoals onze passiviteit in Srebrenica, in werking treedt. Een parlementair onderzoek wordt door de regerende partijen niet nodig geacht. De dramatische gebeurtenissen worden tot geschiedenis gemaakt – om met Marcel van Dam te spreken – nog voordat zij het zijn geworden. Daardoor komt het ook bij Srebrenica niet tot een openbaar debat, waarin kan worden uitgezocht wie moreel en politiek verantwoordelijk zijn voor wat er is gebeurd. De staatsraison heeft het laatste woord.

Behalve het wijniet-gevoel is hier nog een andere factor in het geding. Ik doel op de curieuze afstand in Nederland tussen cultuur en politiek. De confrontatie met het koloniale verleden, en ook met Srebrenica trouwens, vindt elders in de samenleving namelijk wel degelijk plaats. De staatsraison heeft het niet overal voor het zeggen. Nederland heeft altijd belangrijke anti-koloniale schrijvers gehad en dat is in deze post-koloniale tijden gelukkig zo gebleven. Ook tal van historici en culturele antropologen hebben geruchtmakend onderzoek gedaan en de media, krant zowel als radio en tv, laten zich evenmin onbetuigd. Wat er echter ook van 'culturele' kant te berde moge worden gebracht, tot de politieke bazen in Den Haag schijnt het nauwelijks door te dringen.

Ligt dit aan de critici of aan de politici? Ik houd het op het laatste, maar ook in structureel opzicht 'is something rotten in the state of Holland'. Tal van mensen, progressief of conservatief, huldigen hier de even vage als hardnekkige veronderstelling dat het bij cultuur en politiek om verschillende dingen gaat, enkele ouderwetse dogmatici die alles willen politiseren natuurlijk uitgezonderd. Het is elders veel normaler om politieke thema's aan de orde te stellen dan in Nederland, waar de cultuur meestal als een onpolitieke aangelegenheid wordt opgevat en het bij politici al iets bijzonders is wanneer iemand een dichtbundel leest. Aan wie het ook ligt, op gehoorsafstand van elkaar bevinden zij zich meestal niet, met als gevolg dat op cultureel terrein confrontaties met het verleden plaatsvinden die in politiek opzicht zonder gevolgen blijven. De democratisering van de herinnering blijft halfweg steken. Het collectieve geheugen valt in gescheiden segmenten uiteen.

Hoe lang moeten confrontaties met het verleden doorgaan? Moet er niet een keer een punt worden gezet? Kan ook zelfbeschuldiging niet tot een leeg ritueel worden en een normalisering van de maatschappelijke betrekkingen in de weg staan? Dat was de kwestie die Martin Walsers aan de orde stelde toen hem de vredesprijs van de Duitse boekhandel in 1998 werd uitgereikt. En hij heeft het geweten. Half Duitsland viel onder leiding van Ignatz Bubis, voorzitter van de Centrale Raad der Joden, over hem heen.

Mijn antwoord is tweeledig. Zolang er in politiek opzicht geen sprake is van acceptatie, zoals in Nederland het geval is met betrekking tot het koloniale verleden en met betrekking tot Srebrenica, zal er uiteraard steeds weer op worden aangedrongen. Het politieke zwijgen bewerkstelligt het omgekeerde van wat het beoogt. Wat in de doofpot zit, smeult rustig verder. Wanneer er wel sprake is van politieke acceptatie, zoals in Duitsland het geval is sinds de veelbesproken rede van Von Weizsäcker op 8 mei 1985 in de Bondsdag, komen de kaarten anders te liggen. De vraag is nu niet meer welke misdaden er gepleegd zijn en of men daar als natie mede verantwoordelijk voor is. De kwestie wordt nu: hoe kan aan de collectief geaccepteerde herinneringen op een verantwoorde wijze vorm worden gegeven, zodat herhalingskun-

nen worden voorkomen? Dat is wat er in Duitsland sinds de rede van de Bondsprezident met betrekking tot de holocaust aan de hand is. De discussie bijvoorbeeld over *Schindler's List* van Spielberg is er net zo goed een voorbeeld van als het zich jarenlang voort-slepende debat over de vorm van het holocaust-monument in Berlijn, waarover pas in 1999 een definitieve beslissing is genomen. Over dat soort dingen had Walsler het moeten hebben. Hij had dan geen voeding gegeven aan het misverstand, dat het met de herdenking van de Holocaust nu maar eens afgelopen moet zijn. Zou de volgorde ook kunnen worden omgekeerd? Eerst op allerlei niveaus en in steeds meer kringen een culturele erkenning van de misdaden onder ons koloniale regime en pas daarna een acceptatie door de politici die eenvoudig niet achter kunnen blijven zonder hun gezicht te verliezen? Ook op dit punt valt er best wat van onze Oosterburen te leren. De stad Hamburg bijvoorbeeld kent al sinds de jaren tachtig verschillende *Gegen-Denkmaeler*, anti-monumenten die in plaats van aan heldenverering te doen de verschrikkingen van de oorlog laten zien. De Oostenrijkse beeldhouwer Hrdlicka heeft met deze obstakels getracht de democratisering van de herinnering te bevorderen. Ook is er in Duitsland wel eens gespeeld met het idee, om ouderwetse oorlogsmonumenten te voorzien van een technische installatie waardoor ze langzaam,

elk jaar een paar centimeter bijvoorbeeld, in de grond zakken. Hun onveranderlijke toeleg om de bezoeker uit de hoogte toe te spreken, wordt zo met een technisch foefje langzaam maar zeker ondergraven.

Ook het monument tegen de slavernij, waarvoor in Nederland al enkele jaren gepleit wordt, kan als een anti-monument worden beschouwd. Het moet daarom vooral niet, zoals soms bepleit, in een wijk gebouwd worden waar veel landgenoten wonen uit de voormalige koloniën. Het hoort thuis in het centrum van een grote stad. Wat mij betreft pal naast een monument als voor generaal Van Heutsz. Wanneer men het laatste bovendien zou voorzien van een verdwijnsinstallatie, zou er zelfs een langzaam groeiend contrast tussen de twee gedenktekens kunnen ontstaan. Op den duur kan dan niemand meer ontkennen, dat ook in Nederland het nationale geheugen aan fundamentele veranderingen onderhevig is.

Lolle Nauta is werkzaam als politiek-filosof en woont in Groningen.

Bovenstaande tekst is een door de redactie van de Helling sterk bekorte versie van een essay dat in volledige vorm afgedrukt is in het februari-nummer van De Gids.

Dodenherdenking, Hoekse Waard, foto Ad van Denderen / HH

PRIVATISERING zonder tegenwind

Het debat over privatisering is te beperkt. Vaak wordt de suggestie gewekt dat het slechts om een rationele economische overweging gaat. Ten onrechte. Privatisering is vaak een politieke afweging tussen rechtvaardigheid en efficiëntie. Een lesje economie.

foto Goos van
Veen / H&F

Arthur Schram

De privatisering van publieke diensten is het laatste decennium een van de meest opvallende onderdelen van de economische politiek in Nederland geweest. Privatisering wordt hier ruim geïnterpreteerd. Elke overdracht van invloed op of eigendom van bedrijven van de overheid naar de particuliere sector valt onder deze noemer. Een belangrijke vorm van privatisering in het verleden was de verzelfstandiging van de staatsbedrijven (zoals: de vroegere Staatsdrukkerij, Staatsmuntbedrijf en de PTT). Nadat dit was voltooid, is de vaart er echt ingekomen. Met name de privatisering van nutsbedrijven en publieke diensten is de laatste jaren bijzonder populair (zoals: de gas- en elektriciteitsbedrijven en het openbaar vervoer). Met tot voor kort weinig tegenwind wordt marktwerking op het ene na het andere terrein geïntroduceerd. Pas recentelijk, nadat al openlijk gesproken is over marktwerking op gebieden als gezondheidszorg en onderwijs, wordt de vraag gesteld of de tucht van de markt op alle gebieden wel even positief werkt. Opvallend is dat de politicus die hierbij de meeste aandacht krijgt niet van de linkse

partijen afkomstig is maar van het CDA: Jaap de Hoop Scheffer. Met zijn uitspraak: 'De overheid moet borg staan voor de kwaliteit en toegankelijkheid voor iedereen van maatschappelijk nuttige goederen' (NRC 10-9-1999), verwoordt hij wat volgens velen het dilemma is bij de privatisering: efficiëntiewinst gaat vaak ten koste van sociale rechtvaardigheid.

In dit stuk licht ik deze discussie over privatisering toe vanuit een economisch gezichtspunt. De afweging tussen rechtvaardigheid en efficiëntie komt nadrukkelijk aan de orde. Daartoe is het eerst noodzakelijk deze begrippen goed te omschrijven. Als economen het hebben over *rechtvaardigheid* dan bedoelen ze hiermee een afweging tussen het welzijn van de verschillende individuen in een samenleving. Voor (goede) economen is deze afweging een gegeven. De economie biedt geen regels over welke afweging gemaakt dient te worden. Wel biedt de (welwaarts)economie het gereedschap om voor een gegeven definitie van rechtvaardigheid de gevolgen voor economische politiek af te leiden. De afweging die ten grondslag ligt aan de de-

finitie moet in het algemeen gemaakt worden door de politiek. Hier stuiten we dus op een plaats waarbij de politieke signatuur van invloed kan zijn op de houding ten opzichte van privatisering. Linkse partijen zullen in het algemeen immers andere rechtvaardigheids-afwegingen maken dan andere partijen.

Het feit dat de definitie van rechtvaardigheid voor economen een gegeven is en niet uit de economische analyse voortkomt, raakt vaak ondergesneeuwd in de discussies. Daar zijn twee belangrijke redenen voor. Op de eerste plaats hebben veel economen hierover natuurlijk wel een eigen mening. Het is zeer verleidelijk om deze mening als resultaat van economische analyse naar buiten te laten komen. De tweede reden is dat het belang van rechtvaardigheid moet worden afgewogen tegen het tweede criterium, *efficiëntie*.

Met efficiëntie weet de economische theorie veel beter raad. Het gaat hierbij om de verdeling van schaarse middelen. Aan de ene kant betekent efficiëntie dat er geen verspilling van middelen plaatsvindt. Dit wordt aangeduid met *technische efficiëntie*.

Ten onrechte wordt de

suggestie gewekt dat de beslissing om te privatiseren volledig volgt uit de economische analyse.

Een tweede vorm is *allocatieve efficiëntie*. Eenvoudig gezegd gaat het hierbij om een zodanige verdeling en inzet van middelen dat de totale welvaart het grootst is. Bijvoorbeeld, als de economische bevrediging ontleend aan een vergroting van het aantal golfbanen groter is dan het verlies aan bevrediging door minder natuur, vereist allocatieve efficiëntie dat natuur worden omgezet in golfbanen.

Het moge duidelijk zijn dat rechtvaardigheid en efficiëntie in vele gevallen in conflict kunnen zijn. Een econoom kan nagaan wat de meest efficiënte wijze is om een bepaalde rechtvaardigheid te bereiken. Dat is natuurlijk een heel andere vraag dan de vraag wat de meest efficiënte allocatie per se is.

VERSPILZIEK

Als economen marktwerking bepleiten, dan baseren ze dit pleidooi vaak op een theorema dat al meer dan tweehonderd jaar geleden is ontwikkeld door Adam Smith: het eerste *welvaartstheorema*. Dit stelt dat – onder bepaalde omstandigheden – markten waarop anonieme welzijnmaximaliserende vragers en winstmaximaliserende aanbieders met elkaar handelen, leiden tot een efficiënte allocatie. Dit theorema verwoordt een ideaal omdat het stelt dat efficiëntie kan worden bereikt in een niet gereguleerd samenspel van individuen. Het idee achter privatisering is dat het ertoe zal leiden dat de producenten winstmaximaliserend gedrag zullen vertonen, zodat aan deze voorwaarde van het theorema is voldaan.

Een tweede reden waarom efficiëntie-argumenten privatisering kunnen ondersteunen heeft te maken met technische inefficiënties, met verspilling. Vaak wordt aangenomen dat producenten bij wie winstmaximalisatie een beperkte rol speelt meer technische inefficiëntie zullen vertonen dan bedrijven waarbij het winststreven wel een voorname drijfveer is. Er zullen immers minder prikkels zijn om verspilling tegen te gaan. De overheid, voor wie het winststreven over het algemeen geen doel is, wordt daarom vaak gezien als een verspil-zieke producent.

Terug naar Smith's theorema: dat zegt dat markten 'onder bepaalde omstandigheden' tot efficiëntie leiden. Eén van deze omstandigheden is dat het aanbod van het bedrijf relatief klein is ten opzichte van het totale aanbod op de markt. Dan is er sprake van concurrentie en concurrentie leidt tot een efficiënte prijs. In sommige gevallen is de productiestructuur echter zodanig dat de gemiddelde productiekosten afnemen met het productieniveau en dat leidt tot natuurlijke monopolies; voorbeelden hiervan zijn de gas- en elektriciteitsbedrijven.

De hoge kosten voor het aanleggen van infrastructuur brengt grote bedrijven in een (kosten)voordeel. In het verleden is dit het argument geweest om dergelijke bedrijven onder invloed van de overheid te houden. Er is immers geen reden om aan te nemen dat een markt hier tot (allocatieve) efficiëntie zal leiden. Naast rechtvaardigheid is dit een potentieel tweede argument tegen privatisering.

Het feit dat privatisering bij natuurlijke monopolies niet leidt tot meer efficiëntie, betekent nog niet dat een overheidsbedrijf het beter zal doen. Zoals eerder gesteld, dreigt er bij de overheid altijd technische inefficiëntie, verspilling dus: denk aan verambtelijking. Deze kosten zijn in het verleden altijd op de koop toe genomen.

Er zijn echter technologische ontwikkelingen die deze afweging anders kunnen doen uitvallen. Bij veel natuurlijke monopolies is het tegenwoordig mogelijk om een splitsing te maken tussen aanleg en beheer van de infrastructuur aan de ene kant en productie van de voorziening aan de andere kant. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat verschillende elektriciteitsproducenten gebruik maken van hetzelfde elektriciteitsnetwerk. Daar komt bij dat er mechanismen ontwikkeld zijn die het mogelijk maken om de toegang tot de infrastructuur toe te kennen aan de producenten die er economisch het beste gebruik van maken, zoals bijvoorbeeld veilingen (die ondermeer ingezet gaan worden bij het aanbesteden van het spoorgebruik). Bovendien is het nu veel eenvoudiger dan vroeger om kosten voor het gebruik van de infrastructuur op efficiënte wijze door te berekenen aan de producenten.

De mogelijkheid tot splitsing van infrastructuur en het gebruik ervan, heeft de discussie over privatisering flink veranderd. Bij het 'produceren' van infrastructuur is er in veel gevallen nog steeds sprake van dalende gemiddelde kosten en dus van een natuurlijk monopolie. Uit economisch oogpunt zijn er niet zoveel redenen om privatisering van infrastructuur te bepleiten. Dat ligt anders voor het gebruik ervan, daar is concurrentie mogelijk en wellicht efficiëntiewinst te behalen. Dit speelt

bijvoorbeeld voor het spoornetwerk of de elektriciteitsbekabeling in Nederland. Argumenten tegen privatisering van gebruik dienen dan gebaseerd te zijn op rechtvaardigheidsargumenten.

Behalve het 'natuurlijke monopolie-argument' is er een tweede reden waarom privatisering van de infrastructuur niet noodzakelijkerwijs tot meer efficiëntie leidt. Ook dit heeft te maken met de 'bepaalde omstandigheden' van Smith's welvaartstheorema. Het gaat dan om collectieve goederen die worden gekenmerkt door *non-rivaliteit* en *niet uitsluitbaarheid*. Non-rivaliteit houdt in dat gebruik door één iemand geen afbreuk doet aan de mogelijkheden voor een ander om er gebruik van te maken. Lange tijd heeft dit bijvoorbeeld gegolden voor (lage) etherfrequenties: de ruimte in de ether was zo groot dat het gebruik niet gereguleerd hoefde te worden. Vergunningen voor mobilfoon of afstandbediening waren dan ook makkelijk te verkrijgen.

Niet uitsluitbaarheid houdt in dat consumenten niet kunnen worden uitgesloten van het gebruik van een goed. Het klassieke voorbeeld is een dijk: niemand die erachter woont kan worden uitgesloten van de bescherming die een dijk biedt. Wanneer er sprake is van dergelijke collectieve goederen gaat het welvaartstheorema net zo min op als wanneer er sprake is van een natuurlijke monopolie. Het argument om te privatiseren uit het oogpunt van allocatieve efficiëntie vervalt dan.

RECHTS

Een politieke partij kan dus tegen privatisering van publieke diensten pleiten op basis van rechtvaardigheidsoverwegingen. Toegang voor alle Nederlanders is zo'n overweging, denk aan postbezorging of elektriciteitslevering op afgelegen plaatsen. Op zich is dit echter geen voldoende argument tegen privatisering. Er zijn namelijk andere manieren om dit soort doelstellingen te verwezenlijken. De meest gangbare manier is het stellen van regels. Een geprivatiseerd bedrijf krijgt voorwaarden opgelegd waaraan de productie dient te voldoen, zoals PTT-post een bezorgplicht heeft en er met de NS afspraken zijn over prijzen en aantallen treinen.

Economische gezien kan deze regulering tot (allocatieve) inefficiëntie leiden. Het bedrijf kan immers niet altijd het productieniveau kiezen dat het anders zou willen. Deze inefficiëntie is echter een keuze. Het betreft de kosten voor de gewenste rechtvaardigheid. Wel dient hier te worden afgewogen of de overheid dan niet beter zelf de productie ter hand kan nemen of houden.

Er zijn nog twee mogelijke nadelen verbonden aan regulering. Voor de overheid zijn er kosten verbonden aan het controleren of het geprivatiseerde bedrijf zich aan de regels houdt. Ook deze kosten dienen in een vergelijking met een publieke voorziening te worden meegewogen. Daarnaast is er onzekerheid over het handhaven van de regels in de toekomst. Als een linkse politieke partij voorziet dat een toekomstige rechtse regering een bepaalde regulering zou kunnen terugdraaien, kan dit een reden zijn om te kiezen voor een publieke voorziening. Dit is moeilijker om in de toekomst aan te pakken dan regulering. Dit betreft evenwel een politieke overweging die buiten het terrein van de economische analyse valt.

Uit het bovenstaande overzicht van de economische theorie vallen voor de politiek de volgende lessen te trekken.

- Er zijn weinig economische redenen om te pleiten voor privatisering van de infrastructuur van publieke voorzieningen.
- Bij de diensten die gebruik maken van de infrastructuur kunnen wél economische voordelen verbonden zijn aan privatisering.
- De voordelen verbonden aan privatisering van diensten liggen op het gebied van efficiëntie. De afweging tussen efficiëntie en rechtvaardigheid is voorbehouden aan de politiek.
- Wanneer de overheid rechtvaardigheids-overwegingen een rol laat spelen moet zij een afweging maken tussen een publieke voorziening met regulering en een geprivatiseerde voorziening.
- De afweging tussen privatisering in combinatie met regulering of productie door de overheid is ook voor een belangrijk deel een politieke keuze.

Al met al is er veel meer ruimte voor politieke discussie over privatisering dan jarenlang is gesuggereerd. Er is veel te weinig debat geweest over beslissingen waarbij politieke overwegingen een belangrijke rol hebben gespeeld. Ten onrechte is de suggestie gewekt dat de beslissing om te privatiseren volledig volgt uit de economische analyse. Van alle partijen – en zeker ook van de linkse partijen – mag verwacht worden dat steun aan privatisering gepaard gaat met een expliciete formulering van de politieke keuzen die daaraan ten grondslag liggen.

Arthur Schram is hoogleraar experimentele economie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is lid van de economische commissie van GroenLinks.

Tot mijn kleine hobby's hoort terloops afluisteren. In het voorbijgaan vang je soms een zin of een flard op die helder en raadselachtig tegelijk is, als een scherf van een Griekse vaas. Zo liep ik verleden week in de lunchpauze van mijn Haagse werk een rondje rond de Hofvijver. Premier Kok en het hoofd van de RVD liepen mij tegemoet. In het voorbijgaan hoorde ik Kok lachend zeggen: '...in de Weinstube...'. Dat was alles. Maar wat een wereld aan mogelijkheden glinstert er onder het glazuur van deze scherf. Vrolijke herinnering aan de laatste Oostenrijkse vakantie, sneeuwpretbericht van Bea, een diepzinnige anekdote over Haider of misschien een terugblik op een vrolijke lunch in Nordrhein-Westfalen waar ik hem de avond tevoren in het Journaal op werkbezoek zag.

We zullen het nooit weten, want van het hoofd der RVD mag de minister-president liever niet iets betekenisvol zeggen. Kok grossiert dus meestentijds in teksten die altijd ruimschoots aan de veilige kant blijven. Daarom was ik ook zo blij met het ongekende realiteitsgehalte van die Weinstube. Onze minister-president leeft en hij kent ook woorden uit het echte leven.

Daar had ik namelijk onlangs nog ernstig aan getwijfeld. Het was kort na de publicatie van het rapport van Van Kemenade over de behandeling van joden en anderen die terugkwamen uit de hel en de behandeling van de bezittingen van wie niet terugkeerden. Eerst betreurde Kok de handelswijze en een paar dagen later bood hij alsnog afgedwongen zuinig excuses aan. Nu is dat woord excuses op zich al hopeloos. Je excuseert je als je op iemands tenen staat, maar niet voor een menselijke tragedie. Dat vraagt om meer dan het paswoord van de sorry-democratie. Het hele proces van afdoening van het verleden is op deze manier hopeloos: een zak met geld dichtgebonden met een slap excuus. En dat voor de meest ingrijpende gebeurtenis die de Nederlandse natie in die twintigste eeuw van uitersten heeft meegemaakt.

Kok heeft natuurlijk gelijk als hij zich maar beperkt verantwoordelijk voelt voor de daden van een regering meer dan een halve eeuw geleden. Maar zijn

regering is wel mede verantwoordelijk voor de omgang met het verleden in het heden. Op dit punt is de Hollandse praktijk een treurige, zodat we keer op keer bittere kralen rijgen aan de ketting van de geschiedenis. De koningin mocht geen spijt betuigen voor ons koloniale verleden bij het 50-jarig bestaan van de republiek Indonesia. Srebrenica is snel weggestopt bij het NIOD. Waar ze er zolang op studeren dat het vanzelf een lijk in een kast wordt. Zelfs over een recente op zich overzichtelijke kwestie als de Bijlmerramp hebben politici de grootst mogelijk moeite met ruiterlijke erkenning van gemaakte fouten.

Maar ondertussen is onze regering, hypocriet genoeg, op dit ogenblik aan het lobbyen bij de Japanse regering voor, jawel, excuses. Het vingertje heffen naar de ander in plaats van terugwijzend naar onszelf, is altijd aanzienlijk makkelijker. Een fijnzinnig voorbeeld daarvan gaf Bolkestein, verblind door de triomf van het liberalisme, met zijn communistenjacht na de val van muur.

Van echte politieke verwerking van het verleden is hier nog nooit sprake geweest. De waarheidsvinding wordt gemakshalve maar liever vergeten. We parkeren haar bij wetenschappers of laten haar gewoon ronddobberen in het vrije verkeer van maatschappelijke krachten met periodieke luchtballonnen in de media, op de podia of aan de borreltafel. En als het dan toch moet, willen wij het liefst op een koopje verzoenen. Het is uiteindelijk altijd de handelsgeest die hier over de wateren zweeft. Het politieke geweten blijft ongestoord op de bodem liggen. Natuurlijk zou het best anders kunnen. Eigenlijk hoort er in de tegenwoordige tijd altijd bij politici een besef te zijn wat hun daden in het licht van de historie kunnen gaan betekenen. Een bewustzijn dat zich rekenschap geeft van de vraag: wat doen wij nu dat later om excuses kan vragen. En moeten we het dan nu wel doen?

Hierover zou Kok eens moeten nadenken in die Weinstube, want in zijn Turmchen komt het er kennelijk niet van.

Hans Schoen

DE LAATSTE

Volgens de lange-golven-theorie bevinden we ons aan het begin van een nieuwe vette periode. Deze voorspoed zou wel eens een politieke omslag tot gevolg kunnen hebben en het einde worden van de neo-liberale hegemonie. Wellicht dat Oskar Lafontaine niet achterliep bij de tijd, maar juist iets te ver vooruit. Drie boeken over hedendaags kapitalisme.

SOCIALIST?

Alfred Kleinknecht

Toen Oskar Lafontaine vorig jaar aftrad, schoot de volgende ochtend de Duitse beursindex DAX binnen 15 minuten met 6 procent omhoog en legde de euro twee cent toe op de dollar. Werkgeversfunctionarissen vierden zijn aftreden als een tweede overwinning op de planeconomie. Werkgeversvoorzitter Schreiber sprak over een van de mooiste dagen van zijn carrière. Met het aftreden van de *Napoleon an der Saar* was een blok aan het been van moderniseerder Gerhard Schröder verdwenen. Grote opluchting.

Intussen heeft Lafontaine rekenschap afgelegd in zijn boek *Das Herz schlägt links*. Het boek bevat in de eerste hoofdstukken passages met persoonlijke beschouwingen en herinneringen. Aardige anekdotes, maar ook verhalen over stevig ellebogenwerk binnen en buiten het kabinet Schröder. Dit zal lezers uit de achterban van de Duitse sociaal-democraten interesseren, maar voor het Nederlandse publiek is het minder interessant. In de Nederlandse recensies van het boek werden hem deze passages vooral negatief aangerekend als pogingen van een verliezer om oude rekeningen te vereffenen.

Het is zonde als het boek daarmee zou worden afgedaan. Lafontaine geeft namelijk een aantal inhoudelijke beschouwingen die

ook in Nederland zouden kunnen bijdragen tot een meer fundamentele reflectie over progressieve politiek. Lafontaines opvattingen hadden nog niet zo lang geleden in Nederland als gematigde middenpositie kunnen doorgaan. Als hij nu in de pers wordt afgeschilderd als dogmatisch links, dan geeft dat aan hoe ver de sociaaldemocraten (en het hele politieke spectrum) naar rechts zijn opgeschoven.

Ik pik er enkele punten eruit. Weinig bekend in Nederland is dat Lafontaine grote moeite had met de NAVO-oorlog in Kosovo. Deze oorlog tekende zich al af voor zijn aftreden. Op basis van de informatie die hij als minister kreeg, moet Lafontaine het gevoel hebben gehad dat de Amerikanen bewust op een confrontatie met Servië afkoersten. De Serviërs werden bij de onderhandelingen in Rambouillet zodanig voor de blok gezet dat ze niet anders konden dan 'neen' zeggen – met de bombardementen tot gevolg. Het enige probleem voor het Pentagon was de Europese partners mee te krijgen. Daarvoor was een uitgekende perscampagne nodig. Uiteindelijk deden de *spindoctors* hun werk zo ontzettend goed dat zelfs de Tweede Kamerfractie van GroenLinks zich nog liet inpakken. Lafontaine stelt twee vragen om goed bij stil te staan: 1. Is het met het vol-

kenrecht verenigbaar om een land (i.c. Servië) door dreiging met oorlog te dwingen om een contract te tekenen? 2. Als we de argumentatie voor het bombarderen van Servië serieus nemen en consequent zijn: zouden we dan niet de halve wereld moeten bombarderen? Ik beveel de verantwoordelijke fractielieden aan om de relevante passages in Lafontaines boek eens na te lezen.

Nog interessanter dan Kosovo zijn de passages over de internationale financiële markten waar exorbitante risico's worden genomen. In een aantal gevallen worden namelijk de winsten geprivatiseerd, terwijl verliezen kunnen worden 'gesocialiseerd' (of afgewenteld op andere marktpartijen). Een voorbeeld is de reddingsoperatie voor de *Long-Term Capital Management* Hedge Fonds. Dit Amerikaanse fonds deed zeer riskante speculatieve transacties in duizelingwekkende volumes. Toen het op een dag misging was er geen andere keus dan het fonds te redden, anders had het fonds een groot aantal marktpartijen in zijn val kunnen meetrekken – met onafzienbare consequenties voor de hele kapitaalmarkt. Deze 'asymmetrie' tussen (potentiële) winsten en risico's wordt overigens ook door liberale economen veelvuldig beklagd. Lafontaine krijgt hier steun uit onverdach-

---

Ik ben er niet gerust op dat de sociaal-democratie haar historische missie van het temmen van het kapitalisme erg voortvarend ter hand neemt.

te hoek. Bijna gelijktijdig met het boek van Lafontaine verscheen het nieuwste boek van Paul Krugman: *The return of depression economics*. Krugman is een Amerikaanse libera(a)l in hart en nieren. Hij is competent en schrijft bovendien leesbaar. Uit zijn beschrijving van de crises in Mexico, Azië, Brazilië en Rusland noem ik twee hoofdpunten: 1. als gevolg van deregulering en liberalisering zijn de financiële markten intussen labiel en onberekenbaar geworden. Kleine oorzaken kunnen grote gevolgen hebben en de nationale politiek (zeker in arme landen) heeft nauwelijks (meer) instrumenten voor effectief crisismanagement; 2. Krugman pleit voorzichtig voor administratieve maatregelen om speculatieve kapitaalstromen aan banden te leggen. Als liberaal doet hem het pleidooi voor controles pijn in zijn hart en hij biedt er herhaaldelijk excuses voor aan, maar toch moet volgens hem dit thema op tafel. Volgens Lafontaine moeten er, net zoals er internationale regels zijn voor de scheep- en luchtvaart, ook internationale regels komen voor het kapitaalverkeer teneinde met name korte-termijn speculatieve kapitaalbewegingen aan banden te leggen. Lafontaine stelt onder andere een *Tobin Tax* (een kleine anti-speculatie heffing bij het wisselen van geld) voor, alsmede het beperken van fluctuaties in de wisselkoersen tussen de euro, de dollar en de yen door middel van afspraken van de centrale banken (*Wechselkurszielzonen*). Met dit laatste voorstel heeft hij in zijn tijd als minister nog Duisenberg op de kast gejaagd, terwijl hij kan rekenen op de steun van autoriteiten zoals Paul Volcker (ex-president van de Amerikaanse Centrale Bank). Dergelijke voorstellen zijn echt niet 'anti-kapitalistisch', integendeel. Exporteurs en importeurs die geïnteresseerd zijn in lange-termijn relaties met hun zakenpartners worden al jaren horendol van de jojo-bewegingen van de wisselkoers van de dollar ten opzichte van de Europese munten. Meer rust aan dit front door afspraken tussen de centrale banken zou risico's en transactiekosten kunnen beperken en de internationale handel bevorderen.

De meeste zorgen heeft Lafontaine over het nieuwe 'marktradicalisme'. Bijna profetisch klinkt zijn oproep aan de sociaal-de-

mocraten om hun ziel en zaligheid niet aan het neoliberalisme te verkopen. Hij gebruikt krachtige taal: 'marktfundamentalisme', de financiële markten als 'wereldwijd casino', Hedge fondsen als een vorm van 'georganiseerde criminaliteit', of de Amerikaanse 'working poor' als slachtoffers van 'economische apartheid'. Tenslotte karakteriseert hij het recente Blair-Schröder pamflet als een ratjetoe van vage algemeenheden: 'New Labour, New Europe, New Everything'. Zijn eigen bijdrage ziet hij tenslotte als een 'opstand tegen de neo-liberale dominantie'. Niettemin bekent Lafontaine zich als voorstander van de sociale markteconomie. In Nederland zouden mensen als Thijs Wöltgens, Paul Kalma of Marcel Dam er voor gaan. Marktwerking ja, maar de politiek moet wel zorgen voor een 'Ordnungsrahmen' die het kapitaal dwingt tot sociaal en ecologisch acceptabel gedrag. De sociaal-democratie heeft tot taak het kapitalisme aan banden te leggen.

VET EN MAGER

Vermoedelijk dacht Lafontaine aan het manifest waarmee de twintig grootste Duitse industriëlen zijn aftreden eisten, toen hij formuleerde: 'De elite van de multinationale concerns beheerst niet alleen de productiemiddelen, maar ook de kanalen voor politieke meningsvorming' (pag. 224). In het tijdperk van Berlusconi en Big Brother heeft Lafontaine met zijn opmerkingen over oppervlakkig *infotainment*, geweld op tv, de dictatuur van de kijkcijfers en het dreigende verval van normen en waarden, vermoedelijk een belangrijk deel van het Nederlandse politieke spectrum (inclusief het Koninklijk Huis?) aan zijn zijde. Naast de media draagt de groeiende flexibiliteit en mobiliteit in arbeidsverhoudingen bij

aan 'Entsolidarisierung', het vluchtiger worden van vriendschappen en verlies aan binding in lokale gemeenschappen. Onzekere banen bevorderen politiek conformisme ('*Mentalität der Unsicheren*') en zelfcensuur (bijvoorbeeld in de journalistiek).

Veel van wat Lafontaine schrijft komt op de een of andere manier terug in diverse bijdragen aan het *20ste Jaarboek van het Democratisch Socialisme* van de Wiardi Beckman Stichting, het Wetenschappelijkbureau van de PvdA, en zal bij veel sociaal-democraten (zeker in Frankrijk en Nederland) gewoon instemming vinden. Waarom heeft hij dan zo'n slecht imago? Lafontaine is in de pers regelrecht kapot geschreven. Het kan deels met zijn eigen tactieken te maken hebben, maar wellicht ook gewoon met de tijdgeest. Deze is uiteraard niet onafhankelijk van de economische omstandigheden. Bart Tromp schrijft hierover in het zojuist genoemde Jaarboek en stelt daarbij de lange golven in de economie aan de orde. De lange golven (ook wel 'Kondratieffgolven' genoemd) zijn een interessante invalshoek. Volgens de lange golven theorie kent het kapitalisme niet alleen kleine conjunctuurgolven van zeven tot tien jaar, maar is er ook sprake van langere 'magere' en 'vette' perioden van telkens twintig tot vijfentwintig jaar.

Volgens het schema van de Kondratieff-golf waren de jaren 1948-1973 een vette periode en liep de daarop volgende magere periode begin jaren negentig op zijn einde. De relatief lange conjuncturele opgang sinds 1993 is onderdeel van een nieuwe vette periode. De aanhangers van de 'Nieuwe Economie' hebben hier een reëel punt: er zijn in de magere Kondratieff-periode van de jaren zeventig en tachtig nieuwe technologieën opgekomen waarvan de ver-

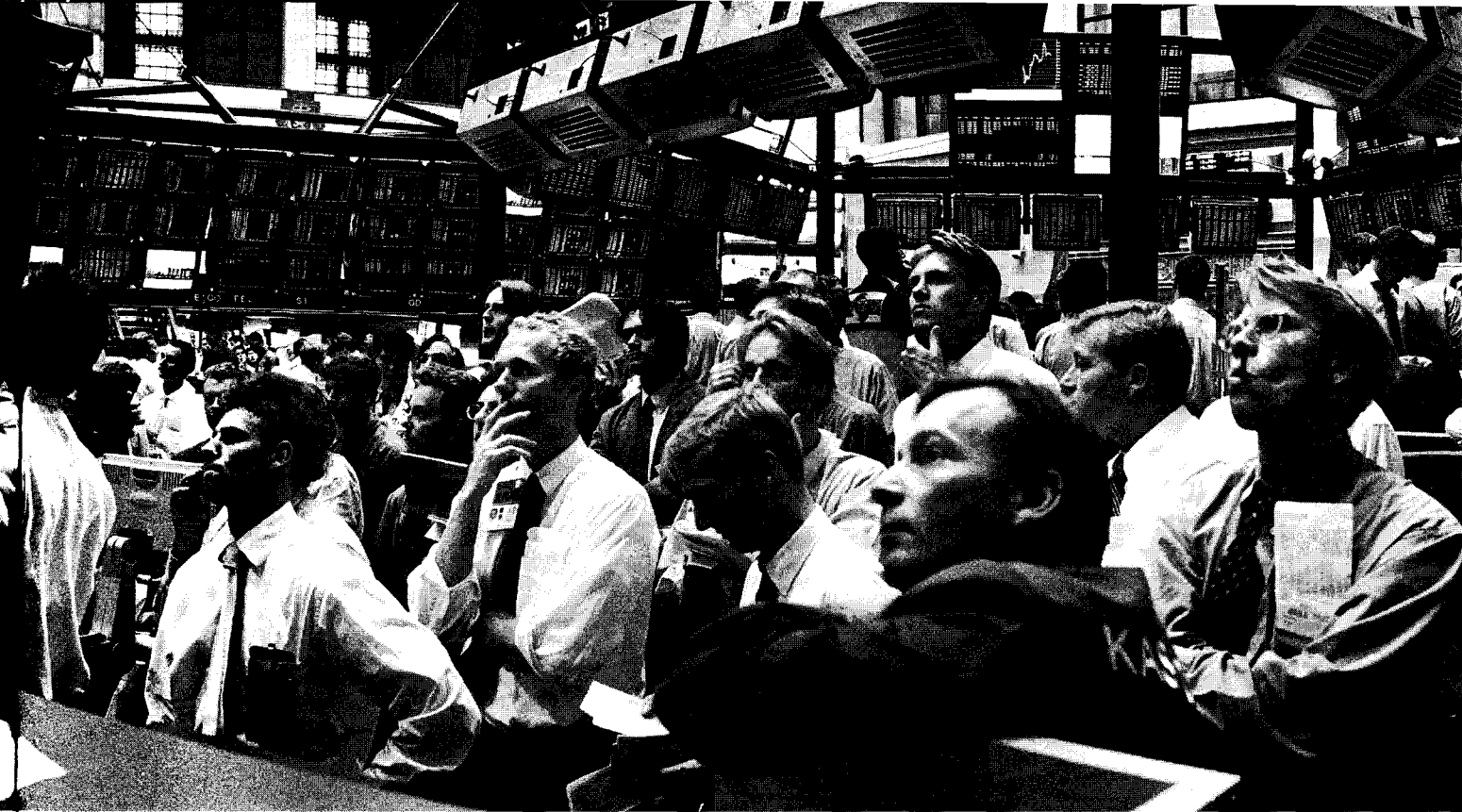

foto Peter Boer / HH

spreiding nu geleidelijk aan *impact* wint en waarmee de economie naar een hoger groeipad wordt getild. Ik heb echter 'Nieuwe Economie' tussen aanhalingstekens gezet, want wat nu gebeurt is al een aantal keren eerder gebeurd. Denk aan de spoorweg-boom van 1848-1875 of de 'Belle Epoque' van 1890 tot de Eerste Wereldoorlog (gedreven door elektrificering, synthetische kleurstoffen en de beginnende automobiellindustrie). De speculatiekoorts uit deze perioden met bijvoorbeeld spoorwegaandelen is best vergelijkbaar met de huidige *hype* omtrent internetaandelen.

KRACH

In de magere perioden van Kondratieff draagt met name de groeiende werkloosheid bij tot het dominanter worden van conservatieve waarden en verschuift het politieke spectrum naar rechts. In de vette perioden geeft de krappere wordende arbeidsmarkt ruimte aan emancipatiebewegingen en begunstigt een verschuiving ten gunste van progressieve waarden. Lafontaine is door de pers kapot geschreven omdat hij als klassieke sociaal-democraat niet goed bij deze tijd paste. Hij is óf bij de conservatieve *Wende* van de jaren tachtig mentaal achtergebleven, óf hij is bij de nu te verwachtende nieuwe *Wende* iets te ver voor de muziek uitgelopen. De lange golven van Kondratieff zijn onder economen niet onomstreden, maar er is veel voor te zeggen dat het een realistische hypothese is¹. Als hij klopt, dan zouden we in de komende jaren kunnen verwachten dat links weer opkrabbelt en klassiek sociaal-democratische posities à la Lafontaine weer terrein winnen. Op dit moment is er echter nog geen re-

den tot euforie. Als ik me de foto herinner van Gerhard Schröder in de skybox van Volkswagen-baas Piëch, of denk aan New Labour dat nu Pinochet laat lopen, of de aanklachten van Marcel van Dam tegen de Haagse PvdA (zie onder andere zijn Volkskrantcolumn: 'Iedereen zijn eigen skybox'), dan ben ik er nog niet zo gerust op dat de sociaal-democratie haar historische missie van het temmen van het kapitalisme erg voortvarend ter hand neemt. Maar wellicht heeft dat veel te maken met de hosannastemming op de beurs en zal 'pas een beurskrach (...) het einde inluiden van het nu overheersende paradigma, aangezien winnaars dan ook verliezers blijken te kunnen zijn en de maatschappelijke steun aan het paradigma komt te vervallen' (Arie van der Zwan in het Jaarboek, pag. 142).

We mogen dan in een nieuwe vette periode van Kondratieff zijn aangeland, de historische ervaring leert dat (anders dan de 'Nieuwe Economen' beweren) ook hier nog altijd venijnige korte-termijn crises mogelijk zijn. Een beurskrach is een reële mogelijkheid; zie ook de serieuze waarschuwingen van Paul Krugman ten aanzien van de groeiende labiliteit van de internationale kapitaalmarkten. Deze is niet het gevolg van de (ook in het Jaarboek) veel beklaagde 'globalisering', want het is nog maar zeer de vraag of globalisering werkelijk plaatsvindt. Veel wijst erop dat met de groeiende verdiensteljing van de economie in de afgelopen jaren (ondersteund door specifieke eigenschappen van technologische kennis) de krachten van lokalisering en regionalisering wel eens dominanter zouden kunnen zijn dan de krachten die globalisering bevorderen.²

De toegenomen labiliteit van financiële markten is veel eerder het resultaat van

een doelbewust beleid tot deregulering en liberalisering van nationale kapitaalmarkten en een bewust terugtrekkende (nationale) overheid. Naarmate zich nu in het vervolg crisisverschijnselen voordoen kan dit de omslag van het politieke klimaat versnellen. Marktwerking roept ook altijd weer oppositie tegen marktwerking op, hetgeen zeker niet betekent dat links kan achteroverleunen en op de marktkrachten vertrouwen. In tegendeel, als het goed is komt er werk aan de winkel. Het progressieve spectrum van Nederland doet er goed aan om hierop te anticiperen.

Alfred Kleinknecht is hoogleraar economie van innovatie in Delft.

Besproken boeken:

- F. Bekker, W. van Hennekeler & B. Tromp (red.): *Hedendaags kapitalisme, 20ste Jaarboek van het Democratisch Socialisme*, Wiardi Beckman Stichting/De Arbeiderspers, Amsterdam 1999
- O. Lafontaine: *Das Herz schlägt links*, Econ, München 1999
- P. Krugman: *The return of depression economics*, W.W. Norton, New York 1999; Nederlandse vertaling: *De grote recessie – en wat ons te doen staat*, Het Spectrum, Utrecht 1999.

Noten:

- 1 zie diverse bijdragen in: A. Kleinknecht, I. Wallerstein & E. Mandel: *New findings in long-wave research*, London: Macmillan 1992.
- 2 zie A. Kleinknecht & J. ter Wengel: *The myth of economic globalisation*, in: *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 20, september 1998, p. 637-647.

Groene belasting

Met de nieuwe belastingwet heeft straks een vijfde van het belastingstelsel een groene achtergrond.

Doel: een duurzamere economie. Te verwachten effect: nihil. 'De vergroening is een gotspe.'

WERKT NIET

Han van de Wiel

Belastingen zijn om de schatkist te vullen. Daarom moet het deel van het inkomen waarover belasting wordt geheven, de heffingsgrondslag, behoorlijk solide zijn. De minister van Financiën zou raar opkijken als onverwachts enige miljarden gulden minder aan belastingen in de schatkist zou stromen. Maar belastingen zijn ook 'stuurgeld', zoals de hoogleraar fiscale economie Leo Stevens dit noemt: maatschappelijke problemen kunnen door belastingen worden aangepakt. Zo moet het nieuwe belastingstelsel onder andere een bij-

drage leveren aan een meer duurzame economische groei. Het kabinet spreekt van een win-win-situatie, waar zowel de schatkist als het milieu van profiteren. Maar is dat wel zo? Tijdens het eerste overleg in de Kamer over de belastingherziening, in maart 1998, merkten sommige Kamerleden op dat het doel van de energieheffing toch is een bepaalde gedragsverandering bij de gebruikers te bewerkstelligen. Dus hoe succesvoller de heffing, des te kleiner de opbrengst, zo stelden zij. Minister Zalm van Financiën gaf een onthul-

lend antwoord: de milieueffingen zullen nauwelijks tot minder milieuvriendelijk gedrag leiden, waardoor ze juist een stabiele inkomstenbron voor de overheid zijn. Want aan een minimum aan stroom- en gasverbruik kan niemand ontkomen. De vraag dringt zich op waar die heisa rond de vergroening van de belasting eigenlijk goed voor is. Het nieuwe belastingstelsel wordt op 1 januari 2001 volledig van kracht en het vergroeningsdeel levert de schatkist ruim vijf miljard gulden op. Dat bedrag komt bo-

Daar waar de energieheffing effect heeft, bij grootverbruikers, wordt ze niet ingevoerd uit angst voor dit effect en daar waar de prikkel niet prikt, bij huishoudens, stijgt de heffing tot flinke hoogte.

venop de inkomsten van de reeds bestaande milieubelastingen en is als volgt opgebouwd. De verdubbeling van de heffing op energie voor kleinverbruikers – dat zijn de huishoudens en het midden- en kleinbedrijf – is goed voor 3,4 miljard aan extra belastinginkomsten (huishoudens 2,4 miljard, bedrijven één miljard). Een pakket aan zogeheten 'niet-energetische' maatregelen levert zevenhonderd miljoen gulden op. In het oog springende heffingen hierbij zijn een belasting van 220 miljoen op oppervlaktedelfstoffen en een verhoging van de heffing op het storten van brandbaar afval (120 miljoen). Aanpassing van bestaande milieuheffingen aan de prijsinflatie betekent vierhonderd miljoen gulden extra en een hogere btw over de milieuheffingen levert nog eens zeshonderd miljoen op.

De opbrengsten van de vergroening worden helemaal teruggedrukt naar de belastingbetaler zodat de schatkist per saldo niets verdient. De bedrijven worden met een kleine miljard gulden gecompenseerd, plus een half miljard om milieuvriendelijke productie te stimuleren, en de resterende 3,7 miljard gaat naar de huishoudens via verlaging van de inkomstenbelasting.

De vergroening van het belastingstelsel houdt dus meer in dan alleen verdubbeling van de energieheffing, maar Kees Vendrik – de fiscale specialist van de GroenLinks-fractie in de Tweede Kamer – noemt de niet-energetische maatregelen schamper 'lichtgroen geknuffel': 'Voor een duurzame economie is de energieprijs bepalend.' Die energieprijs is behoorlijk gestegen sinds in 1996 de energieheffing werd ingevoerd. Dit jaar bestaat ongeveer een kwart van de energienota van kleinverbruikers uit belasting op gas en licht en in 2001, als de nieuwe belastingwet wordt doorgevoerd, zelfs uit een derde van de nota. De *regulerende energiebelasting*, zoals de heffing officieel heet, neemt dus een behoorlijke hap uit het budget van huishoudens.

PRIKKEL

Misschien ligt het aan de hoogte van de energieheffing of aan de manier waarop die gecommuniceerd wordt – één keer per jaar op een onbegrijpelijke eindafrekening van het energiebedrijf – maar het lijkt er op dat er weinig regulerends uitgaat van de huidige heffing. Uit onderzoek van EnergieNed (1998) onder drieduizend huishoudens blijkt dat slechts 2,1 procent van de huishoudens bij het gebruik van elektriciteit rekening houdt met de energieheffing. Van de ondervraagden weet 5 procent bij grove benadering hoe hoog de energieheffing is en de helft heeft er nog nooit van gehoord. De vraag naar aardgas per huishouden is in

de periode 1980-1991, dus voordat de energieheffing werd ingevoerd, sterk gedaald van 3100 naar 2140 kubieke meter per jaar. Sindsdien is de daling aanzienlijk minder: zes jaar later is het gemiddelde verbruik 2020 kubieke meter. Volgens cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek is het aardgasverbruik van huishoudens in 1998 met 5 procent afgenomen ten opzichte van 1997. Hiervan is 3 procent terug te voeren op een hogere gemiddelde buitentemperatuur, 2 procent op zuiniger stoken. Dit laatste is voornamelijk bereikt door vervanging van oude cv-ketels door nieuwere met een beter rendement en door scherpere isolatievoorschriften voor nieuwe woningen en heeft weinig met gedragsverandering te maken: nieuwbouwwoningen moeten voldoen aan steeds strengere wettelijke isolatienormen en de markt voor cv-ketels is hoofdzakelijk een vervangingsmarkt. Het lijkt er op dat bij aardgas de rek uit de besparing is.

Hetzelfde geldt voor elektriciteit. Het verbruik hiervan stijgt zelfs en was in 1998 3 procent hoger dan in het jaar daarvoor. Die stijging is volledig toe te schrijven aan het grotere aantal elektrische apparaten per huishouden. Kortom: de energieheffing heeft sinds de invoering in 1996 nauwelijks effect gehad op het energieverbruik.

De Wageningse hoogleraar economie Henk Folmer verwacht ook niet dat de verhoging van de energiebelasting, die kleinverbruikers vanaf 2001 te wachten staat in het nieuwe belastingstelsel, wel tot gedragsverandering zal leiden. Dat komt omdat de prijselasticiteit (de verwachte gedragsverandering per procent prijsverhoging) van energie laag is. Folmer: 'Eigenlijk is er heel weinig over bekend. We weten wel dat een verhoging van de benzineaccijns op de korte termijn effect heeft, maar dat na een tijdje niemand er minder om rijdt.' Folmer denkt dat dit effect bij belastingen op gas en licht vergelijkbaar is. De conclusie luidt dat de energieheffing voor kleinverbruikers een prikkel is die nauwelijks prikt.

Dat zou anders kunnen liggen bij grootverbruikers, die tot nu toe zijn vrijgesteld van de energieheffing en straks ook in het nieuwe stelsel. Terwijl er reden is om aan te nemen dat grootverbruikers veel meer mogelijkheden hebben dan kleinverbruikers

om hun energieverbruik bij te stellen. Het ligt voor de hand de blik eens te werpen op de zeer grote grootverbruikers.

Nederland is gezegend met energie-intensieve industrie zoals chemie, raffinaderijen, papier, basismetalen en glastuinbouw. De energie-intensiteit van de Nederlandse economie ligt ruim 20 procent hoger dan het Europese gemiddelde. Een megaverbruiker als de glastuinbouw verstoekt jaarlijks 10 procent van het Nederlandse aardgasverbruik; de aluminiumsmelters Aldel (in Delfzijl) en Pechiney (Vlissingen) zijn met z'n tweeën goed voor 8 procent van het Nederlandse elektriciteitsverbruik. Daardoor kan een grootverbruikersheffing als een dubbelsnijdend zwaard werken: ze levert (in eerste instantie) veel geld op en de industrie zal alles op alles zetten de energiebehoefte te verminderen. Als dat geen win-win-situatie is!

VLUCHT

Bij wijze van gedachte-experiment vragen we directeur Anne Cnossen van aluminiumsmelter Aldel wat de gevolgen voor zijn bedrijf zouden zijn van een substantiële heffing voor de zeer grote grootverbruikers. Stel dat een volgend kabinet – met GroenLinks – een grootverbruikersheffing voor elektriciteit invoert van een dubbeltje per kilowattuur. 'Een dubbeltje?' Cnossen verschiet van kleur. Welwillend verlangen we de heffing ter plekke met een factor tien, tot één cent per kilowattuur. Cnossen loopt naar het schoolbord in zijn kantoor en rekent voor: 'We verbruiken ongeveer 196 megawatt per uur, vermenigvuldigd met 24 uur en vervolgens met 365 dagen, dan kom je op ongeveer 1,7 terawatt. Dus een heffing van één cent komt neer op 17 miljoen gulden aan extra kosten.' Resoluut: 'Dan wordt Aldel gesloten!' Cnossen legt uit dat het enige onderscheidende tussen de aluminiumsmelters wereldwijd de elektriciteitsprijs is, daar concurreren ze op.

Het milieueffect van de sluiting van Aldel zou negatief zijn, volgens Cnossen. Het zou betekenen dat een minder schone smelter in bijvoorbeeld Rusland meer aluminium gaat produceren, want de vraag naar primair aluminium groeit jaarlijks met 3 procent. De milieuwinst in Nederland (minder CO₂- en SO₂-uitstoot) zou op mondiaal niveau meer dan verloren gaan.

De energie-intensiteit van

de Nederlandse economie ligt ruim twintig procent hoger dan het Europese gemiddeld

Vanwege deze Europese concurrentie laat de regering de mogelijkheden van een Europese heffing onderzoeken door de tweede werkgroep 'Vergroening van het fiscale stelsel', die onlangs met zijn werk is begonnen. Het voorbeeld van Aldel maakt de paradox van de vergroening helder: daar waar de energieheffing een duidelijk effect heeft, wordt ze niet ingevoerd uit angst voor dit grote effect en daar waar de prikkel niet prikt, stijgt de heffing tot een substantieel deel van de energierekening. Te hoge milieueffingen leiden tot het vertrek van bedrijven uit Nederland: voor politici is dat een angst. Bedrijven wakkeren die angstgevoelens graag aan. In de woorden van de voormalige milieuminister Pieter Winsemius onlangs: 'Elke milieuminister heeft het voorrecht dat eens in de twee jaar te beleven: de aankondiging van "het einde van de industrie in Nederland"!'. Verslechtering van de concurrentiepositie van Nederlandse bedrijven – met bedrijfsverplaatsing als boze droom – is dan ook een van de lastige klippen waar staatssecretaris Vermeend van Financiën, de trotse architect van het nieuwe belastingstelsel, behoedzaam omheen moest manoeuvreren. Steeds stond de rimpelloze economische inpasbaarheid van zijn plannen voorop. Maar hoe werkt dat in de praktijk? Wordt de soep zo heet gegeten? Cijfers en feiten over een eventuele Nederlandse milieukapitaalvlucht bestonden niet. Daar is onlangs verandering in gekomen. Onderzoekers van de Universiteiten van Groningen en Wageningen (Van der Veen, Folmer en Snijders) hielden een schriftelijke enquête onder gemeente- en provincieambtenaren over vertrokken bedrijven of bedrijven die dat overwegen te doen. Uit de resultaten blijkt dat gedurende twee jaar in heel Nederland naar schatting 110 bedrijven zijn verplaatst, waarvan acht bedrijven vertrek naar het buitenland overwogen of daadwerkelijk realiseerden. Bij binnenlandse verplaatsing spelen milieueisen hoege-naamd geen rol van betekenis. Bij verplaatsing naar het buitenland werden de loonkosten en de bereikbaarheid het meest als reden van vertrek genoemd en daarna het milieubeleid. De conclusie die de onderzoekers trekken luidt: milieu-vlucht komt in slechts geringe mate voor. Zelfs in sectoren met relatief hoge milieulasten, zoals de basismetaleen en de chemie, overweegt maar een gering percentage van de bedrijven verplaatsing. Erg verwonderlijk is dat nou ook weer niet, schrijven de onderzoekers, want de milieukosten bedragen gemiddeld maar 1,1 procent van de totale productiekosten. Alleen in industrieën met hele smalle winstmarges kan die ene procent het verschil uitmaken tussen open of

dicht, tussen blijven of verplaatsen.

De crux is natuurlijk het omslagpunt: wanneer zijn de milieukosten te hoog voor bedrijven en vertrekken ze naar het buitenland of sluiten ze de poort? Het onderzoek van Van der Veen c.s. maakt duidelijk dat dit punt in ieder geval nog niet is bereikt. Bovendien zou onderzocht moeten worden wat voor bedrijven vertrekken of sluiten. Folmer: 'We willen toch dat milieuschadelijke varkensboeren hier ophouden? En Spanje is wellicht een beter alternatief voor de glastuinbouw dan Nederland.'

BRUTAAL

Het gaat bij de energieheffing uiteindelijk om de vermindering van de uitstoot van het broeikasgas CO₂. Hoe zit het daarmee? Het Centraal Planbureau heeft berekend dat door de verboddeling van de energieheffing de CO₂-uitstoot tussen 2010 en 2020 met 4 tot 5 megaton minder zal groeien – ter vergelijking: de uitstoot is per jaar op dit moment ruim 200 megaton. Door een deel van de heffingen (vijfhonderd miljoen gulden per jaar) aan positieve prikkels (subsidies) te besteden, kan het CO₂-effect van de heffingen oplopen tot 7 à 10 megaton beperking van de uitstoot. Minister Zalm van Financiën noemde deze cijfers tijdens een gastcollege, onlangs in Wageningen, 'niet geweldig'. Wiel Klerken, hoofd milieuzaken van de werkgeversvereniging VNO-NCW, is ook niet onder de indruk van deze cijfers, maar om een andere reden. 'Ik heb herhaaldelijk gevraagd om het effect van de maatregelen. Met modellen wordt veel voorspeld, maar in praktijk-evaluaties is enig resultaat nog nooit aangetoond.' Dat concludeert ook de Algemene Rekenkamer, die maart vorig jaar felle kritiek spuide op het gebruik van belastingen als beleidsinstrument. De Rekenkamer nam 28 fiscale stimuleringsregelingen en zes fiscale ontmoedigingsregelingen onder de loep, niet alleen op het terrein van milieu. Conclusie: 'Het inzicht van de ministeries in de resultaten van fiscale stimuleringsregelingen ontbrak voor veel regelingen, met name waar het gaat om de beoogde extra activiteiten van belastingplichtigen en het effect op het ge-

wenste maatschappelijke doel.' En: 'Het valt haar [de Rekenkamer; HvdW] tevens op dat door de bewindspersonen diverse keren werd gerefereerd aan studies van het Centraal Planbureau waarin *ex ante*, op modelmatige wijze, het (lange) termijn effect van regelingen berekend wordt. Het leek voor hen van minder belang met behulp van *ex post* evaluatie vast te stellen of de specifiek met de regeling beoogde doelstelling ook daadwerkelijk wordt bereikt als gevolg van de inzet van de regeling.' Een van de ontmoedigingsregelingen die de Rekenkamer onderzocht is de regulerende energiebelasting. Die springt er in positieve zin uit, omdat er tenminste een doelstelling is gekwantificeerd en er diverse evaluaties zijn uitgevoerd naar de verwachte milieu- en economische effecten. De Rekenkamer schrijft dat voor de energieheffing wel inspanningen zijn verricht om de effecten te onderzoeken, maar dat de eerste jaarrapportage van het ministerie van Financiën constateert dat 'toetsing van de verwachte effecten eigenlijk pas in 2000 voor het eerst goed kan plaatsvinden'. Het is dus nog even wachten of het ministerie een sluitend bewijs kan leveren voor de gehoopte reductie van de CO₂-uitstoot. Vermeend en Zalm zijn zich ondertussen al aan het indekken. Ze betogen herhaaldelijk dat het moeilijk is een eenduidig verband te leggen tussen de belastingheffing en de beoogde gedragsverandering, omdat er zoveel factoren een rol spelen. In de 'Tweede jaarrapportage regulerende energiebelasting', die ze in maart 1999 naar de Tweede Kamer stuurden, schrijven de bewindslieden dat een heel scala aan instrumenten is ingezet, zodat de gemeten energiebesparing niet kan worden toegeschreven aan één enkel instrument als de energieheffing. 'Dit geldt temeer omdat de ingezette instrumenten elkaar onderling versterken. Voor het kabinet telt met name dit laatste element zwaar. De energieheffing is immers nadrukkelijk ingevoerd als onderdeel van een totale instrumentenmix.' Kortom: de bewindslieden wéten niet of de energieheffing effectief is maar ze gaan er op voorhand vanuit dat het zo is. Dat het nieuwe belastingstelsel groener is, is met een beetje fantasie nog wel vol te houden: de belastingen op milieugrondslag vormen zoetjesaan een fors deel van de totale belastinginning, in 2001 tegen de 20 procent. Maar dat de vergroening bijdraagt aan de ontwikkeling van een duurzame economische groei is een gotspe. Het is net zo brutaal als de bewering dat accijns op sigaretten, drank en benzine leidt tot minder roken, drinken en autorijden.

Han van de Wiel is freelance journalist

De **WAO** en de gemankeerde emancipatie

'Nederland is ziek!' De WAO-discussie is terug op het bedenkelijke niveau van tien jaar

geleden. Nu zijn het vooral vrouwen die 'zwak en misselijk' zijn. De kern van het probleem is een afwenteling van de zorg op werkende vrouwen. De oplossing zit in een gecombineerd gezins- en emancipatiebeleid dat vooral mannen aan moet zetten tot zorg.

door **Kees de Hoog**

De leuze 'werk, werk, werk' van het eerste paarse kabinet is realiteit geworden. Onder de kabinetten-Kok floreert de economie en is de vraag naar arbeidskrachten voortdurend gestegen. Er is nu zelfs sprake van een aanzienlijke krapte op de arbeidsmarkt. Uitzendbureaus werven bouwvakkers, artsen, leraren en verpleegkundigen in het buitenland. Scholieren en studenten vinden gemakkelijk een bijbaantje en sedert enkele maanden werkt de meerderheid van de Nederlandse vrouwen buitenshuis. Recente cijfers over de instroom in de WAO werpen echter roet in het eten. Het afgelopen jaar zijn zestigduizend mannen en evenveel vrouwen in de WAO terecht gekomen, terwijl de uitstroom van negentigduizend personen in belangrijke mate niet op de arbeidsmarkt terecht kwam, maar in de AOW. De strenge maatregelen, zoals herkeuringen, lagere uitkeringen voor jongeren en kortingen op uitkeringen hebben niet kunnen verhinderen dat het magische getal van één miljoen arbeidsongeschikten er aan lijkt te komen.

Het valt op dat in de huidige WAO-discussie sterk de nadruk wordt gelegd op technische maatregelen, zoals het straffen van werkgevers die werknemers in de WAO laten komen. Er wordt geloof gehecht aan het opzetten van een nieuwe, commerciële markt van 'welzijn en geluk' – de geprivatiseerde reïntegratie van arbeidsongeschikten – om de schade op den duur voor de werkgever te beperken. Bovendien valt het op dat we weer terug zijn bij het bedenkelijke niveau van de

WAO-discussie van september 1990 toen Lubbers het academisch jaar van de Katholieke Universiteit Nijmegen opende met de woorden dat 'Nederland ziek is'. Net als toen krijgen de keuringsartsen weer de schuld, sterker nog: de keuringswereld wordt verweten de hand met de wet te lichten. En net als toen wordt nu gezegd dat psychische klachten geen klachten zijn en dat nekklachten, rugklachten en chronische vermoeidheid thuis horen in het rijtje 'ziek, zwak en misselijk'.

Ook de discussie over de grote instroom van vrouwen in de WAO is van een bedenkelijk niveau. Staatssecretaris Hoogervorst (Sociale Zaken, VVD) zegt in het weekblad Elsevier van 22 januari hierover kortweg dat 'vrouwen zichzelf minder serieus als kostwinner nemen dan mannen en daardoor makkelijker in WAO komen.' Afgezien van het feit dat zijn redenering fout is, gaat hij niet in op het achterwege laten van passende maatregelen op het terrein van emancipatie, terwijl hij één van de verantwoordelijke bewindslieden is. De buitengewoon hoogleraar De Jong, tevens verbonden aan een commercieel adviesbureau, maakt het in dezelfde Elsevier nog bonter. Hij meent, gelet op de WAO-instroom uit het onderwijs en de gezondheidszorg, waar vooral veel vrouwen werken, dat de financiële prikkels bij de overheid en de semi-overheid ontbreken om een adequaat personeelsbeleid te voeren. Over het beleid bij deze non-profit organisaties zegt hij: 'Je huurt wat mensen in en als je loonlijst oploopt krijg je meer geld.' Hij gaat geheel voorbij aan het schrappen

in deze sectoren van duizenden arbeidsplaatsen waardoor een onverantwoorde werkdruk is ontstaan. Ironisch zou ik eraan willen toevoegen dat in zijn uitspraak een kern van waarheid zit voor wat betreft de aanstelling van buitengewone hoogleraren aan universiteiten die bij adviesbureaus werkzaam zijn. Voor hen geldt immers geen selectie, maar speelt slechts de zak geld van de leerstoelverstrekker een rol. Gelet op de discussie stelt vooral de instroom in de WAO van vrouwen velen voor een groot raadsel. Dat is merkwaardig omdat een eerste, belangrijke oorzaak bekend moet zijn, gezien de vele publicaties hierover. De groei van het aantal vrouwen in de WAO is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan een gemankeerde emancipatie. Gemankeerd omdat de combinatie verzorging binnen de huiselijke groep en buitenshuis werken van vrouwen nog steeds te weinig adequate voorzieningen kent. De 'statelijke' kinderopvang kent voor buitenshuis werkende moeders (en vaders) nog steeds lange wachttijden en de weinig flexibele openingstijden sluiten niet aan bij de werktijden. De toelatingscriteria zijn ingewikkeld, evenals de subsidies via de belastingen, en verschillen bovendien van gemeente tot gemeente. Bedrijfsopvang ontbreekt vrijwel geheel in Nederland en bovendien is kinderopvang in Nederland relatief duur. Soortgelijke problemen kent ook de buitenschoolse opvang van oudere kinderen. Daarom ontstaat in Nederland, zoals vroeger in de Sovjet-Unie, een soort 'baboeska-systeem'. De informele kinderopvang door grootouders en in mindere

---

In Nederland trakteert de

trotse vader beschuit met muisjes op zijn werk, in Noorwegen wordt gevraagd waarom hij niet thuis zit.

mate door andere familieleden, burens, vriendinnen en kennissen, is vele malen groter dan de officiële kinderopvang. Hierdoor is in Nederland een typisch patroon ontstaan, dat nergens in de Europese Unie voorkomt, maar wel een route naar de WAO kan vormen. Veel vrouwen stoppen met werken na de geboorte van hun eerste of tweede kind, of gaan korter werken. De stoppers vormen de latere herintreders die genoeg moeten nemen met werk onder hun niveau. Ik citeer met instemming Evelien Tonkens (*de Helling*, nr. 3, 1999): 'Ze mogen blij zijn als ze op latere leeftijd nog een baantje kunnen krijgen desnoods zonder perspectieven, slecht betaald, ondergewaardeerd, uitpuittend: een voorportaal tot de WAO.' Zij vormen de onderkant van de arbeidsmarkt, waar het werk saai, zwaar en weinig voldoening geeft.

BESCHUIT

Behalve met kinderopvang kampen werkenden ook met een gebrek aan andere zorgvoorzieningen die een combinatie met werk mogelijk maken. De zorg- en ouderschapsverloven zijn in materieel en immaterieel opzicht karig en nodeloos ingewikkeld. Hierdoor kiezen vrouwen voor de combinatie kleine baan buitenshuis en zorgverlening thuis. De loopbaan wordt op een laag pitje gezet. De zieke familieleden gaan voor, het perspectief verdwijnt uit het werk. Het arbeidsleven wordt een last. De WAO komt in zicht.

De gemankeerde emancipatie is ook toe te schrijven aan de maatschappelijke en de huiselijke positie van de man. Allereerst zijn de gebrekkige zorgmaatregelen van de overheid in de meeste gevallen impliciet of expliciet verbonden aan de positie van de vrouw. De vrouw krijgt zwangerschapsverlof, de man niet. De zorg voor ouders en schoonouders wordt door de vrouw gedaan. Voor haar bestaan vormen van zorgverlof, voor hem niet of nauwelijks. In Noorwegen en Denemarken is dit minder normaal dan in Nederland. Daar richten deze verloven zich ook op de man en tracht men naast een financieel beloningssysteem ook een sociaal beloningssysteem van de grond te krijgen. Ik illustreer dit met een ogenschijnlijk triviaal voorbeeld, het zogenaamde 'Noorse' model. Enkele dagen na de geboorte van een kind trakteert in Nederland de trotse vader zijn collega's op het werk beschuit met muisjes en hervat vervolgens zijn werkzaamheden. In Noorwegen tracht men een andere situatie te scheppen. Via voorlichting is de boodschap overgebracht dat een man zwangerschapsverlof moet opnemen. Nu is men daar zo ver dat aan de man die

desondanks toch op het werk verschijnt, gevraagd waarom hij niet naar huis gaat; hij hoort zwangerschapsverlof op te nemen en bij vrouw en kind te zijn.

Dat de meerderheid van vrouwen in Nederland tegenwoordig buitenshuis werkt is nog geen aanleiding tot grote vreugde. Het traditionele kostwinnersgezin is bij velen in Nederland verleden tijd, maar het huidige dominante model is niet het tweeverdienersmodel of het anderhalverdienersmodel, maar het een-en-een-kwartverdienersmodel. Deze voorkeur geeft in ieder geval geen aanleiding om te spreken over een geslaagde emancipatie. Ook hier kan namelijk gesproken worden over een voorportaal tot de WAO. Gezien de eenzijdig op de vrouw gerichte verlofmogelijkheden is in de ogen van de overheid het werk van de man, kennelijk belangrijker dan het werk van de vrouw.

Deze gemankeerde emancipatie treedt ook op binnen de huiselijke kring. Vrouwen hebben gemiddeld een aandeel van 20 procent in het huishoudinkomen, mannen van 80 procent. Het zogenaamde keukentafeldebate biedt hier geen soelaas, omdat het te laat plaatsvindt. De man is al met zijn loopbaan bezig, de vrouw heeft al genoeg genomen met een deeltijdbaan en met de huiselijke verzorging. Daarnaast kan een ander verontrustend verschijnsel worden vastgesteld. Veel vrouwen nemen niet alleen te snel genoeg met de dubbele belasting van baan en werk, maar doen dit ook nog op vrijwillige basis. Zo blijkt in de Verenigde Staten 21 procent van de voltijdswerkende vrouwen op eigen initiatief en dus zonder enige discussie vrijwel de gehele huiselijke verzorging en de verzorging en opvoeding van kinderen op zich te nemen. Dat deze combinatie in hoge mate vatbaar is voor lichamelijke en psychische problemen en daardoor eveneens een voorportaal tot de WAO kan vormen, behoeft geen nadere uitleg.

CELIBATAIR

Er is nog een andere route die volgens mijn mening tot de WAO kan leiden. Dat heeft te maken met de gulzigheid van het huise-

lijk leven en met de eisen die aan een loopbaan worden gesteld. Het gaat hier om de individuele levensloop van jonge vrouwen met ambitie. Zij vermijden de valkuilen van man, kind en gezin en daardoor het bijbaantje. Zij kiezen voor een loopbaan en kiezen voor het werk. Zij lijken op de ongetrouwde schooljuffrouw en hoofdzuster van vroeger die met hun werk getrouwd waren en bij wie de school en het ziekenhuis boven alles ging. Het zijn de jonge vrouwen die zestig of meer uur per week voor de bank of het IT-bedrijf werken. Het zijn de vrouwen die de concurrentie met de mannen aangaan, die maling hebben aan glazen plafonds en andere belemmeringen. Het zijn ook de vrouwen die zich zelf geen sociaal leven gunnen en zich zelfs de liefde of de verliefdheid ontzeggen. Maar het zijn ook de vrouwen die na hun 35ste jaar ontdekken kind noch kraai te hebben en die door het gebrek aan een sociaal leven totaal afgemat en afgebrand zijn en juist daarom rijp voor de WAO zijn.

Deze nieuwe celibatairen zijn ook typerend voor de hedendaagse arbeidsorganisatie. Nergens horen we meer over jaren zeventig kwesties als humanisering van het werk of vermindering van de arbeidsdruk. Nederlanders werken korter dan wie ook ter wereld, terwijl de werkdruk en de arbeidsproductiviteit bijna nergens zo hoog is. Daarom behoeft het ook geen verwondering te wekken dat Nederland kampioen arbeidsongeschiktheid is.

Natuurlijk is de huidige WAO-problematiek niet met een enkele maatregel op te lossen. Er zijn evenwel een paar opmerkingen te maken die wellicht enige opheldering kunnen brengen. We merken op dat er in Nederland op regeringsniveau aandacht is voor emancipatie van vrouwen. Daar is niets mis mee. Merkwaardigerwijs gaat dit emancipatiebeleid niet samen met aandacht voor de huiselijke groep. Het gezinsbeleid van oud-CDA-leider Heerma werd een paar jaar geleden door de overgrote meerderheid van de Tweede Kamer met hoongelach begroet. Gezinsbeleid is een relict uit een ver verleden, toen dit samenlevingsmodel nog de hoeksteen van de samenleving was. Uit een analyse van de partijprogramma's bij de verkiezingen van 1998 door Jolanda Vinkers en ondergetekende bleken slechts twee partijen oog te hebben voor een modern gezinsbeleid: het CDA en GroenLinks. Beide partijen schenken aandacht aan verschillende gezins- en emancipatiemodellen. In hun programma's komen de positie van de vrouw en haar huiselijke groep aan de orde. Er wordt aandacht besteed aan de lastige combinatie werk en zorgverlening. In de programma's van de VVD, D66 en in iets mindere mate

de PvdA richt men zich sterk op het individu en op de emancipatie, zonder aandacht te schenken aan de huiselijke groep. In het regeerakkoord ontbreekt deze aandacht ook. Het ligt echter voor de hand om emancipatiebeleid te combineren met gezinsbeleid. Want juist in deze combinatie zitten de problemen die de grote instroom van vrouwen in de WAO veroorzaken. Ik denk niet alleen aan kinderopvang maar meer in de richting van het Noorse model: maak zorgverlening mogelijk en dan vooral ook voor mannen. Mannen met jonge kinderen bijvoorbeeld, zouden in deeltijd moeten kunnen gaan werken, met recht op terugkeer in de volledige baan na een paar jaar. Ter dekking van de financiële consequenties zou een (collectieve) verzekering of spaar-mogelijkheid gecreëerd moeten

worden. Zachte dwang moet daarbij niet worden uitgesloten. In Noorwegen krijgen mannen die hun ouderschapsverlofdagen niet opnemen een boete.

Een tweede opmerking betreft de humanisering van de arbeid. Ook dit lijkt een relict uit het verleden te zijn. Toch zou het weleens zo kunnen zijn dat de verworvenheden van de postmoderne zakelijkheid, zoals de haast, de onzekerheid, de werkdruk en de productiviteit op termijn Nederland in een achterstandssituatie brengt. Een kleine miljoen WAO'ers is bij een vergrijzende samenleving een beangstigend fenomeen. Het is typerend dat veel vrouwen met een WAO-uitkering afkomstig zijn uit het onderwijs en de gezondheidszorg. In deze sectoren werken niet alleen veel vrouwen, maar geeft het werk ook

een grote lichamelijke en psychische belasting. Daarom zou het beleid er goed aan doen om voorstellen tot onthaasting serieus te nemen. Brandjes blussen met technocratische maatregelen als herkeuringen en bedrijfsgebonden-premies bieden geen uitkomst. Minder werkdruk, minder opgelegde flexibiliteit en meer begeleiding en vooral het scheppen van een vrouwvriendelijk werkklimaat door de zorgvoorzieningen te verbeteren, kunnen wel een oplossing bieden.

Kees de Hoog is gezinssocioloog. Hij is verbonden aan de sectie Huishoud- en Consumentenstudies van de Wageningse Universiteit.

MOBILITEIT

Ingrijpen in mobiliteit raakt onmiddellijk fundamentele waarden als vrijheid, gelijkheid en duurzaamheid. Het zou de helderheid van beleid ten goede komen als de afweging tussen grondbeginselen expliciet wordt gemaakt. Vrijheid staat hoog genoteerd, maar niet bij iedereen.

tussen vrijheid en gelijkheid

Harrie Welles, Ingrid Horstik en John Pommer

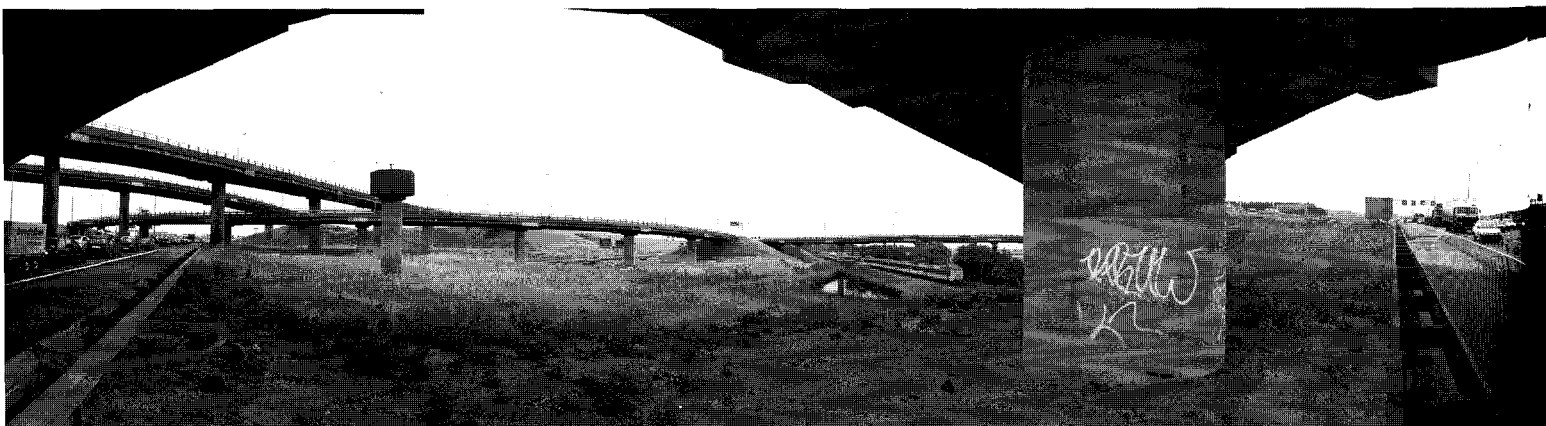
Mobiliteitsbeleid is al decennia goed voor heftige reacties. Achtereenvolgende kabinetten hebben zonder veel resultaat van alles geprobeerd om bewuster autogebruik te stimuleren. Het maatschappelijke debat loopt hierover hoog op en het palet van standpunten en meningen is uiterst divers. De belangen zijn evident: economische groei, concurrentiepositie, ruim baan voor de auto. Vaak verwijzen meningen – ‘de kleine man wordt weer gepakt’, ‘ik zal zelf wel uitmaken hoe ik reis!’ – naar de grondbeginselen van onze samenleving: vrijheid, gelijkheid, solidariteit, etc. Deze beginselen fungeren als ultieme ijkpunten bij het maken van beleid. In de politieke besluitvorming en ook in de ambtelijke voorbereiding blijven die beginselen vaak impliciet. Expliciteren en rangschikken van grondbeginselen kan de besluitvorming over het mobiliteitsvraagstuk verhelderen. In deze bijdrage doen we daar een poging toe. Tot begin jaren zeventig was het beeld helder en simpel. Mobiliteit ging over het aanleggen en onderhouden van een goed we-

gennet voor snelverkeer. Het voornaamste uitgangspunt was het profijtbeginsel. Wie gebruik maakt van de verharde weg draagt bij aan de kosten voor aanleg en onderhoud. Dit beeld is sindsdien aanzienlijk gewijzigd. Nu gaat het beleid over bereikbaarheid, er is immers te veel mobiliteit en de wegen raken verstopt. Twee vragen staan daarbij centraal: 1. Hoeveel ‘ruimte’ willen we eigenlijk in onze samenleving toestaan aan snelverkeer? 2. Welke maatregelen zijn effectief om binnen de toegestane ruimte het snelverkeer te matigen en de bereikbaarheid te vergroten?

Deze vragen hangen uiteraard nauw met elkaar samen: hoe groter de ruimte die we aan snelverkeer toestaan, hoe minder ingrijpend beheersingsmaatregelen hoeven te zijn. De antwoorden op beide vragen zullen we toetsen op de grondbeginselen van ‘goed samenleven’: vrijheid, gelijkheid, rechtvaardigheid in ruil, solidariteit en rentmeesterschap.

De eerste vraag, over het stellen van grenzen aan ‘de ruimte’, wordt ingegeven door

bezorgdheid over de schade die het snelverkeer toebrengt aan het leefklimaat in onze steden, aan het natuur- en cultuurlandschap, en – mondiaal – aan het klimaatstelsel. *Rentmeesterschap* is hier dus een belangrijk ijkpunt. Het gaat om de vraag hoezeer wij het erfgoed ‘aarde’ in tact moeten laten voor de generaties na ons. Het is ook een *verdelingsvraagstuk*. Sommige groepen ondervinden meer dan andere nadeel van de groei van het snelverkeer: ouderen, kinderen, burgers met lagere sociaal economische posities, toekomstige generaties en derde wereldlanden. Deze groepen hebben het meeste last en delen tegelijkertijd het minst in de zegeningen van het snelverkeer. Het zijn partijen die weinig of geen stem hebben in ons maatschappelijk bestel, politiek niet, maar ook niet als sterke marktpartij met een goede ‘ruilpositie’. De eis van feitelijke gelijkheid is utopisch, maar op zijn minst zouden bepaalde basisrechten geformuleerd kunnen worden. Bijvoorbeeld het recht van kinderen om zonder toezicht buiten te

Maatschappelijke ongelijk-

heid was van oudsher zichtbaar in de manier waarop mensen zich verplaatsten. De auto heeft dit doorbroken.

kunnen vertoeven; het recht om niet opgejaagd te worden bij oversteken, vanaf een bepaalde leeftijd veilig naar school te kunnen fietsen en dergelijke.

Hert derde grondbeginsel dat in het geding is, is *vrijheid*. Inperking van de ruimte voor snelverkeer vraagt om ingrepen in het gedrag van burgers. Hoe meer inperking, hoe meer regelgeving en dus hoe meer vrijheidsbeknotting. Van de genoemde principes leeft het vrijheidsbeginsel het meest bij burgers. Rentmeesterschap en gelijke verdeling vergen betrokkenheid met het lot van anderen. Daarvoor ontbreken veelal de directe prikkels. Het 'erfgoed' aarde is buiten de studeerkamer weinigzeggend, derde wereldlanden zijn 'ver weg', en snelverkeer stompt vanuit zichzelf betrokkenheid af met voetgangers. Op het niveau van de woonwijk hebben overheden desondanks op grote schaal een halt toegeroepen aan het kunstmatige overwicht van de auto. Deze vrijheidsbeknotting is inmiddels breed geaccepteerd als redelijk. Op het abstractere niveau van de bestrijding van klimaat-schade ligt het veel moeilijker. Een maximum snelheid van honderd kilometer per uur op de autowegen blijkt nauwelijks aan burgers te 'verkopen' en de in Kyoto gemaakte afspraken over reductie van klimaat-schade dringen nauwelijks door in het collectieve geweten van onze samenleving.

VOETVOLK

We komen nu bij de tweede vraag: hoe beperken we de mobiliteit? Dit roept bij het publiek veel sterkere emoties op dan de vorige, veel abstractere vraag over de 'ruimte die de samenleving aan snelverkeer wil toestaan'. Er zijn ruwweg drie soorten maatregelen: regelgeving (bijvoorbeeld een vliegverbod voor korte afstanden), prijsbeleid (het kwartje van Kok) en overreding (campagnes gericht op gedragsverandering). Bij de keuze tussen maatregelen gaat het primair om de (kosten)effectiviteit: wat 'werkt' en hoeveel investering is er mee gemoeid? Maar op de achtergrond

gaat het natuurlijk ook om vrijheid en verdeling. Welke rol spelen hier de grondbeginselen?

De behoefte aan verplaatsing is altijd verbonden geweest met de beleving van *vrijheid*: kunnen gaan en staan waar je wilt. Aan dit fundamentele recht wordt in onze samenleving nimmer getornd, ook niet door ingrijpende maatregelen op het gebied van vraagbeheersing. Vraagbeheersing raakt echter wel aan onze beslissingsruimte om zelf uit te maken hoe we ons verplaatsen. De ene maatregel laat meer eigen beslissingsruimte (en eigen verantwoordelijkheid) dan de andere. Een prijskaartje hangen aan ongewenste vormen van verplaatsing laat de meeste vrijheid. Burgers bepalen vanuit hun eigen preferentie wat dit vervoer hen waard is. Betaalstroken verschaffen binnen deze variant weer meer vrijheid dan rekeningrijden. Sommige vormen van vrijheidsbeknotting zijn nimmer bespreekbaar geweest binnen onze samenleving: het beperken van autobezit bijvoorbeeld of ingrijpen in woon/werkafstanden.

Voor het beginsel *rechtvaardigheid in ruil* geldt dat in zake mobiliteit ruilverhoudingen altijd al de omgang bepaalden tussen overheid en burgers. Maar de ruiltransacties zijn door de jaren genuanceerder geworden. Het simpele profijtbeginsel – wie met een motorvoertuig gebruik maakt van de openbare weg betaalt naar rato van de gewichtsklasse mee aan de aanleg en het

onderhoud ervan – is uitgebreid met nieuwe ruilverhoudingen. Wie zeker wil zijn van een parkeerplek moet daarvoor betalen, en hoe schaarser de plekken, hoe hoger het tarief. Wie straks zeker wil zijn van een snelle verkeersafwikkeling op de autosnelweg gaat daar eveneens voor betalen (rekeningrijden, betaalstroken). Ook voor vervuiling moet steeds gerichter betaald worden: extra belasting op benzine en een afvalheffing voor het opruimen van wrakken. Die tendens van het internaliseren van externe maatschappelijke kosten zal zich voortzetten. Anderzijds wordt goed gedrag steeds meer beloond. Er zijn gratis of zwaar gesubsidieerde transferia, milieuvriendelijke vervoerswijzen krijgen een voorkeursbehandeling in de openbare ruimte en belastingaftrek voor de kosten van woon/werkverkeer is alleen nog mogelijk bij gebruik van collectief vervoer.

In het bedrijfsleven gaan stemmen op die zeggen dat economisch onmisbaar geachte groepen recht hebben op vrij baan in de spits. Bij de overheid leeft deze ruilnotie (nog) minder sterk.

Maatschappelijke *ongelijkheid* is van oudsher sterk verweven met de manier waarop mensen zich verplaatsen. De ruiter was verheven boven het voetvolk en de koets stond eeuwenlang symbool voor status en rijkdom. Het autobezit heeft dit patroon doorbroken. Sociale verschillen manifesteren zich slechts nog in merk, type en uitvoering van de auto. Keerzijde van deze democratisering is dat onze wegen overvol raken en de steden onleefbaar en verstopt. Dus moet de mobiliteit aan banden en dat lijkt alleen maar te kunnen door de maatschappelijke ongelijkheid weer op te voeren. Sociaal-economisch zwakkeren zijn altijd het meest kwetsbaar voor beheersingsmaatregelen. Of we nu toegaan naar beprijzen, spreiding van verkeer over de dag of forse vermindering van vrijetijdsvverkeer, het zullen deze groepen zijn die gemakkelijk van de weg of in nadelige dagschema's gedrongen worden. Ze profite-

foto Siebe Swart / HH

In het bedrijfsleven gaan

ren niet van allerlei compensaties en voordelen op het gebied van mobiliteit die werkgevers hun personeel (moeten) toestaan en hun activiteiten komen minder makkelijk in aanmerking voor het label 'maatschappelijk noodzakelijk'.

Sinds de opkomst van snelverkeer en de daarmee gepaard gaande vergroting van afstanden binnen de ruimtelijke ordening is *solidariteit* met zwakkere groepen een belangrijk principe binnen de mobiliteitssector. Het openbaar vervoer en vooral de bus werd symbool voor deze solidariteit. Door het 'vermarkten' van het openbaar vervoer komt de klad in deze sociale functie. Wat betreft vraagbeheersing komt solidariteit vooral aan de orde in relatie tot de plannen voor verdergaande variabilisatie van autokosten. Verlagen van de vaste kosten maakt weliswaar de drempel voor bezit van een auto lager maar erin rijden wordt veel moeilijker voor degenen met een kleine beurs. Mogen mensen op het sociaal minimum ook auto rijden? Een eigen auto houdt mensen met een fysieke handicap langer uit bijzondere en soms stigmatiserende voorzieningen. Vanuit het solidariteitsbeginsel is het voorstelbaar dat mensen op een sociaal minimum bijvoorbeeld niet worden aangeslagen voor milieuschade of ontheven worden van de kosten van bewonersparkeren.

MACHT

Conflicten tussen de grondbeginselen vrijheid en gelijkheid leiden voortdurend tot dilemma's in het mobiliteitsbeleid maar er zijn meer botsingen. Belonen van goed gedrag bijvoorbeeld, staat haaks op het 'te koop aanbieden van bereikbaarheid tegen een billijke prijs'. In het eerste geval wordt gepoogd het normbesef van burgers te versterken, in het tweede wordt burgers juist afgeleerd zich schuldig te voelen voor onmaatschappelijk gedrag: men heeft er immers voor betaald. Wanneer de billijkheid van de prijs veel nadruk krijgt in het beteugelen van de vraag, werkt dit ook averechts op het principe van rentmeesterschap. Er zal een mentaliteit ontstaan dat weinig zaken volstrekt uniek en onvervangbaar zijn: alles kan gecompenseerd of hersteld worden. Ook het bevoorrecht van groepen uit economische motieven impliceert een conflict tussen principes. Uit het oogpunt van ruilrechtvaardigheid is het wellicht juist, maar het zorgt voor achterstelling van andere groepen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de voorstellen van de Kamers van Koophandel om het hoofdwegennet rond de grote steden voortaan te reserveren voor het economisch vitaal verkeer.

Deze dilemma's zijn onoplosbaar. Elke be-

stemmen op die zeggen dat economisch onmisbaar geachte groepen recht hebben op vrij baan in de spits

leidsoptie is onvermijdelijk een keuze voor bepaalde beginselen ten koste van andere. Wat het meeste gewicht krijgt hangt af van de concrete situatie. Vrijheidsbeknotten wordt eerder geaccepteerd voor maatregelen die de leefbaarheid terug moeten brengen in de stad, dan voor het verminderen van congestie op de snelwegen. In het eerste geval gaat het om gezondheid, in het tweede 'slechts' om beslag op landschap. Naast het soort schade zijn natuurlijk ook machtsverhoudingen tussen bepaalde groepen en het ideologische klimaat van invloed op welke grondbeginselen prevaleren.

Vrijheidsbeknotten wordt eerder geaccepteerd voor maatregelen die de leefbaarheid terug moeten brengen in de stad, dan voor het verminderen van congestie op de snelwegen.. Maar dit betekent niet dat iedereen ook een *laissez faire*-beleid voorstaat. Alle partijen zien een rol voor de overheid in dit veld en dat houdt hoe dan ook inleveren van vrijheid in. De verschillen komen aan het licht in de politieke strijd rond de twee hier gestelde vragen: de beschikbare ruimte voor het snelverkeer en de wijze van vraagbeheersing. De grondbeginselen die we hebben onderscheiden, komen in drie verschillende visies op die twee hoofdvragen terug, maar ieder keer in een andere hiërarchie.

I. VRIJE MARKT

In deze visie heeft de markt in grote mate vrij spel en is de rol van de overheid zeer terughoudend, zowel in het vaststellen van de beschikbare ruimte voor mobiliteit als in het reguleren van de schaarste. Als de overheid grenzen stelt is het van belang dat die grenzen worden vertaald in keuzemogelijkheden voor individuele burgers. Het grondbeginsel vrijheid is het belangrijkste ijkpunt. Bij het vaststellen van de beschikbare ruimte voor mobiliteit is er weinig oog voor het maatschappelijk erfgoed dat uniek en onvervangbaar is. In plaats van rentmeesterschap speelt het substitutiedenken een overheersende rol: schade berokkend aan natuur en leefbaarheid wordt

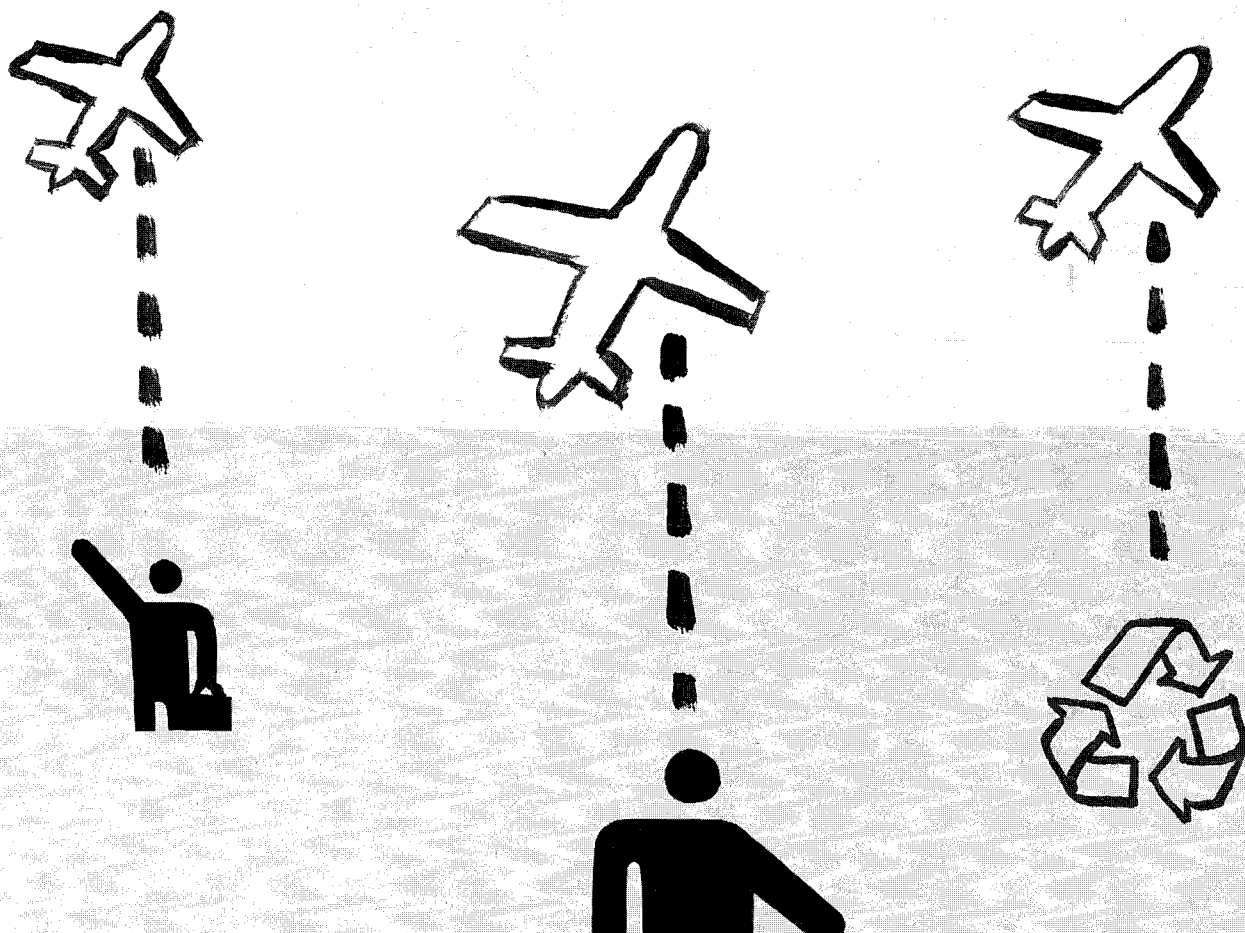
gecompenseerd of hersteld zodra ze optreedt. De hiervoor benodigde fondsen verwerft men met het doorberekenen van de schade in de prijs van de mobiliteit. Bij het beheersen van de mobiliteitsvraag heeft de markt een belangrijke functie in het bedenken van creatieve en innovatieve oplossingen tegen een concurrerende prijs, en in het verdelen van de schaarste. Sociale ongelijkheid is in deze visie een natuurlijk gegeven als gevolg van verschil in koopkracht. Burgers die een economisch zwakkere marktpartij zijn en via de markt geen toegang hebben tot mobiliteitsvoorzieningen op een maatschappelijk minimum, dienen door de overheid via subsidie 'steviger op de markt' gezet te worden. Natuurlijk zonder dat dit onttaardt in onnodig en overdadig gebruik van de voorzieningen die op de markt worden aangeboden. Wat betreft ruilrechtvaardigheid staat het profijtbeginsel centraal. Voldoende concurrentie tussen aanbieders staat garant voor een billijke prijs voor de aangeboden vervoersdiensten. De staat heeft een aantal verantwoordelijkheden, zoals de zorg voor het ruimtelijk inplannen van nieuwe infrastructuur als daar op de markt een koopkrachtige vraag naar is, en het waarborgen van voldoende concurrentie.

2. MENSWAARDIGE MARKT

In deze visie wordt de markt beteugeld. Ze is aanvullend: de markt realiseert het mobiliteitsaanbod voor de koopkrachtige vraag. Rentmeesterschap en solidariteit zijn hier de belangrijkste ijkpunten. De notie dat de schepping een unieke, onvervangbare waarde vertegenwoordigt, is leidend; hier dus geen substitutiedenken. De overheid krijgt een sterke rol toegewezen in het afbakenen van de ruimte waarop de markt actief mag zijn en dus in het beschermen van hetgeen uniek en onvervangbaar is, of waar ze te zeer raakt aan fundamentele van het 'mens zijn', zoals de ontplooiing van kinderen.

Mobiliteitsbeleid zorgt dat er twee niveau van aanbod zijn: 1) een basisniveau, dat garandeert dat elke burger zich onder degelijke en aanvaardbare condities verplaatsen kan, en 2) een niveau dat daar qua aanbod van comfort en snelheid bovenuit reikt: eerste klas in de trein, betaalstrook op de autoweg, etc. Ook in deze visie is ongelijkheid geen bezwaar mits het basispakket maar aan degelijke normen voldoet. Solidariteit met de zwakkeren is verzekerd door het buiten de markt houden van het basispakket. Ruilrechtvaardigheid speelt alleen op het tweede niveau waar aan het 'luxe pakket' voor mobiliteit een prijskaartje komt te hangen. De overheid houdt in deze visie een belangrijke regie-

rol. Zij stelt, in overleg met het maatschappelijk middenveld, de mobiliteitsruimte vast. Daarbij zouden quota voor mobiliteit aan de orde kunnen komen. Ook in de regulering van schaarste heeft de overheid een regierol; ze zorgt voor de normering en de subsidiëring van het basispakket. In deze visie kan er een appèl worden gedaan op organisaties en individuele burgers om zelf verantwoordelijkheid te dragen voor het beperkt houden van de collectieve schade (files, etc).

3. GROENE MARKT

In deze visie heeft marktwerking vooral betekenis in het doorberekenen van de milieuschade die mobiliteit aanricht. Verrekenen van externe kosten staat centraal. Vooral gebruikers van de auto en het vliegtuig zullen dit merken. Solidariteit en duurzaamheid zijn de belangrijkste grondbeginselen. Bij de vaststelling van ruimte voor mobiliteit staat 'duurzaam behoud van de natuur' voorop; substitutiedenken speelt een zekere rol. Het in rekening brengen

van externe kosten moet fondsen opleveren waarmee milieuschade hersteld kan worden. Hoogwaardig openbaar vervoer is het belangrijkste wapen in de strijd tegen de schaarse ruimte voor mobiliteit. Zeker in de steden moet de auto teruggedrongen worden uit het stadsbeeld, met name door middel van inrichtingsmaatregelen. Bij het beperken van het vliegverkeer past in de visie een verbod op korte afstandsvluchten. Vrijheid staat laag in deze waardenhiërarchie, maar ook een zekere ongelijkheid is geen bezwaar getuige de acceptatie van het feit dat hogere inkomensgroepen zich meer vervuilende mobiliteitspraktijken kunnen permitteren. Vanuit het oogpunt van rechtvaardigheid worden externe kosten doorberekend, maar via inkomenspolitiek moeten economisch zwakkeren enige extra ruimte krijgen om voor vervuilende activiteiten, als vliegvakanties, te kunnen kiezen. De overheid heeft een belangrijke rol in deze visie. Zij bepaalt de externe – met name op milieuschade gerichte – kosten van

de diverse mobiliteitspraktijken. Zij speelt bovendien een belangrijke rol in het via inkomenspolitiek creëren van extra milieuruimte voor economisch zwakkere groepen in de samenleving. Maar ook het maatschappelijk middenveld is belangrijk. Noties als *civil society* en 'maatschappelijk ondernemerschap' verwijzen naar een sterk geloof in het probleemoplossend vermogen bij de samenleving zelf als het gaat om verbetering van de leefbaarheid.

Harrie Welles en John Pommer zijn verbonden aan de Adviesdienst Verkeer en Vervoer van het ministerie van Verkeer en Waterstaat. Ingrid Horstik werkt bij het Instituut voor Publiek en Politiek.

Bovenstaande tekst is een weerslag van een project van het ministerie van Verkeer en Waterstaat om plaats en betekenis van maatschappelijke grondbeginselen in het mobiliteitsvraagstuk te verhelderen.

MEER BURGER, MINDER PARTIJ

De depolitiserings van de lokale democratie en de politieke emancipatie van 'het volk' vragen om een versterking van het bestuur en meer directe macht voor de burger. De politieke partij moet een stap terug doen.

Jelle van der Meer

De lokale democratie is onderwerp van veel onderzoek, het rapport van de commissie Elzinga, gepresenteerd in januari, was het laatste. In de discussie die op dit rapport volgde, ging het vooral over (een beperkt aantal) oplossingen – met name de gekozen burgemeester en dualisme. De waarde van oplossingen is echter pas te bepalen als je de problemen kent. Daarom in dit stuk eerst een analyse, waaruit een aantal voorstellen volgen die verder gaan dan de voorstellen van Elzinga.

Voor bijna alle Nederlanders zijn de eigen gemeenteraadspolitici grote onbekenden, soms kent men nog een wethouder en het meest bekend is de burgemeester, maar die wordt niet gekozen. Problematischer is dat die onbekendheid bij burgers in toenemende mate ook geldt voor de politieke partijen. Laat staan dat ze de verschillen kennen tussen de partijen en tussen gemeenteraad, bestuur en ambtenarij. Voor velen is het allemaal 'één pot nat'. Gevolg (of oorzaak) is dat de politieke partijen leeggelopen en hun rol als schakel tussen het volk en het bestuur verliezen. Op lokaal niveau is de politieke partij gereduceerd tot een clubje gemeenteraadsleden, aangevuld met een enkele vrijwilliger, dat slechts gericht is op het besturen van de stad. In toenemende mate raken politici geïsoleerd en op hun beurt voelen burgers zich niet gerepresenteerd. Met een opkomst bij de laatste raadsverkiezingen in 1998 van gemiddeld 59,5 procent – voor de grote steden flink lager (Amsterdam: 45,7 procent) en voor specifieke wijken en groepen nog weer lager – is de legitimatie van de politici in het geding. Dit leidt opmerkelijk genoeg niet tot verlies aan zelfverzekerdheid bij politici: 'wie niet opkomt

verliest zijn stem' en 'wij zijn gekozen dus hebben we het voor het zeggen', zo is de nogal legalistische houding in vele stadhuisen.

Burgers denken daar anders over. Ze zijn mondiger, zelfstandiger en minder gezagsgevoelig dan dertig jaar geleden. Dat ze de politici niet kennen betekent niet dat ze niet in politiek geïnteresseerd zijn, integendeel. Mensen bemoeien zich meer dan ooit met hun omgeving, maar daarbij hebben ze de politieke partij niet nodig. De beruchte kloof is er niet zozeer met het bestuur en de ambtenarij, als wel met politieke partijen en de gemeenteraad. Burgers willen praktisch zaken doen. Dit impliceert soms een actieve houding – meedenken, alternatieven aandragen – maar vaak ook een meer passieve. Burgers zien zichzelf als klant en de lokale overheid als dienstverlener. En de klant is koning: hij of zij heeft 'dus' recht op kwaliteit, mag klagen en heeft altijd gelijk. Tekenend is de tevredenheid bij veel Amsterdammers over de invoering in die stad van de stadsdelen: niet omdat de politiek dichterbij kwam – de onbekendheid met deelraadsleden is nog groter dan met gemeenteraadsleden – maar door verbeterde dienstverlening. Deze nogal praktische opstelling van burgers laat weinig ruimte voor ideologisch gekleurde politiek en daarmee weinig ruimte voor politieke partijen zich te onderscheiden. Ook niet bepaald bevorderlijk voor het maken van onderscheid is het gebrek aan beleidsvrijheid voor gemeenten. Zoals ook de commissie Elzinga constateert, is er ondanks de zogenaamde decentralisatie-operaties juist sprake van centralisatie.

Kortom: kwijnende politieke partijen,

praktisch ingestelde burgers, grotere rol voor het bestuur en weinig ruimte voor politiek gemotiveerde besluitvorming. Depolitiserings is een woord waarin veel van het bovenstaande kan worden samengevat.

KOP VAN JUT

De hier opgesomde trends hebben Nederland niet plotseling overvallen; het zijn ontwikkelingen van jaren. Er is ook, mondjesmaat, op gereageerd. Dat begon in de jaren zeventig en tachtig met 'de inspraak', inmiddels verworpen tot een rituele dans. De jaren negentig brachten 'de communicatie'. Panels, stadsgesprekken en stadscongressen, moesten burger en bestuur dichter bij elkaar brengen. De bevolking deed volop mee, maar politici hielden zich vaak afzijdig en lieten daarmee merken dat ze vonden dat de problemen vooral bij burgers liggen: die mogen even stoom afblazen. Halfhartig werd geëxperimenteerd met het referendum, met wisselende uitkomsten, juist door die halfhartigheid.

De grote steden kregen stadsdeelraden in de hoop dat die 'de kloof' zouden dichten. Maar de deelraden spelen gemeenteraadje en brengen slechts meer van hetzelfde. Het is een vergissing te denken dat mensen politiek om de hoek willen; nee, ze willen besluitvorming om de hoek. Doorzichtige besluitvorming, waar ze zo nodig zelf aan kunnen meedoen.

Dat laatste komt nu een beetje op gang. Voortbordurend op het succes van de sociale vernieuwing wordt in veel gemeenten met burgers samengewerkt in concrete projecten op bijvoorbeeld de terreinen van verkeer, groenvoorziening, veiligheid of inrichting van de openbare ruimte. Het gaat hier niet om inspraak op beleid, maar

burgers produceren zelf het beleid. In het jargon heet dat 'co-productie van beleid', 'interactieve besluitvorming' of 'open plan-proces'.

De experimenten met co-productie zijn een redelijk succes, in de zin dat burgers zich serieus genomen voelen en er vaak creatieve oplossingen bedacht worden met een flink publiek draagvlak. Maar het succes is wel afhankelijk van een belangrijke factor: het bestuur moet de uitkomsten van de 'co-productie' serieus nemen. Dat betekent dat het college en de gemeenteraad zich bescheiden moeten opstellen. Vasthouden aan 'het primaat van de politiek' is formeel juist. Maar dit primaat mag eigenlijk niet leiden tot een afwijkende uitkomst: dat strookt niet met de inzet van de co-productie. College en gemeenteraad moeten hun overwegingen onderdeel maken van het proces.

'Co-productie' en interactieve besluitvorming passen bij de hierboven beschreven trend van depolitisering en de wens van burgers betrokken te worden bij beleid. Dat politieke partijen, zeker GroenLinks niet, niet juichend hun macht inleveren ten gunste van de directe democratie is voorstelbaar. Maar er zijn ook meer principiële bezwaren, met name wat betreft de representativiteit. In de praktijk zal vaak maar een klein en specifiek deel van de bevolking aan dit soort tijd en kennis vragen de projecten mee doen. Wat is dan de legitimatie van de 'co-producerende' bur-

gers? Is die groter dan die van de politici? Er is nog een ander probleem. Als indirecte en directe democratie naast en door elkaar lopen, dreigt onduidelijkheid over verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid. Dat is niet bepaald een voorwaarde voor goed en doorzichtig bestuur. Maar met deze bezwaren is co-productie van beleid niet afgeschreven, wel vereist het waarborgen omtrent representativiteit en verantwoordelijkheid.

Met die verantwoordelijkheid is nog iets bijzonders aan de hand. Burgers willen enerzijds de overheid op afstand houden ('dit zoeken we zelf wel uit') terwijl ze anderzijds de overheid de schuld geven van alles wat mis gaat. Een terugtrekkende overheid moet dus niet samengaan met een onverantwoordelijke overheid. Juist niet, burgers eisen steeds vaker een kop van Jut. In de praktijk is dat het bestuur, het college van burgemeester en wethouders. Dit wordt zichtbaar doordat bestuurders in toenemende mate rechtstreeks verantwoording afleggen aan de burger via de media (en dus buiten de gemeenteraad om). Maar bestuurders zullen alleen kop van Jut willen spelen als ze de bij die verantwoordelijkheid passende bevoegdheden krijgen.

PRESIDENTIEEL

De beschreven ontwikkelingen zie je terug in twee verplaatsingen van de macht. De

eerste is een verschuiving van het primaat van de gemeenteraad naar het bestuur (B&W). De tweede betreft een verplaatsing van macht van het bestuur naar de samenleving. Het belang van politieke partijen neemt af, de rol van personen in het bestuur neemt toe en burgers eisen en veroveren rechtstreekse participatie in het beleid. Anders gezegd: de instituties van de representatieve democratie staan nog overeind maar worden uitgehold door een (wild)groeï van directe participatie. Dit is een ontwikkeling die nu aan de gang is, dat betekent nog niet dat je je daar bij neer hoeft te leggen. Dat hang namelijk af van je opvatting over de rol van politiek. De inrichting van de democratie is niet alleen een bestuurskundig vraagstuk, het is ook een politieke (ideologische) kwestie. Bij mijn hieronder volgende voorstellen voor verbetering en vernieuwing van de lokale democratie hanteer ik drie (politieke) uitgangspunten. Ten eerste dat het de kwaliteit van bestuur en beleid ten goede komt als burgers waar mogelijk en wenselijk direct deelnemen aan besluitvorming. Ten tweede dat het (politieke) bestuur eindverantwoordelijk is en de raad waakt over het algemeen belang. Ten derde dat politieke partijen genoeg moeten nemen met een bescheidener rol, maar voorlopig nog onvervangbaar zijn als plek voor meningsvorming en als dragers van een specifieke opvatting over het algemeen belang. Laten we beginnen met een revisie van het

foto: Arie Kievit / H-H

De beruchte kloof is er niet

bestaande. De rolverdeling tussen gemeenteraad en bestuur moet anders en scherper. Het monisme, waarbij de gemeenteraad bestuurt én controleert, is door de praktijk achterhaald en bovendien dodelijk voor de herkenbaarheid van de raad ten opzichte van B&W. Invoering van het dualisme is gewenst, maar niet voldoende. De raad en de raadsleden dienen meer faciliteiten te krijgen – waaronder een goed salaris in plaats van onkostenvergoeding, plus een budget voor assistentie – om zijn controletaak van het bestuur beter te kunnen uitvoeren. De raadsleden zijn volksvertegenwoordigers, ze moeten zich niet (teveel) verliezen in bestuurlijk gemillimeter. Door haar budgetrecht en het recht op regelgeving kan de raad met politieke keuzes op hoofdlijnen richting geven aan het beleid van het college. Politieke partijen kunnen zich op die manier profileren en herkenbaar worden. Maar de bestuurs-agenda is niet de enige agenda. Raadsleden moeten de mogelijkheid krijgen maatschappelijk actuele vraagstukken voor open discussie in de raad te agenderen. Burgers zouden die ruimte ook moeten krijgen (bijvoorbeeld, afhankelijk van de omvang van de gemeente, voor x-duizend handtekeningen 30 minuten agenda-tijd). De raadszaal kan zo een status krijgen als *agora* voor de *demos*.

Op haar beurt dient ook het bestuur een eigenstandig profiel te krijgen. De wethouders zijn geen raadslid en hoeven ook niet uit de raad gekozen te worden en de burgemeester wordt niet langer benoemd. Er zijn twee vormen mogelijk: wethouders én burgemeester worden gekozen door de raad, of de bevolking kiest de burgemeester en deze stelt vervolgens een college samen. De eerste vorm past beter bij het Nederlandse politieke stelsel en laat meer ruimte voor een rol voor de politieke partij; de tweede is meer bij de tijd omdat het een voor het publiek herkenbaar en verantwoordelijk bestuur mogelijk maakt (een echte kop van Jut) dat bovendien los staat van de raad waardoor dualisme werkelijk inhoud kan krijgen. De raad kan in dat geval de burgemeester en wethouder niet afzetten, maar wel voorstellen afstemmen (vergelijk het Franse presidentiële systeem).

PATERNALISTISCH

Deze voorstellen liggen in de lijn van die van de commissie Elzinga, uitgezonderd de presidentiële burgemeester, en zijn min of meer aanpassingen van de bestaande representatieve besluitvorming. Er is echter meer nodig: burgers moeten een grotere rol krijgen en wel door de indirecte besluitvorming aan te vullen met directe vor-

zoeker met het politieke bestuur, als wel met politieke partijen en de gemeenteraad.

men van democratie. Om te beginnen zouden er ruime mogelijkheden kunnen komen voor het referendum: op stadsniveau, in grote steden op stadsdeelniveau en wellicht ook op buurtniveau. Naast correctieve referenda moet er ook ruimte komen voor 'volksinitiatieven'. De volksraadpleging moet een heldere formule kennen en op zoveel mogelijk beleidsterreinen toepasbaar zijn.

Daarnaast zullen gemeenteraden daar waar het kan projecten afbakenen waar burgers het beleid mogen 'co-produceren' of zelfs initiëren. Een vereiste daarvoor is een reglement waarin eisen en criteria worden vastgelegd omtrent zaken als vorm, deelname, representativiteit, enz. Het bestuur begeleidt het proces van co-productie, controleert en corrigeert z nodig deelname en representativiteit. De gemeenteraad kan inhoudelijke randvoorwaarden stellen (waaronder financiële) aan de uitkomst. Vooraf bestaat absolute helderheid over de procedure voor de eindbeslissing: wie die neemt en hoe. Peilingen of stad/stadsdeel/buurt-referenda kunnen in die eindbeslissing een doorslaggevende rol spelen. Maar de raad houdt het laatste woord – behalve in het geval van referenda – door toetsing van de uitkomst op de gestelde randvoorwaarden. Om de speelruimte van raad en bestuur ten opzichte van de uitkomst van co-productie in te perken kan in het reglement worden opgenomen dat een duidelijk afwijkende oordeel van de politiek ter beoordeling kan worden voorgelegd aan de bestuursrechter of per referendum aan de burgers.

Een vaak geformuleerd bezwaar tegen het meebesturen door burgers is dat het beleid bepaald gaat worden door deelbelangen of, negatiever geformuleerd, door eigen belang van gepassioneerde minderheden of intolerante meerderheden. Dit wordt deels ondervangen door in het genoemde reglement eisen te stellen aan de participatie van bewoners en de verplichting van peilingen en enquêtes. Politieke partijen mogen in het proces hun visie op het algemeen belang inbrengen en burgers moeten het vertrouwen krijgen dat zij een goede afweging kunnen maken. Vast staat

dat tegen elke vorm van directe democratie bezwaren zijn in te brengen. Deze moeten echter niet alleen op zichzelf worden beoordeeld, maar ook worden vergeleken met de manco's van de huidige besluitvorming.

De lokale democratie ziet er na deze operatie als volgt uit: meer directe macht bij burgers door besluitvorming via referenda en participatie in 'co-productie van beleid'. Meer macht en verantwoordelijkheid bij het gemeentebestuur, dat (in)direct gekozen wordt. De gemeenteraad controleert en stuurt op hoofdlijnen, en de politieke partijen vertegenwoordigen een visie op de stad.

Nog één opmerking. Een aan mondige burgers verantwoordelijk bestuur moet veel energie steken in goede communicatie. Daarvoor moeten nieuwe wegen gevonden worden, via internet, televisie, huis-aan-huisbladen en advertenties. Maar ook de politieke partijen spelen hierin een rol. Ze moeten zich veel meer dan nu openstellen via fora en stadscongressen, met externen debatteren en zo problemen oppikken en agenderen. Partijen moeten meer inhoud geven aan hun belangrijke rol in de meningsvorming en meningsuiting. Maar de politieke partij zal als drager van macht een stap terug moeten doen. Dat is even slikken. In een bijeenkomst over het rapport van de commissie Elzinga zei het GroenLinks-Tweedekamerlid Femke Halseth dat zij 'ondemocratisch' is als het gaat om meer directe macht bij burgers. Zoals velen bij GroenLinks houdt zij vast aan een paternalistische overheid. Het heeft er echter veel van weg dat 'de burger' aan zo'n overheid steeds minder behoefte heeft.

Laat het voor de politieke partij een troost zijn dat de stap terug een logische is. Immers, haar historische doel van politieke emancipatie van het volk is na ruim een eeuw voor een flink deel bereikt. In plaats van een voertuig van macht te zijn moet ze de voorwaarden scheppen zodat burgers zelf hun zeggenschap kunnen verwezenlijken. In zo gelijk mogelijke mate. En in dat laatste ligt voldoende bestaansrecht voor GroenLinks.

Jelle van der Meer is redacteur van de Helling.

Het bovenstaande is een aangepaste versie van een tekst die is geschreven voor het stadscongres van GroenLinks Amsterdam en is verschenen in een speciale uitgave van de Linker.

PAK DE VANDALEN, NIET HET BUSHOKJE

foto: Sape Rijpkema / HH

De voorstellen van de commissie Elzinga en van Jelle van der Meer in zijn artikel hiervoor zullen de problemen van de lokale democratie vergroten. De vraag die beantwoord moet worden is hoe de positie van de raad als hoofd van de gemeente versterkt kan worden.

Ivo Hartman

LOKALE DEMOCRATIE 2

Gemeentebestuurders hebben er een handje van. Als bushokjes regelmatig ten prooi vallen aan vandalisme, laten ze die hokjes weg halen. Dat is veel simpeler en goedkoper dan de vanden pakken, en het probleem lijkt er evengoed mee opgelost. In sommige opzichten lijkt de Staatcommissie *Dualisme en lokale democratie* (de commissie Elzinga) en in hun voetspoor Jelle van der Meer in het artikel hiervoor, op die bestuurders. Zeker, al sinds vele decennia ligt het zwaartepunt van het gemeentebestuur niet (meer) bij de raad maar bij het College. Zeker, al sinds wat minder decennia verliezen de grote landelijke politieke partijen leden en nog recent, veel van hun onderscheidend vermogen. En zeker, de laatste drie decennia is er een heel stelsel van parallelle invloedskanalen geschapen (dankzij dezelfde politieke partijen) waardoor burgers die partijen nauwelijks nog nodig hebben om hun stem bij het gemeentebestuur (of het landsbestuur) te laten horen. Het straatmeubilair van de representatieve democratie is door een complex aan politieke en maatschappelijke ontwikkelingen niet zozeer vernield, maar wel veranderd. Of dat ernstig is, daarover bestaan grote meningsverschillen. Zo voegt Van der Meer zich in het

koor dat bij elke gelegenheid het requiem voor politieke partijen zingt, met bij wijze van vaste gezangen, lamentaties over de opkomstcijfers. Minder dramatisch, maar veel plausibeler zijn de analyses die wijzen op de veranderende functies van politieke partijen. Ze zijn niet overbodig geworden maar ze nemen wel een minder centrale plaats in het politieke stelsel in. Op lokaal niveau spelen de ideologische tegenstellingen al tientallen jaren geen grote rol meer. Lokale politieke partijen, lokaal aansprekende personen en lokale strijdpunten bepalen daar al heel lang het beeld. Partijen en nieuwe lokale lijsten, al dan niet rond een plaatselijk probleem of rond een plaatselijke politieke ster, blijven hun functie als leveranciers van kandidaten en als politiek mobilisatiekanaal spelen, of Jelle en zijn koor dat nou inspirerend vinden of niet. En die lagere opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen heeft ook minder dramatische oorzaken dan hier gesuggereerd: het komt voort uit een combinatie van depolitiserende tevredenheid, van beschikbaarheid van veel andere en vooral eenvoudiger wegen om politieke wensen en eisen naar voren te brengen en – vooral in de grote steden – van de sterke multiculturalisering van het electoraat.

Zo bezien, en trouwens ook internationaal vergelijkend, valt een opkomstdaling van bijvoorbeeld 68 procent in 1982 tot 61 procent in 1998 alleszins mee. In ieder geval niet iets om de lokale representatieve democratie ten grave te dragen. Toch doet Van der Meer dat, als ik hem goed begrijp, want erg strak vind ik zijn redenering niet. Zijn voorstel komt erop neer dat gemeenteraden nog wat algemeenheden mogen debiteren, pardon, 'zich met hoofdlijnen bezig houden' en dat ze verder het besturen overlaten aan het College. Als het de wethouders uitkomt kunnen ze via referenda en 'coproductie van beleid' burgers direct bij besluitvorming betrekken. Maar waarom zouden we dan niet de raad afschaffen? Waarom niet elke vier jaar de burgemeester kiezen die met vier of vijf door hem aangestelde wethouders de gemeente bestuurt? Dan breken we het bushokje tenminste ordentelijk af. Elzinga c.s. gaan anders te werk. Ze roepen zo hard dat ze de raad juist willen versterken dat het argwaan wekt. De discussies over het rapport van de Staatscommissie die de afgelopen maanden in het hele land zijn gevoerd, hebben inmiddels duidelijk gemaakt dat niet veel raadsleden erin trappen. Nu moet ter verdediging van de com-

---

Van alle politieke clichés is

missie worden aangevoerd dat ze niet de opdracht heeft gekregen na te gaan hoe lokaal bestuur democratischer kan, maar hoe dualisme in lokaal bestuur ingevoerd kan worden. De regering had in het regeerakkoord de oplossing al geformuleerd, die moest alleen nog even worden onderbouwd.

POEMA STRAAT 23

Wat is de kern, kort door de bocht en alle retoriek terzijde, van de voorstellen van de Staatscommissie Elzinga, afgezien van de kwestie over de aanstelling van de burgermeester? Die is dat de dualistische gegroeide bestuurlijke verhouding tussen raad en College formeel moet worden vastgelegd; dat de fictie dat de gemeenteraad aan het hoofd van de gemeente staat moet worden afgeschafte en dat de raad zich beperkt tot een kaderstellende, volksvertegenwoordigende en controlerende rol. Het College bestuurt, binnen de door de raad vastgestelde plannen, verordeningen en budgettaire ruimte. Dat lijkt sterk op het 'sturen op hoofdlijnen' waar Van der Meer voor pleit.

Van alle lopende politieke clichés is dat van 'het sturen op hoofdlijnen', of wat chiquer 'de noodzaak van de scheiding tussen beleid en bestuur' ongetwijfeld het meest misleidend. Immers de strijd over wat 'hoofdlijnen' zijn en wat bijzaken, maakt deel uit van de kern van politiek. Alleen eigentijdse bestuurstechnocraten kunnen zich voorstellen dat in ieder geval zij wel weten wat 'hoofdlijnen van bestuur' zijn en waar de scheiding tussen 'beleid maken' en 'besturen' precies ligt. Niets is, democratisch gesproken, meer voor de hand liggend dan dat gekozen volksvertegenwoordigers zelf uitmaken wat zij als hoofdlijnen en wat zij als details wensen te beschouwen. Daar komt bij dat – zeker op lokaal niveau – beleid pas in zijn uitvoering, in het bestuur dus, heel direct voelbaar wordt voor burgers. Voorbeeld: het is niet zo moeilijk om een raadsmeerderheid achter de nota 'Lokaal Drugsbeleid' te krijgen. Alles staat er netjes in: preventie-beleid, medische voorzieningen, hulpverlening, tegengaan en spreiding van overlast. Niemand tegen, geen burger maakt zich druk. Politieke problemen ontstaan pas op het moment dat de wethouder de panden Poemastraat 23 en Thorbeckelaan 6 bestemt voor junkenopvang. Op het moment dat woedende burgers die hun buurt schoon en veilig willen houden zich tot raadsleden wenden, moeten die dus zeggen, met dank aan Elzinga: 'Wij gaan niet over de bestemming van panden, dat is typisch bestuur: gaat u maar naar de wethouder.' Begrijp goed, de huidige praktijk is al vaak zo dat burgers die

dat van 'het sturen op hoofdlijnen' ongetwijfeld het meest misleidend.

iets van de gemeente willen, wel weten dat ze beter direct met ambtenaren en wethouders zaken kunnen doen. Maar het gaat te ver om formeel vast te leggen dat de gemeenteraad met wat burgers het meest direct raakt, niets meer te maken heeft. Want de Staatscommissie stelt voor dat niet meer de raad zelf bepaalt welke bevoegdheden hij aan het College delegeert, maar dat de Gemeentewet zo scherp mogelijk de scheiding van bevoegdheden vastlegt.

Dat weghalen van de bevoegdheid van de raad om zelf uit te maken hoe en wanneer hij zich met bestuur bemoeit, is ook nauwelijks te rijmen met de nadruk die Elzinga c.s. leggen op de volksvertegenwoordigende rol van de raad. Het rapport is buitengewoon vaag over wat dat precies inhoudt, hoe raadsleden daaraan gestalte kunnen geven. Al helemaal gaat het voorbij aan de vraag of burgers wel behoefte hebben aan intensievere contacten met raadsleden die op forse afstand van het dagelijks bestuur zijn gezet.

UITHOLLING

Als compensatie voor het verlies van het 'primaat van de raad' en de overdracht van alle bestuursbevoegdheden aan het College, stelt de Staatscommissie voor om de raad een aantal stevige controlerende en 'kaderstellende' bevoegdheden te geven: budgetrecht, recht van initiatief, recht van amendement, ja zelfs het recht van enquête, adequate ambtelijke ondersteuning, instelling van een lokale Rekenkamer. Hier houdt de commissie de gemeenteraad met een genereus gebaar een doos met grotendeels eigen sigaren voor. Behalve het recht van enquête heeft de raad namelijk die bevoegdheden en mogelijkheden al en het enquêterecht is voor amateurpolitici een zo zwaar middel dat het zo goed als onbruikbaar is. De mogelijkheid om wethouders van buiten de raad te benoemen geeft de raad inderdaad meer speelruimte. Hoe de cruciale scheiding uitpakt tussen raad en wethouders, de laatsten maken in de voorstellen van Elzinga geen deel meer uit van de raad en dus ook niet van hun fractie, is onderwerp van boeiende politieke speculaties. Aan de ene kant krijgen raadsleden van coalitiepartijen dan veel

minder informatie over politieke discussies en afwegingen in het College, aan de andere kant kunnen ze vrijer en dus kritischer tegenover het College staan en vermindert het onderscheid tussen coalitie- en oppositiefracties. Overigens laten de Haagse verhoudingen – leuk dat die nu ineens als voorbeeld voor lokaal bestuur worden gesteld alsof er nooit geklaagd is over toren-tjesoverleg, parlementaire detailzucht en crisis van landelijke politieke partijen – zien dat monisme of dualisme zaak is van politieke opportuniteit, nauwelijks van structuur. Tenzij veel ingrijpendere veranderingen – de presidentiële burgemeester – worden doorgevoerd dan die waarvoor in de commissie een meerderheid was te vinden.

Waarschijnlijk is het enige probleem dat de Staatscommissie oplost het opruimen van de staatsrechtelijke fictie dat de gemeenteraad aan het hoofd van de gemeente staat. De kloof tussen het formeel monisme en de gegroeide dualistische praktijk wordt gedicht. Om nog een keer het beeld van het door vandalisme van de tijd wat vervormde bushokje te gebruiken: Elzinga c.s. breken het niet af, ze geven het een nieuwe naam en proberen iedereen te laten geloven dat het nu veel beter bruikbaar is. Probleem opgelost? In de discussies over het rapport was Elzinga de eerste om te erkennen dat de aanbevolen structuurveranderingen weinig betekenen en dat het vooral moet gaan om een 'cultuuromslag'. De commissie stelt een 'Vernieuwingsimpuls' voor, ze wil 'impulsen geven aan vernieuwing van stijlen van politiek en bestuur'. Wat dat precies is en waaruit dat zou kunnen bestaan, blijft knap mistig. De commissie spreekt waardierend over allerlei vormen van directe democratie waarmee de afgelopen jaren al veel gemeenten hebben geëxperimenteerd. Ze laat wijselijk in het midden hoe die ontwikkeling zich verhoudt met haar zorg over de crisis van de politieke partijen. Die wildgroei aan direct-democratische vormen is immers zeker zozeer deel van het probleem (vergrotting politieke ongelijkheden, versnippering van beleid, verdere uitholling van gekozen organen en marginalisering van politieke partijen) dan van de oplossing. Ik ben benieuwd met welke andere aanbevelingen de commissie zou zijn gekomen als haar opdracht had geluid: 'advies uit te brengen over de manier waarop de grondwettelijke positie van de gemeenteraad als hoofd van de gemeente versterkt kan worden'.

Ivo Hartman is redacteur van de Helling

WB-berichten

PUBLICATIES

Het Pluche
GroenLinks lokaal aan de macht
Jelle van der Meer

Hoe is het mogelijk dat GroenLinks in Amsterdam compromissen sluit met de VVD? Wat is de reden dat GroenLinks in Nijmegen al na een half jaar uit het college is gezet? Wat is het geheim van Wageningen waar GroenLinks 25 procent van de stemmen haalde?

GroenLinks is op lokaal niveau van een oppositiepartij veranderd in een partij die ook bestuurt. Hoe verloopt dat meebesturen? Wat weet GroenLinks voor elkaar te boksen? De bestuurservaringen op lokaal niveau zijn des te interessanter nu steeds vaker wordt gesproken over GroenLinks als potentiële regeringspartij. Bij het partijbureau te bestellen voor f 15,-.

Internationale veiligheid
In het kader van het debat over het Europese veiligheidsbeleid heeft GroenLinks een werkdocu-

ment gemaakt. Het bevat drie bijdragen: een evaluatie van de Kosovo-oorlog door Kees Kalkman (internationaal secretaris GroenLinks), een evaluatie van de opstelling van de Kamerfractie door Marijke Vos; en een stuk over veiligheidsdilemma's na Kosovo van WB-medewerker Gerrit Pas.

De werkmap (13 p.) is verkrijgbaar bij het landelijk bureau van GroenLinks of via internet (www.groenlinks.nl)

Lokaal jeugdbeleid
Samenstelling: Gerrit Pas
Verslag van een bijeenkomst over preventief jeugdbeleid en de rol van de gemeenten. Met inleidingen, tips voor raadsleden, literatuursuggesties en een stappenplan voor jeugdparticipatie. fl. 7,50 (1999, 50 pag.)

De cliënt aan het roer
Janny Lagendijk en Paul Basset
Discussienota over de modernisering van de AWBZ en WVG. Om het werkelijk participeren van mensen met een handicap mogelijk te maken is een combinatie nodig van een landelijke politiek die bepaalt waar recht op is, gemeenten die als betaalkantoor optreden en cliënten die met een persoonsgebonden budget zelf bepalen welke zorg zij willen ontvangen en van wie zij die willen ontvangen. Gratis (1999, 20 pag.)

KERNGEGEVENS

bestuur: *Jeroen Saris* (voorzitter), *Pascale Georgopoulou* (namens het partijbestuur), *Willibrord de Graaf* (uitgever de Helling), *Tineke van der Schoor*, *Hans Schraven*, *Kees Vendrik*, *Marinus Verhagen*.

medewerkers: *Jos van der Lans* – coördinatie a.i.; *Jelle van der Meer* – hoofd- en eindredactie 'de Helling'; *Gerrit Pas* – multiculturele samenleving, jeugdbeleid, onderwijs, internationale politiek; *Thomas Schillemans* – burgerschap, democratie; *Betty Noppe* – bureausecretaris; *Jeroen Boon*, *Saskia Kluit* – projectmedewerkers.

WETENSCHAPPELIJK BUREAU GROENLINKS

Postbus 8008 – 3503 RA Utrecht – 030 239 99 00

Traditie en Transformatie Politiek en staatsinrichting in Nederland

Ron van Dooren

ISBN 90-6473-359-7; 174 pag.; f 27,50

Het politieke bestel en de staatsinrichting van Nederland worden doorgaans in afzonderlijke monografieën behandeld. Het bijzondere van dit boek is dat de auteur niet alleen de Nederlandse politieke en staatkundige structuur en ontwikkeling schetst, maar beide fenomenen ook met elkaar in verband brengt.

Onbehagen in de Politiek Een verkenning van de tijdgeest tegen het einde van de eeuw

Gabriël van den Brink

ISBN 90-6473-327-9; 115 pag.; f 27,50

Concrete ervaringen van ruim twintig personen uit verschillende niveaus in het politieke bedrijf gebruikt Van den Brink als bronnen voor een peiling van het onbehagen in de politiek. Hij beoogt geen standpunten in te nemen (of af te wijzen), maar inventariseert wat in het debat over de publieke zaak zoal aan de orde is.

Burgerschap in de Rafelrand Over preventie van armoede en uitsluiting

Hansje Galesloot en Ab Harrewijn

ISBN 90-6473-368-6; 198 pag.; f 27,50

Dit boek beschrijft initiatieven die een nieuwe richting in het beleid markeren. Niet langer de kwaal of het gebrek is de leidraad, maar de capaciteiten die iemand heeft. Respect en zelfrespect zijn de sleutelwoorden. In kleurrijke reportages komen projecten aan bod als een meubelwerkplaats voor drugsverslaafden, een nachtopvang die door daklozen zelf wordt gerund, of hulp aan uitkeringsgerechtigden bij het starten van een eigen bedrijf.

BESTELBON

Hierbij bestel ik de volgende publicatie(s):

- Traditie en Transformatie à f 27,50
 Onbehagen in de Politiek à f 27,50
 Burgerschap in de Rafelrand à f 27,50

Naam: .....

Adres: .....

Postcode/plaats: .....

Ik betaal na ontvangst van uw factuur.

Stuur de bon in een envelop zonder postzegel naar:

Instituut voor Publiek en Politiek
Antwoordnummer 10455
1000 RA Amsterdam

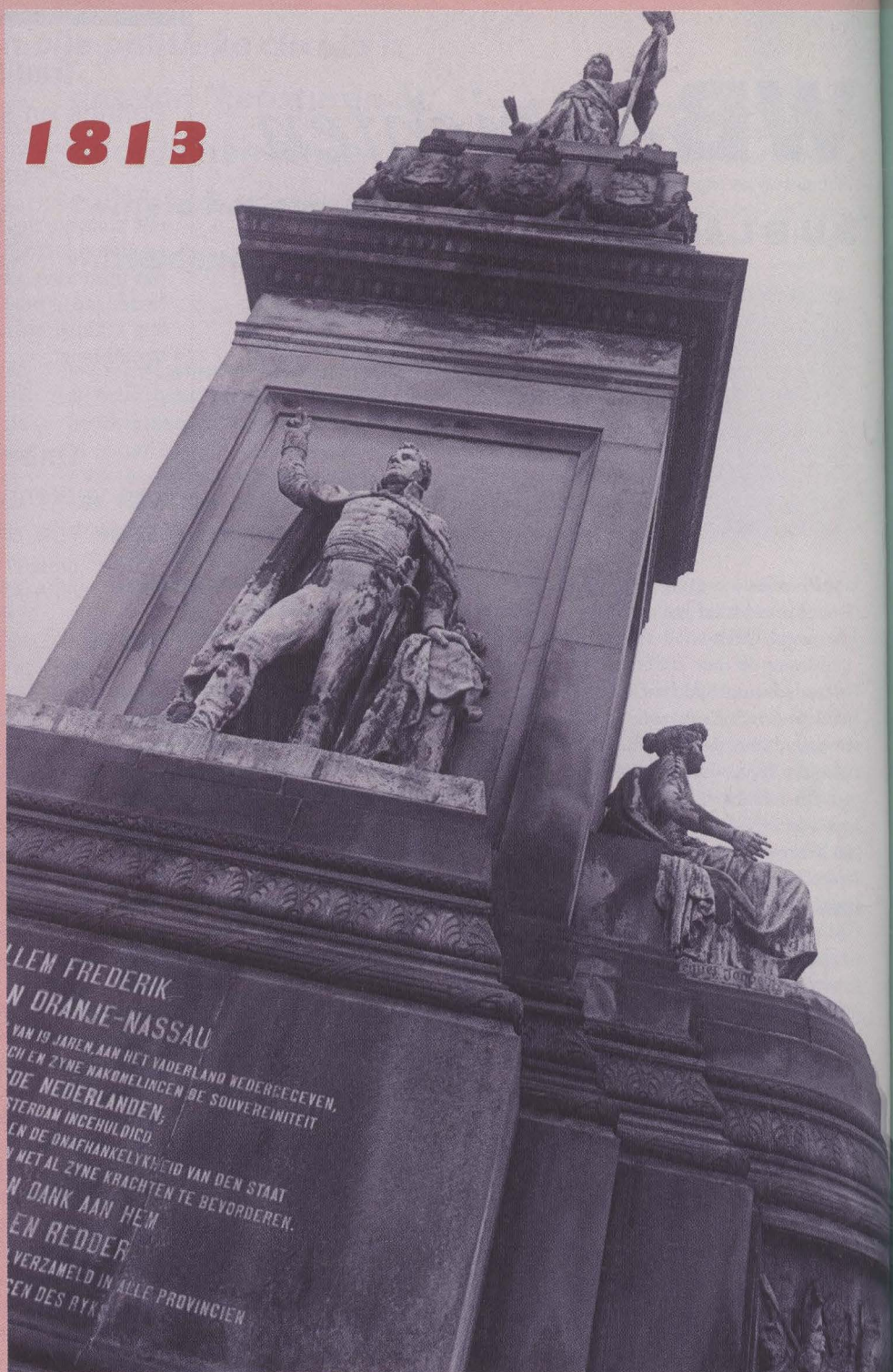
Fax 020-6383118; Tel. 020-5217600;
e-mail: uitgeverij@publiek-politiek.nl

2 december 1813

Onuitsprekelijk waren mijne aandoeningen by de intrede van heden binnen deze Hoofdstad. Teruggegeven aan het Volk, dat ik nimmer opgehouden heb te beminnen, zag ik my na negentien jaren als een vader in het midden van zijn huisgezin. (...) Welaan dan. Ik zal mijne bedenkingen aan uwe wenschen opofferen, ik aanvaarde wat Nederland mij aanbiedt.' Aldus verklaarde Willem Frederik, Prins van Oranje Nassau op 2 december 1813. Het aanbod was het koningschap. Een vorst met beperkingen: hij zou regeren onder 'eener wijze Constitutie'.

Het land was bevrijd van de Fransen, een nieuwe staat werd gesticht. De staatsman Gijsbert Karel van Hogendorp was bij die oprichting een van de centrale figuren achter de schermen. In 1812 had hij in zijn beroemde *Schets van een grondwet voor het Koninkrijk Holland* de contouren van de nieuwe staat beschreven. Hogendorp zag het nieuwe Holland als een vernieuwing van de Bourgondische staat van vóór de opstand uit de zestiende eeuw. 'De oude tijden komen wederom', zo schreef van Hogendorp. Dat was toch niet helemaal het geval. Sinds de opstand was Nederland een republiek, met een Oranje als stadhouder en niet als koning. Ook was de overgang van de Franse tijd naar het koninkrijk niet zo groot. Geen bijtjesdag en veel van de vernieuwingen uit de Bataafse en Franse tijd bleven onverkort gehandhaafd, tot verdriet van sommige orangisten.

Hoe dan ook, 2 december 1813 was een glorieuze dag, het land was vrij en een koninkrijk was geboren. Het was bij het vijftig jarig jubileum dat het initiatief ontstond om de bevrijding van het Franse juk te gedenken. Een van de ideeën was het voorstel voor een nationaal Pantheon, naar Grieks voorbeeld, met geschilderde voorstellingen van de roemrijke overwinningen uit de geschiedenis van het vaderland. Maar omdat de katholieken vreesden dat een dergelijk Pantheon een uitgesproken antirooms karakter zou krijgen, bleef het op teken tafel liggen. Uiteindelijk slaagde een initiatief van Haagse industriëlen en bankiers. Op een nieuw plein, onderdeel van de Haagse stadsuitbreiding in een prachtige parkachtige omgeving zou het *nationaal monument 1813* gaan komen. Over het definitieve ontwerp is lang gesteggeld. Wie zou de centrale figuur van het monument moeten worden? Willem of Van Hogendorp. Vooral in liberale kring werd Van Hogendorp genoemd aangezien

Willems rol bij de bevrijding en stichting beperkt was gebleven. Het echte werk was door Van Hogendorp en de zijnen gedaan. Het eindresultaat werd uiteindelijk pas in 1896 onthuld. Op de hoogste plaats de Nederlandse symbolen (leeuw, maagd en vlag). Daaronder Willem I, de rechterhand triomfantelijk groetend opgericht. Aan de zijanten twee vrouwenfiguren die de godsdienst en de geschiedenis verbeelden. Van Hogendorp heeft, met andere staatslieden, een bescheidener plaatsje gekregen aan de achterkant. Het is voor Nederlandse begrippen een opmerkelijk beeld: groot en indrukwekkend wordt met

trots en strijdvaardigheid het ontstaan van het koninkrijk bezongen.

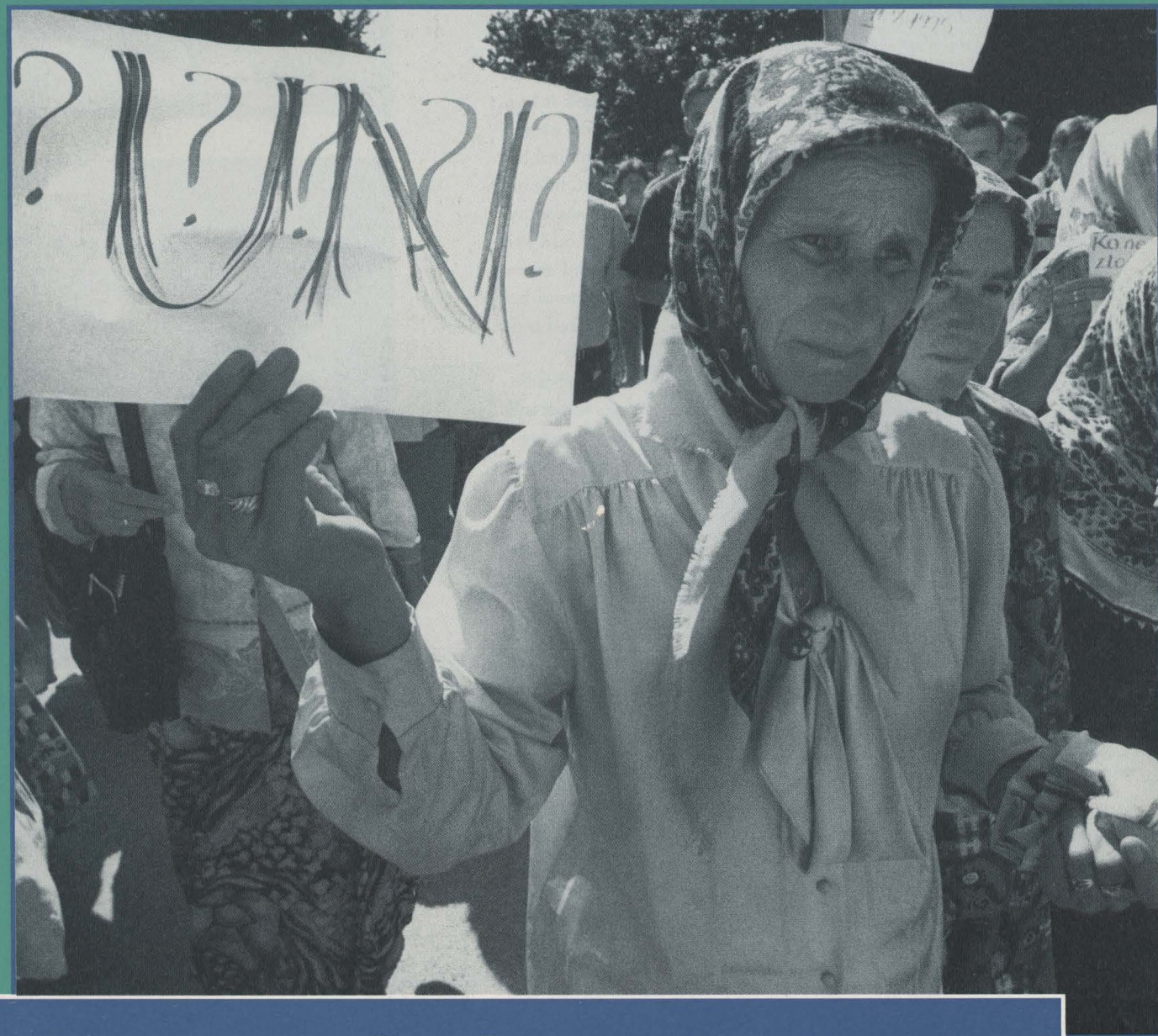
Daarna is 1813 in de vergetelheid geraakt. Zo veel gevoelens van eenheid zijn ons blijkbaar vreemd. Het nationale monument en de oprichtingsdag van ons land hebben geen plek gekregen in de levende geschiedenis. In volstrekte anonimiteit staat het beeld in Den Haag te verpieteren op een eilandje in een doorgaande weg, de trappen versluiert en onbereikbaar door armoedig struikgewas.

Ivo Kuypers, foto: Mieke Schlaman

de Helling

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Het wankele succes van de mensenrechten

MET VERDER:

Politieke islam in Nederland

De roep om leiderschap

Antjie Krog over waarheid en verzoening in Zuid-Afrika

MEXICAANSE HOND

Als u dit leest is 'Oranje' wellicht uitgeschakeld – wie miste deze keer de penalty? – en is het land misschien in rep en roer omdat voetbalsupporters hun eigen Hoekse en Kabeljauwse twisten hebben uitgevochten

Ik houd wel van een potje voetbal, maar het Europees Kampioenschap ontnemt me de lust. Niet vanwege de hooligans, maar door de overmaat. Voetbal is alom aanwezig, de publiciteit is buiten alle proporties. Voetbal bestaat dankzij media-aandacht en media verkopen goed als ze over voetbal berichten. Vervolgens gaat het in een spiraal omhoog: hoe meer publiciteit voetbal krijgt, hoe belangrijker het wordt, en hoe belangrijker het voetbal, hoe meer media er over berichten, enzovoort. Het is een mooi voorbeeld van 'Mexicaanse Hond'. Dat is geen enge ziekte of uitstervend exoot, maar radio-jargon voor de oorverscheurende piep die vooral bekend is van radio-telefoonspelletjes ('Mevrouw Bakker, heeft u de radio aan staan?'). Vanuit het niets is er opeens dat gejangk.

Mexicaanse Hond ontstaat door rondzingend geluid: het radio-ontvangstoestel gaat ook als *zender* werken. Dat is precies wat er met de media gebeurt: van ontvanger worden ze ook zender, berichtgeving gaat rondzingen. Niet alleen voetbal wordt op die manier opgeblazen tot een enorme gebeurtenis. Menige rel in politiek Den Haag is in feite een Mexicaanse Hond: een ruzietje, een opmerking, een ballonnetje à la dat van D66 over de monarchie leidt snel tot een oorverdovende pieptoon. Een paar steekpartijen en heel het land voelt zich bedreigd door zinloos geweld, een schietpartij in Veghel en alle Turken doen aan eerwraak. En met alle respect voor Enschede, want wat daar gebeurde was niet niks, maar met dagenlange tv-uitzendingen en krantenpagina's vol slachtofferleed en oorzaak-theorieën máák je van een ramp een nationale ramp.

Nieuws is handel. Kranten, tv en radio concurreren in rampen, rellen en voetbal. De NOS is de nationale risee als RTL een uur eerder in de lucht is met berichtgeving over de ontploffing in Enschede. De omvang en snelheid van de berichtgeving tellen meer dan de inhoud. De angst iets te missen dwingt tot elkaar navolgen en nog maar een schepje er bovenop – en daar jankt alweer de Mexicaanse Hond. Vervolgens staan er honderdduizend mensen te rouwen in de regen.

Journalistieke media berichten over de werkelijkheid, waarna die berichtgeving onderdeel wordt van de werkelijkheid en die ook beïnvloedt. Media zijn in die zin niet onafhankelijk: niet dat ze specifieke belangen vertegenwoordigen, maar wel dat ze partij zijn. Dat is een onvermijdelijkheid die dwingt tot bezinning op de manier van berichtgeving. Commerciële belangen en snelheid mogen niet de belangrijkste overweging zijn. Omdat ze partij zijn, hebben media een verantwoordelijkheid. Dat is geen verkapt pleidooi voor (zelf)censuur – dat hooliganisme aangewakkerd wordt door media-aandacht betekent niet dat media niet over hooligans mogen berichten – wel een pleidooi voor besef van positie en macht, en zodoende voor enige terughoudendheid. Zelfs als Oranje kampioen wordt, is er uiteindelijk slechts lucht verplaatst – al is het in de goede richting.

En de Helling? Bij de Helling tellen als vanouds commercie, noch snelheid. De redacteurs juichen voor Oranje, maar dat doen ze thuis en niet op deze pagina's.

Jelle van der Meer

4-20 MENSENRECHTEN

De morele kracht van de mensenrechten is groot, de juridische en politieke basis is wankel. De problemen van een universele moraal.

21 ANTJIE KROG

Interview met de Zuid-Afrikaanse dichter en journalist over verzoening en rechtvaardigheid.

33 POLITIEKE ISLAM

Nederland heeft 700.000 moslims. Waarom is er nog geen islamitische politieke partij?

COLOFON

De Helling, tijdschrift voor linkse politiek, is een onafhankelijk politiek magazine met belangstelling voor ontwikkelingen op het sociale en culturele vlak. De Helling verschijnt viermaal per jaar. Losse nummers: f 13,-, jaarabonnement: f 49,-, gironummer: 2737994, Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks (o.v.v. DE HELLING). **Uitgever:** Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks. **Hoofredacteur:** Jelle van der Meer.

Redactie: Klazien Brummel, Ivo Hartman, Menno Hurenkamp, Monique Kremer, Tom van der Lee, Annet Lekkerkerker, Harro Maas, Maarten van Poelgeest, Fransien van der Putt, Evelien Tonkens, Ido Verhagen. **Vormgeving & zetwerk:** Slothouwer Producties, Amsterdam. **Druk:** Drukkerij Raddraaier.

Abonnement: De abonnee verplicht zich het abonnementsgeld over te maken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar. Niet voor 1 januari opgezegde abonnementen worden automatisch voor één jaar verlengd. **Redactiesecretariaat, administratie & correspondentie:** DE HELLING, Postbus 8008, 3503 RA Utrecht 030 239 99 00. **Omslagfoto:** Peter Boer / HH. ISSN 0922 – 01 19

AANBIEDING

Als u abonnee wordt van **de Helling** betaalt u het eerste jaar slechts **15 gulden** (normaal 49 gulden).
 Ja, ik neem **de Helling**. Ik betaal met de acceptgiro die mij wordt toegestuurd.

Naam .....

Adres .....

Postcode .....

Woonplaats .....

Sturen naar: de Helling, Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

de inhoud

5 OP ZOEK NAAR ORDENING

Rondetafelgesprek over mensenrechten

Harro Maas en Jelle van der Meer

9 TUSSEN WILLEN EN KUNNEN

Het gevaar van de vlucht naar voren

Harry van den Berg

13 NET EEN IJSBERG

Kosmopolitisme bedreigt universele rechten

Pieter Pekelharing

17 WERELDWIJD STRAFRECHT

Na Pinochet volgt Karremans?

André Klip

12, 16, 20 DE RECHTEN VAN DE MENS

Marten Toonder

21 VERZOENING

Interview met Antjie Krog

Afshin Ellian en Maarten van Poelgeest

24 ROEP OM LEIDERSCHAP

Machiavelli en hedendaagse kritiek op de democratie

Tom van der Lee

29 GEVANGEN IN HET STUDIEHUIS

Harro Maas

30 FAMILIEWAARDEN

Drie Amerikaanse sprookjes over het gezin

Paul van de Graaf

33 POLITIEKE ISLAM IN NEDERLAND

Waar blijft de moslim-partij?

Kadir Canatan

36 DE STAAT EN HET VERLEDEN

Nooit genoeg excuses

Ido de Haan

40 GEZONDHEID

Voorzet voor regeerakkoord 2002-2006

Guus Schrijvers

43 OOST-AZIË NA DE CRISIS

Business as usual?

Ton van Naerssen

RUBRIEKEN

32 Hans Schoen

47 Wetenschappelijk Bureau

48 Sporen: **GEDENKNAALD 1697**

Deze keer geen Vuijsje

Mensenrechten: *een wankel succes*

De moderne mens heeft in de eerste plaats rechten, pas daartuit volgen plichten, namelijk de rechten van anderen te eerbiedigen. Dat is de inhoud van het mensenrechtensysteem en de acceptatie daarvan is wereldwijd. Slechts absolute machthebbers trekken de universaliteit in twijfel. Het is zoals GroenLinks-Kamerlid Farah Karimi in dit nummer zegt: waar ook ter wereld mensenrechten ontbreken, eisen mensen ze op.

Het idee dat mensen rechten hebben is niet iets van de laatste decennia of van de laatste eeuw. Het begin ligt bij de natuurrecht-theoretici (Hugo de Groot) aan het einde van de 16de eeuw. Het gaat hier om een in beginsel morele opvatting die in de loop der tijden steeds meer politieke en juridische verankering heeft gekregen. Enkele hoogtepunten in deze ontwikkeling zijn de Amerikaanse Bill of Rights uit 1776, de Franse Revolutie en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in 1948.

We beleven nu een nieuw hoogtepunt. De val van de Muur en het einde van de Koude Oorlog zorgde voor de politieke en daardoor ook juridische ruimte voor een verdere opgang van het mensenrechten-denken. De toenmalig Amerikaans president Bush sprak zelfs van een nieuwe wereldorde. Politiek uitte zich dit onder meer door een toename van vredesmissies en humanitaire interventies, juridisch door de oorlogstribunalen (Joegoslavië en Rwanda) en het aanklagen van Pinochet. Tegelijkertijd wonnen de mensenrechten aan morele kracht door technologische ontwikkelingen (communicatie, mobiliteit) die de wereld een stuk kleiner maakten.

De hoge verwachtingen van Bush zijn niet uitgekomen. Het succes van de mensenrechten brengt een aantal paradoxen aan het licht. Om te beginnen drukt het toegenomen belang van mensenrechten ons op de omvang van de schending ervan: het probleem lijkt alleen maar groter te worden. En hoe belangrijker de mensenrechten worden des te meer moeten we politiek en juridisch in actie komen. Dat is het afgelopen decennia gebeurd en dat was geen onverdeeld succes. Het gat tussen willen en kunnen is groot, en dat brengt ons bij de tweede paradox. Mensenrechten zijn een *universele* moraal, maar ze zijn politieke en juridisch gefundeerd in het bestaan van *staten*.

Het zijn staten die de rechten moeten garanderen. Blijft een staat in gebreke dan zou 'de wereldgemeenschap' in actie moeten komen – maar politiek en juridisch bestaat er nauwelijks een wereldgemeenschap. Voor zover de wereldgemeenschap wel politiek optreedt, bijvoorbeeld door middel van interventie, tast ze daarmee de soevereiniteit van staten aan en ondermijnt zodoende het statensysteem en ondergraaft daarmee de basis van het mensenrechtensysteem.

De derde paradox is die van de belofte van het paradijs op aarde. Het succes van de mensenrechten kan er toe leiden dat ze worden verheven tot onaantastbare juridische rechten, waarmee de politiek wordt uitgeschakeld. Dat is een gevaar. Wie de Universele Verklaring er op na leest, zal zien dat ondanks de bondige formulering de reikwijdte groot is. Het gaat niet alleen om recht op vrijheid en onschendbaarheid van het lichaam, en recht op menings- en geloofsuiting, maar ook om recht op zorg, recht op onderwijs, recht op fatsoenlijke bestaansvoorwaarden, recht op het genieten van kunst. Inderdaad een waar paradijs. Het zal duidelijk zijn dat in ieder geval een deel van deze rechten, met name de sociaal-economische, op gespannen voet met elkaar kunnen staan, zeker in arme landen maar ook in een rijk land als Nederland met haar wachtlijsten voor zorgverlening. Er zijn altijd keuzes noodzakelijk en dus kunnen we niet zonder politiek. Het paradijs bestaat niet.

Het mensenrechtensysteem heeft drie pijlers: een morele, een politieke en een juridische. Over deze drie pijlers gaat het in dit nummer. Niet alle drie pijlers zijn op dit moment even sterk, de kracht van de morele pijler lijkt het systeem aan het wankelen te brengen. Het is zoeken naar versterking van de andere twee – het is zoeken naar de nieuwe orde die Bush iets te snel zag glore.

Het artikel van Harry van de Berg gaat vooral over de politieke aspecten, dat van André Klip over de juridische en Pieter Pikelharing schrijft over de morele aspecten en het evenwicht tussen de drie. Het interview geeft een overzicht van de vele dilemma's.

Tussen de artikelen geeft Marten Toonder zijn visie op de zoektocht naar mensenrechten. Het zijn passages uit een boekje uit 1957 dat onlangs opnieuw is uitgegeven.

‘Iedereen zoekt naar

Dat er mensenrechten zijn, daarover is iedereen het eens. Maar over hoe ze moeten worden verwezenlijkt, bestaat meer dan ooit verwarring. Aan tafel met een geleerde, een ethicus, een politicus en een actievoerder.

ORDENING’

Foto: Angelo Goedemondt

Harro Maas en Jelle van der Meer

Mensenrechten zijn als doelstelling van internationale politiek het laatste decennium flink in prioriteit omhoog geschoten. Als je het afmeet tenminste aan de toegenomen inzet van economische sancties, vredesmissies, interventies en Tribunalen. Er lijkt sprake van een heus offensief om mensenrechten te handhaven. De resultaten van al die acties zijn echter tot nu toe teleurstellend of op zijn minst twijfelachtig. Ze blijven achter bij de goede bedoelingen en de hoge verwachtingen. De organisaties die in de jaren zeventig en tachtig tamboereerden op een veel krachtiger mensenrechtenbeleid, en de voorgangers van GroenLinks hoorden daar zeker bij, zijn in verwarring – zeker na de interventie in Kosovo. Directeur van Artsen zonder Grenzen, Austen Davis, zei onlangs in een interview: ‘Mensenrechten is de taal van de gevestigde orde geworden; wij gebruiken de mensenrechten-termen niet meer.’ De publicist Michael Ignatieff spreekt van een crisis van de Rechten van de Mens. We zijn het meer dan ooit eens over wat goed en kwaad is, maar we weten niet hoe dit te handhaven. De crisis in de mensenrechten betreft niet het doel, maar de middelen. Aan tafel, op het hoofdkantoor van Amnesty International, zit een illustre gezelschap: een geleerde, een ethicus, een actievoerder en een politicus. Om te beginnen Peter Baehr, emeritus hoogleraar

mensenrechten aan de Universiteit Utrecht en Leiden, auteur van diverse boeken en, zo verkapt hij aan het begin van het gesprek, medeoprichter van D66. Johan Wempe, werkzaam bij KPMG als bedrijfsadviseur ethiek en integriteit en tevens docent bedrijfsethiek aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Gemma Crijns, bij Amnesty International verantwoordelijk voor de relaties met het bedrijfsleven. Tot slot het Tweede Kamerlid voor GroenLinks Farah Karimi, woordvoerder ontwikkelingssamenwerking en als politiek vluchteling uit Iran ervaringsdeskundige. Onder de aanwezigen bestaat de nodige scepsis over de toegenomen politieke aandacht voor mensenrechten. Het is een kwestie van vocabulaire, meent Karimi: ‘Gedurende de Koude Oorlog waren veiligheid en stabiliteit de sleutelwoorden, in de huidige wereldorde heeft men het over een humanitair optreden, maar in de praktijk is er niet veel veranderd.’ Crijns sluit zich daar bij aan: ‘Mensenrechten waren en zijn een voertuig voor andere doelen.’ Waarop Baehr het wantrouwen samenvat met: ‘Je zou kunnen zeggen dat de behoefte is gegroeid om internationale politiek in termen van mensenrechten te gieten.’ Wempe meent echter dat er wel wat veranderd is: ‘Het belang van mensenrechten is zeker groter geworden, dat merken ze in het bedrijfsleven. Bedrijven worden in

toenemende mate op dit punt aangesproken en tonen zich heel langzaam daar ook gevoelig voor. Al was het maar omdat ze gedwongen worden rekenschap af te leggen.’

Het begrip mensenrechten wordt vaak en gemakkelijk gebruikt, maar wat houdt het precies in? De term ‘rechten’ suggereert een claim. Op wie ligt die claim?’

BAEHR: ‘Het is een claim van een individu, of een groep, op in de eerste plaats de eigen overheid. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens beschrijft waar overheden aan moeten voldoen.’

Is het een morele of een juridische claim?’

BAEHR: ‘Moreel en juridisch. De Verklaring en de uitwerking daarvan in aparte mensenrechtenverdragen is onderschreven door de overgrote meerderheid van de VN-lidstaten. Burgers van die landen kunnen zich hier op beroepen. Als overheden claims negeren, bestaat er voor Europeanen en Amerikanen een regionale beroepsmogelijkheid, voor Afrika is een Hof in de maak; Azië heeft geen regionale instantie. Uiteindelijk kun je je klacht neerleggen bij de VN, of dat veel oplevert is natuurlijk de vraag.’

KARIMI: ‘Hoe dat werkt zie je bij Turkije. Tegen dit land zijn bij het Europees Hof voor de mensenrechten, waar Turkije partij is, series klachten ingediend door Turkse burgers, en ook toegewezen. Maar als

Links: Gemma Crijns, rechts: Farah Karimi, foto: Angelo Goedemondt

Karimi: 'Waarop de Cubanen terugzeiden: Nederland is ook niet democratisch want jullie hebben een koning.'

de Turkse staat die negeert kunnen burgers hun gelijk niet afdwingen. Er is geen systeem van sancties. Wat overblijft is druk van buiten.'

In de praktijk maakt het ontbreken van een internationaal handhavingssysteem de mensenrechten vooral tot een morele kwestie, zelfs in Europa, en daarmee tot onderwerp van nationale en internationale politiek en actie. Turkije, China, Birma, de lijst met landen waar de mensenrechten worden geschonden is lang: tot hoever gaat onze, de Nederlandse, verantwoordelijkheid daarvoor?

BAEHR: 'Ver. De mensenrechten zijn universeel dus zouden we ons moreel aangesproken moeten voelen voor alle schendingen. Chinezen zijn ook mensen en hebben dus recht op mensenrechten.'

KARIMI: 'De verantwoordelijkheid ligt in de eerste plaats bij de overheid, die heeft de plicht om in al haar relaties met staten en instellingen uit te dragen dat de mensenrechten gerespecteerd en uitgevoerd moeten worden.'

BAEHR: 'Dat zal elke minister van Buitenlandse Zaken onderschrijven.'

En vervolgens?

BAEHR: 'Vervolgens ontstaat in concrete kwesties altijd de vraag: doet de minister wel genoeg?'

WEMPE: 'Het gaat bij verantwoordelijkheid nog om iets anders. Mensenrechten bestaan ook tussen mensen. De overheid stelt de regels vast, waar burgers elkaar op aan kunnen spreken. Voor wat in je directe omgeving gebeurt heb je grotere verantwoordelijkheid dan voor zaken waar je alleen indirect van hoort en alleen indirect verantwoordelijk voor bent.'

Dit gaat meer over sociale verhoudingen dan over een rechtsverhouding. Sluit deze opvatting

van mensenrechten wel aan bij de Universele Verklaring?

WEMPE: 'De rechtenbenadering kan slecht uit de voeten met het ethische begrip "partijdigheid". De verantwoordelijkheid voor het eigen gezin is een andere dan die voor iemand aan de andere kant van de oceaan. Deze opvatting staat haaks op het traditionele mensenrechtenconcept.'

BAEHR: 'Jij hebt het over burgers onderling. Als iemand een ander vermoordt, schendt hij dan iemands recht op leven? Het mensenrechtendebat gaat niet over criminaliteit, het gaat om overheidshandelen.'

CRIJNS: 'Het verschil tussen Baehr en Wempe is het verschil tussen de mensenrechtenprofessor en de ethicus. Volgens de eerste zijn de mensenrechten een interstatelijk juridisch bouwwerk van verticale verbanden tussen overheid en burger. Volgens de ethicus gaat het vooral om horizontale verbanden, tussen mensen en organisaties. Mensenrechtenacties zijn van oudsher verticaal maar er is een verschuiving gaande richting horizontaal. Amnesty wordt steeds meer aangesproken over het gedrag van wat heet *non-state-actors*, over kwesties als vrouwenbesnijdenis en bruidsverbranding. Daar zijn we gevoelig voor, maar wat wij doen is om dan uiteindelijk toch weer de betreffende overheid aan te spreken. Wij zoeken de nalatigheid altijd bij overheden.'

WEMPE: 'Het probleem is dat door allerlei ontwikkelingen de rol van overheden kleiner wordt. Je zou moeten kijken of dat consequenties heeft voor het mensenrechtenbeleid. Die discussie moet nog gevoerd worden.'

We zijn verantwoordelijk voor mensenrechten

over de hele wereld. We eisen handhaving van andere staten. Hoe paternalistisch mogen we daar in zijn? Moet je altijd aansluiten bij burgers en organisaties die daarom vragen of mogen we mensenrechten opleggen?

KARIMI: 'De ene overheid mag de andere aanspreken op mensenrechtengedrag. Voorwaarde is dat je weet wat er in een land aan de hand is en wat de wensen zijn van burgers van wie rechten geschonden worden.'

BAEHR: 'Ik ga een stap verder. Ook een slaaf die zegt dat hij tevreden is, moet vrij. Dat dat paternalistisch zou zijn, werp ik van mij.'

Geldt deze houding voor alle mensenrechten of is er onderscheid?

BAEHR: 'Over hiërarchie valt te discussiëren. Ik vind dat die er is: recht op leven, integriteit van het lichaam, de kernrechten, daar geldt die houding sterker voor.'

Is het paternalistisch je te bemoeien met – om een heikel voorbeeld te nemen – vrouwenbesnijdenis?

CRIJNS: 'Amnesty zou zich daar nooit mee bemoeid hebben als daar niet het verzoek toe was gekomen van vrouwenorganisaties uit die landen. Overigens sluit ik me aan bij Peter.'

BAEHR: paternalisme telt hier niet. Amnesty geeft een stem aan stemlozen.'

KARIMI: 'Hier ligt cultuurrelativisme om de hoek. Dat stoort mij. Waar ter wereld ook mensenrechten geschonden worden, er is altijd sprake van verzet. In de vraag over paternalisme klinkt de suggestie door dat wij iets opleggen, dat het "Westerse" ideeën zijn. Dat neigt naar arrogantie, namelijk: die mensenrechten gelden wel voor mij maar niet voor hen.'

De vraag is ook anders te formuleren: een aanklacht tegen mensenrechtenschending, bijvoorbeeld vrouwenbesnijdenis, kan voor spanning zorgen in een stabiele samenleving.

KARIMI: 'Dat is theorie, die stabiliteit bestaat niet. Wijs mij een samenleving aan waar mensenrechten geschonden worden en mensen gelukkig zijn. Die bestaat niet. Schendingen gebeuren altijd onder druk.'

WEMPE: 'Hier zijn weer die twee niveaus. Op individueel niveau kan een ziekenhuisarts die met vrouwenbesnijdenis wordt ge-

Crijns: 'Amnesty zoekt de nalatigheid altijd bij overheden.'

Wempe: 'Het probleem is dat door allerlei ontwikkelingen de rol van overheden kleiner wordt.'

confronteerd uit eigen verantwoordelijkheidsgevoel zeggen daar niet aan mee te willen werken. Op het statelijke niveau, waar landen zijn die vrouwenbesnijdenis niet verbieden en waar wellicht religieuze regels gelden die dit zelfs voorschrijven, kun je zeggen dat in een mondiale samenleving aan een aantal eisen moet worden voldaan, die ook gelden voor deelnemers die daar anders over denken. Je mag als wereldgemeenschap een aantal minimale eisen stellen aan participatie, ook als daarover geen consensus bestaat. In Nederland is ook niet iedereen tegen de doodstraf.'

Het is al gezegd, er ontbreekt een coherent systeem om mensenrechten te handhaven. Voor zover er middelen zijn, zijn die niet onprobleematisch: neem economische sancties, neem militaire interventies. Valt er iets te zeggen over de effectiviteit van middelen om de mensenrechtensituatie te verbeteren?

BAEHR: 'Gewoon een land aanspreken, bijvoorbeeld op ambassadeursniveau, dat helpt soms al. Weet je waarom? Omdat elk land bekend wil staan als netjes. Daarom is de *mobilization of shame* een nuttig wapen. Zeker China is daar zeer gevoelig voor.'

KARIMI: 'Het Nederlandse mensenrechtenbeleid is hapsnap, reagerend op de actualiteit. Beleid begint met kennis van een land. Dat is altijd eerst praten, missies sturen, NGO's ondersteunen, publiekelijk aanspreken, resoluties. Tot voor kort pleitte 'links' vaak voor sancties; inmiddels is duidelijk dat algemene sancties niet werken, sterker nog, averechts kunnen uitpakken, zoals in het geval van Irak. Sancties moet je dus gericht en selectief gebruiken. Van belang is dat het internationaal strafrecht aan betekenis heeft gewonnen. De tribunaal, Pinochet, dat is hoopgevend, daar moet meer gebruik van worden gemaakt. Als allerlaatste middel is er de militaire interventie.'

WEMPE: 'Sinds een paar maanden heeft Nederland een mensenrechtenambassadeur, mevrouw Jones. Die stapt op landen af. Dat kan werken. Maar in zijn algemeenheid is het lastig iets over de effectiviteit van specifieke instrumenten te zeggen. Er is wel een verandering in het denken over middelen: de overheid zou met haar beleid meer moeten aansluiten bij de contacten die mensen, bedrijven, instellingen hebben. Dat betreft in de eerste plaats het economisch verkeer. Om te beginnen dat van de overheid zelf: waarom worden bijvoorbeeld in de vele verdragen die er zijn, niet veel meer criteria gesteld aan mensenrechten? Stimuleer vervolgens door regelgeving dat bedrijven daar rekening mee houden. Speel in op particuliere initiatieven, met bijvoorbeeld keurmerken en etikettering, bijvoorbeeld over de herkomst

van producten. Verplicht een gedragscode. Bedrijven kunnen dat niet zelf regelen.'

CRIJNS: 'Sinds een paar jaar proberen wij de overheid te bewegen multinationale bedrijven te verplichten mensenrechten serieus te nemen. Tevergeefs. Het argument is dat bedrijfsleven en NGO's dat onderling maar moeten uitzoeken. Amnesty is betrokken bij de discussie over de aanpassing van de OESO-richtlijnen voor multinationale ondernemingen, maar ik vrees dat de uitkomst, bijvoorbeeld over de transparantie, teleurstellend zal zijn. Er wordt door GroenLinks en PvdA gewerkt aan een initiatiefwetsvoorstel om bedrijven te verplichten te rapporteren over mensenrechten en arbeidsnormen. Mede daarvoor komt staatssecretaris Ybema van

ten met multinationals om tafel. De mate van verantwoordelijkheid voor de mensenrechten in het land waar het bedrijf actief is, hangt af van de mate van controle. Over wat er binnen de vestiging van zo'n bedrijf gebeurt, dus de arbeidsvoorwaarden, kinderarbeid, veiligheid, heeft het bedrijf volledige controle dus ook volledige verantwoordelijkheid. Een grote mate van controle is mogelijk op de veiligheidshandhaving rond het bedrijf – de lokale politie of veiligheidsdiensten nemen het niet altijd zo nauw. Vervolgens is er een medeverantwoordelijkheid voor omgevingseffecten, zoals eventueel noodzakelijke verhuizingen van dorpen bij grondstofwinning. Tot slot is er de invloed op de overheid van het betreffende land. Dit is grijs gebied.

Links: Johan Wempe, rechts: Peter Baehr, foto: Angelo Goedemondt

Economische Zaken heel voorzichtig in beweging.'

WEMPE: 'Een heel effectief wapen zou zijn om bij de exportkredietverzekering, waarmee de overheid risico's op buitenlandse handel afdekt, mensenrechtencriteria te stellen.'

Hebben bedrijven ook een eigen verantwoordelijkheid?

CRIJNS: 'We spreken ze er op aan, we zit-

Bedrijven gaan een eind mee de eerste drie punten, maar over het laatste zijn ze zeer huiverig.'

Wat vindt Amnesty?

CRIJNS: 'Het hangt af van de invloed. Shell is in Nigeria een belangrijke factor en dus in de positie om de overheid van dat land te beïnvloeden.'

KARIMI: 'Over de eerste drie punten die Crijns noemt, bestaan verdragen, zoals het

Baehr: 'In concrete kwesties

ontstaat altijd de vraag: doet de minister wel genoeg?

ILO-verdrag. Daar zijn bedrijven aan gebonden. Het laatste punt is lastig. Je moet voorkomen dat bedrijven teveel invloed krijgen. We kennen de bananenrepublieken waar multinationals mee besturen.'

CRIJNS: 'Dat is precies wat bedrijven zeggen: "willen jullie een nieuw Chili?". En inderdaad: hoe voorkom je dat?'

WEMPE: 'Een bedrijf kan zich niet afkeren, het functioneert in een land en helpt daarmee dat land vormgeven. Ik moet denken aan Freek de Jonge die optrad bij een actie op Schiphol tegen uitbreiding van Schiphol. Hij deed dat met een pakje boter op zijn hoofd, omdat hij net aan was komen vliegen uit New York. De verantwoordelijkheid is gedeeld en valt niet alleen aan de overheid toe. Bedrijven moeten de verantwoordelijkheid voor hun betrokkenheid bij de samenleving onder ogen zien. Dat is ook strategisch verstandig. In die zin zijn de overwegingen van een bedrijf altijd dubbel.'

Welbegrepen eigenbelang. Mag de Nederlandse overheid ook een welbegrepen eigen belang hebben?

KARIMI: 'Natuurlijk, dat kan niet anders. Er is altijd ook een economische relatie met zo'n land, maar maak duidelijk welke afweging er plaats vindt. Als economische belangen prevaleren, zeg dat dan. Nu wordt dat toegedeeld.'

WEMPE: 'Ik verbaas me wel eens over politici. Over Birma zegt de Nederlandse overheid dat je daar als bedrijf niet zou mogen zitten, tegelijkertijd is de houding tegenover China loyaal en positief, terwijl de politiek van die landen echt niet veel verschilt. Voor politici is het blijkbaar lastig om een grens te trekken tussen het instellen van boycots en het aangaan van een dialoog. Ik voel daar overigens in mee. Hoe moet je je als Kamerlid in vredesnaam verhouden tot China? Staatssecretaris Ybema zegt dat met economische ontwikkeling de mensenrechtensituatie in een land vanzelf verbetert. Dat zou hij eens hard moeten maken.'

KARIMI: 'De handelsmissie naar Cuba verdedigde Ybema met dat argument. Wij hebben gevraagd hoe hij dat gaat toetsen. Hij zou voorwaarden kunnen stellen, maar hij zei: "we gaan ze er op aanspreken". Weet je wat er gebeurde? Onze staatssecretaris zat daar aan tafel en zei: mensenrechten dit, mensenrechten dat. Waarop de Cubanen terugzeiden: Nederland is ook niet democratisch want jullie hebben een koning.'

CRIJNS: 'Wij vragen van bedrijven dat vóór ze een investering doen een mensenrechten-effectrapportage te doen, à la die van het milieu: wat het betekent als zij daar gaan zitten.'

Hoe reageren ze daarop?

CRIJNS: 'Geen enkel bedrijf zegt onmiddellijk: "Fantastisch, gaan we doen". Dat gaat heel erg langzaam.'

BAEHR: 'Interessant is dat bedrijven vroeger zeiden: "we houden ons aan de lokale wetten". Tegenwoordig voelen ze zich aangesproken op hun gedrag.'

KARIMI: 'Ze hebben de mond vol over verantwoord ondernemen, maar dat is te vrijblijvend. De overheid moet kaders stellen. Bedrijven vragen zelf: waar moeten we ons aan houden?'

CRIJNS: 'Bedrijven zijn dubbelhartig. Enerzijds is er een sterke wens tot zelfregulering. Anderzijds kijken ze naar de overheid omdat ze helderheid willen over "wat de wereld nu van ons verwacht".'

KARIMI: 'Zie de gedragscodes, die verschillen enorm. De overheid moet vaststellen waar die gedragscodes minimaal aan moeten voldoen.'

CRIJNS: 'Shell heeft een van de mooiste gedragscodes, maar ze specificeren niet wat ze bedoelen met het woord "mensenrechten".'

WEMPE: 'Er moet een afspraak komen waarin de mensenrechten zijn toegesneden op bedrijven. Als ik met bedrijven om tafel zit en ik laat ze de Universele Verklaring zien krabbelen ze meteen terug: "natuurlijk moet er goed onderwijs zijn, maar wat moeten wij daar mee?". Vastgelegd moet worden wat de Universele Verklaring voor bedrijven betekent.'

Tot slot de toegenomen bereidwilligheid van het Westen militair in te grijpen uit naam van de humaniteit. Michael Ignatieff kritiseert die ontwikkeling. Kort door de bocht is zijn argument dat interventie de staatssoevereiniteit aantast, zelf ook een mensenrecht, en daardoor de universele legitimiteit van de mensenrechtenstandaard uitholt. Interventie stuit daarom bij veel niet westerse landen op onbegrip.

BAEHR: 'Het is een prachtig essay, maar ik ben het niet met hem eens. Het gaat hier om een hele moeilijke afweging. Inzake Kosovo heb ik door mensenrechtenspecialisten beide standpunten goedvol verdedigd gezien. Tegenstanders wijzen op averechte effecten, voorstanders op de tragische aanleiding. Militair ingrijpen is legitiem, in laatste instantie, in uitzonderingsgevallen, bij voorkeur met instemming van de VN.'

KARIMI: Militaire interventie is het uiterste middel in geval van massale schending. Bij

zo'n actie moet bescherming van mensenrechten voorop staan en dat was mijn probleem met het ingrijpen in Kosovo: met luchtbombardementen doe je dat niet. Hier was een andere interventie nodig, maar daarmee zouden we "eigen" mensenlevens riskeren en daartoe bestaat geen bereidheid. Dat is halfslachtig en daardoor niet geloofwaardig. Mensenrechtenactivisten uit de Derde Wereld verwijten ons dat: Kosovo wel, Tsjetsjenië niet. Die inconsequentie, zo zeggen zij, maakt het hen moeilijk om in eigen land geloofwaardig op te komen voor mensenrechten.'

WEMPE: 'Bij interventie is het kernprobleem dat je de verantwoordelijkheid van de nationale overheid overneemt. De vraag is of je dat kan waarmaken.'

BAEHR: 'Je begint een interventie, maar hoe hou je ermee op? Dat is de ellende.'

De politicoloog Jos de Beus schreef onlangs dat in de talloze mislukkingen en dubbelzinnigheden van vredesmissies en ontwikkelingshulp, wellicht de barensweeën gezien kunnen worden van een mondiaal stelsel van bescherming van mensenrechten. Heeft hij gelijk?

BAEHR: 'Ik help het hem wensen. Het is heel idealistisch, ik ben sceptischer.'

WEMPE: 'Ik ben het met hem eens. Het oude model van een centrale overheid met daaronder decentrale overheden werkt niet voor een wereldsamenleving. We moeten zoeken naar een passende orde. Dat is er een zonder centrale sturing, want dat werkt niet. De mislukkingen kun je zien als zoektocht. Er gaan andere manieren van orde ontstaan, welke moet nog blijken.'

CRIJNS: 'Klopt. In de discussies merk je dat iedereen – overheden, bedrijven en ook NGO's – aan het nadenken is over "supranationale instituties", hoe die er ook uit mogen zien. Dat haakt ook in op de economische globalisering, op de vraag hoe die in goede banen te leiden is, met name hoe de machtsverhoudingen bewaakt worden. Iedereen zoekt naar ordening. Geen wereldregering, decentraal, verschillend per onderwerp. Niemand weet hoe het er uit gaat zien.'

Harro Maas is econoom en verbonden aan de faculteit Economie van de Universiteit van Amsterdam en redacteur van de Helling; Jelle van der Meer is redacteur van de Helling.

– Michael Ignatieff: *Whose Universal Values? The crisis in the Human Rights*; Praemium Erasmus, Amsterdam 1999.
Tel: 020 - 675 27 53

Tussen **ENGAGEMENT**

De continue confrontatie met schendingen van mensenrechten zorgt voor verwarring. Het willen botst op het kunnen. Als reactie op defaitisme loert het gevaar van een vlucht naar voren. Harry van den Berg analyseert de valkuilen van de mensenrechtenpolitiek.

en **MACHTELOOSHEID**

Harry van den Berg

De afstand tussen politieke idealen en politieke werkelijkheid is variabel. Maar soms is die afstand zo groot dat overbrugging ondenkbaar lijkt. Dat geldt met name voor de mensenrechten. Schendingen van mensenrechten zijn aan de orde van de dag. Hoewel veel van die schendingen buiten ons gezichtsveld blijven, zorgen satellietverbindingen er toch voor dat we regelmatig geconfronteerd worden met beelden die duidelijk maken dat respect voor de meest elementaire mensenrechten geen gemeengoed is. Somalië, Bosnië, Afghanistan, Kosovo, Rwanda, Oost-Timor, de Molukken, Tsjetsjenië, Sierra Leone zijn dankzij de televisie dichtbij. Die bijna continue beeldenstroom van verwoesting en vernedering, van angst en agressie, roept tegenstrijdige gevoelens op: het gevoel dat onmiddellijke interventie moreel vereist is versus het gevoel dat effectieve interventie op korte termijn onhaalbaar lijkt. De spanning tussen engagement en machteloosheid, tussen willen en kunnen, brengt risico's met zich mee. Want het is een kunst om met dit soort spanningen om te gaan. Er zijn diverse valkuilen.

De eerste is een relativering van 'het willen'. De televisiekijker kan het engagement met de slachtoffers van mensenrechten herdefiniëren: het gaat immers om mensen ver weg en 'ze moeten het daar zelf maar uitzoeken'. Deze veilige terugtocht in de eigen leefwereld is een verleidelijke manoeuvre om de spanning tussen engagement en machteloosheid op te lossen. De televisiekijker wordt daarbij – zoals de publicist Michael Ignatieff terecht al eens heeft opgemerkt – een handje geholpen door de manier waarop televisienieuws meestal gestructureerd wordt. Nieuwsberichten zijn kort van duur en ingebed in een reeks van allerlei andere items. Die tijdsdruk beperkt de mogelijkheden voor de

kijker om zich daadwerkelijk in te leven in en zich te engageren met de slachtoffers van mensenrechtenschendingen. Bovendien biedt de snelle opeenvolging van ongelijksoortige nieuwsberichten de mogelijkheid om de aandacht naar andere nieuwsgebeurtenissen te verplaatsen.

De tweede valkuil is een relativering van 'het kunnen'. Het besef dat interventie om schendingen van mensenrechten tegen te gaan een langdurig en moeizaam proces is en dat de effecten van een eventuele interventie altijd onzeker zijn, is frustrerend. Het is erg verleidelijk om die frustratie te vertalen in berusting: 'we kunnen er toch niets aan doen'.

Het engagement wordt opgeborgen achter het scherm van cynisme. Ook dat is een vorm van terugtrekken in een veilige leefwereld. In dit geval gaat het om een leefwereld waarin machteloosheid wordt gekoesterd als een moreel alibi.

Het is niet alleen de televisiekijker die geconfronteerd wordt met tegenstrijdige gevoelens, ook de politicus heeft daar mee te maken. Voor politici dreigen er vergelijkbare valkuilen. 'Realpolitik' vormt de politieke pendant van de relativering van het morele engagement. Politiek defaitisme vormt de pendant van de koestering van machteloosheid. Realpolitik en politiek defaitisme zijn belangrijke obstakels voor de ontwikkeling van een effectieve en zorgvuldige buitenlandse politiek op het terrein van de mensenrechten. Behalve deze obstakels is er nog een derde valkuil, waarmee een politicus rekening moet houden: de verleiding van de vlucht naar voren. Het is de klassieke valkuil van een politieke praktijk die gefixeerd is op het oplossen van een probleem en op de korte termijn-effecten van de te nemen maatregelen. Die fixatie leidt ertoe dat men onvoldoende oog heeft voor de effecten op langere ter-

mijn en de mogelijke neveneffecten van oplossingsstrategieën. Voor een effectieve en zorgvuldige mensenrechtenpolitiek is het juist van groot belang dat mogelijke risico's en onbedoelde neveneffecten van interventies worden verdisconteerd in de politieke besluitvorming. Het loont het de moeite om de drie valkuilen nader te bekijken.

BEJAARDENREGIME

Er bestaat een hardnekkige mythe dat Nederland op het internationale vlak altijd de onhebbelijke neiging zou vertonen om als morele betweter op te treden. Het tegendeel is het geval. In de buitenlandse politiek van Nederland heeft realpolitik altijd een belangrijk rol gespeeld. De dominee bleek als het erop aan kwam een koopman in religieus gewaad. Handelsbelangen en veiligheidsbelangen stonden voorop. In de geschiedenis van de na-oorlogse mensenrechtenpolitiek heeft Nederland – zo blijkt uit diverse studies – maar zelden tot de koplopers behoord.

Zo leverde Nederland bij de opstelling van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in 1948 geen constructieve bijdrage van betekenis. Men pleitte voor het gezin als fundament van de samenleving en men pleitte (als wankelende koloniale macht) tegen het recht op zelfbeschikking. Uitgesproken destructief was de poging om de goddelijke oorsprong van mensenrechten in de tekst te doen opnemen. Het universele karakter van de Verklaring werd daarmee op het spel gezet.

Ook in concrete mensenrechtenkwesities was Nederland in de jaren vijftig en zestig allermindst een voortrekker. Nederland onthield zijn stem aan anti-apartheidsresoluties van de VN, omdat dat een inmenging in de interne aangelegenheden van een staat betekende. Nederland ondernam

De vlucht naar voren is de

klassieke valkuil van de politieke praktijk die gefixeerd is op het oplossen van een probleem.

geen enkel initiatief toen Mandela in 1964 gevangen werd gezet.

Ook de opstelling van Nederland in de VN ten aanzien van Franco-Spanje en Portugal onder het Salazar-regime was zeer terughoudend. Mensenrechtenpolitiek speelde dus een ondergeschikte rol in de buitenlandse politiek. Veiligheidspolitieke en economisch politieke overwegingen waren beslissend. En het principe van non-interventie in de interne aangelegenheden van soevereine staten bood een ideologisch handvat om de ondergeschikte betekenis van mensenrechtenpolitiek te legitimeren. In de jaren zeventig vindt mede dankzij het vasthoudende optreden van mensenrechtenorganisaties een kentering plaats. Het zijn met name Max van der Stoep en Jan Pronk, die als ministers in het kabinet Den Uyl een belangrijke rol hebben gespeeld bij deze verandering. Maar de politieke weerstand daartegen was groot. Het verwijt van morele Don Quichot werd te pas en te onpas gemaakt. Ook nu nog is het zo dat problemen in de praktijk van mensenrechtenpolitiek vaak aanleiding zijn voor pleidooien om een zelfstandige Nederlandse politiek op dit terrein op een wat lager pitje te zetten. De onverwacht harde reactie van de Soeharto-kliek in 1992 op de Nederlandse kritiek op de schendingen van de mensenrechten in Oost-Timor, leidde tot een golf van kritiek op het optreden van minister Pronk. Het resultaat was dat Nederland zich bijna schuld bewust ging gedragen bij haar pogingen om de economische relaties met Indonesië te verbeteren. Hetzelfde overkwam minister Van Mierlo toen hij in 1997 de mensenrechtensituatie in China openlijk bekritiseerde. Ook toen resulteerde de discussie over de woedende reactie van China in datgene waar het Chinese bejaardenregime op uit was: Nederland hield zich voortaan gedeisd. In beide gevallen werd een zakelijke discussie over effectiviteit van politieke strategieën op het terrein van mensenrechtenpolitiek overstemd door de ideologische tonen uit de hoek van de realpolitik: het terugdringen van de mensenrechtenpolitiek ten faveure van de veiligheid en de economisch belangen van Nederland.

BANAAL

Het spiegelbeeld van realpolitik is politiek defaitisme. In de internationale politieke verhoudingen spelen allerlei belangen en doelen een rol. Mensenrechtenpolitiek staat dus nooit los van andere politieke doelstellingen en overwegingen. Dat betekent dat het in concrete politieke situaties niet altijd duidelijk is welke rol mensenrechten precies spelen. Deze complexiteit noodzaakt niet alleen af te gaan op hoe

buitenlands beleid gepresenteerd wordt, maar kritisch te kijken naar wat de feitelijke overwegingen en doelstellingen zijn die dat beleid bepalen. Een kritische analyse van de praktijk van mensenrechtenpolitiek is echter iets anders dan er bij voorbaat vanuit gaan dat mensenrechtenpolitiek slechts een ideologische verpakking is van veiligheidspolitieke doelen en economische belangen. Zo zijn er diverse auteurs die de NAVO-interventie in de Kosovo-crisis krampachtig proberen uit te leggen als een machtspolitieke manoeuvre onder de dekmantel van de mensenrechten. Met name ter linkerzijde heeft deze neiging een lange traditie die mede gevoed wordt door een banaal marxisme waarin dit soort 'ideologie-kritische analyses' populair waren: mensenrechten als 'uitdrukking' van materiële belangenconstellaties. Uiteraard zijn er wel degelijk voorbeelden van internationale interventies waarbij mensenrechten een dunne schaamlap vormden voor geheel andere doelen (zoals de interventie van de Verenigde Staten in de jaren zeventig in Grenada). Maar het zou onjuist zijn om op basis van dit soort voorbeelden te generaliseren. Het zou leiden tot een onderschatting van het feit dat in de afgelopen halve eeuw mensenrechten een veel belangrijker rol zijn gaan spelen in de internationale politiek dan daarvoor het geval was. Dat geldt niet alleen voor Nederland maar het geldt veel algemener. Er is sprake van de ontwikkeling van een mensenrechtencultuur, waarin naar voren komt dat schendingen van mensenrechten iedereen aangaat ongeacht de geografische locatie waar die schendingen plaatsvinden. Het oude beginsel van niet-inmenging in de interne aangelegenheden van een soevereine staat wordt in toenemende mate gerespecteerd.

Het interessante van die ontwikkeling is dat ze voor een belangrijk deel niet bewust gepland en gestuurd is. Natuurlijk hebben de mensenrechtenorganisaties daar wel doelgericht op gekoerst. Maar de ontwikkeling van de mensenrechtencultuur is voor een deel ook het product van politieke actoren die zich niet realiseerden dat de effecten zouden zijn van hun handelen.

Dat geldt bijvoorbeeld voor de totstandkoming van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in 1948. Die Verklaring werd met overweldigende meerderheid door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties aanvaard. Lang niet alle lidstaten die voor hadden gestemd, of zelfs mee hadden gewerkt aan de totstandkoming van de Universele Verklaring, waren serieus van plan om de mensenrechten te verdedigen. Integendeel, een aantal lidstaten had zelfs een ronduit dubieuze reputatie wat betreft respect voor mensenrechten. Maar in de specifieke politieke conjunctuur tussen de nederlaag van het fascisme en de opkomst van de Koude Oorlog bleek er een consensus mogelijk over een Verklaring die door veel ondertekenaars werd beschouwd als een gebaar naar de miljoenen slachtoffers van de Holocaust. Weenigen hebben zich toen gerealiseerd welke werking de Universele Verklaring zou krijgen. Een vergelijkbaar proces trad ook op bij de Helsinki-akkoorden in 1975. De Sovjet Unie stemde in met de slotovereenkomst die een speciale 'mand' bevatte waarin respect voor mensenrechten vastgelegd werd met inbegrip van de rechten van organisaties ter verdediging van mensenrechten. De doorgewinterde diplomaten van het Kremlin hebben niet kunnen bevroeden dat deze slotovereenkomst een belangrijke basis zou leggen voor de mensenrechtenbewegingen in Oost Europa. Zij waren van mening dat dit een symbolische geste was in ruil voor de definitieve erkenning van de deling tussen Oost en West. Maar symbolische hande-

Oost-Timor, 1999; foto: Jan Bannig / HH

lingen kunnen een eigen dynamiek op gang brengen. De ontwikkeling van de mensenrechtencultuur is voor een deel het resultaat van dit type dynamiek. Mensen maken de geschiedenis, maar ze weten niet welke. Dat kan soms beangstigend zijn, maar in dit geval is het hoopvol. We hebben er een mensenrechtencultuur aan te danken, die – hoe broos die cultuur ook is – het ons mogelijk maakt om schendingen van mensenrechten op de politieke agenda te plaatsen. Uiteraard zijn we nog ver verwijderd van een effectieve preventie en bestrijding van overtreding van fundamentele mensenrechten. En natuurlijk zijn er ook tegentendensen, die – in de oude traditie van de realpolitik – nationale veiligheidspolitieke en economische belangen onder alle omstandigheden voorop willen stellen. Maar een nuchtere analyse van de ontwikkelingen sinds de Universele Verklaring van 1948 geeft onvoldoende grond voor politiek defaitisme.

KRUISRIDDER

De nieuwe mensenrechtencultuur brengt ook nieuwe politieke risico's met zich mee. Voor het eerst in de geschiedenis vinden er met enige regelmaat discussies plaats in internationale politieke fora over de mogelijkheden en wenselijkheden van gezamenlijke interventie bij massale schendingen van mensenrechten. Aanleidingen zijn er helaas voldoende. Het gaat niet alleen om staten die mensenrechten aan hun laars lappen maar ook om uiteenvallende staten waar bendeleiders elkaar bevechten of waar etnische spanningen uitmondten in

massale slachtpartijen.

De tijd die nodig is voor een zorgvuldige internationaal gelegitimeerd en effectief gecoördineerde interventie ontbreekt vaak gelet op de snelheid waarmee conflicten zich ontwikkelen en escaleren. Maar het doen van concessies aan de vereiste zorgvuldigheid brengt het risico met zich mee van de vlucht naar voren. Bij de interventies op de Balkan heeft de neiging tot een vlucht naar voren de Nederlandse politiek fors parten gespeeld. Het creëren van *safe havens* in Bosnië zonder dat aan elementaire voorwaarden voor het handhaven van deze 'veilige' gebieden was voldaan, is een dramatisch voorbeeld. Het verlangen om 'iets' te doen verdrong de noodzaak om het zorgvuldig te doen. Ook de Kosovo-oorlog is in feite een voorbeeld van zo'n vlucht naar voren. Een internationale interventie die niet gelegitimeerd werd door een VN-besluit en die niet gebaseerd was op een doordacht plan over de mogelijke scenario's die zich zouden kunnen ontwikkelen, is een riskante manoeuvre. Gedurende het verloop van de Kosovo-oorlog zijn er verschillende momenten geweest, waar die risico's de NAVO bijna fataal werden. Helaas lijkt de opluchting van de NAVO-partners over de afloop sterker dan het besef dat het nodig is om lessen te trekken uit de Kosovo-oorlog. De manier waarop bijvoorbeeld Tony Blair zich blijft presenteren als morele kruisridder op het internationale toneel duidt in elk geval niet op voortschrijdende inzichten in de eisen van effectieve en zorgvuldige mensenrechtenpolitiek.

Pleidooien voor een vlucht naar voren zijn ook regelmatig te beluisteren in het publieke debat over mensenrechtenpolitiek. Dat geldt bijvoorbeeld voor de eis dat interventies bij schendingen van mensenrechten niet 'selectief' mogen zijn. 'Waarom wel in Kosovo en niet in Tsjetsjenië?', zo luidt het verwijt aan politici. De reden daarvoor is dat een effectieve en zorgvuldige mensenrechtenpolitiek niet alleen gebaseerd kan zijn op de ernst van de mensenrechtenschendingen. Zo'n politiek moet ook rekening houden met de krachtsverhoudingen die de mogelijkheden van interventie bepalen en die van invloed zijn op eventuele neveneffecten van interventiestrategieën. Mensenrechtenpolitiek is dus noodzakelijkerwijze selectief. Elke andere optie betekent dat te verwachten risico's bij voorbaat voor lief worden genomen, inclusief het risico van contraproductieve interventies zoals in het geval van de 'bescherming' van Srebrenica.

De vlucht naar voren is een riskante politiek die gemakkelijk kan leiden tot een dubbele terugslag. De vlucht naar voren geeft in de eerste plaats de wind in de zeilen van de realpolitik: elk echec van internationale interventies versterkt isolationistische tendensen waarbij men zich afkeert van de regio's waar staten desintegreren en mensen elkaar massaal uitmoorden. In de tweede plaats kunnen frustraties over het gebrek aan resultaten leiden tot politiek defaitisme bij de pleitbezorgers van de vlucht naar voren. In die zin vormen realpolitik, politiek defaitisme en de vlucht naar voren een vicieuze cirkel.

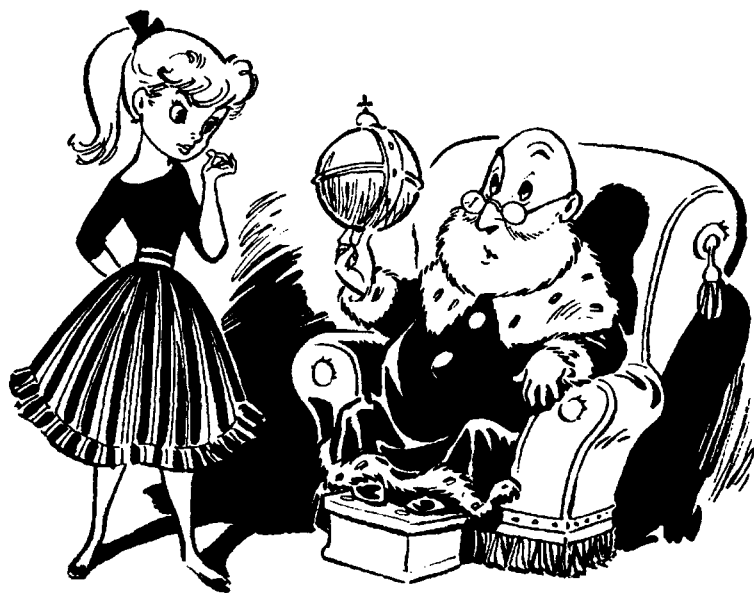
De enige manier om hier uit te ontsnappen is een serieuze erkenning van de spanning tussen willen en kunnen op het terrein van de mensenrechtenpolitiek. Een effectieve mensenrechtenpolitiek is alleen mogelijk als de middelen en marges zorgvuldig verkend worden. Het feit dat die middelen en marges beduidend groter zijn dan een halve eeuw geleden geeft hoop, ook al weten we dat op dit moment mensenrechten op massale schaal met voeten getreden worden.

Harry van den Berg is universitair hoofddocent bij de faculteit sociaal culturele wetenschappen aan de Vrije Universiteit

Literatuur

- Michael Ignatieff, 'Human rights: the midlife crisis', *The New York Review of Books*, may 20 1999 (XLVI nr 9), New York.
- Maarten Kuitenbrouwer, Marij Leenders (red.), 'Geschiedenis van de mensenrechten', uitgeverij Verloren, Hilversum, 1996

Bestaan er Rechten?

Koning Hollewijn ging op zijn troonstoeltje zitten en belde de huisdetective Euvel.

'Ik heb een opdracht voor je,' sprak hij toen de speurder binnentrad. 'De Rechten van de Mens zijn zoekgeraakt en ik wil ze terug hebben.'

'De wàt is zoekgeraakt?' vroeg de politieman ongerust.

'De Rechten van de Mens,' herhaalde de koning geduldig. 'Ze hebben hiernaast onder een glazen stolp gelegen en ze zijn een hele tijd geleden weggeraakt. Dat klopt niet, Euvel. En het is jouw taak als huisrechercheur om de dingen goed te bewaken en om ze terug te brengen als ze vermist worden.'

Euvel zuchtte eens. Hij was een gemakkelijk leven gewend en hij was bang dat daar een eind aan zou komen door een gril van de koning. 'Rechten van de Mens?' bromde hij mokkend. 'Hm, ik heb ze nooit gemist, majesteit. Ik wist eerlijk gezegd niet eens dat er rechten bestonden. Dacht dat er alleen wetten en verordeningen waren.'

'Nee,' zei Hollewijn, 'gelukkig niet. Wetten veroorzaken alleen maar overtredingen.'

'Dat is het 'm juist,' zei de detective. Hij schudde zorgelijk het hoofd en ging meer op zijn gemak staan.

'Kijk eens, majesteit,' hernam hij op overredende toon, 'het publiek is al lastig genoeg. Voor ons, van de politie is het toch al geen lolletje. Zou u nou werkelijk die Rechten wel laten opzoeken? Hoe meer rechten de mensen hebben, hoe lastiger ze worden. Laten ze zich aan de wet houden, zeg ik altijd maar, dan hebben ze geen rechten nodig, wat u?'

'Je vergist je, mijn vriend,' hernam de koning. 'De wetten zijn er om de rechten te beschermen en niet andersom. En bovendien is het zó gesteld dat er vele wetten zijn die onrecht inhouden.'

'Heb ik ooit!' zei de politieman geschokt. 'Dat zal ik maar niet verder vertellen, want als de minister dát hoorde...'

'Die weet het wel,' zei Hollewijn vermoeid. 'Hij ontwerpt de wetten zélf, dus hij heeft het uit de eerste hand.'

De rechercheur schudde bekommerd het hoofd. Hij had strenge orders gekregen om alle politiek verre van de koning te houden en daarom beviel de wending die het gesprek nam hem niet.

'Daar kan ik niet zo over oordelen, majesteit,' zei hij. 'Ik ben maar een eenvoudig opsporingsambtenaar en ik doe wat mij wordt opgedragen. En dat moest iedereen doen, bedoel ik maar. Dan zou er minder ruzie zijn. Als iedereen deed wat hem van hogerhand wordt gezegd, zou de wereld er heel wat rustiger uitzien.'

'Poeh!' zei Wiebel Wip [de secretaresse van de Koning]. 'Een saaie boel, hoor! Een wereld van dooie dienders!'

'Daar heb je het al!' riep de detective uit. 'Zelfs de meisjes hebben vrijpostige praatjes tegen het gezag! Nee, als u het mij vraagt, is het maar goed dat die rechten zijn weggeraakt. Het publiek heeft plichten en de politie heeft rechten, zeg ik altijd maar. Als u het mij vraagt...'

'Maar ik vraag je niets, Euvel,' zei koning Hollewijn ontstemd. 'Ik draag je alleen op om de zoekgeraakte Verklaring van de Rechten van de Mens terug te brengen. Maar nu is het zó gesteld dat men moet geloven in wat men onderneemt en anders moet men het niet ondernemen. Daarom neem ik die opdracht terug. Ik kom tot de conclusie dat het verkeerd zou zijn om de Rechten van de Mens door de politie op te laten sporen. Ik zal het anders moeten laten aanpakken. Je kunt gaan, mijn vriend. En vraag of de kamerdienaar Plichtpleger even bij me komt.'

De speurder maakte een stijve buiging en verliet het vertrek.

Marten Toonder

Uit:

'De Rechten van de Mens'; Een fragment uit het leven van Koning Hollewijn'; uitgeverij De Vijver; fl 24,90 ISBN 9076224013

Mensenrechten zijn universele normen die politiek en juridisch gefundeerd zijn in het statensysteem. Maar als staten afbrokkelen, blijft de wereldgemeenschap achter met alleen een morele top. Zonder nieuwe basis is de universaliteit van mensenrechten een lege huls.

Illustratie: Geert Dijkers

EEN IJSBERG

Pieter Pekelharing

In zijn recente essay *Whose Universal Values?* betoogt de publicist Michael Ignatieff dat de mensenrechtenpolitiek op het ogenblik in een diepe crisis verkeert. Ze dreigt namelijk aan haar eigen succes ten onder te gaan. Ignatieff signaleert drie soorten problemen. De politieke zijn te herleiden tot de vraag, of het huidige enthousiasme voor mensenrechten niet de stabiliteit van het statensysteem dreigt te ondergraven en daarmee het omgekeerde effect bereikt van hetgeen men beoogt. De culturele komen neer op de vraag of men-

senrechtenpolitiek niet een verkapte vorm is van Westers cultuurimperialisme. De spirituele problemen, tot slot, draaien om de vraag waar mensenrechten nu precies op gebaseerd zijn en waar ze hun morele gezag aan ontleen. Ofschoon ik er van overtuigd ben dat je deze drie vragen niet onafhankelijk van elkaar kunt beantwoorden, zal ik me in hoofdzaak tot de laatste beperken.

Alvorens de vraag te beantwoorden, eerst iets over de historische context. Het idee van mensenrechten is in de 16de eeuw

ontstaan uit de omgangsvormen tussen staten. Zowel de internationale moraal als het internationale statenrecht zijn van oudsher gebaseerd op een 'leef en laat leven' houding. Hun functie was de betrekkingen te regelen tussen volkeren of staten: eenheden die niet geneigd zijn gemeenschappelijke doelen te delen, elkaar dikwijls naar het leven staan en toch op de aan of andere manier moeten zien samen te leven. Als er ooit een pluralistisch universum heeft bestaan, dan is dat in de internationale context. In dat universum

---

Uit verschillende werelden

pleitten diplomaten en juristen voor vreedzame co-existentie en prezen de waarden van terughoudendheid, tolerantie en wederzijdse aanpassing. Dat leek de beste manier om oorlogen te voorkomen. De internationale moraal oriënteerde zich bijgevolg op het minste kwaad, niet op het hoogste goed. Het ging er om, conflicten te vermijden tussen volkeren die eigen opvattingen over goed en kwaad koesterden en precies daardoor moeite hadden met de interpretatie van elkaars gedrag. Juristen en diplomaten zochten naar procedures waarop je terug kon vallen in geval van conflicten. Ze zagen toe op de naleving van contracten en formuleerden regels waar zelfs oorlogvoerende partijen zich aan te houden hadden. Het heeft lang geduurd voordat er internationale gerechtshoven ontstonden, die onder bepaalde voorwaarden van staten het recht kregen morele afspraken juridisch af te dwingen.

Rechten passen goed in de minimalistische benadering van moraal, die zo kenmerkend is voor de omgang tussen staten of volkeren. Ze formuleren de minimumvoorwaarden, waaraan staten zich in hun onderlinge verkeer te houden hebben. Enerzijds hebben ze een dwingend karakter en bepalen ze de grenzen van wat legaal geoorloofd is, anderzijds kunnen ze als garantie voor vrije gezagsuitoefening worden beschouwd. In dat opzicht zijn ze niet alleen dwingend, maar ook legitiem: elke staat bezit goede gronden die regels te aanvaarden, omdat ze op gelijke wijze de soevereiniteit van elke staat respecteren.

Eind zestiende eeuw kwam de internationaal bekende jurist Hugo de Groot op de gedachte, deze minimumvoorwaarden, gesteld aan staten, als minimumvoorwaarden voor het gedrag van individuen te beschouwen. Hij deed in een tijd waarin Europa vanwege de Reformatie verscheurd werd door religieuze burgeroorlogen. Niet alleen de internationale, ook de civiele samenleving had als gevolg daarvan beëindigend pluralistische trekken aangenomen. Hugo de Groot was de eerste die de notie van een subjectief recht introduceerde, een recht dat ieder individu hoe dan ook geacht werd te bezitten. Uit deze gedachte zijn in de loop der tijd onze verschillende soorten individuele en politieke rechten voortgekomen.

SMELTEN

Het is belangrijk op deze geschiedenis te wijzen, omdat de ontwikkeling anders is gelopen dan de critici van het Westers cultuurimperialisme suggereren. Het bijzondere is dat het Westen niet zijn eigen morele vocabulaire aan de internationale samenleving oplegde, maar dat het juist het

**stammend, zijn
hulpverleners,
diplomaten, politici,
juristen, journalisten
en televisiekijkers in
toenemende mate
makelaars in menselijkheid
geworden.**

omgekeerde deed. In navolging van De Groot gaven verschillende politieke geleerden in de 16de eeuw de voorkeur aan de internationale moraal, de 'leef en laat leven' houding, boven de moraal van hun landgenoten. Ze vervreemdden zich als het ware van hun eigen samenleving, ze creëerden een *politieke* moraal voor de omgang tussen burgers, die de particuliere opvattingen over goed en kwaad zo veel mogelijk ongemoeid liet. Het idee van eenheden die geen gemeenschappelijke moraal delen, maar toch op de een of andere manier met elkaar moeten samenleven, pasten ze toe op de eigen samenleving. Ook de betrekkingen tussen burgers moesten dus in principe als relaties tussen vreemde mogendheden worden beschouwd, waartussen diepgaande conflicten konden ontstaan. Deze conflicten waren niet louter het gevolg van domheid, kortzichtigheid of materiele belangentegenstellingen, maar van verregaande morele en politieke oneensgezindheid. De enige manier waarop deze oneensgezindheid leefbaar kon worden gemaakt, was door gezamenlijke wilsvorming op basis van gelijke rechten. Alleen zo kon eigenrecht door gemeenschappelijk recht vervangen worden.

Elke cultuur heeft een eigen conceptie van menselijke waardigheid, maar niet elke conceptie van menselijke waardigheid is geformuleerd in termen van subjectieve (mensen)rechten. Dat dit in het Westen geschiedde, heeft te maken met het feit dat het uit angst voor burgeroorlogen, binnenlandse betrekkingen omdoopte in buitenlandse. Mensenrechten zijn van Westerse origine, maar het is belangrijk te onthouden dat ze als het ware van begin af zijn gemaakt voor relaties tussen vreemde mogendheden. Precies daarom dragen ze zo weinig mogelijk culturele bagage. Hoe pluralistischer ons universum, hoe groter hun aantrekkingskracht.

Daar komt bij dat het rechtenvocabulaire

als het ware een ingebouwd detectiemechanisme voor onrecht bezit. De geschiedenis van de interpretatie en verwerkelijking van mensenrechten is een geschiedenis geweest van voortdurende verbreding en verdieping. Telkens werd de rechtengemeenschap gedwongen zichzelf door de ogen te bezien van diegenen, die van die gemeenschap waren uitgesloten: arbeiders, vrouwen, joden, zigeuners, homo's en asielzoekers. Keer op keer werd het rechtenvocabulaire ontmaskerd als een ideologisch schild dat anderen uitsloot en steeds opnieuw is het sterker en overtuigender uit deze ontmaskering te voorschijn gekomen.

Desalniettemin spreekt Ignatieff terecht van een crisis. Vanwege het succes van de mensenrechtenpolitiek dreigt deze namelijk in een cultus te veranderen, waarin rechten heilig worden verklaard. Rechten lenen zich daarvoor omdat rechten net ijsbergen zijn. Men ziet alleen de morele top, terwijl de onderliggende juridische en politieke praktijken onzichtbaar blijven. Zoals gezegd, stammen die praktijken oorspronkelijk uit het internationale systeem van staten. Mensenrechten zijn weliswaar universeel, maar zijn voor hun realisatie afhankelijk van staten en het onderlinge overleg daartussen. Alleen staatsburgers kunnen enigermate zeker zijn van hun rechten. Wie stateloos is, bezit als 'mens' weliswaar rechten, maar die zijn juridisch niet gezekerd en kunnen ongestraft worden geschonden. Juist als gevolg van de globalisering bevinden we ons, politiek gesproken, in een post-soevereine toestand, waarin het soevereiniteitsbeginsel niet langer zaligmakend is en het gezag van staten steeds verder afkalft. Het is om die reden niet zo duidelijk meer hoe, door wie en met behulp van wat voor praktijken rechten gezekerd moeten worden. Precies daarom dreigt rechtenpraat in een leeg soort moralisme te veranderen. Terwijl de morele top van de ijsberg voor iedereen zichtbaar blijft, dreigen de praktijken van rechtszekering onder de waterspiegel langzaam weg te smelten.

IRONIE

Gelijktijdig met de afbrokkeling van het systeem van staten, is de moraal van de mondiale samenleving kosmopolitischer geworden. Verschillende voorstanders van mensenrechten vatten de wereld niet langer op als een internationaal systeem van staten, maar als een supranationale samenleving, waarin staten en territoriale grenzen niet wezenlijk horen voor te komen. We leven toenemend in twee werelden tegelijk: in het oude systeem van staten en in de gedeterritorialiseerde wereldgemeen-

MENSEN IN NOOD MEMISA KERKEN IN AKTIE / SOH ARTSEN ZONDER GRENZEN

TERRE DES HOMMES UNICEF NEDERLAND STICHTING VLUCHTELING

Help slachtoffers watersnood Mozambique!

Giro 800 800
SAMENWERKENDE
HULPORGANISATIES
Den Haag

schap van mensen. De ene wereld wordt bevolkt door politici, diplomaten, juristen, advocaten en vertegenwoordigers van de VN, de andere door toeristen, academici, hulpverleners, leden van non-gouvernementele organisaties, vertegenwoordigers van de nieuwe media en mensen die om de een of andere reden stateloos zijn geworden. In het statensysteem zijn het vooral (juridische) specialisten die zich over de mensenrechten buigen. In de wereldgemeenschap, daarentegen, zijn rechten het onderwerp van de publieke opinie en de almaar invloedrijker wordende media. De laatstgenoemde wereld bekommert zich om het morele aspect van rechten en beroept zich op het principe van medemenselijkheid. De andere wereld bekommert zich om de politieke en juridische aspecten van rechten en gaat uit van welbegrepen eigenbelang.

Ooit vormde 'de mens' een abstractie, tegenwoordig verschijnt hij vrijwel dagelijks op tv. Het is geen aangenaam gezicht. We zien mensen die door hun volk verstoeten zijn, statelozen, mannen, vrouwen en kinderen wier samenleving door oorlog is weggevaagd. Nog nooit zijn mensen in zulke grote getale teruggeworpen op de naakte staat van de mens, nog nooit is daar dankzij de media zoveel aandacht aan besteed en nog nooit is er een zo klemmend beroep gedaan op de medemenselijkheid

van de rijken. Nog nooit, tenslotte, is die hulp op zo grote schaal buiten de formele kanalen van de politiek om door allerlei non-gouvernementele organisaties georganiseerd. Uit verschillende werelden stammend, zijn hulpverleners, diplomaten, politici, juristen, journalisten en televisiekijkers toenemend makelaars in menselijkheid geworden. Mede daardoor is *human interest* een van de belangrijkste onderwerpen in het nieuws geworden. Als *morele* normen zijn de mensenrechten van toepassing op ieder mens en vormt medemenselijkheid het enige hof van beroep. Als *juridische* normen kunnen ze echter alleen diegene bescherming bieden, die lid is van een of andere concrete rechtsgemeenschap. Nog steeds is het zo dat de rechten van *burgers* in het internationale systeem van staten veel beter worden beschermd dan de rechten van *mensen* in de kosmopolitische wereldgemeenschap. De kloof tussen de politieke beslissingen van de specialisten in het statensysteem en de morele appels van de wereldgemeenschap is in snel tempo groter geworden. Vertegenwoordigers van het statensysteem wijzen er op, dat staten vaak de enige en laatste buffer vormen tegen volstreekte rechteloosheid, vertegenwoordigers van de mensheid wijzen er op dat staten vaak slechte beschermers van de mensenrechten zijn.

Beiden hebben gelijk en precies daaruit komt de crisis in de mensenrechten voort. Het is moeilijk een consistent beleid op het gebied van de mensenrechten te voeren zonder dat je het beginsel van soevereiniteit ondermijnt. De vraag is echter hoever je daarmee door kunt gaan, zonder precies dat systeem te ondergraven dat tot dusver de beste, of althans de minst slechte, garantie voor mensenrechten vormde. Tegelijkertijd is duidelijk, dat het internationale systeem van staten hoe dan ook afbrokkelt – door verzelfstandiging en privatisering van overheidstaken, door opkomende non-territoriale machten, door individualisering, afnemende loyaliteit en het steeds poreuzer worden van nationale grenzen. De ironie van het geheel is dat de mensenrechtenpolitiek daar zijn steentje aan bijdraagt, doordat het de wereld als een gemeenschap van mensen beschouwt, die hooguit toevallig lid zijn van staten.

Wie mensenrechten wil verdedigen, zal die rechten dan ook moeten inbedden in politieke en juridische praktijken die beter aansluiten bij de huidige ontwikkelingen. Rechten beschermen vitale belangen van mensen en genereren plichten: ten eerste de plicht, die rechten niet te schenden, ten tweede de plicht er op toe te zien dat die rechten niet door anderen worden geschonden. Deze laatste plicht is tot nu toe voornamelijk in handen van staten geweest. Wat vitale belangen zijn, hoe en door wie ze beschermd moeten worden, wie op de naleving ervan moeten toezien en hoe de controle er op gefinancierd moet worden, is telkens afhankelijk van specifieke omstandigheden. Morele appels aan mensenrechten zijn betekenisloos als ze niet gepaard met analyses hoe ze onder de omstandigheden ter plaatse geëffectueerd kunnen worden. Een recht waarvan niet duidelijk is welke plichten het genereert en hoe die nageleefd kunnen worden, is niet meer dan een lege huls. Zonder zich uitbreidende discussies, onenigheid en meningsverschillen over hoe rechten gerealiseerd kunnen worden, blijft de universaliteit van mensenrechten te abstract. Tot dusver hebben verdedigers van mensenrechten slechts duidelijk gemaakt hoe vaak rechten overtreden worden. Nu komt het er op aan duidelijk te maken hoe ze ondanks de afbrokkeling van het systeem van staten geïmplementeerd kunnen worden. Alleen op die manier blijft het morele appel van rechten zijn kracht behouden.

Pieter Pekelharing is docent ethiek aan de faculteit Geesteswetenschappen, afdeling Wijsbegeerte, van de Universiteit van Amsterdam

(Op zoek naar de Rechten van de Mens gaan koning Hollewijn, incognito, en zijn secretaresse Wiebel Wip langs bij de Bond tot Verheffing der Mensheid)

Verheven dingen

Wiebel Wip stopte de hofauto voor het huis van mevrouw Eulalia Geurkens-van Dommelen en de koning stapte uit.

‘Hier is het,’ zei hij, aanbellend. ‘Het moet al vreemd lopen als we hier de zoekgeraakte Rechten van de Mens niet vinden, Wiebel. Want het is zo gesteld, dat rechten meestal met verheffing samengaan!’

De deur zwaaide open en mevrouw Geurkens verscheen met uitgestoken handen op de drempel.

‘Ach, het is die alleráárdigste oude heer van vanmorgen!’ riep ze uit. ‘Wat éinig dat u gekomen bent! De meeste dames zijn er al. Het zal een héérlijke avond worden, want het is zo móói om zo nu en dan eens over verheven dingen te kunnen denken en spreken, vindt u ook niet?’

Hollewijn streek peinzend over zijn baard. ‘Het lijkt me erg mooi,’ gaf hij toe. ‘Maar met verheven dingen moet men oppassen. Want die kan men denken of doen, maar niet bespreken. Daarom lijkt het me zeer moeilijk!’

‘O, juist ja,’ zei de dame onzeker. ‘Wat éinig gezegd. Maar komt u toch binnen, meneer eh... ach, wat mal. Ik weet niet eens uw naam!’

‘Koning,’ zei Hollewijn. Het was het eerste wat hem zo gauw te binnen schoot.

‘Dit is meneer Koning, dames!’ zei mevrouw Geurkens. ‘U weet wel, de heer over wie ik u vertelde. Hij stelt erg veel belang in onze bond. Daarom komt hij vanavond luisteren.’

‘Ik zoek de Rechten van de Mens,’ vulde de koning aan. ‘Die zijn weggeraakt. Ze lagen altijd onder een glazen stolp en nu weet niemand waar ze gebleven zijn.’

‘Dat is héél diep gezegd,’ zei de presidente glimlachend.

‘Kom, gaat u zitten. En jij ook, lief kind.’

Mevrouw Geurkens-van Dommelen klopte op de tafel. ‘Ik open de bijeenkomst, dames!’ sprak ze. ‘Ik heet u allen welkom en in het bijzonder de heer Koning, die zulke héérlijke dingen zeggen kan. Misschien wil hij straks nog enige woorden tot ons spreken over een onderwerp dat hem erg ná aan het hart ligt. Maar eerst zou ik zo gráág met u van gedachten willen wisselen over het doel van onze bijeenkomsten, namelijk de verheffing van de mensheid! Toen ik laatst de krant las, werd ik diep getroffen, dames. Ik was ontdáán en bedroefd en ik nam mij voor om niet te rusten voor ik mijn steentje had bijgedragen. Want wát

las ik? Wát was het dat mij zozeer schokte?’

De presidente zweeg even en liet haar ogen over haar gehoor glijden.

‘Ik las,’ hernam ze op zachte toon, ‘een artikel. Zomaar een stukje in die krant. En daaruit bleek mij, dat er nog volkeren bestaan die in het geheel geen beschaving bezitten! Er bestaat een land, dames, waar géén cultuur is, waar de mensen géén manieren kennen, waar géén wijs bestuur is, waar géén goede scholen zijn, waar de mannen alleen maar aan oorlog denken en waar de vrouwen weinig meer zijn dan dieren!’

Er ontstond enige beroering. De toehoorders fluisterden ontsteld en gingen wat verzitten. Hollewijn kuchte eens en zei wat aarzelend: ‘Wát u daar zei, is waar. Het is droevig met ons gesteld. Onze manieren zijn slecht en onze scholen zijn zorgwekkend. Maar onze mannen zouden wel aan iets anders willen denken dan aan oorlog, wanneer er maar geen dienstplicht was en men niet zo veel soldaten zag. En er zijn heus wel goede vrouwen ook!’

Er viel een diepe, beklemmende stilte, en de presidente verbleekte.

‘Ik bedoel ons vaderland niet!’ zei ze op kille toon. ‘Het idéé! U gaat te ver, meneer Koning! Ik heb het oog op de pas ontdekte primitieve stammen op Borneo! Ahum, ik ga verder!’

Ze nam een slokje water, en hernam: ‘Het zal u allen duidelijk zijn dat er iets gedaan moet worden om de noden van deze árme wilden te lenigen. Denk eens aan, dames: deze beklagenswáárdige heidenen zijn geheel verstoken van de zegeningen der beschaving! Zij leven in een oerstaat, die voor ons ónvoorstelbaar is. Maar gelukkig staan wij paraat. Onze Bond is opgericht om ook deze ongelukkigen op te heffen uit de poel der ellende waarin zij verkeren. Onze Bond tot Verheffing der Mensheid vindt daar een mooi doel, dames. Onze taak is het brengen van hóógstaande wetten en cultuur – ook dáár!’

Marten Toonder

Uit:

‘De Rechten van de Mens; Een fragment uit het leven van Koning Hollewijn’; uitgeverij De Vijver; fl 24,90 ISBN 9076224013

De roep om

Het internationaal strafrecht krijgt tanden. Dat heeft Pinochet gemerkt en ook Mladic moet vrezen. Maar het grensoverschrijdend strafrecht kent ook politieke risico's, en niet iedereen is bereid die te dragen.

STRAFRECHT

André Klip

Het strafrecht kan zich de afgelopen jaren in een uitzonderlijke belangstelling verheugen als het gaat om bestrijding van onrecht in de wereld. Oorlogsmisdrijven, schendingen van mensenrechten, martelingen en drugshandel, de roep klinkt steeds vaker en luider om dergelijke feiten waar ter wereld ook gepleegd te gaan vervolgen. Twee juridische ontwikkelingen ondersteunen deze wens. In de jaren negentig zijn internationale straftribunalen voor Rwanda en het voormalig Joegoslavië door de Veiligheidsraad opgericht. De Veiligheidsraad heeft tevens bepaald dat alle staten ter wereld alle nodige assistentie aan deze tribunalen dienen te geven. Deze tribunalen zijn uitsluitend bevoegd om misdrijven die in Rwanda en Joegoslavië zijn begaan te berechten. Zij hebben bijvoorbeeld niets te zeggen over wat zich in Oost-Timor heeft voorgedaan of over de burgeroorlog die zich eventueel in Zimbabwe zou kunnen ontwikkelen. Voor de toekomst zou daar het Permanente Internationale Strafhof van Den Haag, waarvan het oprichtingsverdrag in 1998 in Rome werd gesloten, een taak kunnen hebben. In de toekomst zal dit nieuwe Haagse Hof meteen strafrechtelijk kunnen ingrijpen als het ergens in de wereld fout gaat. Een belangrijk nadeel van het permanente strafhof ten opzichte van de tribunalen voor Rwanda en Joegoslavië is dat staten dit verdrag van Rome moeten goedkeuren voordat ze gebonden zijn aan de rechtsmacht van het Hof. Bovendien kan het Hof zijn werkzaamheden pas beginnen als zestig landen het oprichtingsverdrag hebben goedgekeurd. In de afgelopen twee jaar hebben nog geen tien staten dat gedaan. Ook gastland Nederland moet nog

met de goedkeuringsprocedure beginnen. De tweede ontwikkeling is van nog recentere datum. Dat betreft de strafrechtelijke vervolging voor nationale strafrechters. Zo zijn er in Denemarken, Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland ex-Joegoslaven vervolgd voor oorlogsmisdrijven begaan in het voormalig Joegoslavië. Spanje en Groot-Brittannië hebben stappen ondernomen om oud-dictator Pinochet van Chili te vervolgen. België heeft momenteel opsporingsonderzoeken lopen tegen verschillende Rwandezen en tegen de voormalige Iraanse president Rafsanjani. Oud-president Habré van Tsjad wordt in Senegal vervolgd en voor het Gerechtshof te Amsterdam hangt nog de vraag of Bouterse in Nederland kan worden vervolgd wegens misdrijven tegen de menselijkheid ter zake van de door hem bekende decembermoorden. Dit justitieel activisme is nog betrekkelijk jong en heeft nog weinig resultaten in de zin van veroordelingen kunnen laten zien.

Waar de roep om meer strafrechtelijke reactie vandaan komt is een even relevante als moeilijk te beantwoorden vraag. Bij velen zal een rol spelen dat alleen zo recht kan worden gedaan aan de slachtoffers. Bij politici en staten ben ik daar echter niet zo zeker van; de oprichting van de tribunalen van Rwanda en Joegoslavië kan ook beschouwd worden als verlegenheidsoplossing om voor het oog van de publieke opinie toch een daad te stellen, waar men niet bereid was tot het nemen van maatregelen (eigen troepen sturen) die het conflict tot bedaren hadden kunnen brengen. Zowel voor de internationale als voor de nationale strafvervolging van delicten van

de orde van grootte van oorlogsmisdrijven geldt dat er een onmiskenbaar politiek element aan kleef. Dit politieke element maakt strafvervolging als zodanig niet alleen moeilijker maar ook zeer onzeker. Vrijwel per definitie zullen de verdachten van oorlogsmisdrijven en andere grove delicten zeer nauwe banden hebben met het regiem van het eigen land. In sommige gevallen zijn de verdachten zelfs feitelijk leider van het land, denk aan Milosevic en Karadzic, of een factor waarmee het huidige bewind niet achteloos kan omspringen: Pinochet en Bouterse. Dit leidt ertoe dat van die landen geen enkele medewerking hoeft te worden verwacht bij de arrestatie en uitlevering van de verdachten of bij het verzamelen van bewijsmateriaal, tenzij er een nieuw bewind aan de macht komt. Servië heeft in de zeven jaar tijd dat het Joegoslavië Tribunaal bestaat nog geen poot uitgestoken om ook maar iets aan de berechting bij te dragen, en Suriname weigert Nederlandse rechtshulpverzoeken uit te voeren. Dat betekent dat het heel moeilijk kan worden betrouwbaar bewijs te verzamelen in het land waar de delicten zijn begaan. Het kan ook tot gevolg hebben dat de uiteindelijke strafprocedure bij verstek moet worden gevoerd, omdat men er niet in slaagt de verdachte aan te houden of te laten uitleveren. Exemplarisch is in dit geval de andere zaak tegen Bouterse: de drugszaak in Den Haag. Nu de aanhouding van deze verdachte niet vóór het begin van de strafzaak is gerealiseerd, zal het nog moeilijker worden dit te realiseren als eenmaal een onherroepelijk vonnis bij verstek is geweest. Om verschillende juridisch-technische redenen, is het vrijwel uitgeslo-

Het vervolgen van de

Pinochets van deze wereld levert niet alleen vrienden op.

ten dat Bouterse door enig land na een verstekprocedure aan Nederland zal worden uitgeleverd. Dat roept de vraag op wat het nut is van de hele strafzaak bij verstek.

Er is nog een ander juridisch aspect dat van belang is als een land besloten heeft de strafvervolging tegen een verdachte aan te vangen. Naar Nederlands recht mag geen hulp meer aan het buitenland worden gegeven als iemand in Nederland al onherroepelijk is berecht. Het maakt dan niet uit of het gaat om een vrijspraak of om een veroordeling. Uitlevering van de betrokkene of het toesturen van bewijsmateriaal mag dan niet plaatsvinden omdat niemand voor de tweede keer voor hetzelfde feit mag worden vervolgd. Juist bij een vrij-

dat staten met elkaar in overleg treden. Het politieke element doet ook de vraag rijzen of het wel zo verstandig is ex-dictators en andere griezels te vervolgen. In het geval van Chili trad Pinochet na vele jaren militaire dictatuur terug en kon begin jaren negentig een nieuwe democratische start worden gemaakt. Die voorgeschiedenis toont dat met twee gevaren rekening ge-

tairten ertoe brengen opnieuw naar de macht te grijpen, omdat hun positie onvoldoende door de burgerregering wordt beschermd. Ook valt te denken aan Zuid-Afrika, waar een Waarheids- en Verzoeningscommissie een ongecontroleerde bijtjesdag heeft voorkomen. Zo'n nationale oplossing negeren door bijvoorbeeld vanuit het buitenland enkele verantwoordelijken voor de apartheidspolitiek te vervolgen kan de relatieve vrede tussen verschillende bevolkingsgroepen bedreigen.

KARREMANS

Het tweede gevaar is dat niet over de gehele wereld gelijk wordt gedacht over wat evident onrecht is, wat oorlogsmisdrijven

Foto: ABC Press

spraak is dit wrang. Een strafvervolging in Nederland die uitmondt in een vrijspraak omdat er in Nederland onvoldoende bewijs was, kan een vervolging bemoeilijken in een ander land dat veel meer materiaal tegen de verdachte heeft weten te verzamelen. Hier is van belang

houden dient te worden. Allereerst kan een strafvervolging een moeizaam bereikte vrede in het buitenland op het spel zetten. In Chili zijn de democratische krachten na een amnestie voor de militairen weer in de regering gekomen. Strafvervolging van de voormalige militaire leider kan de mili-

zijn en wie waarvoor ter verantwoording mag roepen. Margaret Thatcher heeft zich vanaf het begin tegen de arrestatie van Pinochet gekeerd, onder andere met de stelling dat wat nu Pinochet overkwam eens ook Westerse regeringsleiders zou kunnen overkomen. Die gedachte is met

Wie garandeert dat Voor-

het huidige activisme niet meer onrealistisch te noemen. Het is niet zo lang geleden dat tegen Salman Rushdie een doodvonnis werd uitgesproken omdat hij iets had benut wat in het Westen als een groot goed wordt beschouwd: de vrijheid van meningsuiting. Wie garandeert dat Voorhoeve en Karremans niet door een Bosnische strafrechter ter verantwoording worden geroepen omdat hun leiding Nederlandse militairen toeketen toen duizenden inwoners van Srebrenica naar het vuurpeloton werden gevoerd? Zou Libië Thatcher en Reagan willen vervolgen voor de bombardementen op Tripoli die de Verenigde Staten en Groot-Brittannië in de jaren tachtig uitvoerden? Juist dit soort risico's zijn in 1998 voor enkele landen mede reden geweest om tegen de oprichting van het Permanente Internationale Strafhof te stemmen. Daarbij ontstond een uiterst merkwaardige coalitie van verschillende, elkaar niet bepaald vriendelijk gezinde landen die wilden voorkomen dat hun eigen militairen ooit voor de internationale strafrechter zouden kunnen komen: Verenigde Staten, Irak, Israël, China, Rusland, India en Iran. Er zijn nu zoveel clausules ingebouwd dat de kans dat hun eigen militairen zullen worden vervolgd heel klein is. De balans is echter doorgeslagen. Enigszins cynisch gesteld zou men na lezing van het Statuut voor het Permanente Internationale Strafhof de indruk krijgen dat het is geschreven om verdachten tegen vervolging te beschermen. Dat is wrang in het licht van de bedoeling een einde te maken aan de strafeloosheid van veel geweld. Strafvervolging is ook in Nederland mogelijk, namelijk op basis van de Wet Oorlogsstrafrecht die in 1952 is ingevoerd en die de bevoegdheid regelt tot vervolging van oorlogsmisdrijven waar ter wereld ook begaan. De Hoge Raad heeft eind 1997 vastgesteld dat die bevoegdheid zich uitstrekt tot oorlogsmisdrijven begaan in conflicten waar Nederland geen enkele betrokkenheid bij heeft. Tot op heden is nog geen enkele verdachte voor de militaire strafkamer gedagvaard. Dat is niet verwonderlijk omdat het tot 1995 heeft geduurd voordat een officier van justitie is aangewezen (bij de Arnhemse rechtbank) die dit in haar takenpakket kreeg. Dat betekent dat ruim veertig jaar lang geen enkele officier in Nederland uitdrukkelijk met deze vervolging was belast. Deze situatie geldt nog steeds ten aanzien van genocide, foltering en misdrijven tegen de menselijkheid waarvoor Nederland op basis van andere wetten bevoegd is te vervolgen. Geen enkele officier van justitie is specifiek opgedragen ter zake deze misdrijven bewijsmateriaal te verzamelen om een vervolging te starten. In

hoeve en Karremans niet door een Bosnische strafrechter ter verantwoording zullen worden geroepen?

dit licht is het ook niet verwonderlijk dat toen Pinochet in 1994 enkele dagen in Amsterdam verbleef en leden van het Chili-Komitee om diens vervolging wegens foltering vroegen, het Openbaar Ministerie met de handen in het haar zat. Mijns inziens moet een duidelijke keuze worden gemaakt om meer menskracht op de vervolging van strafbare feiten buiten de Nederlandse grenzen te zetten. Enkele honderden officieren van Justitie zijn belast met de vervolging van strafbare feiten begaan in Nederland, één officier doet in haar eentje de rest van de wereld. Met die wanverhouding verwachten dat Nederland het voortouw gaat nemen bij de strafvervolging van mensenrechtenschenders is weinig realistisch.

GROTE VISSEN

Het Joegoslavië Tribunaal heeft in zeven jaar tijd vier mensen onherroepelijk berecht, terwijl het beschikt over een ondersteunend apparaat van inmiddels honderden mensen en zijn werk de steun heeft van de Veiligheidsraad. Bij elkaar zitten er nu zo'n vijftig verdachten in de gevangnissen van Den Haag en Arusha, Tanzania, waar het Rwanda Tribunaal is gevestigd. Dat valt in het niet bij de honderdduizenden, zo niet miljoenen doden en andere slachtoffers die in de betrokken landen zijn gemaakt. Om te voorkomen dat strafvervolging slechts een symbolisch karakter heeft zullen nationale autoriteiten een deel van de taak voor hun rekening moeten nemen. De capaciteit van de tribunalen is eenvoudigweg te beperkt om al het werk te doen. Een taakverdeling is derhalve op zijn plaats. De vervolgingspraktijk van de beide bestaande tribunalen toont een keuze voor de 'grote vissen'. Het wil de leiders en hoofdaansprakelijken vervolgen voor de internationale strafrechter. Zo heeft het Joegoslavië Tribunaal inmiddels drie van de vier voor het bloedbad van Srebrenica verantwoordelijke generaal in Den Haag zitten. Alleen Mladic loopt vooralsnog nog vrij rond. Het enthousiasme bij nationale staten om de 'kleine vissen' te vervolgen is echter zeer

gering. In het begin noemde ik dat slechts vier landen in zake Joegoslavië iets hebben ondernomen.

Tenslotte kom ik nog even terug op de zaak Bouterse die momenteel bij het Gerechtshof Amsterdam aanhangig is. Het gaat hier niet om oorlogsmisdrijven maar om misdrijven tegen de menselijkheid, en die zijn niet afzonderlijk in de wet strafbaar gesteld. Het Amsterdams Hof laat daarom onderzoeken of de strafbaarheid hiervan rechtstreeks uit volkenrechtelijk gewoonterecht voortvloeit. Als het Hof uiteindelijk zou vaststellen dat Nederland op grond van misdrijven tegen de menselijkheid rechtsmacht heeft over de decembermoorden van 1982 die door Bouterse in Suriname zijn begaan, dan heeft dit gevolgen voor vele andere feiten. Nederland zou dan zonder enige beperking, ook geen verjaring, alles wat zich waar ter wereld ook heeft afgespeeld kunnen berechten. Dat reikt van misdrijven kort geleden begaan in Tsjetsjenië, Kongo en Oost-Timor, tot feiten van wat oudere datum: de eerste en tweede Golfoorlog, Vietnam, Korea, Libanon, India en Pakistan, Tibet. Die vaststelling heeft consequenties die politiek dienen te worden beantwoord. Wat mij stoort is dat met de mond zo vaak beleden wordt dat het strafrecht een belangrijke rol zou kunnen spelen bij het tegengaan van mensenrechtenschendingen, maar dat individuele landen en de wereldgemeenschap niet bereid zijn de daaraan verbonden politieke risico's ten volle te dragen. Het vervolgen van de Pinochets van deze wereld levert niet alleen vrienden op.

Is het politiek gewenst dat een dergelijke bevoegdheid wordt gebruikt? Dienen er bepaalde criteria te worden opgesteld waardoor in het ene geval wel en in het andere geval niet tot vervolging in Nederland wordt overgegaan? Is Nederland bij sommige situaties eerder het land die de strafvervolging moet doen dan een ander land? In elk geval staat buiten kijf dat de bereidheid dient te bestaan om hiervoor zeer uitgebreide expertise, menskracht en ruime financiële middelen ter beschikking te stellen. Het strafrecht zal nooit in staat zijn al het onrecht in de wereld te bestraffen, wel kan van strafvervolging een belangrijk signaal uit gaan, zowel naar nabestaanden en slachtoffers als naar potentiële daders. Juist daarom is het belangrijk dat niet alleen voor de internationale strafrechter, maar ook voor nationale rechters berechting plaatsvindt.

André Klip is universitair hoofddocent strafrecht aan de Universiteit Utrecht

(Nog steeds op zoek naar de Rechten van de Mens breekt koning Hollewijn in bij springstoffenfabriek 'De Sprong', van ingenieur J.A. Schaep.)

Onmenselijk

De heer Schaep staarde met uitpuilende ogen naar de deur van het magazijn, terwijl hij zich met een zijden zakdoek het gelaat afwiste. Zijn adem stokte, want de deur begon te bewegen! De knop werd omgedraaid en heel langzaam zwaaide het zware houtwerk op zijn scharnieren.

'Help!' krijste de ingenieur. 'Niet schieten! Blijf staan! Ga weg!'

'Er is geen sprake van dat ik ga schieten,' zei Hollewijn, uit de duistere ruimte te voorschijn tredend. 'Het schieten ligt meer in uw lijn, als ik het wel heb. Ik voor mij zou hier niet kunnen werken. Maar ieder zijn beroep. U zult aan deze dingen wel gewend zijn. Ach ja, u bent toch die meneer Schaep, die in de oorlog de militaire Hollewijn-orde heeft gekregen? Een heel bijzondere onderscheiding, die anders alleen aan generaals wordt gegeven! Ja, ja, u moet een belangrijk man zijn, vooral in de oorlog.'

De heer Schaep haalde eens diep adem. Het feit dat deze oude heer zich zo rustig gedroeg en er niet op uit scheen om lawaai te maken, prikkelde zijn dapperheid.

Hij rechte zijn rug en snauwde: 'Praatjes! Wat zoeken jullie hier? Huh? Hè? Geef antwoord!'

'We zoeken de Rechten van de Mens,' zei de koning waardig. 'Het schijnt dat u die hebt opgekocht...'

'Praatjes!' blafte de directeur. 'Jullie zoeken natuurlijk atoomgeheimen, huh? Jullie willen het vaderland verraden! Jullie zijn spionnen! Jullie zijn de verachtelijkste soort misdadigers in de samenleving! Maar jullie zijn erbij! Ik heb jullie op heterdaad betrapt en ik zal ervoor zorgen dat jullie je gerechte straf krijgen! Bah! Jullie zijn ... eh... onmenselijk!'

'Kijk eens aan,' zei de koning. 'Onmenselijk! Wat bedoelt u daarmee?'

'Doe niet zo dom,' zei Wiebel, die nu ook naar voren kwam. 'Hij denkt dat we op zijn bommen loeren!'

Hollewijn schudde peinzend het hoofd. 'Welk redelijk wezen zou het in zijn hoofd halen om op andermans bommen te loeren?' prevelde hij. 'Met bommen kan men paleizen verwoesten, maar nog geen varkensstal opbouwen! Ik zie er niets in, Wiebel! Maar of het onmenselijk is, betwijfel ik toch. De mens doet de vreemdste dingen – en dat komt allemaal omdat hij zijn Rechten niet heeft. Zo kom ik weer tot het doel van onze komst, goede man. Waar hebt u de Rechten van de Mens gelaten?'

Het bleek echter dat de heer Schaep niet in de stemming was

om een gesprek te voeren. 'Kom mee!' riep hij terwijl hij Wiebel Wip en Hollewijn ieder bij een arm vatte. 'Ik zal jullie in het kantoorje opsluiten tot de politie komt. En ik raad jullie aan om geen weerstand te bieden.'

'Waarom zouden wij weerstand bieden?' vroeg de koning verbaasd. 'We komen hier om Rechten te zoeken. Het is vreemd gesteld dat we ze hier in een springstoffenfabriek moeten vinden, maar dat is geen reden om te gaan vechten. Het is nu wel zó dat het ene geweld het andere uitlokt, maar ik voor mij voel me door uw onderneming nog niet oorlogszuchtig gestemd. Duw niet zo, goede vriend. Open de deur van uw kantoorje, dan kunnen we rustig praten.'

De heer Schaep opende een kamertje, dat naast het magazijn gelegen was. Hij wachtte totdat de koning en Wiebel naar binnen waren gegaan en sloeg toen de deur achter hen dicht, terwijl hij op de gang de sleutel in het slot omdraaide.

'Een vreemde manier,' mompelde de koning. 'De man lijkt me erg zenuwachtig. Maar dat brengt zijn beroep mee.'

'Ben je nu dom, of doe je maar zo?' vroeg Wiebel. 'Hij houdt ons voor spionnen en hij heeft ons opgesloten tot de politie komt. Maar ik weet wat. Daar staat zo'n reageerbuisje. Als ik dat nu eens tegen de deur gooi, dan heb je kans...'

'Wacht eens even, kind,' zei de koning. Hij was op het reageerbuisje toegetreden en las nu aandachtig het etiketje dat eraan hing.

'Eerste proef cellulose-springstof, afkomstig van partij R-56,' las hij. Toen slikte hij moeilijk. 'Ik vraag me af,' hernam hij, 'wat R-56 betekent.'

'Hier is een boek met codenummers en zo,' zei Wiebel. 'Maar wat kan je dat nou schelen? Laten we liever proberen hieruit te komen!'

'Je vergeet dat we hier voor de Rechten van de Mens gekomen zijn, kindlief,' zei de koning ernstig. 'Niet het hier uitkomen is de hoofdzaak, maar het bereiken van het doel.'

Hij begon in het boek met nummers te bladeren en verdiepte zich daar algauw zo in dat hij alles om zich heen vergat. Hij hoorde dan ook niet dat er buiten opnieuw voetstappen naderden. En Wiebel, die het wel hoorde, zocht vergeefs naar een wapen.

Marten Toonder

Uit:
'De Rechten
van de Mens;
Een fragment
uit het leven
van Koning
Hollewijn';
uitgeverij
De Vijver;
fl 24,90
ISBN
9076224013

Zuid-Afrika kende geen bijtjesdag en geen Neurenberg, maar een ruil: amnestie voor waarheid. Dat was geen grootmoedigheid, maar een politiek compromis. Dichter en journalist Antjie Krog schreef een boek over de Waarheidscommissie. 'Verzoening is een praktische noodzaak.'

Antjie Krog.
foto: Xander
Remkes

Afshin Ellian en Maarten van Poelgeest

Carl Niehaus was de eerste ANC-er die ambassadeur in Nederland werd van het nieuwe Zuid-Afrika. Het eerste wat hij deed toen hij op de ambassade kwam, was opdracht geven de schilderijen met Van Riebeeck, 'ontdekker' van Zuid-Afrika, naar de kelders te brengen. Niet de blanken maar de symbolen van de apartheid werden afgevoerd. In dezelfde geest concludeerde de Waarheids- en Verzoeningscommissie in haar eindrapport: 'Racisme werd niet geïntroduceerd in Zuid-Afrika door diegenen die de apartheid instelden. Racisme kwam naar Zuid-Afrika in 1652; het is sindsdien onderdeel geweest van de Zuid-Afrikaanse samenleving.'

Antjie Krog: 'Het neerkijken op de plaatselijke bevolking is inderdaad al in 1652 begonnen. Maar de apartheid als wereldpro-

bleem is pas later geboren. Wij Afrikaners zeiden: "het komt door de Engelsen, die keken op ons neer". Op hun beurt zagen Afrikaners de zwarten weer als onbeschaaft. In die zin is apartheid een voortzetting van het bestaande racisme.'

Antjie Krog is Zuid-Afrikaans dichter en journalist. In haar boek *Country of my skull* uit 1998 (dat deze zomer in Nederlandse vertaling verschijnt bij uitgeverij Mets en Schilt) geeft zij een journalistieke impressie van de werkzaamheden van de Waarheids- en Verzoeningscommissie, onder leiding van bisschop Desmond Tutu. Deze commissie heeft als taak het proces van de verzoening te bevorderen, de grove mensenrechtenschendingen te onderzoeken en de daders in ruil voor waarheid amnestie te verlenen.

U beschrijft de spanning tussen waarheid en gerechtigheid. Het vertellen van de waarheid zonder dat daarmee gerechtigheid wordt bereikt, kan verzoening in de weg staan.

Krog: 'De Zuid-Afrikaners hebben nooit gedacht dat de waarheid gerechtigheid zou brengen, ze hoopten dat het proces van de Waarheidscommissie dat zou doen. Dat ligt zeer gecompliceerd. Met amnestie ontneem je burgers het recht om iemand voor het gerecht te dagen. Daarmee doe je feitelijk onrecht. In de buurlanden Zimbabwe, Namibië en Mozambique is algemene amnestie toegepast – geen rechtszaken, geen retributie. In Zuid-Afrika is de vraag gesteld: hoe kan je de onrechtvaardigheid van amnestie toch nog rechtvaardig maken? Tutu heeft het onderscheid ingevoerd tussen *retributive justice* en een ruimer so-

'Mbeki heeft vooraf de

Waarheidscommissie gewaarschuwd: "Laat ons niet zitten met de rotzooi uit het verleden." En dat is precies wat er wel gebeurt.'

cial justice. Retributive justice houdt in: het bereiken van gerechtigheid op het individuele vlak. Het proces van de Waarheidscommissie brengt echter een ruimere vorm van gerechtigheid, sociale gerechtigheid, omdat het de mensen wijst op wat verkeerd is, wat mensenrechten zijn, welke rechten geschonden zijn, enzovoort.'

De buitenwereld beziet de Zuid-Afrikaanse aanpak met respect. Commissies in ander landen hebben nooit iets van sociaal-historische gerechtigheid tot stand gebracht. In Chili en Argentinië weten talloze moeders nog steeds niet waar hun geliefden begraven liggen. En in Zuid-Afrika genieten zelfs de grootste schenders van de mensenrechten bescherming van het recht. In veel landen koos men voor een simpeler oplossing – in Nederland heet dat Bijltesdag.

Foto: Xander Remkes

'Ik wil een kanttekening maken bij die complimenten. Een van de grootste problemen is dat nooit duidelijkheid heeft bestaan over het doel van de amnestie. Ging het om een politieke, een juridische of een morele strategie? Aanvankelijk was amnestie een politieke strategie: het was een compromis tussen de komende en gaande machten. Tutu heeft daarvan een morele strategie proberen te maken met zijn ruimere gerechtigheid, zijn social justice. Uiteindelijk is het hele proces in handen gegeven van juristen – zij moeten, nu de verhalen voor de Waarheidscommissie zijn afgerond, vaststellen wie wel en wie niet amnestie krijgt. Deze juristen weten niets van de voorafgaande twee strategieën; zij vatten hun taak uitsluitend juridische op: zus en zo is de bewijslast. Het gevolg is dat vrijwel niemand amnestie heeft gekregen,

vijfhonderd van de vele duizenden aanvragen. Nu draait het opeens om goede advocaten. De regering staat voor een politiek dilemma. Daders kunnen nu alsnog gedaagd worden.'

Dan zal het zijn alsof die hele Waarheidscommissie niet heeft bestaan. Behalve dat geen enkele rechtbank zoveel verhalen boven water heeft gekregen als deze commissie.

'Maar dit heeft met gerechtigheid niets van doen. De politieke deal, de amnestie, lijkt van tafel. Dat is ook organisatorisch en financieel een ramp, de rechtspraak zal enorm worden belast, terwijl ze al bezwijkt onder de crime in dit land. Het is nooit de bedoeling geweest dat maar zo weinig mensen amnestie zouden krijgen. Thabo Mbeki heeft de Waarheidscommissie gewaarschuwd: "Laat ons niet zitten met de rotzooi uit het verleden. We geven jullie een grote vrijheid en een hoop geld, laat ons niet zitten met de troep." En dat is nu precies wat er wel gebeurt.'

UBUNTU

Vanuit welke overweging heeft Tutu die stap gemaakt van een politiek naar een moreel proces?

'Er was behoefte aan het vestigen van een mensenrechtencultuur, een stem geven aan de slachtoffers en de gemarginaliseerden. Dáárin is de commissie goed geslaagd, daarmee is ongelooflijk goed werk verricht. Mensen hebben het gevoel gekregen dat ze gehoord werden, ze hebben het land geconfronteerd met het akelige verleden, er is onderzoek gepleegd naar het zakenleven, het recht en ook de medische wetenschap. Er was in zekere zin sprake van een moreel oordeel: "dit is verkeerd". En of iemand blank is of zwart, als hij mensenrechten heeft geschonden dan zit hij fout. En of iemand blank is of zwart, als hij heeft geleden, als een moeder haar kind heeft verloren... – verdriet kent geen kleur. Maar dit succes wordt nu door het juridische proces in de wielen gereden. De juristen van het amnestie-comité verbeelden zich, denk ik, dat zij de moraal handhaven.

De amnestieverlening had een integraal onderdeel moeten zijn van het morele en politieke ethos van de Waarheidscommissie.'

Waarom is deze juridische strengheid slecht? Bewijst het niet dat Zuid-Afrika in verbazingwekkend korte tijd een functionerend rechtssysteem heeft neergezet?

'Wij komen uit een systeem dat een crime against humanity wordt genoemd. Op zo'n basis bouw je niet zomaar een mensenrechtensysteem. Zie de absolute verscheurdheid bij ons op dit moment: op de ene plek bekend iemand marteling en vraagt amnestie, en elders pakken wij iemand op voor een bom die gister is geplaatst. Mensen vragen zich af of lijfstraffen en de doodstraf niet opnieuw ingevoerd moeten worden. Het gebouw van de mensenrechten bestaat niet, de rechters doen alsof.'

In de overgangsconstitutie van 1994 stond over verzoening geschreven: 'Geen represailles maar ubuntu'. Wat is de plaats van 'ubuntu' in het geheel?

'Ze zeggen dat blanken het wezen van ubuntu niet kunnen begrijpen. Neem dus wat ik zeg met een korrel zout. In alle zwarte talen bestaat er een frase die verduidelijkt wat ubuntu is. De frase die ik ken luidt: mothoke ke motho ke batho babang. Dat betekent: mensen zijn mensen door andere mensen. Stel wij drieën wonen in een dorp, maar jij hebt een probleem, je bent ongelukkig, of je steelt. Dan heeft dat invloed op ons tweeën. Ik kan niet zijn wat ik behoor te zijn, want jij beïnvloedt mij. Mijn potentie wordt aangevreten door jouw ellende. Alleen als jij daarvan loskomt, kan jij jouw potentie vervullen en ik de mijne. Dit sluit aan bij de verzoening. Zodra over de daders wordt gezegd dat ze allemaal monsters zijn, dan kan niemand in het land zijn potentieel bereiken. Het antwoord ligt niet in het vernietigen van de daders. Het idee is ze te helpen om heel te worden, om weer een mens te worden. Ik heb een hoofdstuk gewijd aan Tutu's visie op ubuntu. Zie daarin de prachtige getuigenis van een moeder, Zinzi Angewu. Haar kind was doodgeschoten door de politie en haar werd gevraagd of ze instemde met verzoening. Zij zei: "Als ik het goed begrijp, als verzoening betekent dat deze dader, deze man die mijn kind heeft vermoord, weer mens wordt, waardoor ik... waardoor wij allemaal weer mens worden, dan ga ik akkoord, dan steun ik verzoening." Dit is een formulering van ubuntu. Tutu heeft het concept "verzoening" op een unieke manier geafrikaniseerd. De kerk zegt: je moet vergeven want God heeft jou vergeven. Maar Tutu zegt: je kunt alleen mens zijn in een menselijke samen-

‘Een zwarte man zei:

“Mandela en Tutu horen in de gevangenis want ze hebben ons uitverkocht aan de blanken; wij willen bij onze joodse broeders te rade gaan, hoe om te gaan met daders”.’

leving. Als je leeft met haat en wraak in je hart, ontmenselijk je niet alleen jezelf maar ook de gemeenschap.’

Op welk moment vindt zo iemand als deze vrouw dat de dader geheeld is?

‘Bij de daders zie ik niet veel verandering, ik zie niet dat ze het goed willen maken, dat ze heel geworden zijn.’

Het hangt dus van het gedrag van de daders af. Zijn er voorbeelden dat mensen wél zeggen: okay, ik zie dat de dader ten goede veranderd is?

‘Ja. Een man, die ik niet in mijn boek heb beschreven, die had twintig mensen doodgeschoten. Hij zat in de gevangenis en heeft amnestie gekregen. Toen is hij teruggegaan naar die gemeenschap. Hij is daar gaan zitten en heeft een voor een aan iedereen verteld wat er met hem gebeurd is. Hij werkt nu in die gemeenschap, hij verpleegt mensen. Dat is een wonderbaarlijk geval. Nog een voorbeeld: een man die in Pretoria bij het leger werkte en blind werd door een bomaanslag. De twee ANC'ers die de bom hadden geplaatst, vroegen amnestie aan en verschenen voor de commissie. Toen stond die man op en zei dat hij geen bitterheid koesterde en hen absoluut vergaf. De twee ANC'ers zijn heel goed met die man bevriend geraakt. Een aangrijpend verhaal.’

De juridisering van het verzoeningsproces, waar u bezwaar tegen maakt, heeft met deze manier van denken niets te maken. Hier botsen de juridische manier van denken en de Afrikaanse gedachtewereld?

‘De strategie van het ANC was in feite gebaseerd op ubuntu. Ik begin nu te denken dat het juridische proces er in is gebracht zonder te beseffen dat dat botst met ubuntu.’

DOEKIE

De Franse filosoof Derrida stelde in een interview over de Waarheidscommissie dat politiek nooit op vergeving gebaseerd kan zijn. Het woord ‘vergeving’ wordt misbruikt om bij onderhandelingen berekenende compromissen te bereiken, aldus Derrida. Is dit een typische Europese denkwijze, gefundeerd in het joods-christelijke principe: onrecht is onrecht?

‘Derrida heeft in Zuid-Afrika een lezing gehouden onder de titel *Forgive the Unforgivable*. De zwarten hebben hem neergesabeld. Het klopt dat het ANC-voorstel voor een Waarheidscommissie een politiek compromis was. Tutu heeft daarover ‘n doekie gegooid van moraliteit, maar het blijft een cynisch politiek compromis van twee partijen die geen andere mogelijkheden zagen. Derrida zegt dat een politiek compromis altijd immoreel is. Vergeven – wat een hoogst moreel iets is – kan nooit stoeien op een immorele basis. Je kunt geen po-

litiek compromis gebruiken om mensen te dwingen elkaar te vergeven. Dat begrijp ik. Behalve dat ik ons politieke compromis niet noodzakelijk als immoreel zie. Stel, ik ben getrouwd en mijn man heeft een verhouding met een andere vrouw. Dat is immoreel. Nu besluiten wij dat we toch door willen gaan. Je moet nu een compromis sluiten met een immorele basis, maar het compromis zelf is niet immoreel, de daad die eraan voorafging was immoreel. Wij besluiten dat ik zal vergeten wat hij gedaan heeft. Dat is een stap uit de immoraliteit. Dan pas komt het compromis; het compromis zelf is niet immoreel.

De joodse input van slachtofferschap heeft ontbroken tijdens het proces, afgezien van de kortstondige inbreng van Derrida. Ik vond dat aanvankelijk verkeerd, maar ik ben er vervolgens achter gekomen dat de behoefte aan die inbreng totaal afwezig was in Zuid-Afrika. Maar toen ik laatst in Stockholm was, stond daar een zwarte uit Ivoorkust, en die zei: “Mandela en Tutu horen in de gevangenis, ze moeten gestraft worden, want ze hebben ons uitverkocht aan de blanken; wij willen bij onze joodse broeders te rade gaan, hoe om te gaan met daders”.’

Wat betekent volgens u verzoening?

‘Je moet van verzoening het joods-christelijke vel afstropen: verzoening is een praktische noodzaak. Het wezen van verzoening is: overleven. Ter wille van het overleven moet je je verzoenen. Verzoening werkt in cycli, het is een zich voortdurend herhalend proces. Een van de eerste stappen is: herdefiniëren. Blank en zwart zijn ervoor gaan zitten om zich af te vragen: wie zijn wij? De Afrikaners zijn bezig met de vraag: “zijn wij de monsters van de afgelopen veertig jaar? Nee, wij zijn ook slachtoffers”. Kijk eens naar de eeuwviëring van de Boerenoorlog, dat is dit jaar iets gewel-

digs voor de Afrikaners: feesten, debatten, programma's. Ik zie daar iets van herdefiniëring. En dan het hele thema van de *African Renaissance*, de poging van de zwarten om zichzelf opnieuw te definiëren: “wij zijn niet alleen maar die mensen die de afgelopen drie eeuwen zijn onderdrukt of veracht, nee, in ons verleden zit iets wat nu herrijst”. Dat is de belangrijke eerste stap op weg naar verzoening. Het eerste dat je moet doen, is wat we noemen *small acts of trust*: kleine dingen met elkaar ondernemen, om elkaar te leren vertrouwen. Zoals de verkiezingen die we net achter de rug hebben en die goed zijn gegaan. Verzoening moet steeds opnieuw plaatsvinden. Hoe evenwichtiger de situatie, hoe makkelijker de verzoening zal plaatsvinden. Hoe minder blanken er wonen en hoe meer zwarten er zijn, hoe rijker de blanken worden en hoe armer de zwarten, hoe moeilijker de verzoening.

Amnestie betekent in feite dat wij niet de macht hadden om te straffen. Het was niet: de Waarheidscommissie of een Neurenberg-proces. Het was: de Waarheidscommissie of niks.

Als de blanken te sterk waren geweest, dan hadden ze algemene amnestie geëist. Pinochet was daar sterk genoeg voor, maar hier lag het machtsevenwicht zo fijn, dat de ene partij geen blanco amnestie kon krijgen, en de ander geen Neurenberg. Nu worden de rechtbanken zwarter, de atmosfeer van zwarte macht sterker, en nu beginnen de mensen zich af te vragen: moeten we ons nog wel aan het compromis blijven houden, we kunnen nu gerechtigheid bereiken.’

Daarmee zeg je dat de Waarheidscommissie alleen maar een politiek compromis was. De ANC-ers konden toch ook oprecht hebben gedacht dat dit de beste manier was?

‘Wij hebben allemaal gedacht dat het grootmoedigheid van de zwarten was. Het is wel waar dat deze uitkomst alleen mogelijk was dankzij de bevolking. Met een wraakzuchtige bevolking, vol haat, kan je zo'n compromis niet sluiten.’

Afshin Ellian is jurist en filosoof en verbonden aan de Universiteit in Tilburg, bezig met een proefschrift over de Waarheids- en Verzoeningscommissie. Maarten van Poelgeest is medewerker van het Nederlands Instituut voor Zuidelijk Afrika en redacteur van de Helling

Antjie Krog, ‘Country of my skull’, verschijnt half juli in Nederlandse vertaling bij Mets en Schilt, 350 p., fl 44,90

DE Leiderschaps- verleiding

Meer dan eens klinkt
tegenwoordig de roep

om leiderschap in de politiek. Het bestuur is versplinterd, er is behoefte aan richting, zo luidt de analyse van onder andere Bram Peper. Tom van der Lee kijkt vanuit het perspectief van Machiavelli naar deze kritiek op onze democratie.

Door Tom van der Lee

De 'grote verhalen' hebben we achter gelaten in het vorige millennium. Des te meer verbazing wekt het dat er zo veel geklaagd wordt over ons politieke systeem. Zorgelijk wordt geconstateerd dat 'de overheid vergruisd raakt' (Peper), dat er sprake is van een 'verplaatsing van de politiek' (Bovens, Derksen, Witteveen, Becker en Kalma), van een 'virtuele staat' (Frissen), een 'denkbeeldige staat' (Witteveen); een staat die van 'huisvader een buurman' is geworden (Ankersmit). Deze metaforen komen voort uit de analyse dat de macht bij de overheid weggleekt. Nu de staat geen centrum meer heeft en de politieke ideeënstrijd zo schamel is, vreest men dat de staat niet sterk genoeg zal zijn om nieuwe uitdagingen aan te gaan. Witteveen schrijft: 'Onze democratische denkbeeldige staat is vooral een procedure, onze rechtsstatelijkheid ziet eruit als een juridisch mechanisme. De politieke deugden en de kunst van het leiderschap zijn uit beeld verdwenen.' Peper spreekt zelfs expliciet het verlangen uit naar een nieuw 'richtinggevend leiderschap'.

Voor een kritiek op deze analyse keren we terug naar Machiavelli. Met name naar zijn begrip *virtú*, dat wat gebrekkig met de term 'kwaliteiten' of 'politieke deugd' vertaald kan worden. Volgens Machiavelli mogen deze kwaliteiten niet exclusief verwacht worden van de politiek leider, maar ook van burgers. Wie dit uit het oog verliest loopt het gevaar te zwichten voor het verlangen naar leiderschap, dan wel te bezwijken voor de aantrekkingskracht van de 'gulden middenweg' die Derde Weg-denkers bewandelen.

De controverse over de betekenis van Machiavelli's werk is enorm. Vier eeuwen lang overheerste het beeld van de man die, geïnspireerd door de duivel, goede mensen naar het noodlot voert. De man die de politiek van iedere ethiek ontdeed; de *murderous Machiavel*, zoals Shakespeare schreef. De afgelopen eeuw is dat beeld wat bijgesteld. Hij zou namelijk iets belangrijks hebben ontdekt: dat de christelijke moraal niet opgaat in de politiek en dat ieder poli-

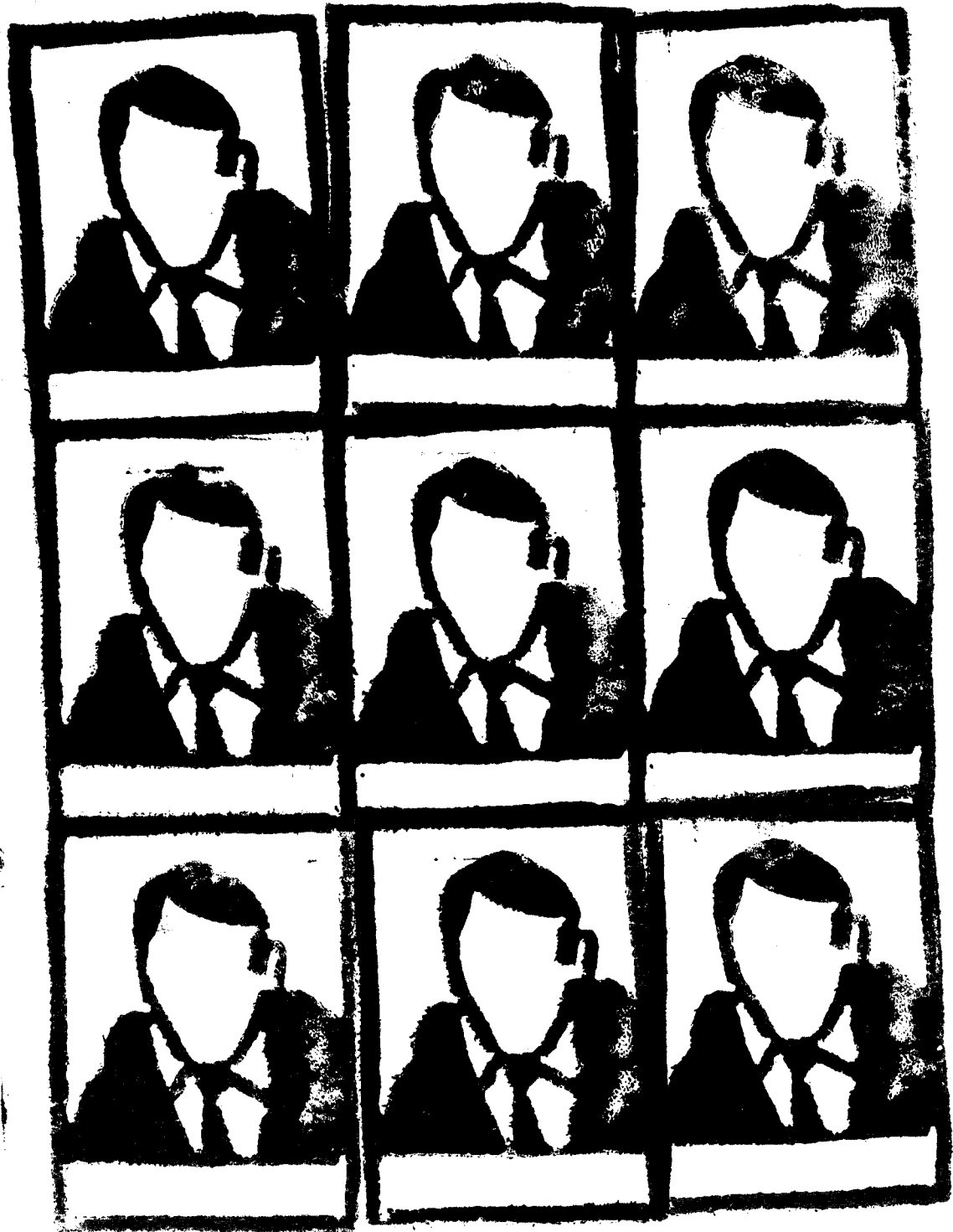
तिक handelen op basis van die moraal ('goede bedoelingen', zoals Achterhuis onlangs schreef in zijn gelijknamige essay) in een ramp eindigt. Machiavelli's feitelijke, objectieve beschrijving van machts-politiek zou niet voortkomen uit cynisme of distantie, maar uit gewetensnood. De liberale denker Isaiah Berlin bestrijdt deze interpretaties. De veronderstelling dat Machiavelli moraal en politiek niet verenigbaar acht, berust volgens hem op een misverstand.

Berlins these luidt dat Machiavelli naast de christelijke moraal een andere ethiek plaatst, eentje die ontstaan is in de Griekse *polis*. Politiek – de kunst van het leven in een polis – kan niet opzij gezet worden door het private leven: het is niet zoals vissen of beeldhouwen een activiteit die je niet hoeft te bedrijven als je dat niet wilt. Politiek handelen is intrinsiek aan de mens in een bepaalde fase van de beschaving en wat het vereist, is intrinsiek aan het leiden van een goed leven. Het leven in een gemeenschap bepaalt de morele verplichtingen van haar leden. In de ogen van Machiavelli zijn dit geen verplichtingen die voortvloeien uit de christelijke moraal – die moraal betreft de privé sfeer. Als het gaat om de politieke sfeer ziet hij een andere moraliteit, die van een gemeenschap waarin mensen strijden en sterven voor (publieke) doelen ter wille van zichzelf en hun gemeenschap. Bij Machiavelli staat dus niet het domein van middelen, de politiek, tegenover het domein van doelen, de moraal, maar is er een rivaliserende (Romeinse of klassieke) moraal – een alternatief domein van doelen.

In zijn werk *Discorsi* schrijft Machiavelli over de noodzaak dat een nieuwe vorst in de (stad)staat waar hij de macht heeft gegrepen alles radicaal dient te veranderen: 'Dit zijn zeer wrede methoden, die haaks staan op alles wat christelijk, ja zelfs menselijk is. Iedereen dient zich daar verre van te houden en liever een gewoon burger te blijven dan een koning te worden die mensen aan zulke be-

VIRTÚ 3

Politiek is niet zoals vissen of beeldhouwen een activiteit die je niet hoeft te bedrijven als je dat niet wilt.

proevingen onderwerpt; maar wie bovengenoemde goede weg niet wil begaan en zich desondanks wil handhaven, dient dit soort kwalijke methoden te hanteren. Maar de mensen kiezen vaak voor een middenweg, met funeste gevolgen, want het lukt ze niet om of door- en doorslecht of in- en ingoed te zijn.' Mensen gaan politieke confrontaties uit de weg; men bewaart graag de lieve vrede. Machiavelli onderscheidt twee morele werelden. In de publieke wereld zijn soms harde methoden noodzakelijk – noodzakelijk opdat er goede resultaten bereikt worden. 'Goed' niet in christelijke termen, maar in de termen van een seculiere, humanistisch-naturalistische moraal. Het kan zijn dat christenen het bij het rechte eind hebben als het gaat om het welbevinden van de individuele ziel, los van de sociale en politieke context, maar het welzijn van de gemeenschap is niet hetzelfde als het welzijn van het individu, ze worden verschillend geregeerd.

Berlin heeft met zijn interpretatie ook een verklaring gevonden voor de controverse rond Machiavelli's werk. De Florentijn heeft namelijk iets oncomfortabels ontdekt. Hij heeft, onbedoeld, de bijl gezet in één van de fundamenten van het westerse denken: het geloof dat alle waarden verenigbaar zijn, dat er een ultieme oplossing is die tot de perfecte samenleving leidt. Welke reden is er om aan te nemen dat gerechtigheid en medelijden, nederigheid en moed, geluk en kennis, eer en vrijheid, altijd samengaan, of überhaupt verenigbaar zijn? Er wordt weliswaar gesproken over 'Poetic justice' (Martha Nussbaums term voor de idee dat ethiek en esthetiek samen kunnen vallen), maar juist omdat het in het sociale leven niet bestaat. Daar geldt een andere gerechtigheid: een staat en een land worden immers anders geregeerd dan een individu. Wie dit onderkent, kan niet spreken over onverwoestbare rechten, zo stelt Berlin. Een wijs mens moet dergelijke fantasieën uit zijn hoofd verbannen en ze ook uit het hoofd van anderen verdrijven.

Mensenrechten zijn een middel, geen doel op zich. Ze gaan niet zo maar samen, soms zijn ze zelfs onverenigbaar. Er is nu eenmaal geen finaal antwoord op de vraag hoe mensen samen moeten leven. Toch blijven mensen op zoek naar zekerheden. Want wie is er bereid het gevoel van zekerheid op te geven dat gepaard gaat met het idee dat er ergens een verborgen schat ligt: de oplossing voor al onze sociale kwalen? Het is dit verlangen dat mensen – in een nog vrij recent verleden – ontvankelijk maakte voor grote ideologieën en hen verleidde zich kritiekloos achter nieuwe leiders te scharen. Wie dit verlangen naar zekerheid, naar leiderschap en naar een verborgen schat, blijvend in toom wil houden is aange-wezen op *virtú* en het besef dat politici niet volgens een christelijke moraal beoordeeld moeten worden.

Machiavelli's centrale begrip '*virtú*' valt niet makkelijk in het Nederlands te vertalen. Zonder twijfel stond hem het klassiek-Latijnse *virtus* voor ogen, dat gewoonlijk meervoudig met kwaliteiten wordt vertaald, en niet het christelijk-Latijnse *virtus*, dat deugd betekent. Ik gebruik beide termen, omdat ze toch niet meer dan een benadering zijn.

Om de inhoud van *virtú* te achterhalen is het nodig terug te keren naar de klassieken. Romeinse moralisten, zoals Livius, Seneca en Cicero, deelden de visie dat van alle giften van Fortuna, eer en de daaruit voortvloeiende glorie en roem de belangrijkste *virtú* was.

Met de triomf van het christendom werd echter de klassiek analyse van fortuin radicaal omgeworpen. De christelijke visie verwierp de vooronderstelling dat fortuin (of geluk zoals we nu zouden zeggen) valt te beïnvloeden. Met de klassieke moralisten vond Machiavelli echter dat je geluk kunt afdwingen. Het humanisme van zijn tijd probeerde zich immers los te maken van de onverbidde-lijke macht van God of Fortuna, omdat men meer ruimte zocht voor de vrijheid van de wil.

Met hun nieuwe houding ten opzichte van vrijheid, wisten de Italiaanse humanisten uit de 15de eeuw de klassieke visie op fortuin te reconstrueren. Machiavelli is een representant van deze stroming. In zijn studie *Il Principe* stelt hij dat Fortuna over de helft van onze acties haar scepter zwaait, maar dat over de andere helft zij zelf de regie voeren.

Machiavelli acht het mogelijk bondgenoot van Fortuna te zijn. Fortuna is de vriend van de moedigen. Diegenen die bezielde zijn in hun streven naar wereldlijke eer en glorie kunnen haar macht bedwingen. *Virtú* is die kwaliteit van leiders, die hen in staat stelt de grillen van Fortuna te weerstaan of zelfs bij in haar de gunst te komen, om vervolgens veel prinselijke eer te vergaren – roem en glorie voor hen zelf, en veiligheid voor de staat die ze bestieren. Het doel moet immers zijn *mantenere lo stato*, goed beheer. Daarbij is het voor een leider niet altijd rationeel om volgens de christelijke moraal te handelen.

De Britse historicus en politicoloog Quentin Skinner meent dat voor Machiavelli de bepalende karakteristiek van een echte *virtuoso* de bereidheid is om te doen wat noodzakelijk is. *Virtú* duidt op de vereiste kwaliteit van morele flexibiliteit. Waarbij de leider zich moet bewegen tussen de waardigheid van de leeuw en de sluwheid van de vos. Hij moet de haat van het volk vermijden en het tegelijkertijd ontzag inboezemen. Doen wat noodzakelijk is betekent ook de tijdgeest aanvoelen. Zwakke leiders delen een fatale inflexibiliteit in de omgang met veranderende omstandigheden. Zij weigeren te erkennen dat ze beter kunnen proberen hun persoonlijkheden (onopvallend) aan te passen aan de eisen van de tijd, dan de tijd te willen persen in de mal van hun persoonlijkheden. Waar het in *Il Principe* om de heerser draait, stelt de *Discorsi* de (stad)staat centraal. Een staat kan alleen tot wasdom komen, aan gebieden en rijkdom winnen, als het in vrijheid kan handelen. Het klassieke Athene en met name de Romeinse staat zijn de grote voorbeelden. Vrij handelen is onmogelijk als de staat in politieke zin van binnen geknecht is door een tiran of van buiten door een imperialistische staat. Daarom geeft Machiavelli, in navolging van de Romeinen, duidelijk de voorkeur aan een regeringsvorm gebaseerd op het volk: de republiek.

Belangrijk motief is dat een expansieve staat burgers beter kan verleiden tot participatie in haar legioenen als het de burgers ook zeggenschap geeft. Het is niet het individuele belang, maar het gemeenschappelijke belang dat een staat groot kan maken en aanzien zal geven. Zonder twijfel, zo stelt de Florentijn, wordt het algemeen belang alleen in republieken op waarde geschat.

In *Il Principe* verbond Machiavelli *virtú* met de exclusieve kwaliteiten van grote politieke leiders en militairen. In de *Discorsi* verwoordt hij expliciet dat voor een staat die aanzien wil vergaren de bevolking als geheel die kwaliteiten dient te bezitten. Dezelfde bereidheid om het belang van de gemeenschap te plaatsen boven het individuele belang én boven alledaagse morele overwegingen dienen ook de burgers van een republiek te tonen. Grote vraag is natuurlijk hoe die kwaliteiten zo breed in de bevolking kunnen worden ingevoerd. Dit kan onmogelijk gerealiseerd worden als er sprake is van een corrupte constitutie, waarin een elite de macht heeft om haar eigen belang te bevorderen ten koste van de algemene

Machiavelli heeft de bijl gezet in één van de fundamenteën van het westerse denken: het geloof dat er een ultieme oplossing is die tot de perfecte samenleving leidt.

vrijheid en het algemeen belang. Machiavelli formuleert daarom drie voorwaarden. Er dienen goede wetten te zijn, goede instituties die een machtsbalans in stand houden én virtuose burgers.

Veel waarde hecht Machiavelli aan de instituties van de republiek. Daarbij gaat het hem zowel om de waardevolle rol die de religie kan spelen bij het implanteren van *virtú*, als om het belang van een constitutie waarin elementen van de monarchie, aristocratie en democratie zo met elkaar vermengd worden dat zij niet kunnen ont-aarden in respectievelijk tirannie, oligarchie of anarchie.

Volgens Skinner onderscheidt Machiavelli zich op beide punten van zijn tijdgenoten. Als het gaat om de institutionele rol van het geloof is de 'heidense' religie van de Romeinen, veel effectiever in het aanzetten tot *virtú*, dan de christelijke religie. Die benadrukt immers dat de mens bescheiden, nederig, vroom en contemplatief dient te leven. Op het punt van de gemengde constitutie is de breuk nog radicaler.

Machiavelli betoogt dat een gezonde mate van verdeeldheid of tweespalt goed is binnen een staat. Het is cruciaal de constitutie zo te organiseren dat de belangrijkste sociale strijd (die tussen de elite en het volk) niet door één van beide partijen kan worden beslecht. Machiavelli gelooft niet in volledige harmonie of consensus over 'het beste' idee. Er kan hooguit sprake zijn van een tijdelijke verzoening. Een zekere mate van ongeordendheid is juist goed voor een staat, het is immers belangrijk om te voorkomen dat sektarische belangen triomferen. De voortdurende strijd tussen al dan niet machtige burgers of belangengroepen om de balans in de constitutie, kan de deur openzetten naar corrumpering. De prijs voor vrijheid is daarom eeuwige waakzaamheid. Politiek-moreel verval is weliswaar onontkoombaar, maar met veel kwaliteiten, met krachtadige burgerdeugd, ingezet voor het algemeen belang, kan regeneratie plaatsvinden. Belangrijk is om te onderkennen dat Machiavelli demonstreert hoe waardevol burgerschap en zelfbestuur zijn. De *virtú* van de burger is uiteindelijk het enige wapen tegen regenteske, megalomane of zelfs totalitaire leiders. De kracht en kwaliteit van een democratische rechtsstaat, staat of valt met de politieke deugd van haar burgers.

Gelukkelijk bevat de Nederlandse democratie nog steeds elementen die hun oorsprong vinden in het republikeinse zelfbestuur van stadstaten. Meer moderne elementen van ons bestel komen voort uit de politieke organisatie van de nationale staten die vanaf 1500 dominant worden. Beiden dragen bij aan de gelijke vrijheid van burgers in een stabiele politieke orde, maar ze sluiten niet goed op elkaar aan. Zij vertegenwoordigen tegenovergestelde tradities van burgerschap, geworteld in respectievelijk politieke deugd en individueel recht. Politieke deugd is de kwaliteit die het mogelijk maakt, om te gaan met de contingentie van de geschiedenis; het creatief en krachtadig reageren op onvoorziene omstandigheden. Individueel recht staat voor het opeisen van gelijke behandeling en de bescherming tegen willekeur, het is een meer passief christelijke dan actief klassieke invulling van burgerschap. De spanning tussen politieke deugd en individueel recht, tussen republikeins zelfbestuur en modern staatsbeheer, ligt ten grondslag aan de hendaagse onvrede over het politieke systeem.

Het is jammer dat de socioloog en (ex-)politicus Bram Peper deze spanning niet goed onderkend. In zijn essay 'Op zoek naar samenhang en richting' geeft hij een eenzijdige analyse vanuit het oogpunt van modern staatsbeheer. Burgers zijn volgens hem mondige leden van een gehorizontaliseerde netwerksamenleving geworden. Zij laten zich nog maar weinig zeggen en weten goed hun (al dan niet vermeende) rechten te halen. Zeker als de markt of het particulier initiatief het laat afweten is de weg naar de overheid snel gevonden. Peper verliest het zicht echter op moderne burger-

deugd. Hij vergeet dat de meeste burgers niet alleen op zoek zijn naar rechten, maar ook een (klassiek) morele plicht voelen om – in reactie op nieuwe ontwikkelingen – maatschappelijke actief te zijn. Burgers onderkennen dat uiteindelijk een politieke belangenafweging noodzakelijk is. Analyses van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) tonen aan dat het goed gesteld is met de maatschappelijke participatie. De zogenaamde 'sociale democratie' (of *civil society*) bloeit.

Peper ziet dit potentieel over het hoofd. Sterker nog, hij ervaart het als een bedreiging en veronderstelt dat een bloeiende sociale én politieke democratie niet samen kunnen gaan. Als het slecht gaat met de één vaart de ander er wel bij, en vice versa. Een citaat: 'De sociale democratie staat er goed voor, de politieke democratie is aan revisie toe, maar wordt er vanaf gehouden door gewenning aan de verwenning'. Kennelijk is een sterke politieke democratie – een versterking van ons voornamelijk representatieve stelsel – alleen mogelijk als de burgers zichzelf de mond snoeren door geen al te hoge eisen te stellen. Peper wil dit afdwingen door middel van 'richtinggevend leiderschap'.

Peper's oproep is vooral ingegeven door angst. De angst dat de politiek leider zijn greep heeft verloren op de eigen daden en woorden. Media en bureaucratie zijn de boosdoeners, zij laten zien dat de keizer geen kleren en geen duidelijke verantwoordelijkheid meer draagt. Daardoor ontstaat er ruimte voor de burgers om al maar meer (vermeende) 'rechten' te claimen en de politieke democratie nog verder uit te hollen. Wie zo redeneert en deze neerwaartse spiraal volgt, heeft vooral oog voor het politiek-morele verval. Dit maakt dat antwoorden op de vraag hoe de politieke democratie te versterken, inconsistent en defensief worden. Men deint mee op de trend van horizontalisering en verplaatsing van de politiek, bepleit een inperking (Peper) of zelfs afschaffing (Ankersmit) van de ministeriële verantwoordelijkheid, een verdubbeling van het salaris van kamerleden (Breedveld), gokt op meer samenhang en richting door centralisering van de voorlichting (Peper) of kiest voor modern anarchisme, voor interactieve beleidsvorming, voor het honoreren van 'de soevereiniteit van de consument' (Frisen).

Er is wat mij betreft geen behoefte aan richtinggevend leiderschap dat voortkomt uit angst en gebaseerd is op een misvatting. Burgers zijn wel degelijk in staat om de spanning tussen politieke deugd en individueel recht te hanteren. Wie dat negeert voelt de tijdgeest niet aan. Burgers vragen ook niet om een 'modern anarchisme', zij willen leiders die aanvoelen welke maatschappelijke veranderingen ophanden zijn, signaleren hoe de sociale democratie daarop reageert en daaraan een goede politieke vertaling geven. Dat betekent: reageer niet alleen, maar anticipeer. Voorzie maatschappelijke veranderingen en debatten. Bepaal zelf daarbij nadrukkelijk een inzet. Toon politieke moed; ontken sociale conflicten niet door de samenleving alleen maar 'win-win' situaties voor te spiegelen. Heb oog voor de kwaliteiten van je burgers. Zie het niet als een last die het bestuur overvraagt, maar als een lust die ook draagvlak voor moeilijke besluiten mogelijk maakt.

De leider moet zich bewegen tussen de waardigheid van de leeuw en de sluwheid van de vos

Een eigentijds politiek leider slaat een brug tussen de sociale en de politieke democratie, in plaats van de kloof te vergroten. Dat betekent, naast het opzoeken van de politieke confrontatie met heldere standpunten, ook het versterken van de politieke én de sociale democratie. Vanuit dit oogpunt is het triest dat het correctieve referendum vorig jaar is gesneuveld. Maar er zijn meer mogelijkheden om de sociale en de politieke democratie dichter tot elkaar te brengen. Denk aan zaken waar GroenLinks voor pleit, zoals het groene poldermodel, maatschappelijk verantwoord ondernemen en de medezeggenschap in grote ondernemingen, bijvoorbeeld als het gaat om de samenstelling van de Raad van commissarissen.

Dichter bij elkaar brengen is goed, maar de sociale en politieke democratie mogen niet versmelten. Dat is namelijk een gevaarlijke utopie, die onvermijdelijk totalitair eindigt. De sociale democratie herbergt tal van conflicten, de taak van de politieke democratie is nu juist om deze conflicten, waardoor de samenleving tegelijk wordt gedefinieerd en verscheurd, beheersbaar te maken. Dat vraagt om een permanente revisie van de politieke democratie. Die kan namelijk nooit meer doen dan tijdelijk sociale conflicten verzoenen; ze mag ze niet volledig beslechten, want daarmee wordt onze vrijheid geknecht. Dit maakt dat een ware politieke democratie per definitie verdeeld dient te zijn, zodat er sprake kan zijn van een permanente gevecht om de macht. Een macht die niemand zich definitief mag toe-eigenen.

Machiavelli heeft ons geleerd om de politiek te beschouwen zoals het zich tussen mensen voordoet. Tegenover de onvermijdelijkheid van politiek-moreel verval staat de *virtú*, het vermogen om creatief en krachtdadig om te gaan met veranderingen in de samenleving. Het politiek handelen dat hieruit volgt is onlosmakelijk verbonden met politieke woorden en beelden. Mensen hebben de behoefte aan representatie, aan beelden waaraan ze zich kunnen spiegelen. Een daad wordt pas politiek als de daad ook zo benoemd wordt. Het is de taak van politieke leiders om te handelen en hun daden politiek te benoemen. Dit maakt dat uitspraken van politieke leiders, hoe banaal soms ook, politieke feiten worden.

Er zijn momenteel politieke leiders die hier wel raad mee weten. Zij poneren politieke claims – of ze nu Paars heten, 'the Third Way', of 'Neue Mitte' – die electoraal goed werken en tot een greep op de macht hebben geleid. Deze verzameling van claims, dit Derde Weg denken, wordt goed verkocht door tot de verbeelding sprekende leiders, die de adviezen uit *Il Principe* serieus hebben genomen.

Zo valt er een parallel waar te nemen tussen de strategie van de Derde Weg en de wijze waarop de Romeinen hun republiek bestierden. Rome was op expansie gericht. Burgers kregen zeggenschap opdat ze gemotiveerd participeerden in de Romeinse legioenen, dan wel een bijdrage leverden aan de materiële ondersteuning en uitrusting ervan. De Derde Weg is een concurrentiestrategie gericht op de *global market*. Burgers zijn *stakeholders*, die recht hebben op zeggenschap en voorzieningen op voorwaarde dat ze zich (laten) toerusten om te overleven en te concurreren op de wereldmarkt.

Critici links van de Derde Weg vragen zich terecht af wat er gebeurd met de burgers die zich (door sociaal-economische achterstanden) niet laten toerusten voor de concurrentiestrijd, of de

burgers die dat niet mogen omdat ze als vluchteling of illegaal worden uitgesloten. Ook wijzen ze op het gevaar van milieuvernieming, als gevolg van expansieve groeipolitiek. Derde Weg-goeroe Anthony Giddens onderkent deze kritiek, maar kan er in zijn nieuwe boek niet veel meer tegen inbrengen, dan de slogan dat je sterk moet zijn om sociaal te kunnen zijn.

De Derde Weg claimt voorbij links en rechts te gaan, maar is in de praktijk vooral een rationalisatie van het compromis tussen links en rechts. Toch zijn er velen die vallen voor de verleiding van het idee van een Derde Weg en de Messiaanse stijl waarmee het aan de man wordt gebracht. Tony Blair straalt een enorme *virtú* uit. Hij – bijgestaan door een leger professionals – paart retorisch talent aan de belofte dat iedereen straks zal profiteren van de verborgen schat. Als electorale strategie heeft het goed gewerkt. Het heeft hem veel macht bezorgd. Met behulp van geavanceerde opinie- en imago-onderzoekstechnieken wist Bill Clinton, die andere belangrijke leider van de Derde Weg, een dergelijke macht zelfs langere tijd te behouden. Maar weet wel dat het tijdelijk zal zijn. Wie weet slaagt dit jaar een George W. Bush erin om, net als zijn vader, met de kreet *Compassionate Conservative president* in de VS te worden. Ook Paars zal geen eeuwig leven hebben.

Ik wil maar zeggen. Er is echt niet zo veel nieuws onder de zon. De problemen van politiek leiders zijn van alle tijden, ongeacht de omvang van staat of achterban. Wie echter niet zo sterk is als de leeuwen van de Derde Weg moet slim zijn. Slim als een vos. Hier ligt de uitdaging voor GroenLinks en haar zusterpartijen. De Derde Weg onttrekt de politieke strijd over het compromis aan het oog van de burger. De mythe van het beste idee en de sterke leider verdragen zich immers slecht met de banale uitkomst van een politiek gevecht. Dit moet worden bloot gelegd. Met Machiavelli in de hand dient er – met de nodige *virtú* – gestreden te worden tegen de funeste gevolgen van het zoeken naar de verborgen schat en het uitsluitend bewandelen van de 'gulden middenweg'.

Tom van der Lee is coördinator van de GroenLinks Tweede Kamerfractie, en redacteur van de *Helling*

Literatuur

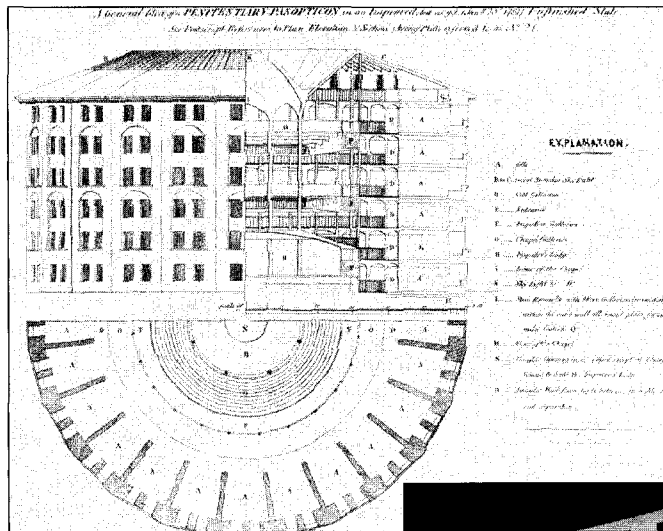
- Niccolò Machiavelli: *Discorsi*; Ambo, Amsterdam, 1997
- Niccolò Machiavelli: *De Heerser*; Atheneum-Polak & Van Gennep, Amsterdam, 1979
- Willem Witteveen, *De denkbeeldige staat, voorstellingen van democratische vernieuwing*; Amsterdam University Press, Amsterdam, 2000
- Isaiah Berlin: *The Originality of Machiavelli*; in: *Against the current*, H. Hardy, Pimlico, Londen, 1979
- Quentin Skinner: *Machiavelli*; Oxford University Press, Oxford, 1981
- Ido de Haan: *Zelfbestuur en staatsbeheer, het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de 20ste eeuw*; Amsterdam University Press, Amsterdam, 1993
- Bram Peper: *Op zoek naar samenhang en richting; Socialisme & Democratie 1999/9*; een ingekorte versie verscheen in de *Helling*, 1999 nr. 3
- Luuk van Middelaar: *Politicide, de moord op de politiek in de Franse filosofie*; Van Gennep, Amsterdam, 1999

Koepelgevangenis 'Het Studiehuis'

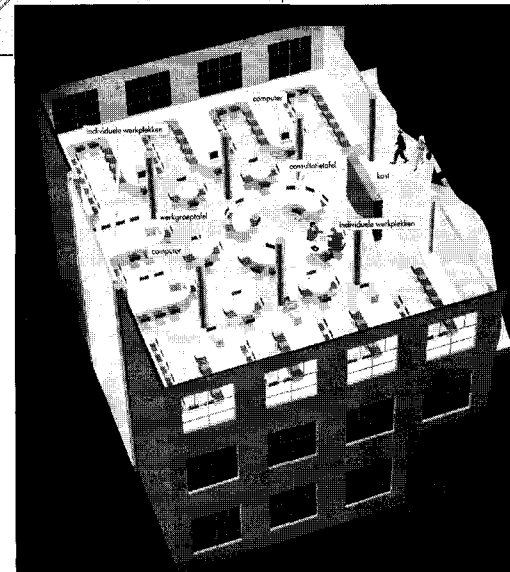
Niet zo lang geleden sprak ik een architect die zich heeft toegelegd op scholenbouw. De niet aflatende stroom onderwijsvormingen leidt voor hem tot een niet aflatende stroom werk. Ik herinnerde me een krantenartikel van een aantal jaren geleden, waarin in juichende termen een nieuw opgeleverde vleugel van een scholengemeenschap in Nieuwegein werd besproken. Er was een tekening bij van het zogenaamde Studiehuis: de plaats waar leerlingen een aantal uren per dag zelf kunnen beslissen aan welk vak ze werken en, indien nodig, de hulp van een van de aanwezige docenten kunnen inroepen. De tekening liet een grote ruimte zien, met rondom bij de ramen de tafels voor de leerlingen en in het midden plek voor de docenten, zodat gemakkelijk toezicht op de leerlingen kon worden gehouden.

Toen ik dat plaatje zag, schoot me een vergelijking door het hoofd: met Jeremy Bentham's *Panopticum*. Het werd populair als de zogenaamde koepelgevangenis die we in Nederland bijvoorbeeld in Haarlem kunnen bewonderen. Maar het Panopticum hield meer in. De gedachte was dat gevangenen niet in de 18de-eeuwse 'houses of terror' moesten worden opgesloten waar hun gedrag volkomen oncontroleerbaar was, maar op zodanige wijze dat zij onderworpen zouden zijn aan een strikt regime dat borg zou staan voor hun morele heropvoeding. Daartoe ontwierp Bentham een rond gebouw waarin de gevangenen in cellen zouden worden opgesloten met daglicht van buiten en met getraliede deuren, zodat zij permanent zichtbaar zouden zijn. In het midden van het gebouw zou een centrale wachterstoren moeten staan, waardoor de gevangenen zich ieder moment van de dag bespied zouden weten. Minutieus legde Bentham verder het dagritme van de gevangenen vast: wat ze moesten eten, wanneer ze gelucht zouden worden, wat ze mochten lezen enzovoort, dit alles met het doel: door humaner te straffen, beter te straffen. Bentham bedacht dit regime niet alleen voor het gevangeniswezen, maar wilde het ook toepassen op ziekenhuizen, werkhuisen en op – inderdaad – scholen. 'Call them soldiers, call them monks, call them machines: so they were

Panopticum van Bentham

but happy ones, I should not care', was Bentham's credo. Beheersing was het doel. William Cooke-Taylor, een Ierse journalist, sloeg de spijker op de kop toen hij enthousiast beschreef hoe dit systeem uitpakte in het snel industrialiserende Manchester: 'So strange a combination of perfect despotism with perfect freedom never before existed, and to have produced such a state is one of the noblest triumphs of morality and intelligence'. Aan deze triomf van menselijke moraal en vernuft moest ik denken toen ik de tekeningen van die bewuste school zag. Toen ik dit aan de scholen-architect voorlegde, reageerde hij enthousiast. Dat was precies de manier van denken die hij bij veel schoolleidingen aantrof. Want is het niet zo, ging hij voort, dat scholen door de huidige golf van hervormingen met twee volstrekt niet te rijmen opgaven worden opgezadeld. Aan de ene kant wordt van leraren verwacht dat zij zich op afstand van leerlingen begeven en zich opstellen als 'begeleiders' in een 'proces' van 'leren leren'. Aan de andere kant creëert deze grotere afstand, samen met de tendens tot schaalvergroting, een anonieme sfeer waarin de leerling oncontroleerbaar wordt. Het Panopticum is hiervoor de perfecte panacee. De ideale school is die waarbij de docent in een glazen ruimte in het midden van het gebouw voortdurend in staat is de leerlingen te observeren. De consequentie van dit systeem is natuurlijk alles behalve in vrijheid leren. Het taalgebruik van het hedendaagse

Nieuwbouw Studiehuis Nieuwegein (bron: NRC-Handelsblad)

onderwijs geeft het al aan: leerlingvolgsysteem, studeerbaarheid, studierendement, onderwijs als product, rapportcijfers voor scholen in termen van slagingspercentages – de consequentie van het systeem is een uiterste vorm van Taylorisme. In zo'n systeem is geen sprake van individuele leerwegen, maar van standaardisering van het onderwijs. Het Studiehuis wordt verkocht als een poging tot opvoeding in mondigheid. Maar wie kijkt naar de modelschool in Nieuwegein ziet dat het verkeert in zijn tegendeel; het Studiehuis past in de tendens om leerlingen effectiever te controleren. Dat was wat Bentham met het Panopticum voor ogen stond: 'to introduce tyranny into the abodes of innocence and youth'.

Harro Maas

Het **GEZIN** en het **SPROOKJE**

Het gezin staat in de belangstelling. Niet alleen in confessionele maar ook in sociaal-liberale kringen van Blair, Kok en Clinton. Drie recente Amerikaanse films schieten het familiekiekje aan gruzelementen.

American Beauty

Paul van de Graaf

Het harmonieuze gezinsleven is een hardnekkig ideaal. Wat ons zo aantrekt in het concept van man, vrouw, zoon en dochter onder één dak, is niet helemaal duidelijk. Eeuwen huwelijksleed hebben aangetoond dat het gezin eerder een noodzakelijke constructie is dan een gezellig samenzijn. Als de omstandigheden het toelaten, ontvluchten kinderen liefst zo jong mogelijk het ouderlijk huis. Wat ons zo aantrekt in het gezin, is het ideaalbeeld dat we er zelf van maken. Het is de droom die vooral in onze fantasie bestaat. Niet minder dan een geloof, een heilig huisje, dat de basis is van onze op christelijke beginselen rustende beschaving.

In het Derde Weg-denken van Tony Blair, volgens wie alles momenteel nieuwer dan nieuw is, vormt het gezin een onmisbaar

fundament van de maatschappij. Om dat kracht bij te zetten liet hij zijn vrouw met haar bolle buik trots voor de camera paraderen. Het vruchtbare huisgezin is de beste promotie voor Downing Street 10, weet Blair, zoals het rampzalige huwelijk van Charles en Diana bijna het einde van de Britse monarchie betekende. In de VS hoef je je niet eens kandidaat te stellen voor het presidentschap als je niet kunt aantonen dat je stevige gezinsbanden kunt meenemen naar het Witte Huis. Bill Clinton slaagde op overtuigende wijze voor zijn staatsexamen familiekunde, niet in het minst omdat zijn vrouw Hillary en hun dochter Chelsea niet uit beeld te branden waren tijdens de verkiezingscampagnes. Het was dan ook ontluisterend te moeten vaststellen dat Clinton voor de bevrediging

van zijn seksuele behoeftes de voorkeur geeft aan het met een sigaar kietelen van meisjes in de leeftijdsklasse van zijn dochter. Hier wrong iets. Even zag men de hoogste politieke baas van het land zoals hij werkelijk was. Clinton overleefde het volksgericht; kennelijk waren er te weinig zonder zonden om een dodelijke hoeveelheid stenen te werpen.

Het sprookje van de president als gezinsman is de laatste jaren onder vuur genomen door de in Hollywood residerende industrie die aan de lopende band sprookjes fabriceert: de film. In diverse grote producties speelde de president van de VS een hoofdrol. In *Independence Day* en *Air Force One* is de president een dappere patriot die over zijn land waakt zoals een goed huisvader over zijn gezin. In het bizarre *Mars*

Afgaand op American

Attacks komt een ander beeld van de president naar voren: dat van de malverserende opportunist die voortdurend zijn eigen primaire behoeftes tracht te bevredigen. De milde komedie *The American President* neemt het idee op de hak dat de president er geen liefdesleven op na zou mogen houden, tenzij binnen een gezinssituatie. De door Michael Douglas vertolkte democratische president is weduwnaar, dus voor hem zijn er geen amoureuze avonturen weggelegd. Hij wordt echter verliefd, overwint alle weerstanden en sluit zijn nieuwe vlam, met zijn dochtertje uit zijn eerste huwelijk, in de armen. De ideale situatie in het Witte Huis is per slot van rekening een president omringd door een gezinnetje.

ROOS

Na de stroom films over de president, zijn gezin en het vaderland, is er nu een kleine hausse aan films waarin de Amerikaanse doorsneefamilie op de ontleedtafel wordt gelegd. Met opvallend veel bijval, van kritiek en publiek. *American Beauty*, *Happiness* en *Magnolia* moeten een gevoelige snaar raken, en niet alleen in de VS. Ook in Nederland waren deze titels niet weg te branden van de bioscooppladder.

De overeenkomsten tussen de drie films zijn frappant. De moraal is telkens dezelfde: de moderne mens gelooft zo graag in sprookjes dat hij de harde realiteit tot zijn eigen misfortuin uit het oog verliest. Dat sprookje luidt ongeveer zo: er waren eens een man en een vrouw met kroost en die leefden gelukkig en tevreden in hun aangeharkte buitenwijk. Dat sprookje wordt doorgeprikt. Ondanks het streven te acteren in zo'n sprookjeshuis, opgetrokken uit gepolijste stenen, maken de personages hun rol geen moment waar. Het gezin is een gevangenis, waaruit je maar beter kan ontsnappen, al kom je er nooit van los.

Aan de oppervlakte ziet het rijke familieleven er prachtig uit. Maar alles is anders dan het lijkt. Achter de schone schijn gaat een perverse wereld schuil, bevolkt door eenzame zielen die niet in staat zijn tot diep menselijk contact.

American Beauty is een dure roossoort en het embleem van Washington DC. De legendarische popgroep *The Grateful Dead* maakte in 1971 een klassiek album met deze titel. In de VS was *The Grateful Dead* een vertegenwoordiger van de tegencultuur, spottend met de vastgeroeste waarden van het Amerika dat de deur openzette voor oorlog, rassenhaat en corruptie. De *Dead-heads* gingen daar dwars tegenin en predikten vrede, tolerantie, vrije liefde en vrije drugs. Hopeloos naïef natuurlijk. Idealen die na de adolescentie niet lang houdbaar blijven. De aanpassing aan de

Beauty, Happiness en Magnolia is het slecht gesteld met de Amerikaanse familie-verhoudingen. Maar ook dat is illusie.

maatschappij was gewoon een kwestie van tijd, van volwassenwording. En inderdaad, voor velen viel het verzet tegen de heersende mores samen met de woelige adolescentie-jaren, waarna men haastig een fatsoenlijke baan zocht en een gelukkig gezinnetje ging stichten.

In de film *American Beauty*, van de Engelse regisseur Sam Mendes, krijgen we te zien dat het geloof in die volwassen waarden even naïef en even hopeloos is, als het geloof in de hippie-hallucinaties. Op een dag ontwaakt de hoofdpersoon (Oscar-winnaar Kevin Spacey) uit zijn boze droom en realiseert zich dat hij zijn idealen vergooit. Zijn leven is één grote leugen. Het vasthouden aan die leugen is een manier van overleven; te vergelijken met het oppompen van een lekke autoband. Al in de eerste fragmenten van de film wordt het publiek geconfronteerd met die leugen. Zie me eens liggen, zegt de hoofdpersoon vanuit de hemel. Keurig in bed naast m'n vrouw, exact een jaar voor mijn dood. Maar ik was al dood, al had ik dat zelf niet door. Voor de buitenwereld had ik alles. Een mooie vrouw, een lieve dochter, een interessante baan, een duur huis in een nette buurt. Maar het stelde niets voor. Waarna hij zonder genade zichzelf laat zien zoals hij eigenlijk is: masturberend onder de douche, op een doordeweekse ochtend. Een ontmoeting met een hasjverkopende buurjongen en een majorettemeisje uit de klas van zijn dochter, doen hem de schellen van de ogen vallen. Van de jongen leert hij dat je gewoon moet doen waar je zin in hebt, van het meisje raakt hij in vuur en vlam. Hij besluit alleen nog genoeg te nemen met de waarheid, neemt geen blad meer voor de mond, zegt zijn baan op en tart zijn vrouw. Hij sport zich fit, gaat hasjroken, neemt een tienerbaantje bij een hamburgerketen en draait de popmuziek uit zijn jeugd weer af. Maar de leugen blijkt krachtiger dan de waarheid. Een reeks banale misverstanden wordt hem uiteindelijk fataal. Want de wereld heeft maling aan de waarheid.

Happiness en *Magnolia*, van respectievelijk

Todd Solondz en Paul Thomas Anderson, zijn kundige vlechtwerkjes van verschillende verhaallijnen, die alle ongeveer dezelfde lading hebben: de samenleving waarin we geloven, is niet de samenleving waarin we leven. De familie die we ons wensen is een illusie. Vrijwel alle personages zijn gefrustreerd door de niet ingeloste verwachtingen van hun familierelaties. De enkeling die wel geramd lijkt te zitten, blijkt er nog het meest deplorabel aan toe te zijn.

Het hoofd van het welgestelde modelgezin in *Happiness*, heeft op het eerste gezicht alles prima voor elkaar. Langzaam maar zeker wordt duidelijk dat hij een gevaarlijke belangstelling heeft voor jonge jongetjes, in het bijzonder het logerende schoolvriend-

je van zijn zoon, dat hij slaapmiddelen voert en de volgende dag bloed in de onderbroek aantreft. Een verkrachting met dodelijke afloop verder, loopt de modelvader tegen de lamp. Hij is het ziekste personage uit *Happiness*, maar de anderen zijn ook niet goed snik. Een saaie kantoorklerk belt anoniem vrouwen op en rukt zich, vieze woorden prevelend, af. Een succesvol schrijfster is eenzaam en wanhopig en vindt het fijn om te worden vernederd. Een gezellige dikke buurvrouw vermoordt een man omdat hij avances maakte, en bewaart het in stukken gesneden lijk in de koelkast. De jaarloerse zus van de vrouw uit dat modelgezin geeft taalles aan immigranten, krijgt een relatie met een Russische pupil en komt erachter dat deze een dief en een bedrieger is en zijn vrouw mishandelt. Een merk-

waardig staaltje xenofobie, in deze voor het overige zo politiek-correcte film.

Magnolia ramt er minder correct in. 'Respect the cock', houdt Tom Cruise, als een soort masculien-chauvinistische Ratelband, zijn cursusgangers voor. De aap komt al spoedig uit de mouw. Cruise is getraumatiseerd door de gecompliceerde relatie die zijn ouders hadden. Het familie-leed in Magnolia kent geen grenzen. Van de enige enigszins evenwichtige figuur, een stoere politiemannet met een klein hartje, komen we over de familieachtergrond niets

te weten. Het hart van Magnolia wordt gevormd door de 33 jaar oude televisiequiz met de veelzeggende titel 'What Do Kids Know?'. Kleine wijsneuzen nemen het daarin op tegen volwassenen. Een labiele homo werd vroeger door zijn vader gedwongen in deze quiz te presteren, en heeft daar een tik aan overgehouden. En nu zit er een broekplassende jongen in de quiz die hard op weg is zo'n zelfde tik op te lopen. Ondertussen komen we erachter dat de oude quizmaster, die ongeneeslijk ziek is, vroeger zijn dochter seksueel misbruikte. De verhalen komen tot een apocalyptische surrealistische climax, als het kikkers gaat regenen. Afgaand op American Beauty, Happiness en Magnolia is het onthutsend gesteld met de Amerikaanse familieverbanden. Maar ook dat is illusie. Laten we niet vergeten dat het om fictie gaat, om een absurde uitvergroting van de werkelijkheid. Het geloof in de werkelijkheid is dwaas, maar het geloof in het tegenovergestelde is even dwaas. Hoe je het ook bekijkt, de 'familiefilm' is niet meer wat het geweest is.

Paul van de Graaf is redacteur van Skrien en free-lance journalist.

Net nu ik achter de tekstverwerker zit, zie ik in koeienletters op de Britse teletekst: 'PM MOVED BY GORGEOUS LEO'. Tony Blair en zijn Cherie hebben hun vierde kind, een zoon. Wereldnieuws, zoveel is wel duidelijk. Daar kan ook een columnist van een onnieuwsig kwartaalblad niet om heen. Sinds de openbaring van de zwangerschap is het niet stil geweest rond Tony's vaderschap. De Blairtjes hebben hun babyshow tot het uiterste doorgevoerd. Twee weken voor de weeën – kennen ze al een zwangerschapsverlof aan de overkant? – trad mevrouw nog op in haar hoedanigheid als topadvocate. De vakbond had de regering van manlief voor het gerecht gesleept en haar ingehuurd als pleitbezorgster. Het onderwerp was meer dan toepasselijk: moet het ouderschapsverlof ook voor mannen mogelijk zijn? Het eigen probleem opgeblazen tot het breedbeeld van de natie. Die twee zijn excellente partners in *pr-crime*; onze Bram en Neelie zijn op slag niet meer dan slechtwillende amateurs. Bij dit publicitaire uitpersen van de ongeboren vrucht, zou je achter het vaderschap van Blair bijna een strategisch plan vermoeden. Maar deze welp schijnt toch echt een ongeplande worp te zijn. Blair is zo *every inch* een Britse puritein dat je inderdaad de in de rest van de beschaafde wereld reeds lang uitgestorven methode van het periodieke geknoei met thermometers niet uit kunt sluiten.

De *pr*-fixatie van Blair blijkt paradoxaal genoeg misschien nog wel het meest uit het feit dat hij zijn kinderen nadrukkelijk uit de media houdt en we voorlopig één foto van de nieuwe wurm te zien krijgen. Met deze beschermende houding positioneert Blair zich heel behendig als de ideale vader. Er *en passant* wel voor zorgend dat er allerlei informatie over zijn kroost op geschikte momenten naar buiten komt. De kreet 'het persoonlijke is politiek' was ooit een breekijzer om beleidsruimte te openen voor genegeerde *issues* uit vooral het persoonlijke leven van vrouwen. Blair heeft echter van het woordje 'is' letterlijk een = gemaakt. Zijn politiek en zijn persoon zijn in elkaar versmolten als een zaad- in een eikel. Bij Blair is het

medium inderdaad de boodschap geworden. Zijn vage idee van de Derde Weg – het ultieme behagen van de middenklasse – is ontdaan van de ondraaglijke last van de ideologie zodat het alle ruimte biedt voor personalisme met een moralistische inslag. Een opperwezen van het vaderland. Erg aardig is dan ook de anekdote over een zevenjarige die antwoordde op de vraag hoe Blair er uitziet: 'Hij heeft grijs lang haar, golvend met een grijze baard, loopt rond in een grijs jurkachtig ding en verricht wonderen'.

Zo is Blair de ideale verschijning voor de moderne ontheemde kiezer. Deze kiest immers geen voorman meer van een beweging, maar hij kiest voor een vertrouwensband met een persoon waar per ongeluk ook nog een politieke partij en programma bij horen. Een vertrouwensband die vooral bepaald wordt door de meest triviale zaken, want dat zijn tegelijk de meest herkenbare. De kiezer zoekt een betrouwbare collega, een prettige buurman of een ideale schoonzoon maar in ieder geval geen herkenbare politicus.

Blair is hiervan het schoolvoorbeeld. Om zo gewoon en aanraakbaar te zijn, is het nodig om voortdurend ongedwongen in beeld te zijn. Daarom is Blair de man die zowel zijn partij, zijn kabinet als zijn land aan de leiband van zijn *pr*-machine laat lopen. En maakt hij van opvallendheid de meest opvallende eigenschap van de moderne politicus. Opvallend in de betekenis van voortdurend alom aanwezig zijn en niet zozeer bijzonder. Want hij doet zijn uiterste best om de deugd zelve te zijn. Dat is ook wat Blair langzamerhand onuitstaanbaar begint te maken: hij is niet alleen het beste maar ook het braafste jongetje van de klas. Al het lijkt er op dat zelfs de Engelsen dat *boring* beginnen te vinden, gezien het enthousiasme waarmee de Londenaren *Labour-outcast* Ken Livingstone de ambtsketen hebben omgehangen. Maar ja, zijn Londenaren eigenlijk wel Engelsen? En zou de schoonmoeder van de conservatieven-leider Hague haar schoonzoon William wel een geschikte *prime minister* vinden?

Hans Schoen

Politieke islam

Er wonen ongeveer
700.000 moslims in

Nederland. Ook als ze niet allemaal volgens hun geloof stemmen, zouden ze een flinke politiek macht kunnen vertegenwoordigen. Toch is er nog geen islam aan het politieke palet toegevoegd. Hoe staat het met de politieke islam in Nederland?

in NEDERLAND

Kadir Canatan

De verschillen tussen de diverse moslim-groeperingen in Nederland zijn aanzienlijk. Dit artikel gaat vooral over de politieke oriëntatie van de grootste groep, de Turkse moslims.

Met uitzondering van de radicale splintergroepen vinden we bijna alle islamitische stromingen die in Turkije bestaan terug in Nederland. Dit betekent niet dat de Turkse islam in Nederland een precieze kopie is van de islam in Turkije. De verschillen zijn uitingen van een veranderingsproces en geven de specifiek Nederlandse situatie weer. In dit verband kunnen wij dan ook spreken van een 'Nederlandse islam'.

Het belangrijkste verschil tussen de Turkse en Nederlandse situaties betreft de verhouding tussen de zogenaamde 'officiële islam' en de 'civiele islam'. In tegenstelling tot wat wordt gedacht in Europa is er geen scheiding tussen kerk en staat in Turkije. Het vertegenwoordigende lichaam van de 'officiële islam', het Presidium voor Godsdienstzaken, oftewel de *Diyanet*, is een onderdeel van het Turkse staatsapparaat. In de Grondwet zijn de taken van de *Diyanet* vastgelegd en deze beperken zich niet tot het louter aanbieden van religieuze diensten. De *Diyanet* heeft ook de opdracht de solidariteit en de onderlinge saamhorigheid onder Turken te vergroten. Door deze staatsinrichting functioneren de naast de *Diyanet* bestaande islamitische bewegingen en groepen, zoals *Naksibendiya*, *Süleymancilik*, *Nurculuk*, min of meer onwettelijk en dus ondergronds. Ook de Alevieten, een belangrijke niet-soennitische minderheid, zijn veroordeeld tot een officieus bestaan. Al deze groepen manifesteren zich ook politiek binnen de verschillende partijen.

Omdat in Nederland de overheid zich min of meer neutraal opstelt tegenover alle religieuze groeperingen en zich niet bemoeit met de interne zaken van de religieuze gemeenschappen, is in Nederland de machtspositie van de officiële islam flink aangetast. De stromingen die niet behoren tot de *Diyanet* hebben de ruimte gekregen zich vrijelijk te ontplooiën. Met name groepen als *Milli Görüs*, *Süleymanci's* en *Nurcu's* zijn formeel georganiseerd in de vorm van verenigingen en stichtingen. Ze hebben ook vaak eigen moskeeën.

Een ander belangrijk verschil tussen de Nederlandse en de Turkse situatie is dat islamitische stromingen in Nederland over het algemeen geen politieke pretenties hebben. Ze proberen wel te deelnemen aan besluitvorming via inspraakorganen, maar ze zijn niet actief bezig met de gevestigde politieke partijen en met verkiezingen, laten staan met het oprichten van een eigen partij. De meest daarvoor in aanmerking komende organisatie is de *Milli Görüs*, die in de Nederlandse samenleving wel zeer actief is maar nauwelijks politiek.

De *Milli Görüs* is in Turkije een religieus-politieke beweging die aan de wieg heeft gestaan van de door *Necmettin Erbakan* opgerichte politieke partij die tegenwoordig de *Partij van de Deugd* (*Fazilet Partisi*) heet. Deze begin jaren zeventig opgerichte partij heeft zich ontwikkeld van een kleine conservatief-islamitische partij tot een belangrijke liberaal-islamitische macht in de Turkse politiek. De partij heeft in de loop der tijd de pluralistische democratie niet alleen geïnternaliseerd, maar zich daar zelfs een voorvechter van getoond en biedt daarmee democratisch tegenwicht aan de heersende autoritaire krachten.

Vooraanstaande leden van de partij stellen zich op als islamitische liberalen en benadrukken eigentijdse waarden als mensenrechten en economisch en politiek liberalisme. Volwaardig lidmaatschap van de EU zien zij als noodzakelijke voorwaarde om de standaard van de Turkse politiek en de samenleving naar een hoger plan te tillen. Dat is een belangrijke verschuiving, aangezien de voorloper van deze partij nog sterk gekant was tegen het EU-lidmaatschap. De *Milli Görüs* en de *Partij van de Deugd* zijn als manifestatie van de politieke islam in Turkije noch gewelddadig noch theocratisch. Het is een eigenzinnige stroming die opkomt voor de sociaal-economisch zwakkeren.

GROENLINKS

Nederland heeft, net zoals bijvoorbeeld Duitsland, een zelfstandige *Milli Görüs* zusterorganisatie. Ze is vooral bekend van de ruim honderd organisaties inclusief vijftig moskeeën, door het hele land. Dat de Nederlandse *Milli Görüs* nauwelijks politiek actief is, is toe te schrijven aan meerdere factoren die mede verklaren waarom er geen islamitische CDA is in Nederland. Ten eerste is er sprake van een zekere politieke desoriëntatie. De Turkse groeperingen zijn hun positie in de politieke arena kwijtgeraakt als gevolg van de migratie. Ze weten niet hoe ze moeten omgaan met de hier gevestigde politiek. De *Milli Görüs* in Nederland heeft zich jarenlang bezig gehouden met op Turkije georiënteerde politieke activiteiten. Inmiddels neemt de interesse hierin af. Dat heeft onder andere te maken met de veranderde oriëntatie van de Turkse jongeren in Nederland. Ten tweede speelt het gebrek aan kader-

Milli Görüş-bijeenkomst in de Amsterdam Arena, juni 1998, foto: Serge Ligtenberg

leden een rol. De eerste generatie ouderen hebben nog steeds een gewichtige positie binnen de gemeenschap. Ze benadrukken het belang van overdracht van de eigen waarden en normen aan de jongeren via zelforganisaties. Ze zijn tamelijk intern

gericht en interesseren zich vooral in de politiek van Turkije. De leden van de tweede generatie zijn vanaf midden jaren tachtig meer en meer in de besturen van de islamitische organisaties vertegenwoordigd, maar deze 'jongeren', tussen de 25 en 40

jaar, zijn nog steeds overwegend in Turkije geboren en getogen, en op een latere leeftijd naar Nederland gekomen in het kader van gezinshereniging. Ze hebben een dubbele oriëntatie, op zowel Turkije als Nederland. De jongeren bepalen inmiddels het externe gezicht van de Milli Görüş, waarbij ze sterk op participatie en integratie van de jongeren hameren. Er zijn te weinig capabele mensen die in de Nederlandse politiek actief kunnen worden.

Ten derde is de verdeeldheid onder de moslims zo groot dat een politieke partij geen levensvatbaarheid zou hebben. De verdeeldheid wordt veroorzaakt door de etnische en religieus-politieke verschillen en blijkt onder meer uit het feit dat de moslims de afgelopen periode niet in staat waren een landelijke, vertegenwoordigende islamitische raad in te stellen die als gesprekspartner van de overheid kan optreden.

Ten slotte moet de vestigingsfase van de Turkse migranten niet uit het oog worden verloren. De moslims zijn nog steeds bezig met het opbouwen en vorm geven van hun basisinstuties, zoals moskeeën en scholen, om in hun culturele en religieuze behoeften te voorzien. De beschikbare deskundigheid en middelen zijn geconcentreerd op die terreinen.

Om al die redenen lijkt me een politieke islamitische partij een onhaalbare doel voor de Turkse moslims. In zo'n situatie is de beste oplossing dat ze actief en passief participeren in de gevestigde partijen. Dat is ook de standpunt van de vooraanstaande figuren binnen de Turkse gemeenschap. De Turkse moslims zijn vooral geïnteresseerd in CDA, PvdA en GroenLinks. De voorkeur voor het CDA is ingegeven door de religieuze achtergrond van deze partij. De Turkse moslims verwachten dat hun religieuze identiteit en de eisen die daar aan verbonden zijn – denk aan islamitische scholen – beter begrepen worden door een religieuze partij. Een andere reden is dat de meerderheid van de gelovige Turken gewend is op een rechtse partij te stemmen, omdat links in Turkije negatief staat tegenover de islam.

De aanwezigheid van een Turkse kandidaat op een partijlijst is ook een belangrijke verklaring voor het stemgedrag van Turken. Uit mijn onderzoek naar politieke participatie in Rotterdam onder 160 Turkse en Marokkaanse migranten (1999) blijkt dat een 'eigen kandidaat' een belangrijke reden is om op een partij te stemmen. De voorkeur voor een eigen kandidaat is bij Marokkanen overigens twee keer groter dan bij Turken. De laatsten kijken niet alleen naar de etnische achtergrond van de kandidaat, maar ook naar visie en per-

Het ondersteunen van

vijandbeelden over een 'islamitisch gevaar' vervult allerlei functies, ook in Nederland.

soonlijkheid van de eigen kandidaten.

Uit mijn Rotterdamse onderzoek blijkt dat de interesse van Turken en Marokkanen voor een islamitische partij op dit moment gering is, hoewel bij Marokkanen groter dan bij Turken. Ook in de toekomst lijkt mij een islamitische partij onwaarschijnlijk vanwege de secularisatietendenzen onder de jongeren. Uit recent onderzoek van de Universiteit Utrecht blijkt dat de meeste Turkse en Marokkaanse jongeren religie als een persoonlijke zaak tussen God en mens zien. Geconcludeerd wordt dat zowel Turken als Marokkanen met het oog op politieke belangenbehartiging merendeels pragmatisch interculturele en Nederlandse politieke organisaties verkiezen boven religieuze of etnische organisatievormen.

NIEUWE IMAM

Ongetwijfeld vinden deze veranderingen hun weerslag in de activiteiten en opvattingen van de islamitische organisaties in Nederland. Het is niet toevallig dat de Milli Görüs in haar recentelijk gepresenteerde beleidsplan 2000-2003 vooral activiteiten noemt die juist gericht zijn op participatie. Tijdens de presentatie gaf voorzitter Karacaer aan dat Milli Görüs een 'sociaal-religieuze beweging is, die zich richt op de integratie en emancipatie van (voornamelijk Turkse) moslims in de Nederlandse samenleving'. Emancipatie wordt opgevat als een proces om je eigen positie in de samenleving op te eisen, je positie te bepalen ten opzichte van je eigen achtergrond en van de rest van de samenleving. Onderdeel van het emancipatieproces is de erkenning van de culturele eigenheid en respect voor minderheden binnen en buiten de eigen kring. Dus Milli Görüs staat kritisch tegenover zowel de traditionele opvattingen van de eerste generatie migranten als tegenover de heersende cultuur in Nederland. Hij wijst assimilatie af evenals het vasthouden aan een versteende cultuur uit het land van herkomst.

Een voorbeeld van deze visie vinden we terug in de activiteiten met betrekking tot vrouwen. Islamitische Turkse vrouwen worden vaak op de eerste plaats gezien als dochter van, vrouw van en moeder van. Milli Görüs ziet vrouwen allereerst als zelfstandig individu en dan pas als de persoon die invulling geeft aan de rollen die zij vervult. Vrouwenwerk wordt de eerste prioriteit voor de komende jaren. In dit kader wordt een breed scala aan activiteiten ontplooid, zoals lessen in de Nederlandse taal en kennis van de Nederlandse samenleving, om de zelfstandige positie van vrouwen te versterken.

Een andere voorbeeld is het initiatief voor

een imamopleiding in Nederland. Door middel van zo'n opleiding hoopt Milli Görüs een 'nieuwe' imam te creëren die gevoel heeft voor de Nederlandse context en voor moderne vraagstukken die een nieuwe interpretatie van de religie noodzakelijk maken. De nieuwe imam is een middel om een 'Nederlandse islam' tot stand te brengen.

De Nederlandse Milli Görüs wijkt daarmee af van de Turkse. Een beweging die in Turkije duidelijk een politiek doel heeft, is hier veranderd in een zelforganisatie van Turkse moslimmigranten die deel uit wil maken van het maatschappelijke middenveld (*civil society*). Doel is hier eerder een acceptatie en emancipatie dan een politieke machtsstrijd.

BEELDVORMING

Ondanks deze grondige veranderingen wordt de mythe van een politiek fundamentalistische islam in Nederland (en elders in West-Europa) kunstmatig in leven gehouden. Hierbij speelt een rapport van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) een opmerkelijke rol. Niet zozeer de uitkomsten, maar het feit dat de BVD onderzoek nodig achtte liet sporen na in het publieke debat.

Het rapport, getiteld 'De politieke islam in Nederland', werd in 1998 aangeboden aan de Tweede Kamer. Doel van de rapportage was een betrouwbaar beeld te geven van de betekenis en omvang van de radicale islam in Nederland, en een overzicht van de politieke islamitische organisaties in Nederland. Een van de geruststellende conclusies uit het rapport luidt dat slechts een klein aantal moslims in Nederland radicale opvattingen huldigt en mogelijk bereid is de idealen met betrekking tot een islamitische staat of wereldorde met (steun aan) geweld dichterbij te brengen. In 'De politieke islam' wordt bijzondere aandacht besteed aan de Milli Görüs-beweging. Het rapport noemt geen enkel concreet geval waaruit blijkt dat van deze organisatie een dreiging uitgaat aangaande zaken als aantasting van grondrechten, georganiseerde criminaliteit, terrorisme en ander politiek geweld. De BVD verwachtte

op korte termijn ook geen radicalisering van de Milli Görüs. Binnen de organisatie bestaat aanmerkelijke weerstand tegen radicalisering en slechts een kleine groep leden is sterk gekant tegen integratie, aldus de BVD. Niettemin was de link gelegd en is bij velen een beeld blijven hangen dat het gaat om een radicale, zelfs gewelddadige organisatie, die niet alleen steun geeft aan de totstandkoming van een islamitische staat in Turkije, maar ook het integratieproces van de Turkse moslims in Nederland dwarsboomt.

Het effect van de negatieve beeldvorming over de islam, en de Milli Görüs in het bijzonder, is tweeledig: enerzijds leven de meeste Turkse moslims in Nederland met een gevoel dat ze vanwege hun religieuze identiteit niet geaccepteerd zijn en isoleren zich van de Nederlandse samenleving. Anderzijds belemmert de Nederlandse samenleving en haar instellingen de participatie en integratie van de betreffende groepen uit angst voor moslims en hun organisaties.

Hoe komt het dat de islam als een bedreiging wordt ervaren in Nederland en in het algemeen in West-Europa? De historische angst voor de islam in de westerse wereld vormt zeker een belangrijke achtergrond, maar verklaart niet alles. Er is een verband waarneembaar tussen het einde van de Koude Oorlog en de belangstelling voor de opkomst van de politieke islam. In het zwart-wit denken, dat tijdens de Koude Oorlog diep is geworteld en nog lang niet is uitgeroeid, is het communisme gevaar vervangen door het islamitische gevaar. Dit ondersteunen van vijandbeelden is ook in het belang van bepaalde gevestigde krachten en instituties. Om een paar voorbeelden te noemen: media en *talking heads* 'verkopen' goed als ze berichten over nieuwe risico's en gevaren zoals fundamentalisme, terrorisme en extremisme. En vijandbeelden 'rechtvaardigen' het bestaan van instellingen als de NAVO en BVD. Vijandbeelden dienen ook om de nationale identiteit te versterken. Kortom: het 'islamitische gevaar' vervult allerlei functies, ook in Nederland. Zolang dit zo blijft, is de werkelijke stand van zaken ten aanzien van de politieke islam niet belangrijk. Integendeel, de gevaarlijke islam is een wenselijke mythe.

Kadir Canatan is cultureel antropoloog en bezig met een promotieonderzoek naar de Turks-islamitische zelforganisaties in Nederland

De staat van het

De staat regisseert het verleden ten behoeve van het staatsbelang, schreef Lolle Nauta in zijn artikel

in de vorige Helling. Volgens Ido de Haan is het verleden allang gedemocratiseerd en

juist instrument geworden van groepen in hun strijd om erkenning.

VERLEDEN

*Herdenking bij Joods monument 'Apeldoorns Bosch',
foto: Roger Dohmen / HH*

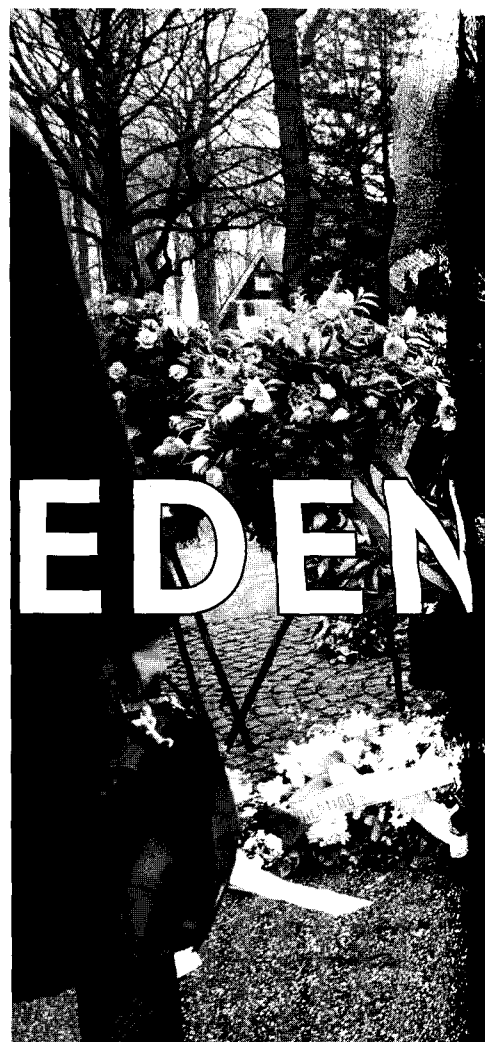
Ido de Haan

De Nederlandse overheid bemoeit zich de laatste jaren uitgebreid met de geschiedenis. Met de aandacht voor kwesties als de behandeling van joodse vervolgingsslachtoffers en de dekolonisatie van Indonesië, volgt de Nederlandse overheid een internationale trend van excuses, rechtsherstel en politieke schandalen over de omgang met het verleden. Deze historische interesse komt niet alleen voort uit belangstelling, maar ook uit politieke belangen. Wie wil er behoren tot een natie waarvan de geschiedenis gekenmerkt wordt door wreedheid en onrecht? Welk regime kan aanspraak maken op vertrouwen als het de erfgenaam is van een dictatuur? Welk gezag heeft de politicus, als hij niet in staat is verantwoordelijkheid te nemen voor een verleden dat misschien niet hemzelf, maar wel zijn functie aangerekend kan worden? Dit zijn niet alleen vragen die de staat wil beantwoorden om betrouwbaar en legitiem over te komen; het zijn ook kwesties waar burgers in allerlei gedaanten zich druk over maken.

Opvallend in de beschouwingen die de laatste tijd over deze historische wending zijn verschenen, is dat de vraag waarom het verleden juist nu zo prominent aanwezig is, vaak al gauw plaats maakt voor de stelling dat de huidige omgang met het verleden niet deugt. Hij zou leiden tot trivialisering en mythevorming, tot instrumentalisering van de geschiedenis voor lage belangen en tot moralisering van het verleden ten behoeve van het goede geweten. Maar als er niet eerst duidelijkheid ontstaat over de vraag waarom de last van het verleden nu

zo zwaar weegt, kan de vraag naar de deugzaamheid van de huidige omgang met het verleden niet worden beantwoord.

In het opstel van Lolle Nauta, 'Schaduw van de moderniteit', dat verscheen in *De Gids* en in verkorte vorm in de vorige aflevering van *de Helling* is afgedrukt, verdringt de verantwoordiging al snel de analyse. Nauta opent met het weidse vergezicht van de overgang van een traditionele naar een moderne samenleving. De sleutelervaring van de moderniteit is volgens Nauta die van de breuk met het verleden. Waar het verleden eerst als vanzelfsprekendheid werd overgedragen, moet dat nu steeds opnieuw en bewust toegeëigend worden. Nu de idealen van de Verlichtingsfilosofen, die deze ervaring onder woorden brachten, gemeengoed zijn geworden, is de noodzaak om het onrecht van het verleden onder ogen te zien onvermijdelijk geworden. Probleem is evenwel dat de staat de omgang met het verleden wil regisseren ten behoeve van het staatsbelang. Dit leidt tot mythevorming over het goede Nederland, ontkenning van de betrokkenheid bij koloniale onderdrukking, en een halfzacht debat over deze kwesties onder de culturele elite, zonder politieke gevolgen. De oplossing is een democratisering van de herinnering, en dat houdt in een doorbreking van het zwijgen van de overheid over de werkelijke slachtoffers, en een discussie over de juiste manier van gedenken. Hierin zou Nederland volgens Nauta een voorbeeld moeten nemen aan Duitsland, waar op een betere manier met het verleden wordt omgegaan.

Nauta schetst een breed panorama van de moderniteit, maar laat na antwoord te geven op de vraag waarom in die geschiedenis van eeuwen juist de laatste jaren zo'n heftig politiek debat over het verleden is ontbrand. In plaats daarvan opent hij het vuur op de herinneringspolitiek van de Nederlandse staat. Die kritiek is niet erg overtuigend, vooral omdat Nauta's uiteenzettingen over de staat scherpte missen. Om te beginnen neemt Nauta een intern tegenstrijdige positie in, doordat hij de staat wel én geen centrale rol in de representatie van het verleden wil toekennen. Zijn kritiek mist bovenal doel, doordat zijn voorstel, een democratisering van de herinnering, eerder deel van het probleem dan een oplossing is. Hij gaat voorbij aan de ingrijpende veranderingen die de staat heeft ondergaan sinds de hoogtijdagen van de moderniteit in de negentiende eeuw. Er zijn volgens mij drie ingrijpende veranderingen geweest, die het verleden voor de staat van een bron tot een probleem van legitimiteit hebben gemaakt. Ten eerste kwam er in plaats van een identificatie met specifieke nationale waarden na 1945 een universalistisch rechtsbewustzijn tot stand, dat weliswaar betrokken is op de eigen constitutie, maar waarden bevat die de grenzen van de staat overschrijden. Ten tweede werd een positieve identificatie van de staat met een heroïsch nationaal verleden vervangen door een over het al-

Het verleden is voor de staat van een bron tot een probleem van legitimiteit geworden.

er geen wetten overtreden waren, hadden de laatste eigenaren evenveel recht als de eerste. Ook het erfrecht gold voor iedereen gelijk, of men nu in bed of in een kamp was overleden. En waar niet meer viel na te gaan waar gestolen waren gebleven, verloor iedereen zijn recht, zelfs als de diefstal mede het gevolg was geweest van de onverschilligheid van staat en burgers voor het lot van medeburgers. De dominantie van het recht na 1945 heeft dus weliswaar alle legitimiteit ontnomen aan nieuwe vormen discriminatie en onderdrukking, maar tegelijk de omgang met de gevolgen van vroegere discriminatie en onderdrukking bemoeilijkt. De gevolgen van dit ongemak zijn de moeizame discussies van de afgelopen jaren met oorlogsslachtoffers die wellicht rechtmatig, maar misschien niet rechtvaardig zijn behandeld.

gemeen negatieve identificatie met de geschiedenis van onderdrukking, vervolging en machteloosheid, die men liever achter zich liet: *Nie wieder...*! En ten slotte werd de staat veel diepgaander dan tevoren gedemocratiseerd: bestuurd tot heil van het individu, in plaats van de natie of de partij, en overgeleverd aan de machtsstrijd tussen nieuwe groepen en hun organisaties. Het zijn deze drie ontwikkelingen, waar ik hieronder dieper op in ga, en niet een nog steeds doorwerkend, maar door Nauta nooit nader geconcretiseerde staatsraison, die de verhouding van de staat tot het verleden tot een probleem hebben gemaakt.

DIEFSTAL

Ten eerste is de omgang met het verleden een heikele kwestie geworden door de dominantie van het rechtenvocabulaire. Na 1945 kwam de ontwikkeling van het internationaal recht in een stroomversnelling. De processen in Neurenberg en Tokio droegen bij aan de snelle verbreiding van het idee dat ieder mens fundamentele rechten heeft. Dat lijkt op het eerste gezicht een duidelijk handvat te bieden ter beoordeling van het historische optreden van staten en individuen die in naam van een staat misdaden begaan. Het levert een geschiedenis op van opeenvolgende schendingen van mensenrechten en al of niet adequate reacties daarop. Maar bij nader inzien bemoeilijkt de domi-

nantie van het recht de omgang met het verleden. Om te beginnen ontleent het recht zijn kracht juist aan de afstand tot het verleden: mensenrechten zijn geen historische privileges, maar rechten die ongeacht afkomst, traditie, of persoonlijke geschiedenis gelden. 'De herinnering is ontroond', zo zegt de Franse filosoof Tzvetan Todorov in *Les abus de la mémoire*, 'niet ten behoeve van de vergetelheid, maar ten gunste van universele beginselen en de "algemene wil".' Wanneer onrecht uit het verleden echter uitsluitend herinnerd wordt als een schending van mensenrechten, verliest men het zicht op het gegeven dat het meeste onrecht niet tegen mensen in het algemeen werd begaan, maar altijd tegen bijzondere groepen; joden, zwarten, Javanen, et cetera. Het vocabulaire van mensenrechten maakt alle slachtoffers inwisselbaar en biedt de mogelijkheid grote zeggenschap met het verleden te tonen, zonder op de specifieke toedracht van geleden onrecht in te hoeven gaan. De ongevoeligheid van het rechtenvocabulaire voor historische kwesties leidt behalve tot gratuite eerbied voor het verleden, ook tot bruuskering van het historisch bewustzijn. Zo komt de huidige discussie over de kilheid van het naoorlogse rechtsherstel voor een belangrijk deel voort uit de discrepantie tussen juridische en historische aanspraken. Vanuit juridisch oogpunt waren alle betrokkenen gelijk. Zolang

IDENTIFICATIE

Een tweede punt is dat de meeste naoorlogse staten in West-Europa na 1945 hun verschil met de staat onder nationaal-socialistische bewind sterk benadrukten. Dat geldt niet alleen voor Oost- en West-Duitsland, maar ook voor de Franse Vierde Republiek, waar de geest van het verzet tegen Vichy altijd in rondwaarde, en voor de Nederlandse staat van de Wederopbouwjaren, waar dezelfde geest van verzet de boventoon voerde. Niettemin bestond in ieder geval een deel van het politieke personeel, en een nog veel groter deel van het ambtenarenapparaat uit mensen die ook onder het voorgaande bewind in dienst waren geweest. De band met het verleden bleef daarom knellen. In een recent artikel maakt de Amerikaanse politieke theoreticus Wayne Booth duidelijk dat het antwoord op de vraag in hoeverre de staat verantwoordelijkheid voor het verleden draagt, afhangt van de politieke theorie die men aanhangt. De radicale liberaal, die slechts individuele rechten kent, verwerpt iedere historische erfenis, om de hierboven gegeven redenen. In een liberale wereld blijft die geschiedenis verweesd achter. Daarentegen voelen gemeenschapsdenkers, zoals nationalist en communitaristen, het verleden juist als een loden last op hun schouders drukken. Zij menen dat het verleden bepalend is voor de huidige politieke identiteit. Wanneer dat verleden gekenmerkt wordt door on-

Om wat voor andere reden

recht, is dat vanuit communitaristisch standpunt vrijwel onmogelijk om te erkennen zonder in hypocrisie te vervallen. De geschiedenis heeft mensen dan zo zeer gevormd, dat afstand doen van de geschiedenis ook afstand nemen van de eigen identiteit behelst. 'Het was mijn broer!', wordt dan de onvermijdelijke uitvlucht.

Die worsteling tussen een liberale constitutie en een nationale identiteit is vooral bepalend geweest voor de ontwikkeling van de Bondsrepubliek. Aan de ene kant was de Grondwet van 1949 bedoeld als radicale breuk met het verleden. Duitsland zou een geheel nieuwe staat moeten worden, hecht verankerd in West-Europa en het Atlantisch bondgenootschap, zonder hoogdravende ideologische pretenties in de binnen- of de buitenlandse politiek, en

zou men het verleden willen gedenken, dan vanwege de inzichten waar we nu om verlegen zitten?

Een dergelijke scheppingsmythe leidde al snel tot twijfel en kritiek. Was het wel werkelijk gemeend? Was het geen politieke stijlfiguur geworden zonder enige betekenis? Schiep de Duitse staat zo niet een taboe, die een meer doorleefde verhouding tot het verleden juist in de weg stond? Kon

ge verzetskranten een spreekbuis voor hun klacht dat hun goede naam misbruikt werd, en dat zij als een van de weinigen zich daadwerkelijk voor medeburgers, en dan met name voor vervolgdde joden, hadden ingezet. Een vergelijkbaar kwaad geweten ten aanzien van het koloniale verleden werd vertolkt door de linkervleugel van het politieke spectrum en door mensen als Huetting, die als jong rekrut betrokken was geweest bij de politionele acties en de misdadigheid daarvan later aan de kaak stelde. Beide kwesties vormden vanaf 1945 een voortdurende bron van controverse, waarin de Nederlandse staat steeds weer gedwongen werd een standpunt in te nemen – en dat ook deed, getuige de affaire-Schokking, de Excessennota, de afkondiging van de Wet Uitkering Vervolgings-slachtoffers (WUV), of de excuses aan de joden gemaakt in 1995 en daarna, de excuses aan de Indische Nederlanders, en in het kader van de grote excuusgolf, binnenkort wellicht ook aan Indonesië.

Nauta's stelling dat 'de staatsraison het laatste woord' heeft, is dus zowel in het Duitse als in het Nederlandse geval geldig, voorzover onder die staatsraison ook het verantwoording afleggen voor het verleden valt. Dat haalt alle polemische kracht uit de bewering en is dan ook niet wat Nauta bedoelt: hij herhaalt met zijn kritiek op 'het politieke zwijgen' slechts de retoriek van de openbaring, die sinds de jaren zeventig standaard is in de discussie over het verleden, en er steeds weer toe leidt dat de staat bij monde van de regering zich uitspreekt over het verleden, door gratiëring van oorlogsmisdadigers te verwerpen, oorlogsslachtoffers te compenseren, herdenkingen te organiseren, monumenten te subsidiëren, onderzoeken te gelasten, of, zoals de laatste tijd gebruikelijk is, excuses te maken. Hoe meer de staat zulke 'historische' handelingen verricht, hoe vaker lijkt te worden gezegd dat de staat het verleden niet onder ogen wil zien. Nauta stelt zich blijkbaar tevreden met deze herhaling van zetten. Misschien is het zinniger om er achter te komen, waarom die retorische beweging steeds weer op dezelfde manier gemaakt wordt.

DEMOCRATISERING

De eeuwige terugkeer van het verleden in de politieke discussie heeft alles te maken met de derde verandering in het karakter van de staat. Met name sinds het einde van de jaren zestig is de staat onderworpen aan een ingrijpende democratisering. Kenmerkend voor deze ontwikkeling was een uiterst negatieve conceptie van staatsbelang. Als er na 1945 al een staatsraison was, dan was die gelegen in het individuele welzijn

Herdenking bij het Indiëmonument, Broersepark, Amstelveen, foto: Bert Verhoeff / HH

daarom ook zonder expliciete veroordeling van individuele nazi's die overal in de Duitse samenleving te vinden waren. Adenauers slogan 'Geen experimenten' en het *Wirtschaftswunder* zouden de Duitsers bevrijden van de last van het verleden. Aan de andere kant voerden opeenvolgende Duitse regeringen een geprononceerde politiek van de herinnering: *Wiedergutmachung* voor joodse vervolgings-slachtoffers, een strenge repressie van rechtsradicale en neonazistische partijen, een voortdurende officiële nadruk op *Betroffenheit* door het verleden – alles moest ertoe bijdragen dat het verleden getemd, maar niet vergeten werd. Aan dat beleid lagen evidente binnen- en buitenlandse politieke belangen ten grondslag, maar het netto resultaat was dat het nationaal-socialisme en met name de geschiedenis van de jodenvervolgung de negatieve scheppingsmythe van de Bondsrepubliek gingen vormen.

Duitsland ooit een 'normale' staat worden, als men voortdurend de hete adem van het nazisme in de nek moest voelen? Dergelijke vragen zorgden ervoor, dat het verleden altijd aanwezig is in de Duitse politiek en in de openbare discussie; niet omdat het verleden verzwegen werd, maar vanwege de manier waarop er over gesproken werd.

HERHALING

Een vergelijkbare ambivalente verhouding tot het verleden ontstond er in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Ook hier legitimeerde de politieke elite zich door een radicaal verschil te maken tussen de nazistische anti-geest en de Nederlandse 'geest van het verzet'. Daartegenover stonden veelal de eigenlijke deelnemers van het voormalige verzet, waarvan met name de communisten al snel politiek gemarginaliseerd werden. Zij vonden in de voormali-

De democratisering van het

verleden zorgt voor een concurrentiestrijd om erkenning.

van de leden van de Nederlandse natie. Eenieder kreeg het recht zich zo volledig mogelijk te ontplooiën.

Deze ontwikkeling was ook van belang voor de omgang met het verleden. Want een van de belangrijkste aspecten van het nieuwe zelfontplooiingsregime, was een ruimhartige erkenning van het persoonlijke verleden, met name als dat verleden vervuld was geweest met onrecht en onderdrukking, waardoor de huidige vermogens tot zelfontplooiing beperkt werden. De staat kwam daardoor in de *double bind* terecht, die Nauta ook weer reproduceert: de staat was potentiële tiran en therapeut tegelijk, en moest zich wel en niet met het verleden van de burgers bemoeien – niet, omdat de staat als bedreiging voor de zelfontplooiing werd beschouwd; wel, omdat erkenning door de staat als enige een legitieme sanctiëring van het geleden leed leek te bieden.

Zo ontstond er in Nederland vanaf 1970 een protestcyclus, waarbij in eerste instantie joodse groepen de aandacht wisten te trekken; daarna de Indische kampslachtoffers; toen de tweede generatie, ook die van NSB-ouders; vervolgens de burgeroorlogsgetroffenen, Roma en Sinti, en nu ook de dwangarbeiders. Na 1990 nam de concurrentie tussen deze groepen toe. Sommigen, zoals de Indische slachtoffers, reageerden hierop met een sterke uitbreiding van het aantal organisaties. Andere groepen, zoals een deel van de Nederlandse joden, probeerden de concurrentie om de status van het slachtofferschap te ontlopen door van strategie te veranderen. Zij vroegen niet langer om therapeutische erkenning. In plaats daarvan richtte het halverwege de jaren negentig opgerichte Centraal Joods Overleg zich op materiële belangen. Het maakte nu aanspraak op een juridisch onderbouwde, en precies gedefinieerde restitutie van gestolen bezit. Niet alleen de 400 miljoen gulden die de Nederlandse staat uiteindelijk bood, ook het feit dat andere groepen onmiddellijk op de *bandwagon* van het rechtsherstel sprongen, laten zien dat de democratisering van het verleden een logica van de politieke concurrentiestrijd om erkenning in werking stelde.

In Duitsland was eveneens sprake van een democratisering in de omgang met het verleden, zij dat het dat die een heel andere logica volgde. Terwijl in Nederland de staat gedwongen werd uiteenlopende bijzondere belangen te honoreren, ging de strijd om de herinnering in Duitsland om uiteenlopende definities van het algemeen belang. Aan de ene kant stonden progressieve maatschappijcritici, met Jürgen Habermas als leidman. Zij wantrouwden de officiële

Betroffenheit, en drongen aan op een authentiekere erkenning van het verleden. Daartegenover stonden (neo)conservatieve auteurs, zoals Ernst Nolte en Botho Strauss, die de doem van het NS-verleden verwierpen en voor een minder schuldbevuste, 'normale' omgang met het Duitse verleden pleitten. Beide kampen stonden ook een andere Duitse staat voor: Habermas c.s. bepleitten een gedemocratiseerde staat die verankerd was in het Westerse bondgenootschap. Nolte en anderen waren voor een Duitse staat, die zijn pre-Hitleriaanse geschiedenis herwon door de terug te grijpen op de centrale rol van het Duitse Keizerrijk in Midden-Europa. Deze discussie is op scherp komen te staan door de val van de Muur en de verhuizing van de regeringszetel van Bonn naar Berlijn. Wat moet het karakter worden van de nieuwe 'Berlijnse' republiek?

Zoals de Duitse historicus Jan-Holger Kirsch betoogt, verklaart het heikele karakter van die discussie voor een deel de opwinding die Martin Walser eind 1998 veroorzaakte, toen hij zich keerde tegen 'de banaliteit van het goede' in de Duitse omgang met het verleden. Maar de felheid van de discussie werd nog groter, doordat Walser in het midden liet tot welk van de twee kampen hij nu behoorde. Ging het hem om de hypocrisie in de officiële omgang met het nazi-verleden, en bepleitte hij een serieuzere confrontatie, of verwierp hij deze 'ritualisering van het verleden' om het recht op te eisen voor een normaal Duits bestaan? Het antwoord op die vraag liet hij in het midden. In plaats daarvan stelde hij dat een gewetensvolle omgang met het verleden geen politieke zaak kan zijn, maar slechts door eenieder voor zichzelf uitgemaakt moet worden. Daarmee poogde hij een discussie te privatiseren, die alleen al blijkens het gegeven dat hij zijn uitspraak in een lezing deed, onontkoombaar publiek van karakter was.

Zowel in Duitsland als in Nederland raakt de staat zo verstrikt in een strijd om de herinnering, die nauw verweven is met hedendaagse controverses. In Duitsland draait die strijd om de vraag of het NS-verleden de nationale identiteit moet bepalen. Vanaf de *Historikerstreit* tot en met het Walser-debat, zijn het daar vooral historici, intellectuelen en schrijvers (*en pace* Nauta, maar zelden politici), die steeds weer met

elkaar in de slag gaan om de definitie van het algemeen belang. In Nederland gaat het vanaf de strijd om de WUV tot en met de discussie over de Liro-affaire, om bijzondere groepen die erkenning van hun leed vragen. Zij hanteren steevast de retoriek van de openbaring: 'Tot nu toe is ons lot doodgezwegen, nu moet het erkend worden'.

De discussie over het verleden is daarom allang gedemocratiseerd. Juist daardoor is zij ook inzet geworden van felle politieke controverses, en bestaat voortdurend de tendens om het verleden te instrumentalisieren voor contemporaine politieke doeleinden. Die doeleinden zijn lang niet altijd ingegeven door de staatsraison. De staat vertolkt een rechtsbewustzijn dat een rechtstreeks beroep op het verleden bemoeilijkt. Voorzover de staat zich met een versie van de geschiedenis identificeert, is die voornamelijk negatief. Maar bovenal is de staat al lang niet meer de enige instantie die zeggenschap over de collectieve herinnering uitoefent. Allerlei groepen zetten zich in om hun versie van het verleden algemeen aanvaard te krijgen. Iedereen heeft daarbij ook contemporaine doelen in het achterhoofd. Voordat vastgesteld wordt hoe ernstig een dergelijke instrumentalisering van het verleden eigenlijk is, zou men zich moeten afvragen of het niet onvermijdelijk het is. Om wat voor andere reden zou men het verleden willen gedenken, dan vanwege de inzichten waar we nu om verlegen zitten? Is een belangeloze blik op de geschiedenis niet de blik die het meest gewantrouwd moet worden?

Ido de Haan is als onderzoeker werkzaam bij de afdeling Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam

Aangehaalde literatuur:

- Wayne Booth, *Communities of Memory: On Identity, Memory, and Debt*, in *American Political Science Review* 93 (1999) 2
- Jan-Holger Kirsch, *Identität durch Normalität. Die Konflikte um Martin Walsers Friedenspreisrede*, in *Leviathan* 27 (1999) 3
- Lolle Nauta, *Schaduw van de moderniteit*, *De Gids*, februari 2000; ingekorte versie in de *Helling*, 2000 nr. 1
- Frank Schirrmacher (Hrsg.), *Die Walser-Bubis-Debatte. Eine Dokumentation*. Frankfurt a.M. 1999
- Tzvetan Todorov, *Les abus de la mémoire*, Parijs 1995

VERNIEUWING

De Nederlandse gezondheidszorg behoort tot de beste van Europa, niettemin is enige vernieuwing op zijn plaats. Guus Schrijvers doet een voorstel voor het hoofdstuk 'zorg' in het regeerakkoord 2002-2006

in de zorg

Guus Schrijvers

Het belangrijkste document voor het volksgezondheidsbeleid is al decennia lang het regeerakkoord. Wat daar is vastgelegd blijft vier jaar staan. Op die manier bleef tijdens Paars I de groei van het zorgbudget beperkt tot rond de één procent. En onder Paars 2 zal de inrichting van het stelsel van ziektekostenverzekeringen niet worden aangepast omdat dat tijdens de formatie nu eenmaal is afgesproken.

Over het algemeen komt een regeerakkoord binnen betrekkelijk korte tijd tot stand, op basis van de expertise van een relatief kleine groep fractie-experts. Om de kwaliteit ervan te vergroten is het wenselijk de discussie eerder te starten. Dit artikel is een poging daartoe, door de contouren te schetsen van het hoofdstuk volksgezondheid in het regeerakkoord 2002-2006. Die schets kent enkele beperkingen. Ik houd in mijn schets geen rekening met toekomstige machtsverhoudingen in zorg en politiek. Verder accepteer ik het aloude en internationaal geaccepteerde gelijkheidsbeginsel: elk mens heeft gelijk-

ke toegang tot de zorg ongeacht persoonlijke kenmerken zoals leeftijd, geslacht, gezondheidstoestand, beroep, etniciteit en verzekeringswijze. Maar hieruit trek ik niet de conclusie dat de zorgverlening in staats handen moet komen.

Mijn derde opmerking is een lofprijzing. De Nederlandse gezondheidszorg en de Nederlandse gezondheid behoren tot de beste van Europa. Maatstaven hiervoor zijn onder meer de gemiddelde levensverwachting bij geboorte, de mate waarin zuigelingen en peuters met preventieprogramma's worden bereikt en de toegang tot de gezondheidszorg via de huisarts. De zorg wordt geboden op een doelmatige manier, met naar verhouding weinig artsen en verpleegkundigen en tegen een naar verhouding laag percentage van het Bruto Binnenlands Product. Vanwege deze positieve aspecten heb ik de Nederlandse gezondheidszorg elders met een prachtige kathedraal vergeleken, waaraan continu enige vernieuwing nodig is maar waarbij ingrijpende verbouwingen uit den boze zijn.

Na deze lof krijgt in mijn schets alleen die 'enige vernieuwing' de aandacht. Die is noodzakelijk omdat enkele ontwikkelingen de kathedraal ondermijnen. In de eerste plaats verschaalt de preventie. Arbeidsdiensten leggen tegenwoordig de nadruk op het verzuimbeleid, ofwel op het begeleiden van mensen die al ziek zijn. Zij worden daartoe gedwongen door opdrachtgevers de bedrijven, om wier gunst zij concurreren. Werkplekonderzoek, stressreductie en andere preventieve activiteiten voor nog gezonde werknemers sterven daardoor uit. Om gelijksoortige redenen staat het preventieve werk van consultatiebureaus voor zuigelingen en kleuters onder druk. Van extra aandacht verlenen aan kinderen uit gezinnen met opvoedings- en andere problemen komt weinig terecht. Hetzelfde is het geval voor het preventief bijzoeken van ouderen, gericht op het tijdig inzetten van hulp of aanpassen van de woning met het doel opnamen in verpleeg- of verzorgingshuis te voorkomen. Het tweede probleem is dat de gezond-

Het is een illusie dat in de

kabinetsperiode 2002-2006 wachtlijsten zullen verdwijnen, ook als het zorgbudget met 4 procent per jaar groeit.

heidszorg te weinig te bieden heeft aan chronische zieken en mensen met een langdurige beperking, groepen waarvan het aantal in de komende decennia aanzienlijk zal toenemen. Deze burgers zijn niet geholpen met alleen goede (para)medische, verpleegkundige en farmaceutische zorg. Wat zij ook nodig hebben, zijn aangepaste vormen van huisvesting, vervoer, werk, dagactiviteiten en vrije tijdsbesteding. Dat is bij uitstek een taak voor gemeenten en provincies, maar voorzover lagere overheden en de gezondheidszorg samenwerken, gebeurt dat op basis van vijandbeelden over en weer. Een gemeenschappelijke ambitie om de gezondheid van de genoemde groepen te bevorderen ontbreekt.

De derde ontwikkeling die de zorgverlening ondermijnt, is dat de vraag sneller groeit dan het aanbod. In september 1999 bracht de Sociaal Economische Raad (SER) een advies uit over de lange termijnontwikkeling van de gezondheidszorg. Zij liet daartoe berekeningen uitvoeren door het Centraal Planbureau, het Ministerie van Economische Zaken en het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne (RIVM). De verschillende studies hadden een vergelijkbaar resultaat. De SER concludeerde dat er, afgezien van inflatie, jaarlijks 4 procent groei van de zorgbestedingen nodig is: 0,4 procent door de bevolkingsgroei; 0,6 procent vanwege de veroudering van de bevolking; 1,6 procent vanwege de toenemende medische, zorgkundige en farmaceutische mogelijkheden en 1,4 procent om de 'Ziekte van Baumol' (zie hieronder) te bestrijden. Het budget groeide in het verleden evenwel minder dan 4 procent, meestal slechts circa 2 procent per jaar. Hierdoor ontstonden de wachtlijsten en nam de werkdruk van de zorgverleners toe.

De zorgsector lijdt aan de Ziekte van Baumol en dat is het vierde probleem. Deze 'ziekte' is genoemd naar de econoom Baumol en komt kortweg op het volgende neer: doordat de productiviteitstijging in de zorgsector structureel lager is dan in het bedrijfsleven, is er automatisch minder ruimte voor loonstijgingen in de zorg. Deze lagere salarissen leiden tot personeelstekorten in de zorg. Wie blijft zitten, staat een hoge werkdruk te wachten. Zoals hierboven vermeld, heeft de SER berekend dat alleen al voor het op peil houden van de salarissen in de zorgsector 1,4 procent groei van het budget per jaar noodzakelijk is.

LEGER DES HEILS

Artikel 22 van de Grondwet geeft de overheid het recht om 'maatregelen te treffen ter bevordering van de volksgezondheid'.

In de afgelopen decennia was afwisselend sprake van toenemende en afnemende overheidsbemoeiens. In de jaren zeventig en begin jaren tachtig kwam veel nieuw beleid tot stand, gericht op kostenbeheersing en herstructurering van de zorgverlening. De overheidsbemoeiens in de gezondheidszorg nam toe. In 1987 kwam het rapport-Dekker uit, dat pleitte voor een terugtrekkende overheid en versterking van marktwerking. Sindsdien tot circa 1995 trad de overheid terug. De twee Paarse kabinetten brachten rust in de zorgsector na turbulente jaren van toe- en afnemende overheidsbemoeiens en stelden een kleine stappen benadering gericht op kwaliteitsverhoging voorop. Mijn voorstel is deze politiek van pas-op-de-plaats te continueren; vergroting of verkleining van overheidsinvloed moet geen leidend beginsel voor gezondheidspolitiek zijn. In plaats daarvan komt een genuanceerde en pluralistische benadering. Dit betekent dat het niet interessant is of bijvoorbeeld de zorg aan terminale kankerpatiënten wordt geboden door het Leger des Heils, een thuiszorgorganisatie, een gemeente of een commerciële hospice B.V.. Waar het omgaat, is of er kwalitatief hoogwaardige en doelmatig ingerichte zorg verleend wordt. Wie dat niet doet, verliest in mijn regeerakkoord via ingrijpen door de Inspectie voor de Volksgezondheid het recht op de zorg te bieden.

Het hoofddoel van de overheid, neergelegd in het genoemde grondwetsartikel, is in de loop der jaren steeds uitgewerkt in vier doelen: preventie, gelijke toegang, kwaliteit en kostenbeheersing. Om deze vier doelen te bereiken heeft de overheid een aantal beleidsinstrumenten tot haar beschikking, zoals wetgeving, capaciteitsplanning, financiële planning en de inrichting van het stelsel van ziektekostenverzekeringen. Het is verleidelijk om per beleidsinstrument, per politiek dossier of per item van de publieke opinie aan te geven wat het kabinet in een regeerperiode moet ondernemen. Ik doe dat niet. Anders worden beleidsinstrument, dossier en item

een doel op zich. Zo is invoering van een basisverzekering vanuit gezondheidsoptiek alleen interessant als zo'n verzekering preventie, toegang, kwaliteit of kostenbeheersing bevordert. Deze vier doelstellingen vormen het toetsingskader voor elk maatregel die een regering wil nemen. Ik orden daarom hieronder de beleidsvoornemens voor de periode 2002-2006 naar doelstelling en niet naar instrument.

Bij preventie gaat het niet alleen om het voorkomen van ziekten maar ook om het vermijden van langdurige afhankelijkheid van zorgverlening in ziekenhuizen, instellingen voor geestelijke gezondheidszorg en verpleeghuizen. Zorg die de leefomgeving en zelfredzaamheid van de patiënt intact laat, gaat voor op zorg die dat niet doet.

Eind 1998 heeft Minister Borst het *Platform Openbare Gezondheidszorg* ingesteld, bestaande uit individuele personen uit de kring van lokale overheid, zorgsector en wetenschap. Dit platform pleit onder meer voor een betere aansluiting van de algemene jeugdgezondheidszorg op de jeugdzorg voor probleemkinderen (en -ouders). De verwachting is dat hierdoor kindermishandeling en -verwaarlozing op korte termijn en psychische lijden op latere leeftijd, vaker kan worden voorkomen. Daarnaast pleit het platform voor regionale conventanten ter ondersteuning van mensen met beperkingen. Gemeenten, provincies, zorgverzekeraars, zorgaanbieders en instanties voor de uitvoering van de WAO en voor werkvoorziening zouden die met elkaar moeten sluiten. Het nieuwe kabinet zou de platformvoorstellen moeten overnemen; Paars 2 kan daar overigens nu al aan beginnen.

Ik heb al genoemd dat de preventieve activiteiten van Arbo-diensten onder druk staan. Wetgeving is gewenst om deze preventie te stimuleren. Waar nodig, is aansluiting te zoeken bij instellingen als de GGD: ook zij spelen een belangrijke rol in het voorkomen van mobiliteitsbeperkingen en psychisch leed.

TOEGANG

Het is een illusie dat in de kabinetsperiode 2002-2006 wachtlijsten voor uitstelbare zorg en noodoplossingen voor spoedeisende medische hulp zullen verdwijnen, ook als het SER-voorstel voor 4 procent groei per jaar wordt overgenomen. Ook dan blijft het zorgaanbod de komende jaren achter bij de zorgvraag, die toeneemt door nieuwe, medische mogelijkheden, hogere wensen en veroudering. De kans is reëel dat de minst weerbaren in de samenleving minder snel doordringen tot een hoge plaats op de wachtlijst of minder snel voorrang krijgen bij spoedeisende hulp. Toe-

!vrede alstublieft

Een bundel met 20 korte essays, waarin auteurs uit Nederland en België in heldere woorden laten zien hoe de wereldvrede dichterbij kan worden gebracht. Met bijdragen van onder andere THEO VAN BOVEN, BISSCHOP MUSKENS, RUUD LUBBERS, HANS COUZY, NASSER FAKTEH, LEO VROMAN en een voorwoord van MAX VAN DER STOEL.

Een buitengewoon inspirerende bundel voor ieder die bereid is mee te denken.

Voorstellen voor wereldvrede van
Theo van Boven, Maurits Coppieters, Hans Couzy,
Luc Dhooze, Mient Jan Faber, Alfred Heineken,
Mariwan Kanie, Adri Kemps, Jef De Loof,
Ruud Lubbers, Bisschop Muskens,
Rabbijn Soetendorp, Jan Terfouw, Hylke Tromp,
Joris Voorhoeve [essay], Nasser Fakhteh, Leo Vroman,
Anton van Wilderode [poëzie], Ronald Tolman [grafiek]
Max van der Stoel [voorwoord]

!vrede alstublieft

fl 27,50

uitgeverij De Vijver

ISBN 90-76224-II-0

DE ROOIE RAT

INTERNATIONALE BOEKHANDEL

www.xs4all.nl/~redrat

voor politiek & filosofie,
migratie & noord-zuid,
milieu & pol.economie,
groot engels - en duitstalig
assortiment / eigen import.
Verder tweedehands en
sociaal-hist.antiquariaat.

OUDEGRACHT 65 UTRECHT • TEL: 030-231 71 89 • E-MAIL: REDRAT@XS4ALL.NL

Peter Sloterdijk Regels voor het mensenpark

Op 20 juli 1999 hield de Duitse filosoof Peter Sloterdijk een spraakmakende lezing waarin hij het 'einde van het humanistische tijdperk' inleidde. De grote vraag die Sloterdijk opwerpt is:

zijn de democratieën van nu in staat om hun eigen humanisme ter discussie te stellen, andere beschavingsstrategieën te ontwikkelen en nieuwe regels voor het samenleven te bedenken? *Regels voor het mensenpark*, zoals de lezing heette, bevat de belangrijkste hoogte- en dieptepunten in het heftige debat dat Sloterdijks statements sindsdien in Europa uitlokten. Met bijdragen van o.a. Rüdiger Safranski, Paul Scheffer, Antje Vollmer en Robert Spaemann.

176 pp, f 39,50

www.uitgeverijboom.nl
in de boekhandel

't Leven wordt steeds duurder.

Steun Amnesty International; ook financieel

Giro 45.40.00

Keizersgracht 620, 1017 ER Amsterdam
020 - 626 44 36, www.amnesty.nl

Er dient thuiszorg-op-recept

gangsregulering van overheidswege is wenselijk, opdat het eerder genoemde gelijkheidsbeginsel zo veel mogelijk overeind blijft. Deze regulering betekent allereerst het verstevigen van de zogeheten poortwachtersfunctie van de eerstelijns (huisartsen, paramedici, thuiszorg, apotheken). Daarvoor is nodig dat er meer huisartsen komen. Verder moet thuiszorg-op-recept mogelijk worden. Dit houdt in dat deze thuiszorg onmiddellijk verstrekt wordt – zoals een geneesmiddel – indien beperkingen in de 'Algemene Dagelijkse Levensverrichtingen' in het geding zijn.

Toegangsregulering vereist ook maximale wachttijden, of liever: maximale levertijden. Indien deze levertijd wordt overschreden, staat het de patiënt vrij om de desbetreffende zorg zelf te organiseren met behulp van een zogeheten 'Persoons Gebonden Budget', dan wel de medische behandeling in het buitenland te ondergaan op kosten van de zorgverzekeraar. Het zal duidelijk zijn dat het vaststellen van een maximum wachttijd en de registratie daarvan, veel voeten in de aarde zal hebben. De introductie ervan zou kunnen beginnen bij de interventies met de langste wachttijden, zoals die van heupoperaties en psychogeriatrische opnamen in verpleeghuizen.

KWALITEIT

Kwaliteit betreft allereerst de wetenschappelijke onderbouwing van diagnose en therapie: is een diagnose voldoende betrouwbaar en biedt een ingreep of geneesmiddel voldoende kans op vermindering van de klacht? Daarnaast speelt de continuïteit een grote rol: heeft een patiënt steeds één en dezelfde hoofdbehandelaar, eerstverantwoordelijke verpleegkundige of andere beroepsbeoefenaar? En wordt er bij verwijzing voldoende en relevante informatie meegestuurd? Bij kwaliteit gaat het tenslotte om relationele kenmerken zoals de bejegening door en de informatiebereidheid van de zorgverlener.

Sinds 1990 stimuleert de overheid met kracht het kwaliteitsbeleid in de gezondheidszorg. Ging het aanvankelijk om het ontwikkelen van een begrippenapparaat en bewustwording bij betrokkenen, tegenwoordig hanteren de meeste zorgaanbieders systemen voor kwaliteitsborging en -toetsing. De laatste jaren gaat de aandacht naar de kwaliteit van de logistieke processen en de organisatiestructuren die ten grondslag liggen aan de patiëntenzorg. Wat mij betreft gaat de regering voort op de ingeslagen weg. De verplichting de resultaten van kwaliteitsbevordering, per instelling of per zorginterventie, op te nemen in kwaliteitsjaarverslagen bevordert de transparantie van de zorgverlening.

te komen

Daaraan ontbreekt het nogal eens: zorginstellingen doen op vele manieren en met wisselend succes hun best om de kwaliteit van de zorg te verbeteren, maar het informeren van de buitenwacht is niet altijd de sterkste kant van dat beleid.

Vanwege de continuïteit van de zorg zijn vele instellingen de laatste jaren fusies, allianties of andere reguliere samenwerkingsverbanden aangegaan. In het parlement zijn in het verleden vele discussies gevoerd over de pro's en contra's van dergelijke grootschalige verbanden. Ik meen dat een algemeen oordeel van overheidszijde niet gewenst is. Elk samenwerkingsverband zou ik tegen het licht willen houden van de vier in dit artikel genoemde gezondheidsdoelen. Zo krijgen bijvoorbeeld alleen fusies die de continuïteit en daarmee de kwaliteit van de zorg verhogen, het groene licht. De bewijslast in deze berust bij de fusierende instellingen. Te overwegen valt patiëntenraden en -platforms in een fusieproces een invloed te geven die vergelijkbaar is met die van ondernemingsraden.

KOSTENBEHEERSING

Op macroniveau bestaat de kostenbeheersing uit het vastleggen van een maximum aan het totaal van de zorgbestedingen. Op instellings- en zorgverzekeraarsniveau gaat het om het aanbrengen van financiële prikkels zoals tarieven en budgetten, op zo'n manier dat deze binnen het macrobudget de hiervoor besproken subdoelen bevorderen. De SER heeft zoals gezegd, aangegeven dat een jaarlijkse groei van 4 procent van de zorgbestedingen noodzakelijk is. Mijn nieuwe kabinet accepteert dit percentage, geeft de zorginstellingen meer financiële armslag en trekt de salarissen van met name verpleegkundigen en verzorgenden op tot het niveau van vergelijkbare functies in het bedrijfsleven. Ik acht de realisering van de 4 procent groei uitsluitend binnen de collectieve sector onwenselijk. Dit zou leiden tot een zodanige verhoging van de collectieve lasten dat de afspraken binnen de Europa op het gebied van economische en monetaire samenwerking gevaar zouden lopen. Verder leidt de verhoging van de lastendruk tot afwentelingsgedrag van ondernemers en vakbonden en daarmee tot inflatie. Nederland ontkomt er niet aan om een gedeelte van de vier procent, bijvoorbeeld één procent, te financieren uit eigen bijdragen van patiënten, dan wel uit aanvullende particuliere verzekeringen met een vaste premie per verzekerde. Ik besef dat hiermee het genoemde

gelijkheidsbeginsel onder druk komt te staan, omdat voor de lagere inkomensgroepen deze bijdragen of premies relatief zwaarder wegen dan voor de hogere. Door fiscale maatregelen (en een overzichtelijke basisverzekering (zie hieronder) zou ik de 'pijn' voor deze groepen navent willen verzachten. Toch ontkomt de bevolking er niet aan, dat ze voor haar gezondheid én via de collectieve sector én via rechtstreekse betaling meer moet gaan betalen. Dat is de prijs die Nederland en andere Westerse landen betalen voor een langere levensduur, die in de gewonnen jaren met relatief veel ziekten en beperkingen gepaard gaat.

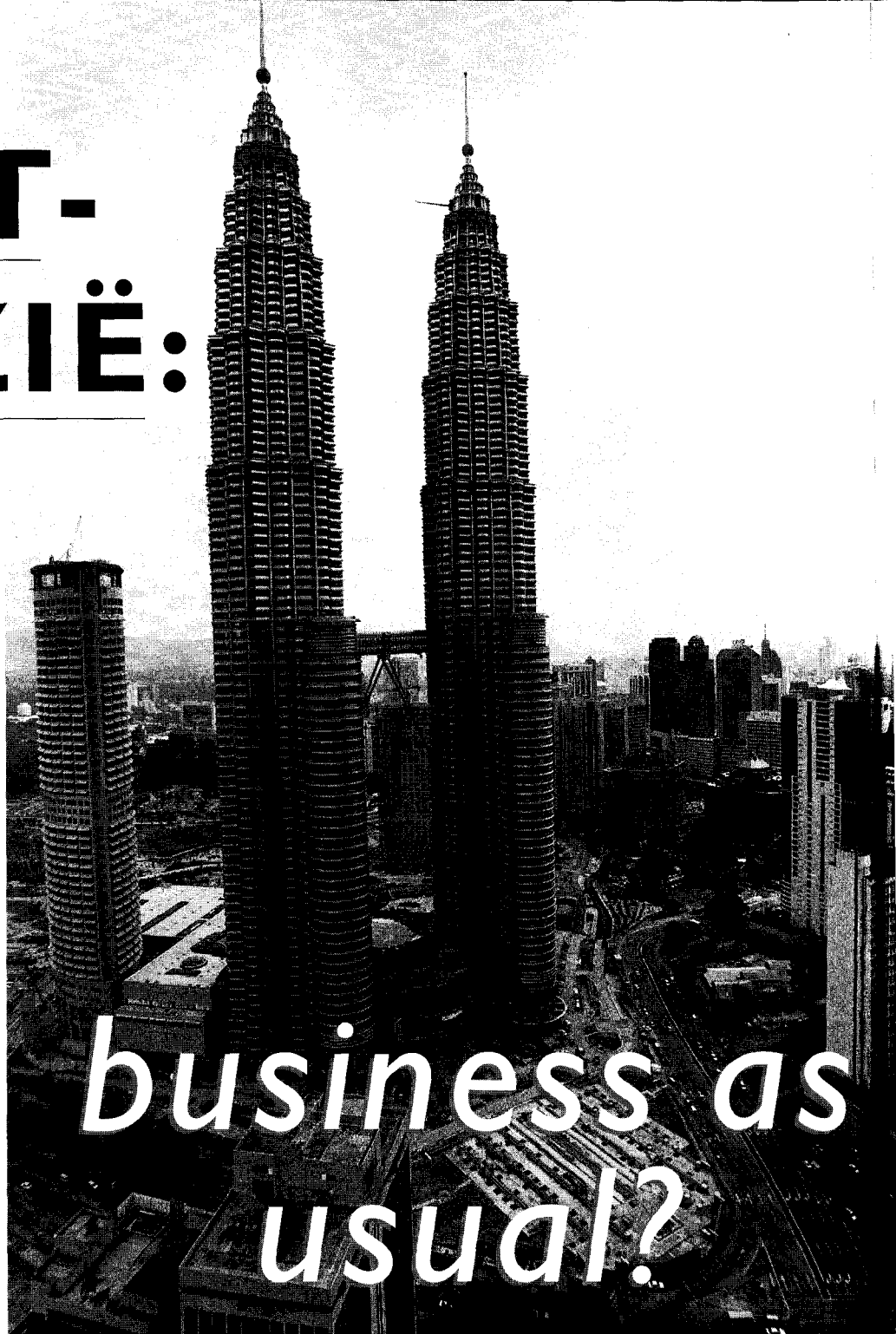
Graag zie ik het voornemen van minister Borst uitgevoerd om te komen tot een basisverzekering die de bestaande Ziekenfonds- en particuliere verzekeringen vangt. Dit moet een verzekering zijn onder verantwoordelijkheid van de overheid. Zo'n basisverzekering biedt een eenvoudig en overzichtelijk instrument om preventie te bevorderen, gelijke toegang voor iedereen te realiseren, kwaliteitsvergelijking mogelijk te maken en ongewenste kostenverschuivingen tussen particuliere en ziekenfondsverzekeringen voorgoed uit te bannen. Ook het deel van de AWBZ dat de verpleging, verzorging, medische behandelingen en geneesmiddelengebruik betreft, moet in de basisverzekering bestaan. Dit is continuïteit van zorg het beste gewaarborgd. Financiering van huisvesting, vervoer en dagactiviteiten wil ik om principiële en praktische redenen overhevelen naar gemeenten en provincies. De principiële overweging is dat elke burger zelf betaalt voor de genoemde voorziening. Dus ook de chronische zieken en mensen met langdurige beperkingen. Is diens inkomen te laag, dan zijn daar regelingen voor zoals huursubsidie, de welzijnswet en de Bijstandswet. De praktische reden is dat het door de ont koppeling van zorg en wonen mogelijk wordt om elke vorm van zorg te combineren met elke vorm van huisvesting. De keuzevrijheid voor de AWBZ-patiënt wordt hierdoor groter.

Met het behandelen van deze vierde doelstelling eindigt mijn voorstel voor de passage over het Gezondheidsbeleid in het Regeerakkoord 2002-2006.

Guus Schrijvers is hoogleraar Algemene Gezondheidszorg bij het Julius Centrum voor Patiëntgebonden Onderzoek van het Universitair Medisch Centrum Utrecht. Hij onderzoekt transmurale zorg en is auteur van het boek 'Een kathedraal van zorg' (1993), waarvan dit najaar een geactualiseerde versie uitkomt.

OOST- AZIË:

Drie jaar geleden beleefde Oost-Azië een enorme economische crisis, waarbij het flitskapitaal een dubieuze rol speelde. Inmiddels is er sprake van herstel. Was de crisis slechts een korte onderbreking van de opmars van deze regio?

business as usual?

Ton van Naerssen

Afgaande op recente berichtgeving lijkt Oost-Azië de crisis van enige jaren geleden te boven. Er wordt zelfs gesproken over een 'Nieuw Aziatisch Wonder', waarmee men refereert aan de snelheid van het herstel, zoals dat blijkt uit de groeicijfers van 1999 en de verwachtingen voor dit jaar. Maar is er wel sprake van herstel? En wat is er dan hersteld? Was de crisis slechts een korte, spectaculaire onderbreking van de opmars van Pacifisch Azië en blijft alles bij het oude? Aan de hand van drie voorbeeld-landen: Singapore, Maleisië en Indonesië, zal ik ingaan op deze vragen en proberen te bepalen hoe Oost-Azië er nu voorstaat. Een goed begrip vereist echter een korte recapitulatie van de crisis in 1997/98 en wat daaraan vooraf ging.

Vanaf de jaren zeventig vond een opmerkelijke economische groei plaats in een aantal kleinere, Oost-Aziatische landen: de stadstaten Hongkong en Singapore en voorts Taiwan en Zuid-Korea. De groei leidde er toe dat de vier zo'n 25 jaar later tot de rijkere landen op de wereld konden worden gerekend. Ze werden *Newly Industrialising Countries* (NICs) genoemd of de 'Vier Kleine Tijgers', die dichtbij de Grote Tijger, de Volksrepubliek China, lagen. Omdat in de jaren tachtig eveneens een groeiproces inzette in Maleisië, Singapore en Thailand (de 'Tweede Generatie NICs' of 'De Jonge Tijgers') begon men te spreken van een Aziatisch groeimodel, waarvan een exportgerichte industrie en de komst van veel buitenlandse investeringen be-

langrijke componenten vormden. Toen rond de jaren negentig eveneens forse groei optrad in Zuid-China en – in mindere mate – in Vietnam werd inmiddels gesproken van een *Aziatisch wonder*. De verklaring zou liggen in de cultuur van de bewoners van Oost-Azië, in het bijzonder het werketos en de spaarzaamheid. Anderen wezen op de sterke banden tussen de staat en het nationale bedrijfsleven. De staat zou het particuliere bedrijfsleven dirigeren zoals dat in Japan al veel eerder praktisch was. Aangezien door het wonder begon in nog sterkere mate kapitaal Oost-Azië binnen te stromen, nu veelal in de vorm van korte termijnkredieten met hoge rente. Eind 1996 bedroeg dit kapitaal in Thailand

Het staat wel vast dat het

70 miljard dollar: meer dan de helft van het Bruto Nationaal Product. Veel van het kapitaal werd in onroerend goed gestoken. In 1995 echter zakte de onroerendgoedmarkt in en daalden de aandelenkoersen. Medio 1996 ging de Bangkok Bank of Commerce failliet. Toen andere schandalen volgden, trokken buitenlandse beleggers hun kapitaal terug. De baht, de Thaise munt, werd massaal ingeruild tegen dollars. De Bank van Thailand besteedde vruchteloos miljarden om de munt te ondersteunen en liet tenslotte op 2 juli 1997 de koers los. De baht zakte vrijwel onmiddellijk met vijftien procent, later oplopend tot 40 procent. Als een virus verspreidde de crisis zich naar de omliggende landen, in het bijzonder Indonesië en Maleisië, maar ook Singapore en Hongkong. Toen zelfs Zuid-Korea, dat kort daarvoor was toegetreden tot de club van rijke landen, in crisis raakte, heerste wereldwijd paniek. Zuid-Korea was immers de internationale banken 170 miljard dollar schuldig en nu dreigde het land failliet te gaan. De koersen daalden, het IMF moest te hulp komen, werkloosheid en armoede grepen overal in Oost-Azië om zich heen.

Onmiddellijk ontbrandde een hevige discussie over de oorzaken van de crisis. Het IMF, dat met miljarden dollars Thailand, Indonesië en Zuid-Korea te hulp schoot, wees op de geringe doorzichtigheid van het doen en laten van banken en op de nauwe banden tussen de politiek en het bedrijfsleven. Corruptie en vriendjespolitiek zouden tot de crisis hebben geleid. Critici van het IMF wezen op het korte-termijnkapitaal en de rol van speculanten, die net zo snel vertrekken als ze komen. Toen de crisis ook toesloeg in Latijns-Amerika, Zuid-Afrika en Rusland kwam de dubieuze rol van het flitskapitaal echt op de internationale agenda te staan. Inmiddels is de overheersende opinie dat zowel het speculatieve kapitaal als het gebrek aan transparantie in het Aziatische zakenleven de crisis hebben veroorzaakt. Beide kwalen moeten worden aangepakt.

COMLOT

Een van de belangrijkste gevolgen van de crisis betreft de positie van het IMF en de Wereldbank. Het staat wel vast dat het IMF in de haast om slagvaardig te reageren de crisis heeft verdiept. Het Fonds paste voor de korte termijn de Latijns-Amerikaans remedie toe: het liet de rente verhogen en de overheid bezuinigen, met name de subsidies op voedsel en brandstof werden beknot. Gevolg van het eerste: het bedrijfsleven stortte in. Gevolg van het tweede: de armoede werd vergroot en politieke spanningen liepen op. Voor de lange termijn ge-

IMF in de haast om slagvaardig te reageren, de crisis in Oost-Azië heeft verdiept.

bruikte het IMF de financiële hulp als hefboom om het neo-liberale model voor economische groei door te drukken, dat wil zeggen verdere liberalisatie, deregulatie en privatisering. Een onverwacht gevolg van de crises is dat er weer openlijk verzet bestaat tegen dit model. Met als voorlopig hoogtepunt de *Battle of Seattle*, de mislukte top van de WTO, waarbij opviel dat de Aziatische *civil society* fors vertegenwoordigd was.

Om te zien hoe de Oost-Aziatische regio er voor staat, bekijken we een aantal landen nader. Om te beginnen Singapore. Deze stadsstaat is eigenlijk het enige Aziatisch land dat de mondialisering en de liberale agenda van harte omhelst. Het land is het meest in de wereldeconomie geïntegreerde deel van Azië en het minst door de crisis getroffen. Singapore had het bankwezen onder controle en veel minder dan in de omringende landen vond er absurde speculatie plaats. In Singapore praat men dan ook niet over herstel, maar over Internet, de Nieuwe Economie en de toekomst van de stad. Singapore is klein, heeft geen noemenswaardige agrarisch achterland en bezit een beperkte binnenlandse markt. Daarom moet het, zo zeggen de leiders, wel meegaan met de mondialisering. De nieuwe kennisintensieve economie vereist een verandering in het onderwijs en daar werkt men momenteel hard aan. Onder de leuze 'Internet verandert onze leven' wil Singapore ondernemers opleiden die met de beste op de wereld kunnen concurreren. 'Wees ondernemend en durf wereldwijd te concurreren', zo hield de *grand old man* van Singapore, de voormalige premier Lee Kuan Yew, begin dit jaar zijn gehoor voor.

Ten noorden van Singapore denkt men er anders over. Maleisië is weliswaar druk bezig om de *Multi Media Super Corridor* in het leven te roepen, een Aziatische Silicon Valley waar ICT in alle denkbare vormen moet worden toegepast, maar daarbij speelt niet globalisering maar nationalisme een belangrijke rol. '*Malaysia boleh*', 'Maleisië kan het', dat is de slogan waarmee premier Mahathir de bevolking voor de 21ste eeuw mobiliseert. Mahathir verwierf tij-

dens de crisis faam omdat hij vanaf het begin wees op de fatale rol van het flitskapitaal. Aangezien hij dit deed in abjecte termen, met de suggestie dat het om een complot van Joodse kapitalisten ging, drong de betekenis van zijn standpunt pas laat door. Dat was toen hij daadwerkelijk het aanbod van leningen en het recept van het IMF afwees. Uiteindelijk besloot hij tot rigoureuze restricties op kapitaaltransacties. Internationale afkeuring werd zijn deel, maar niet lang daarna kreeg hij bijval van topeconomen als Jeffrey Sachs, Paul Krugman en zelfs van de speculant-gigant George Soros. Tegen die tijd had het flitskapitaal al in Rusland toegeslagen. Achteraf moet worden vastgesteld dat Mahathir gelijk had. Een jaar geleden kon Maleisië de restricties opheffen en bleek het land de crisis relatief goed te zijn doorgekomen.

Toch heerst er allerminst een juichstemming in het land. Mahathir botste met zijn vice-premier en gedoodverfde opvolger Anwar Ibrahim, die voorstander was van het IMF-recept. Verwijten over verrijking door Mahathir en zijn kring van getrouwen, speelden daarbij een rol. In september 1998 werd Anwar opgepakt en inmiddels is hij veroordeeld tot zes jaar gevangenisstraf. Belangrijk is dat in het voetspoor van zijn arrestatie een hervormingspartij werd opgericht, de Nationale Rechtvaardigheidspartij, die tegen de traditionele vriendjespolitiek is en pleit voor een doorzichtig economisch beleid. Het is een typische *civil society*-partij, waarvan leidende figuren afkomstig zijn uit de NGO-wereld. Bij verkiezingen wist Mahathir zich met kunst en vliegwerk te handhaven, mede dankzij de steun van de Maleisische zakenlieden. Maar zijn partij is ernstig verzwakt. Mahathir's beleid om het speculatief kapitaal te beteugelen verdient erkenning, maar dat neemt niet weg dat hij daarmee dubieuze praktijken van zijn vriendengroep heeft afgedekt. Structurele hervormingen van het bankwezen verlopen moeizaam, corruptie en vriendjespolitiek zijn gebleven en de situatie van de mensenrechten bevindt zich op een dieptepunt.

PRESTIGE

De gevolgen van de crisis zijn het meest diepgaand geweest in Indonesië, zowel economisch als politiek. In het grootste land van Zuidoost-Azië (220 miljoen inwoners) vonden binnen een jaar na het begin van de crisis volksoptstanden plaats. Met de leuze '*Reformasi*' werd meer bedoeld dan transparantie in de relaties tussen bedrijven, banken en staat. Mei 1999 kwam een einde aan een meer dan dertig jaar durende dictatuur. Habibie bleek tussenpauze en na verkiezingen wees het Volkscongres

We zijn terug bij het

fundamentele dilemma van het ontwikkelingsdebat: hoe open of gesloten moeten economieën in ontwikkelings- landen zijn?

Abdurahman Wahid (Gus Dur) aan als president. Hij doet het verrassend goed, hoewel de laatste tijd kritische geluiden te horen zijn over zijn eigenmachtig optreden. De regionale spanningen en etnisch religieuze conflicten zijn er nog steeds, vooral op Atjeh en de Molukken blijft het onrustig, maar het land is niet uiteengevallen en een legercoup is uitgebleven.

Economisch gaat het minder goed. 1998 kende een mingroei van rond de vijftien procent, een ver weggezakte rupiah en een ongehoorde toename van werkloosheid en armoede. Inmiddels ziet het beeld er iets beter uit. De rupiah is iets opgekrabbel en heeft zich gestabiliseerd en er is weer economische groei, naar verwachting tussen de 2 á 3 procent voor dit jaar. Maar vijftig miljoen Indonesiërs, bijna een kwart van de bevolking, leeft in armoede. Het heeft de Wereldbank genoodzaakt om dit jaar ruim een miljard dollar uit te trekken voor programma's tegen de armoede. De Wereldbank heeft trouwens ernstig aan prestige verloren, toen begin 1999 bekend werd – wat velen al wisten – dat ze corruptie oogluikend had toegestaan. Van de miljarden dollars aan leningen – terug te betalen door de Indonesische bevolking – werd 30 procent tot informele transactiekosten gerekend; die bleef als smeergeld hangen aan de strijkstokken van de reeds rijkere.

In januari van dit jaar heeft het IMF aan de hulp nieuwe voorwaarden gesteld, waaronder afschaffing van de subsidie op brandstof en het terugdringen van de invloed van militairen in ondernemingen als het staatsoliebedrijf Pertamina en de twee grootste telecombedrijven. In februari drong een consortium van donoren (van multilaterale organisaties en rijke landen) aan op hervormingen in ruil voor vijf miljard dollar steun. Een bedrag dat in het niet valt als je het vergelijkt met de schulden van het land. Alleen al de buitenlandse schuld van participeren (bedrijven en banken) bedraagt circa 65 miljard dollar, een schuld waarvoor in feite maar een handvol tycoons verantwoordelijk is. De overheid heeft de circa honderd miljard dollar aan niet invorderbare kredieten van banken overgenomen, om het bankwezen te redden.

In Indonesië gebeurt wat zich ook in Zuid-Korea en Thailand afspeelt. Het IMF en de Wereldbank zwaaien met de geldbuidel en eisen hervormingen. Die vinden plaats, maar heel erg langzaam. In Zuid-Korea gaat dat vooral om de gewenste stroomlijning van de *chaebols*, de vanouds door de staat gesteunde conglomeraten als Samsung, Hyundai, Daewoo. Om op de wereldmarkt te kunnen concurreren, moeten deze ondernemingen zich specialiseren en de ban-

den met de staat losser maken. Maar het Zuid-Koreaanse bewind heeft de grootste moeite de *chaebols* in de gewenste pas te laten lopen. Wie geneigd is om de Aziatische crisis vooral te wijten aan het geringe marktconforme gedrag van ondernemingen en dus het programma van liberalisatie en deregulering van het IMF steunt – waarvoor ironisch genoeg juist sterke staatsinterventie nodig is – heeft voorlopig reden om ongerust te blijven. Instituties laten zich niet zo gemakkelijk afbreken.

RENAISSANCE

Het herstel in Oost-Azië is dan ook niet zo zeer gefundeerd in veranderingen in de economische structuur. De groei is gedeeltelijk het gevolg van de toename in consumptie. De rijkere middenklasse heeft gewacht tot de rust was teruggekeerd en nu vindt een inhaalmanoeuvre plaats, gezien bijvoorbeeld de gestegen verkoop van auto's in Indonesië.

Volgens het IMF is het hard nodig dat buitenland (lees Westers) kapitaal een groot aandeel krijgt in de financiële sector. Buitenlandse participatie is het enige middel om de rol van het speculatiekapitaal te beperken zolang op internationaal niveau regulering ontbreekt van het internationale (kortlopende) kapitaalverkeer. Het internationale bankwezen is immers gebaat bij stabiliteit, aldus de redenering. Bijkomende voordelen zijn dat internationalisatie bijdraagt aan doorzichtigheid en dat schulden worden afbetaald.

Ook dit proces, het vergroten van de buitenlandse participatie in het bankwezen, verloopt langzaam. Zo stelt *The Economist* van 29 april vast: 'Ondanks het aanprijzen van het openbreken van de nationale banksystemen, is de snelheid en de omvang van de buitenlandse kapitaalinstroom teleurstellend.' Dit kan liggen aan bedrijfs-economische overwegingen van de kant van buitenlandse investeerders, maar wellicht spelen nationalistische sentimenten ook een rol.

Business as usual? Het is maar hoe je het bekijkt. Het ziet er niet naar uit dat de oude tijden zullen herleven, daarvoor zijn alle betrokkenen – de staat, de internationale en nationale banken en de ontlukende *civil society* – teveel op hun hoede. Maar ook een grondige vernieuwing, in de vorm van het doorsnijden van de relaties tussen staat en bedrijfsleven, het recept dat volgens het IMF en Wereldbank nodig is om voor duurzame groei te zorgen, is niet gerealiseerd. Twee jaar geleden eindigde ik een bijdrage voor *de Helling* (1998-1) met de volgende woorden: 'Voorstanders van een liberaal ontwikkelingsmodel zullen niet al te veel moeten verwachten. (...) De weerstanden tegen privatisering en liberalisering zijn echter groot, en ook niet ongefundeerd.' Die conclusie is nog steeds geldig. Het staatsgeleide ontwikkelingsmodel kent zijn voorstanders. Zeker bij de Oude Tijgers heeft het lang goed gefunctioneerd. En de ondernemerselites, die zelfs in Indonesië niet is verdwenen of vervangen, hebben er weinig belang bij om hun eigen positie te ondergraven door buitenlands kapitaal in de financiële instituties te laten participeren.

Hiermee zijn we terug bij het fundamentele dilemma dat het ontwikkelingsdebat vanaf het begin van de zestiger jaren heeft beheerst: hoe open of gesloten moeten economieën in ontwikkelingslanden zijn? Zijn in de beginstadia van groei en ontwikkeling staatsbescherming en interventie niet broodnodig? In de jaren negentig leek het debat afgesloten en werd de open economie door de internationale ontwikkelingsinstituten krachtig gepropageerd. Maar in het tijdperk van de post-Aziatische crisis en met de dubieuze rol van het flitskapitaal nog vers in het geheugen, is het dilemma weer opgedoken.

Als de analyse klopt dat zowel het flitskapitaal als gebrek aan transparantie en corruptie de crisis hebben veroorzaakt, dan moeten beide worden aangepakt. De uitdaging is die van een transparant ontwikkelingsmodel dat profiteert van globalisering en zich tegelijkertijd van de kwalijke gevolgen daarvan weet af te schermen. Zij vereist een sterke overheid, maar dan één onder ferme democratische controle. De crisis heeft de bevolking van dat laatste bewust gemaakt. Dit is een uitdaging voor alle landen van Oost-Azië. Zolang die uitdaging niet gerealiseerd is, zal een Aziatische Renaissance, waar men in de tijd voor de crisis over droomde, uitblijven.

Ton van Naerssen is universitair hoofddocent Ontwikkelingsgeografie aan de Faculteit der Beleidswetenschappen KUN, Nijmegen.

WB-berichten

PUBLICATIES

Internationale veiligheid
Werkdocument met drie bijdragen: een evaluatie van de Kosovo-oorlog door Kees Kalkman (internationaal secretaris GroenLinks), een evaluatie van de opstelling van de Kamerfractie door Marijke Vos; en een stuk over veiligheidsdilemma's na Kosovo van WB-medewerker Gerrit Pas.
Gratis (1999, 13 pag.)

De cliënt aan het roer
Janny Lagendijk en Paul Basset
Discussienota over de modernisering van de AWBZ en WVG. Om het werkelijk participeren van mensen met een handicap mogelijk te maken is een combinatie nodig van een landelijke politiek die bepaalt waar recht op is, gemeenten die als betaalkantoor optreden en cliënten die met een persoonsgebonden budget zelf bepalen welke zorg zij willen ontvangen en van wie zij die willen ontvangen.
Gratis (1999, 20 pag.)

Met status: een pleidooi voor progressieve Europese migratiepolitiek
Femke Halsema, Joost Lagendijk en anderen
Met acht voorstellen voor minimumnormen voor behandeling van asielzoekers, een Europees Ontheemdenregeling, legale arbeidsmigratie en voorwaarden voor legalisatie van illegale migranten.
Gratis (1999, 8 pag.)

Recht op bescherming
Redactie: Tjitske Lingsma en Gerrit Pas. Auteurs: Tineke Strik, Richard Wouters en Bram van Ojik.
Antwoord op prangende vragen over het asielbeleid. Hoe kan het aanscherpingsbeleid worden gekeerd? Hoe kan in Europees verband worden bijgedragen aan een humaan beleid?
fl. 16,- (boek, 1997, 86 pag.)

In de voetsporen van de toekomst: naar een integraal buitenlands beleid
Redactie: Gerrit Pas en Rodrigo Pinto Scholbach
Voorstellen voor een ander buitenlands beleid dat de grenzen van het eigenbelang overstijgt.
fl. 17,50 (boek, 1995, 80 pag.)

Een toekomst in aanbouw
Paul de Beer, Jacobus Delwaide, Caroline van Dulleman, Jan Willem Duyvendak, Herman van Gunsteren, Lucas Reijnders en Paul Rosenmöller
Zeven essays op weg naar een nieuw politiek programma voor GroenLinks.
fl. 15,- (boek, 1997, 80 pag.)

Lokaal jeugdbeleid
Samenstelling: Gerrit Pas
Verslag van een bijeenkomst over preventief jeugdbeleid en de rol van de gemeente. Met inleidingen, tips voor raadsleden, literatuursuggesties en een stappenplan voor jeugdparticipatie.
fl. 7,50 (1999, 50 pag.)

KERNGEGEVENS

bestuur: *Jeroen Saris* (voorzitter), *Pascale Georgopoulou* (namens het partijbestuur), *Willibrord de Graaf* (uitgever de Helling), *Tineke van der Schoor*, *Hans Schraven*, *Kees Vendrik*, *Marinus Verhagen*.

medewerkers: *Jos van der Lans* – coördinatie a.i.; *Jelle van der Meer* – hoofd- en eindredactie 'de Helling'; *Gerrit Pas* – multiculturele samenleving, jeugdbeleid, onderwijs, internationale politiek; *Thomas Schillemans* – burgerschap, democratie; *Betty Noppe* – bureausecretaris.

WETENSCHAPPELIJK BUREAU GROENLINKS

Postbus 8008 – 3503 RA Utrecht – 030 239 99 00

NIEUW VERSCHENEN

Multicultureel: Menging of verzuiling

Anneloes Berns

Zwarte en witte scholen zijn geen nieuw verschijnsel. Nu zien we echter een verdere differentiatie van scholen naar religieuze, etnische of nationale grondslag. Chinese scholen waren er al, nu worden er ook islamitische en hindoestaanse scholen gesticht en ontstaan er Turkse en Marokkaanse scholen. Op andere terreinen doet deze zich ontwikkelen ook voor. De vraag naar bejaardenhuizen op etnische of religieuze grondslag groeit, er komen 'eigen' sportverenigingen, omroepen, en verzekeringen speciaal voor minderheden. Een nieuwe verzuiling, die bij velen gevoelens van onbehagen oproept.

Is deze ontwikkelingen nadelig voor de integratie of zijn er ook voordelen? In hoeverre moet menging of juist verzuiling gestimuleerd worden? Wat kan mensen in een multiculturele samenleving binden? Voor een antwoord op deze vragen deed Anneloes Berns een literatuuronderzoek naar de begrippen integratie en sociale cohesie. Het verslag hiervan publiceert het WB onder de titel 'Mening of verzuiling'.
Werkboek/40 pag. fl 7,50

Regeringsverantwoordelijkheid

Samenstelling: Thomas Schillemans

De prijs van politieke winst: her en der wordt gespeculeerd over de mogelijkheden en moeilijkheden voor GroenLinks als regeringspartij. Zolang de electorale groei blijft, zal de discussie voortduren. De ervaringen in vijf Europese landen laten zien wat de kansen en obstakels zijn. In deze leesmap zijn tien belangwekkende artikelen over dit onderwerp bijeen gebracht.
Gratis (42 p.)

Het Pluche

GroenLinks lokaal aan de macht
Jelle van der Meer

Hoe is het mogelijk dat GroenLinks in Amsterdam compromissen sluit met de VVD? Wat is de reden dat GroenLinks in Nijmegen al na een half jaar uit het college is gezet? Wat is het geheim van Wageningen waar GroenLinks 25 procent van de stemmen haalde? GroenLinks is op lokaal niveau van een oppositiepartij veranderd in een partij die ook bestuurt. Hoe verloopt dat meesturen? Wat weet GroenLinks voor elkaar te boksen? De bestuurservaringen op lokaal niveau zijn des te interessanter nu steeds vaker wordt gesproken over GroenLinks als potentiële regeringspartij.
fl 15,- (1999, 56 p.)

Symposium: De Toekomst van de Politieke Partij

De rol van partijen verandert. Dat komt ondermeer door Europa, de digitale revolutie en het interactief bestuur. Hoe moet het verder met de politieke partij? Moeten we misschien verder zonder politieke partij?

Een symposium op het Forum 2000; 14 oktober.

Info: Thomas Schillemans, 030 2399937,

tschillemans@groenlinks.nl

Opvallend onopvallend staat een grote naald aan de rand van het Rijswijkse Bos. Een monument zoals je wel vaker tegenkomt, een anonieme verwijzing naar de daden van grote mannen of grote gebeurtenissen die op het moment van oprichting eigenlijk al in de vergetelheid zijn geraakt. Deze obelisk herinnert aan de Vrede van Rijswijk uit 1697, waarmee een einde kwam aan de negenjarige oorlog (1688-1697). Een van de vele oorlogen in het Europa van het einde van de zeventiende eeuw. Aanstichter was Lodewijk de XIV die al jaren met agressieve expansie bezig was. Een moeizame oorlog, zeker voor Willem III, de stadhouder en op dat moment ook koning van Engeland en de leider van de anti-Franse coalitie. Willem verloor vrijwel alle veldslagen. De lange duur en de hoge kosten dwongen de partijen uiteindelijk naar de onderhandelingstafel. Voor Lodewijk was Den Haag, de hoofdstad van de Republiek, onaanvaardbaar en dus werd uitgeweken naar Rijswijk waar Willem III nog een paleis had staan: het Huis Ter Nieuwenburg. Daar kwam een moeizaam compromis tot stand. Het werd een vrede van korte duur. Binnen vijf jaar was het opnieuw oorlog, deze keer over het bezit van Spanje. Desondanks verkreeg de Vrede van Rijswijk een zekere faam: symbool voor het blokkeren van de Franse opmars in Europa. In de eeuw daarna werd het paleis zelfs een bescheiden toeristische attractie. Getoond werden de kamers waar de onderhandelingen gevoerd werden en de vredesacte. Een Duitse reiziger schreef na een bezoek: 'Die Holländer sehen das als eine sehr merkwürdige Reliquie ihres landes an'. Een relikwie, omdat het herinnerde aan een periode waarin de Republiek nog een prominente rol speelde in de Europese politiek. Er was bovendien geld mee te verdienen. Rondom 1775 leverden de rondleidingen op Ter Nieuwenburg jaarlijks circa 300 gulden op, een aanzienlijk bedrag in die tijd. Toeristen waren echter de enige die Ter Nieuwenburg bezochten. Het huis zelf werd nauwelijks bewoond en raakte in verval. In 1788 stond het vrijwel op instorten en besloot de toenmalige stadhouder Willem V het te laten afbreken. Opknappen was te kostbaar. De bouwkundige die de sloop moest regelen stelde Willem V voor om het sloopafval te gebruiken voor een beeld ter herinnering aan de vrede van Rijswijk. Het werd een symbolische, mythische naald. Freudiaans *avant la lettre*, want vernederd door de patriotten en regerend dankzij de steun van zijn zwager de Pruisische koning, had Willem V wel wat te

FREUDIAANS

compenseren. Met de obelisk verbond hij zijn naam aan een grote internationale vrede. Het werd zijn gedenknaald. De inscriptie zegt: 'Ter ere van de grote goede God, die ons vrede heeft geschonken en ter nagedachtenis van de Rijswijkse Vrede, heeft Willem V van Oranje Nassau, op deze grond van het vervallen huis, deze grote piramide opgericht.' Geen woord over Willem III of de andere oorlogvoerende partijen. Lang heeft Willem V niet van zijn monument kunnen genieten. Een jaar na vol-

tooiing in 1793, trokken de Fransen opnieuw de Nederlanden binnen. Willem vluchtte in 1795 naar Engeland. De overwinnaars lieten de obelisk ongemoeid op één detail na. Lodewijk Napoleon, de nieuwe koning, hing zijn wapen over het wapen van de Oranjes. Een schande die door zijn zoon, koning Willem I hersteld werd.

Ivo Kuypers, foto: Mieke Schlaman

de Helling

Jaargang 13 nummer 3 najaar 2000

Links in tijden van overvloed

Dragen helden sokken: vijf politieke autobiografieën
Banditisme in Afrika: de burgeroorlog BV
Kunstpolitiek: advies aan GroenLinks

Met mate

Overvloed en onbehagen, die combinatie karakteriseert volgens de Engelse historicus Simon Schama de Nederlanders. Hij legt de oorsprong daarvan in de 16de en 17de eeuw, bij de strijd van de jonge en dappere republiek die zich ontworstelt aan het water en de Spanjaard. De welvaart is een beloning maar ook een nieuwe beproeving, want 'de zee geeft en de zee neemt'. De overvloed van de gouden Eeuw gaat samen met een besef van vergankelijkheid en nederigheid. Het genieten – dat kunnen Nederlanders wel degelijk, aldus Schama – is zelden vrij van moralisme. Veel kunst uit de Gouden Eeuw, zoals het stilleven van Pieter de Ring op de voorkant van deze Helling, waarschuwen voor zelfvoldaanheid. Dit collectieve bewustzijn heeft de Nederlandse identiteit tot op heden bepaald, zo schreef Schama in 1987.

Misschien heb ik het mis, maar inmiddels lijkt zich een breuk te voltrekken. In het huidige Gouden Decennium met zijn grote overvloed lijkt het onbehagen verdwenen. We genieten tegenwoordig onbekommerd. Alles wordt steeds mooier, steeds groter, steeds duurder: huizen, kleding, vakanties, feesten en uitgaan. Waarschuwingen voor tijdelijkheid, vergankelijkheid of nederigheid zijn nergens te bespeuren. Voor het eerst sinds tijden zijn Nederlanders niet meer de grootste spaarders van Europa. Die zurige Calvinistische moraal is vervangen door zelfvoldaanheid: 'het gaat mij goed en als het jou niet goed gaat, heb je dat aan jezelf te danken'.

Politiek is de kunst van het problematiseren. Maar wat moet er geproblematiseerd worden als we ons wentelen in tevredenheid? Waarover gaat het politieke debat nou eigenlijk? Ja, er zijn een paar probleempjes in de zorg en in het onderwijs, maar dat lossen we toch op met wat miljarden extra. Congestie in het verkeer? Ook een paar miljard er bij. Teveel WAO-ers? Teveel asielzoekers? Gewoon de regels beetje strenger maken. Het zijn kleine bedrijfsongevallen, een enkele rimpeling, want in de kern gaat het toch puik, prima, crescendo.

Dit is een tijd van status quo, niet van grote politieke veranderingen. Zeker links heeft het hier moeilijk mee. We zijn rijk, hoe problematisch is dat: daar gaat dit nummer (deels) over. In een prachtig essay onderneemt Andrée van Es een speurtocht naar nieuwe linkse idealen. In het openingsinterview buigen drie economen van verschillende politieke stromingen zich het hoofd over solidariteit, en hoe de overheid die moeten blijven organiseren. Aan de hand van cijfers laat Ruud Vlek zien dat de verliezers van de crisis in de jaren tachtig – de uitkeringsgerechtigden – niet mee profiteren van de huidige welvaarts-groei. Arjen van Witteloostuijn betoogt dat het tijd is voor ideologische keuzes – twee om precies te zijn – in plaats van gekissebis over een miljard meer of minder voor zorg en onderwijs. En de groeiende kloof tussen arme en rijke landen vraagt volgens Jeff Harrod om een actieplan tegen armoede, met als eerste punt de democratisering van het internationale bedrijfsleven.

Kortom, geniet, maar geniet met mate. Misschien is er toch nog reden voor onbehagen.

Jelle van der Meer

5-22 OVERVLOED

We zijn rijk en we genieten ervan. Maar wat zijn nu nog linkse idealen? Hoe organiseren we nog solidariteit? Bestaan er nog ideologische keuzes? De overvloed van zes kanten belicht.

26 HELDEN OP SOKKEN

Wie zijn onze politieke leiders? Een bespreking van vijf politieke autobiografieën.

34 OORLOG ALS BEDRIJF

De gewapende conflicten in Afrika gaan tussen bendes die leven van oorlog. Dat vraagt om een andere manier van conflictoplossing.

Colofon

De Helling, tijdschrift voor linkse politiek, is een onafhankelijk politiek magazine met belangstelling voor ontwikkelingen op het sociale en culturele vlak. De Helling verschijnt viermaal per jaar.

Losse nummers: f13,-, jaarabonnement: f 49,-, gironummer: 2737994, Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks (o.v.v. DE

HELLING). **Uitgever:** Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks. **Hoofdredacteur:** Jelle van der Meer. **Redactie:** Klazien Brummel, Ivo Hartman, Menno Hurenkamp, Monique Kremer, Tom van der Lee, Annet Lekkerkerker, Harro Maas, Maarten van Poelgeest, Fransien van der Putt, Evelien Tonkens, Ido Verhagen.

Vormgeving & zetwerk: Slothouwer Producties, Amsterdam. **Druk:** Drukkerij Raddraaier. **Abonnement:** De abonnee verplicht zich het abonnementsgeld over te maken voor het begin van het nieuwe

kalenderjaar. Niet voor 1 januari opgezegde abonnementen worden automatisch voor één jaar verlengd. **Redactiesecretariaat,**

administratie & correspondentie: DE HELLING, Postbus 8008, 3503 RA Utrecht 030 239 99 00, jvdmeer@groenlinks.nl **Omslagfoto:** Pieter de Ring, stilleven met gouden bokaal © Rijksmuseum-

Stichting Amsterdam. ISSN 0922 - 01 19

Inhoud

- 5** OVERHEID EN SOLIDARITEIT *Een debat*
Piet Leenders
- 9** DE NIEUWE WEG *Tijd voor ideologische keuzes*
Arjen van Witteloostuijn
- 12** DE VERLIEZERS *In de schaduw van de voorspoed*
Ruud Vlek
- 16** LINKSE IDEALEN *Wat moet anders, als zoveel goed gaat?*
Andrée van Es
- 19** GEEN UITBUITING *Twee misverstanden over de mondiale verdeling*
Jeffrey Harrod
- 22** DE ZALM-NORM *Opkomst en ondergang van een begrotingsregime*
Toof Brader
- 26** DRAGEN HELDEN SOKKEN? *Vijf politieke autobiografieën*
Jantine Oldersma
- 30** DE GEVAARLIJKE STAD *De hang naar rust en opleuking*
Ton Schaap
- 34** OORLOG BV *De oorlog is van karakter veranderd*
Brechtje Paardekooper
- 38** KUNSTPOLITIEK *Serie: advies aan GroenLinks*
Jack Verduyn Lunel
- 41** GRONDWET *Hoe meer EU, hoe minder rechten*
Kathalijne Buitenweg en Richard Wouters
- 44** PERS EN POLITIEK *Waakhonden zonder taak*
Mark Kranenburg

Aanbieding

Als u abonnee wordt van **de Helling** betaalt u het eerste jaar slechts **15 gulden** (normaal 49 gulden).
Ja, ik neem **de Helling**. Ik betaal met de acceptgiro die mij wordt toegestuurd.

Naam .....

Adres .....

Postcode .....

Woonplaats .....

Sturen naar: *de Helling*, Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

Rubrieken

- 15 Hans Schoen
29 Marja Vuijsje
37 Wetenschappelijk Bureau
48 Sporen: *Slag bij Nieuwpoort*

ALS NOU ELKE BELEGGER EENS
Z'N VERDIENDE LOON ZOU KRIJGEN...

Triodos Bank maakt het nu wel heel interessant om uw eerlijk verdiende loon ook eerlijk te beleggen: met **Triodos Meerwaardefonds**. Dit duurzame beleggingsfonds belegt wereldwijd in bedrijven die een uiterst kritische toets op sociaal en milieubeleid moeten doorstaan. Als enig duurzaam beleggingsfonds biedt Triodos Meerwaardefonds bovendien nu de keuze uit drie verschillende beleggingstypen: een aandelenfonds, een obligatiefonds én een mixfonds.

En wie denkt dat de keuze voor duurzaam beleggen automatisch moet leiden tot een lager rendement heeft het mis. Uit onderzoek van Nyfer, van de Universiteit Nijenrode, blijkt dat duurzaam beleggen volgens de toetsing van Triodos Bank zeker een marktconform rendement kan opleveren. Meer weten? Recycle de bon, bel gratis 0800 022 20 27 (ook in het weekend). Of surf naar triodos.nl Reageer snel: tot 11 oktober a.s. kunt u kosteloos inschrijven!

Recycle deze bon!

MGHOOT

- Ja, ik wil meer weten over het Triodos Meerwaardefonds
- Stuur mij tevens informatie over sparen en beleggen bij Triodos Bank

Naam _____ M/V

Adres _____

Postcode en plaats _____

Stuur deze bon vandaag nog naar:

Triodos Bank, Antwoordnummer 170, 3700 vB Zeist.

Triodos @ Bank

Bewust anders

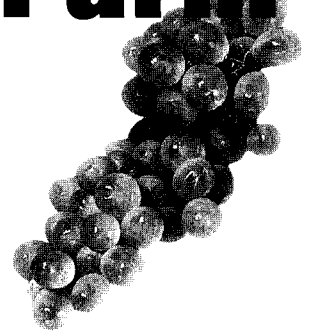
De waarde van uw belegging kan fluctueren. In het verleden behaalde resultaten bieden geen garantie voor de toekomst. Triodos Meerwaardefonds nv is in het bezit van een vergunning van de Nederlandsche Bank op grond van de Wet toezicht beleggingsinstellingen (Wtb).

In verband met de uitgifte is een prospectus opgesteld. Het prospectus is gratis verkrijgbaar bij Triodos Bank.

Overheid tussen rijk en arm

De welvaart zet de rol van de overheid onder druk. De rijke middenklasse zoekt het liever zelf uit, daartoe in staat gesteld door ruimhartige belastingverlagingen.

Hoe organiseren we nog solidariteit? Een debat.

door
Piet Leenders

Het gaat economisch beter dan zelfs de grootste optimist tot voor kort durfde te voorspellen. Nederland komt om in overvloed. Het financieringstekort van de overheid is verdampt, de meevallers tuimelen over elkaar heen en bijgevolg is er een stevige discussie ontbrand over de besteding van al het geld.

Volgens critici van Paars is er sprake van publieke armoede tegenover private rijkdom. Is dat een pleidooi voor een grotere collectieve sector? Of kan solidariteit ook op een andere wijze vorm krijgen? In een zaaltje in de Tweede Kamer, onder het toezien van de legendarische antirevolutionair Abraham Kuyper, debatteren Lans Bovenberg, hoogleeraar Algemene Economie aan de Katholieke Universiteit Brabant en CDA-adviseur; Bas Jacobs, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en het CPB en een van de auteurs van *Schuld en Solidariteit*: een bundel verhalen van PvdA-economen die zich uitspreken vóór een verlaging van de staatsschuld; tot slot Kees Vendrik, financieel woordvoerder van GroenLinksfractie in de Tweede Kamer.

Vendrik schetst een zorgwekkend perspectief: "Er is sprake

blieke diensten. Volgens mij ge

Abram de Swaan: 'de verzorgingsstaat zal breed zijn of hij zal niet zijn'. Wat mij betreft is dé uitdaging voor de overheid in de komende tijd hoe de publieke sector kwaliteit kan organiseren."

Bovenberg is minder pessimistisch: "Ik ben het er mee eens dat de grote uitdaging is te zorgen dat de publieke voorzieningen meer kwaliteit gaan bieden, om de middenklasse erbij te houden. Ik ben er echter niet van overtuigd dat de overheid dat altijd zelf moet doen. Ik denk dat de trend van privatisering zal doorzetten en dat de overheid steeds minder zelf voorzieningen zal aanbieden, en in plaats daarvan meer een ordenende rol krijgt. De kerntaak van de overheid ligt wat mij betreft heel traditioneel in de bescherming van de zwakkeren, door het voorkomen van selectie die het gevolg kan zijn van meer marktwerking, bijvoorbeeld als in de gezondheidszorg ouderen en chronisch zieken hogere premies zouden moeten gaan betalen. De cruciale vraag is: welke instrumenten en institutionele arrangementen heb je nodig voor die bescherming? Ik ben voorstander van persoonsgebonden subsidies, vouchers, zeg maar: knipkaarten, waardoor ook mensen met lagere inkomens keuzevrijheid krijgen en in staat zijn om de kwaliteit te kiezen die te willen. Het huidige systeem, waarbij de overheid het geld geeft aan de onderwijsinstellingen en zorginstellingen, is een vorm van gedwongen winkelnering. De vraag is of dat de goede manier is om kwaliteit voor iedereen te creëren. Mij lijkt dat de markt dat beter kan. Een sterke overheid moet zorgdragen voor de toegankelijkheid van de voorzieningen."

Kees Vendrik: "De overheid zal breed zijn of hij zal niet zijn."

---

van wat ik noem een 'nieuwe sociale kwestie'. Honderd jaar geleden was de sociale kwestie de verpaupering van de arbeidersklasse, nu is het probleem de verrijking van de middenklasse. De zeer brede en ongekend rijke middenklasse heeft een groeiende behoefte aan kwaliteit, die zich niet alleen meer uit in de aanschaf van auto's, vakanties en grote huizen, maar ook zichtbaar wordt in de vraag naar zorg en onderwijs van hoge kwaliteit. Mensen claimen steeds vaker een 'recht op kwaliteit'. Als de te krap gebudgetteerde overheidssector die kwaliteit niet kan bieden, zullen de rijke middengroepen hun zaken gaan regelen op de particuliere markt - daartoe mede gestimuleerd door aanhoudende belastingverlagingen. Dat tendeert naar de Amerikaanse situatie, met voor iedereen toegankelijke overheidszorg en -onderwijs maar waar de koopkrachtige burger ook kan kiezen voor kwalitatief betere particuliere instellingen. Dat leidt tot een afnemende solidariteit tussen verschillende maatschappelijke groepen, want als je je eigen voorzieningen hebt, waarom zou je dan nog meebetalen aan die van een ander, en leidt daardoor tot verdere uitholling van pu-

KWAAD Vendrik: "Dat is prachtig maar hoe verleid je de nieuwe rijken om die politiek van herverdeling te blijven steunen?"

Bovenberg: "Dat kan inderdaad alleen als de middenklasse daar vóór is vanuit het welbegrepen eigenbelang dat die samenleving anders niet bij elkaar gehouden wordt. Ik denk dat de Nederlandse cultuur wat dat betreft toch anders is dan de Amerikaanse. Daar heb ik wel vertrouwen in."

Jacobs: "Ik ben het niet eens met Kees. Waarom keren burgers zich af van de publieke sector? Omdat collectieve voorzieningen niet meer passen bij hun individuele behoeften. De markt ziet koopkrachtige vraag en ontwikkelt producten. Vervolgens maken mensen die geld hebben de overstap naar de markt. Het is de vraag of dat erg is. Linkse mensen hebben toch nog steeds de neiging om de oplos-

Piet Leenders is
freelance journalist

Foto: Mike Schieman

V.l.n.r.
Lars Bovenberg,
Kees Vendrik en
Bas Jacobs

sing voor alle maatschappelijke kwaad te zoeken bij de overheid — ik zie dat in de PvdA, maar het bestaat vast ook in Groenlinks. Dat hoort bij het denken over mensen als behorende tot een bepaalde klasse, in plaats van mensen te benaderen als individuen met hun eigen mogelijkheden. Hoe kan de overheid mensen steunen bij het verwezenlijken van die individuele mogelijkheden, dat is wat mij betreft de kwestie.”

Bovenberg: “De overheid moet niet haar taak beperken

tot het achteraf herstellen van de ongelukken, zoals ze met de WAO doet, maar moet juist ondersteuning bieden in de beginfase, zoals toegang tot goed onderwijs en mensen die langdurig werkloos of ziek dreigen te worden snel aan het werk helpen. Voorkomen is nu eenmaal beter dan genezen.”

Jacobs: “De overheid moet mensen toerusten en niet aarzelen in te grijpen als het mis dreigt te gaan. Wat dat betreft houden beginselen als privacy en rechtsgelijkheid een hoop interventies tegen. Overheidspaternalisme en indivi-

duale keuzevrijheid botsen hier. Die tegenstrijdigheid kom je vaak tegen. Omdat de samenleving complexer wordt, zie je dat mensen zich bedreigd voelen en een groter beroep doen op de overheid. Tegelijk is de trend dat mensen zelf meer verantwoordelijkheid willen."

Vendrik: "Zo ontstaat een overheid die de winnaars met rust laat en zich alleen nog bemoeit met de verliezers. Maar de winnaars zullen zich moeten blijven bekommeren om de verliezers, hebben we net gezegd. Mijn angst is dat er een stemming ontstaat, als gevolg van het nieuwe recht op kwaliteit, dat afvallen niet meer getolereerd wordt en de verliezers niet meer gezien worden. Kijk naar de belastingverlagingen. Onder Paars wordt de groeiende welvaart toegeschoven naar de individuele portemonnee, elke keer is het signaal: de overheid kan wel met wat minder toe. Den Uyl had het in de jaren zeventig over de socialisering van de vraag, nu zijn we bezig met de privatisering van de vraag. Noties van solidariteit en gemeenschappelijkheid worden geweld aangedaan. Wat mij betreft is het oude motto van Den Uyl: 'de boel bij mekaar houden', nog onverminderd van belang."

Bovenberg: "Ik ben echt minder somber. De overvloed van dit moment maakt de middenklasse overmoedig omdat men altijd de neiging heeft trends door te trekken. Er komt echter onontkoombaar weer een conjuncturele neergang die ook de aandelenmarkt en de huizenmarkt niet onberoerd zal laten. Dan zal ook de middenklasse weer beseffen dat zij belang heeft bij een overheid die de zwakkeren een handje helpt."

BOTERHAM 'De boel bij mekaar houden', dat blijft de opdracht voor de politiek en de overheid, daar zijn de drie discussianten het over eens. Maar ze zijn het niet eens over de vraag: hoe doe je dat? Hoe organiseer je kwaliteit? Doet de overheid dat zelf of kan de markt het? Kortom: wat is in deze tijd de taak van de overheid?

Vendrik: "Voor dat we het hebben over de organisatie moeten we erkennen dat de meeste publieke voorzieningen slecht zijn. Er is te weinig personeel, de salarissen zijn vaak ondermaats, de gebouwen deugen niet, noem maar op. Ik zeg: we moeten eerst zorgen dat de basisvoorzieningen goed zijn en erkennen dat daar gewoon meer geld voor nodig is."

Bovenberg: "Mee eens. Maar geld alleen is niet genoeg. Drie dingen zijn belangrijk. Eén: er zijn weinig middelen naar onderwijs en zorg gegaan, zeker in het licht van de economische groei van de afgelopen jaren. Twee: de lastenverlichting heeft de particuliere sector gestimuleerd en vervolgens, door het verder verkrappen van de arbeidsmarkt, de collectieve sector leeggezogen. Het derde punt is de gebrekkige organisatie van de publieke voorzieningen. Wil je 'intelligent' te werk gaan, zoals dat tegenwoordig modieus heet, dan moet je op al deze drie fronten aan de slag. De budgetten voor de publieke sector kunnen omhoog, maar tegelijk moet de organisatie verbeteren, en tenslotte dient ook een eind te komen aan omvangrijke lastenverlichtingen. Wat mij betreft worden er, zeker bij de huidige schaarste op de arbeidsmarkt, ook scherpere keuzes binnen de collectieve sector gemaakt: bijvoorbeeld meer geld naar funderend onderwijs en minder naar de universiteiten."

Jacobs knikt bij dat laatste: "Het is weliswaar mijn eigen

boterham, maar het is idioot dat afgestudeerden slechts 15 procent betalen van hun opleiding." Bovenberg: "En wat dacht je van de enorme subsidies die mede via fiscale faciliteiten naar de woningmarkt en pensioenen gaan. Daar is heel veel geld te winnen."

PLEIDOOI Voordat het gesprek afdaalt naar een discussie over de besteding van meevallers, gaan we nog even terug naar de rol van de overheid. Moet zij zelf optreden als aanbieder van voorzieningen of zich beperken tot het uitdelen van toegangskaarten tot voorzieningen. Hoe kun je de wensen van de burgers beter tot recht laten komen?

Vendrik: "In het onderwijs bestaat nu al keuzevrijheid voor ouders en studenten. De overheid functioneert daar op een zekere afstand, maar stelt inhoudelijke eisen en legt strakke budgettaire kaders op. Ook in GroenLinks zijn er mensen die zeggen dat we in de zorg de budgettaire grenzen los dienen te laten en toe moeten naar vraaggestuurde zorg. Ik geloof er geen bal van. Budgettering van publieke middelen kan je niet loslaten want de vraag naar zorg is oneindig, de regie is dan helemaal zoek. Dat probleem kan je niet wegdeneren."

Bas Jacobs: "Linkse mensen hebben nog steeds de neiging de oplossing voor alle maatschappelijke kwaad te zoeken bij de overheid."

Bovenberg: "Dat hangt ervan af. Kijk naar de zorg. Voor de AWBZ, dus de kosten van invaliditeit, psychiatrie, etc., zeg maar de onverzekerbare risico's, moet je budgetteren. In het andere deel, die van de huisarts, ziekenhuis, tandarts, zou je de kwaliteit en kostenbeheersing veel meer aan de verzekeraars kunnen overlaten."

Vendrik: "Dat is theorie. Er wordt daar al zes jaar met marktwerking en keuzevrijheid voor de patiënt geëxperimenteerd, zonder merkbare kostendaling en kwaliteitsverbeteringen."

Tot nu toe is de winst van het privatiseringsbeleid van de laatste paar kabinetten niet indrukwekkend. Integendeel, de eclatante missers, zoals de gestrande privatisering van de spoorwegen, de thuiszorg en de sociale zekerheid, springen meer in het oog. Dat ligt vooral aan het feit, zo menen de deskundigen hier om tafel, dat er nooit een fatsoenlijke analyse is gemaakt van wat eigenlijk des overheids is en wat aan de markt kan worden overgelaten. Dat dat niet is gebeurd komt weer omdat privatisering niet zozeer een manier was om problemen op te lossen, maar om er vanaf te zijn. Pas als het fout gaat, krabt men zich achter de oren. Inmiddels is er enige vooruitgang, zoals in het denken over een scheiding tussen het beheer en het gebruik van infrastructuur: het eerste is voor de overheid, het twee kan particulier. Maar inmiddels is bijvoorbeeld al wel de kabel verkocht.

De nadruk op privatisering heeft ondertussen geleid tot ernstige verwaarlozing van de uitvoeringsbureaucratieën van de overheid zelf. Dat bedreigt de kwaliteit, ook daar zijn de gesprekspartners het over eens. Er is dus reden om bepaalde overheidsuitgaven te verhogen. Daarmee belanden

we in het actuele politieke debat. Dat debat wordt beheerst door de keuze tussen drie alternatieven: meer overheidsuitgaven, schuldreductie, of lastenverlichting. Het in het regeerakkoord afgesproken beleid van Paars is dat meevallers in de uitgaven alsnog besteed mogen worden, de meevallers aan de inkomstenkant echter moeten voor de ene helft gebruikt worden voor schuldreductie en voor de andere helft aan lastenverlichting. Door de voorzichtige schatting van economische groei zitten de meevallers vooral aan de inkomstenkant. De PvdA morrelt daarom aan de afspraken door enkele miljarden meer te vragen voor uitgaven. Groenlinks wil een hogere raming van de economische groei, om zo structureel meer geld voor hogere uitgaven vrij te maken. Jacobs en Bovenberg houden een ondubbelzinnig pleidooi voor schuldreductie in plaats van het verhogen van de overheidsuitgaven.

INFRASTRUCTUUR Vendrik: "Jullie beperken de discussie tot een keus tussen meer uitgaven of meer schuldreductie, terwijl volgens mij de werkelijke keus is die tussen uitgaven of schuldreductie aan de ene kant en lastenverlichting aan de andere kant. Veruit de meeste miljarden gaan naar lastenverlichting. Het resultaat van Paars 1 is 18 miljard lastenverlichting, 12 miljard bezuinigingen en 8 miljard financieringstekort. Paars 2 bezuinigt minder, maar ook daar staat de lastenverlichting in hoofdletters bovenaan het lijstje. Jullie verwijten de PvdA dat ze investeringsziek is en geen aandacht heeft voor de staatsschuldreductie, maar waar blijft jullie kritiek op de lastenverlichting?"

Jacobs: "Ik heb expliciet gezegd dat als de PvdA meer wil uitgeven ze zich eerst zal moeten ontdoen van het keurslijf van de lastenverlichting van Paars 2. Het probleem van de PvdA is dat de partij gevangen zit in een coalitie met de VVD

Lars Bovenberg: "Alleen meer geld is niet genoeg."

---

waarvan het cement nu juist de lastenverlichting is. Daar wil de PvdA een beetje onderuit door een beetje meer uitgaven te doen. Daar zijn goede argumenten voor, maar kom alsjeblieft niet met allerlei flauwekul verhalen over 'investeringen die rendement opleveren'. Het gaat niet om investeringen, maar om uitgaven. Ik erger me aan die taalinflatie waardoor elke uitgave tegenwoordig het predikaat investering meekrijgt. De PvdA durft eenvoudig niet hardop te zeggen dat meer uitgeven betekent dat burgers minder lastenverlichting krijgen. Als je voor meer uitgaven kiest, wil je een grotere collectieve sector, als je voor lastenverlichting kiest, betekent dat een kleinere collectieve sector. Daar moet het over gaan."

Vendrik: "Het is goed dat je dat recht zet. Het recente WRR-rapport over de kosten van de vergrijzing, kwam ook tot de conclusie dat de staatsschuld sneller afgelost moet worden, en daarbij viel geen woord over de lastenverlichting. Dat geeft voedsel aan een vermeende tegenstelling tussen schuld aflossen of extra uitgaven doen. Terwijl de staatsschuld met het begrotingsbeleid van Zalm al geen probleem meer zal zijn. Na 2002 heb je een structurele af-

lossing van de schuld in de orde van grootte van vijftien à twintig miljard per jaar."

Jacobs: "De staatsschuld is op zichzelf een irrelevante grootheid. Zij wordt pas van belang in het licht van een onevenwichtigheid tussen de generaties. De reden dat wij ons druk maken over de staatsschuld ligt bij de kosten van de vergrijzing. Die kosten mag je niet doorschuiven naar de komende generaties. Een beetje linkse partij moet zich daarover druk maken."

Bovenberg: "Schuldaflossing is goed voor het tegengaan van oververhitting en vermindert de druk op de arbeidsmarkt waardoor het voor de collectieve sector eenvoudiger wordt arbeid te vinden. Langs die weg komt schuldaflossing de kwaliteit van de publieke dienstverlening ten goede. Bovendien moet je de vette jaren gebruiken om te reserveren voor de magere, om het maar eens bijbels uit te drukken."

Jacobs: "De cruciale vraag is: hoe groot moet de collectieve sector zijn? Dat verhaal ontbreekt in het PvdA-betoog. Er is een waslijstje van zoveel voor onderwijs en zoveel voor zorg, maar geen analyse van hoe de samenleving zich ontwikkelt, er ontbreekt een kader. De PvdA zit in een spagaat tussen een neoliberaal en traditioneel sociaal-democratisch gedachtegoed."

Bovenberg: "Bovendien ontbreekt een deel van het prijskaartje, want je moet ook vertellen hoe je de mensen krijgt die die onderwijs- en zorgtaken allemaal gaan uitvoeren."

Vendrik: "Nu moet ik even iets ter verdediging zeggen van de PvdA. Er is sprake achterstallig onderhoud, daar hoeft niet direct een groot verhaal bij over de rol van de overheid. De collectieve sector is *de facto* gekrompen in de achterliggende jaren. Nog een rondje Paars 3 op deze manier en we hebben een collectieve sector die kleiner is dan die van de Verenigde Staten. Probleem voor de PvdA is dat die partij in januari 'ja' heeft gezegd tegen een forse lastenverlichting, in het kader van het nieuwe belastingplan, terwijl veel mensen toch meer last hebben van het feit dat ze geen thuiszorg kunnen krijgen voor hun ouders en er geen leerkrachten zijn voor hun kinderen. Dat is het sentiment waarvoor sommigen in de PvdA nu terecht gevoelig zijn."

Bovenberg: "Meer geld is noodzakelijk, maar zonder na te denken over de organisatie van de collectieve sector, over een omslag naar een meer vraaggerichte benadering, los je de problemen in de zorg en het onderwijs niet op. De vraag wát de overheid moet doen, moet gekoppeld worden aan de vraag hóe dat moet gebeuren. Ten behoeve van meer kwaliteit moet de overheid taken uit handen geven."

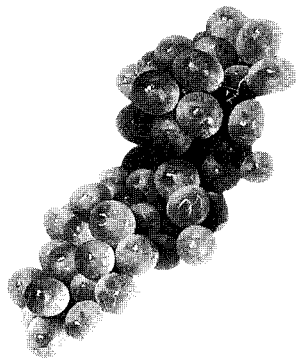
Vendrik: "Dat zeg je tegen de achtergrond van verwaarloosde overheidsinstellingen waardoor de geloof in publiek ondernemerschap is verdwenen. Kijk nou ook eens naar wat een bedrijf als Randstad levert aan projecten voor langdurig werklozen... Dat is bulkproductie, dat is het aftappen van een subsidiepot met rotzooi. Geef mij dan maar een stelletje bevlogen types in de goede oude overheidsbureaucratie."

Bovenberg: "Linkse mensen willen middel en doel nog wel eens door elkaar halen. De overheid is een middel, de doelen zijn emancipatie en bescherming van zwakkeren. Ook in het bedrijfsleven zitten fatsoenlijke lieden."

Jacobs: "Zijn we toch weer terug bij de rol van de overheid."

✱

De nieuwe weg

Neem eerst een scherpe bocht naar rechts, vervolgens een scherpe bocht naar links, dan kom je uit op een nieuwe weg. Er moeten ideologische keuzes worden gemaakt, dat is van veel groter belang dan het gekissebis over een paar miljard extra uitgaven. Een pleidooi voor meer concurrentie en meer nivellering.

door
Arjen van
Witteloostuijn

Het tweede Paarse kabinet is op de Parkeerplaats Overvloed gearriveerd. De schatting van de precieze omvang van de overschotten wordt ongeveer elke maand bovenwaarts bijgesteld: vier miljard, zes miljard, negen miljard ...? De bomen groeien inmiddels tot in de Hemel. De opwinding onder de Aardse rentmeesters over de verdeling is groot. Dat is geen wonder: voor een vergelijkbare Sinterklaas-stemming moet diep in de vorige eeuw worden teruggegaan. Helaas doet de huidige euforie om ten minste drie andere redenen aan het kinderfestijn van de Turkse Bisschop denken. In de eerste plaats moet de omvang van de overschotten niet worden overdreven. In de eerste helft van 2000 heeft de Amsterdams-Eindhovense trots Philips ruim twaalf miljard gulden winst gemaakt. Nog maar kort geleden heeft de Brits-Nederlandse pionier Unilever zestien miljard gulden teruggegeven aan de aandeelhouder. De beursnotering van topsaneerder Shell – nummer twee in de nieuwe Euronext 100 – vertegenwoordigt ongeveer 315 miljard gulden. De waarde van het belegd vermogen van de vaderlandse pensioenfondsen is de 1000 miljard gulden geruime tijd geleden overstegen. Hierbij steekt het Paarse overschot schril af.

In de tweede plaats berust de merkwaardige fixatie op schuldenreductie op een flauwekulredenering: de overheid is geen gezin. De hantering van boekhoudargumenten door voorstanders van schuldenreductie is een staaltje van volksverlakkerij. Ook een overheidstekort dat lager uitvalt dan de economische groei leidt tot een schuldenlastenverlichting. De rente-uitgaven van de overheid zijn ook de rente-inkomsten van de burger. Toekomstige generaties zijn vermoedelijk rijker dan de huidige generatie. Et cetera. In

de derde plaats staat de bedroevende diepgang van de Haagse uitdeeldiscussie symbool voor de gebrekkige kwaliteit van het politieke debat. Het lijkt alsof de politieke tegenstellingen zijn teruggebracht tot marginaal gerommel in de uitgavenmarge. In deze korte bijdrage wordt bij een tweetal misverstanden stilgestaan die duidelijk maken dat – ondanks alle retoriek over het einde der ideologieën – de nog altijd levendige links-rechtstweedeling in de huidige politiek aan herijking toe is.

EEN BOCHT NAAR RECHTS De stimulering van marktwerking, die ter rechterzijde van het politieke spectrum heilig is verklaard, wordt door linkse gelovigen met pijn in het hart geaccepteerd. Onder verwijzing naar de onomkeerbare processen van mondialisering wordt het hoofd in de schoot gelegd. Van harte gaat dat echter niet: met enige regelmaat wordt, onder het mom van de bescherming van publieke belangen, gewezen op de noodzaak van terughoudendheid. In deze context zijn de aarzelingen in zake privatiseringen illustratief. De bezwaren van de linkse politiek tegen de stimulering van marktwerking zijn buitengewoon merkwaardig. Juist ter linkerzijde van het politieke midden zou met bezielend enthousiasme moeten worden gepleit voor de versterking van marktwerking. Immers: fellere marktconcurrentie komt de maatschappelijke welvaart ten goede. Hiervoor zijn twee hoofdargumenten aan te voeren. In de eerste plaats zal een onderneming onder bedreiging van concurrentie ertoe worden gedwongen – op straffe van verlies of faillissement – de klant tevreden te stellen door het aanbieden van een lage prijs en/of een hoge kwaliteit. In de tweede plaats jaagt de concurrentiedruk

Arjen van
Witteloostuijn is
hoogleraar
economie aan de
Rijksuniversiteit
Groningen.

Foto: Gé Dubbelman / HH

een bedrijf op te investeren in proces- en productinnovaties met het oogmerk een fatale achterstand te voorkomen. Het is evident dat de burger hiervan kan profiteren. Zonder concurrentiedruk worden monopoliewinsten afgeroomd en is innovatieluidheid schering en inslag. Zonder adequate marktwerking verdwijnen overwinsten in de zakken van de veelverdienende 'ondernemer', ten koste van de burger die teveel moet betalen voor te weinig kwaliteit. Via de stimulering van marktwerking kan de winstzoekende onderneming in toom worden gehouden zodat een eerlijke verdeling van de verdiensten wordt bevorderd. Met meer

---

Versterking van de marktwerking zou vanwege het winstnivellerende effect hoog in het vaandel moeten staan van linkse partijen.

---

marktwerking kunnen machtconcentraties worden voorkomen en afgebroken ten bate van de financiële positie van de (vaak weinig draagkrachtige) burger/consument.

Vanwege de winstnivellerende en innovatiebevorderende effecten van marktwerking zou de krachtige versterking van mededinging hoog in het vaandel moeten staan van linksgeoriënteerde partijen. Hier valt nog veel terreinwinst te boeken. Hoewel met de inwerkingtreding van de nieuwe Wet op de Mededingingen de oprichting van de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) belangrijke stappen vooruit zijn gezet, is de Nederlandse concurrentiepraktijk nog altijd een teleurstellend spektakel. Drie voorbeelden kunnen deze observatie illustreren.

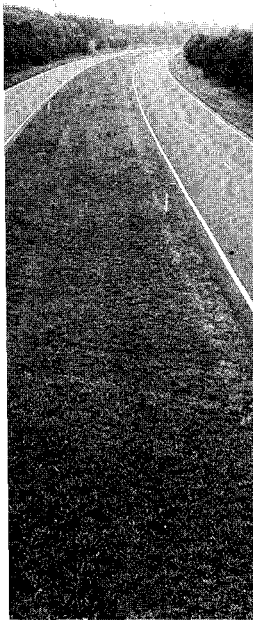
In de eerste plaats is de enorme macht van het (internationale) grootbedrijf ongebroken. Het consumentengeveeklaag in het voorjaar en de zomer van dit jaar over de hoge benzineprijzen is bijvoorbeeld volkomen terecht. Het is treurig dat de stinkend rijke oliemaatschappijen zichzelf kunnen vrijpleiten met verwijzingen naar de gemanipuleerde mondiale olieprijs en de hoge nationale belastingheffingen. Hoe zijn de enorme lokale verschillen in benzineprijzen te verklaren indien inderdaad de winsten slechts enkele centen van de benzineprijs beslaan? In de tweede plaats is vrije concurrentie in veel beroepen en bedrijfstakken nog altijd ver te zoeken. Het voorbeeld van de notarissen-'markt' is veelzeggend. Ondanks de inwerkingtreding van de concurrentiebevorderende Wet op het Notarisambt op 1 oktober 1999 zijn sindsdien alle notaristarieven gestegen. Niet alleen is de notarissenmarkt nog altijd half gereguleerd, maar daarnaast worden nieuwe kantoren gevestigd door een constante groep van 745 maatschappijen. Het gevolg is een reeks lokale (quasi-)monopolies die volop profiteren van gereguleerde notarisstoetreding aan de aanbodzijde van de markt en de verplichte afneming van notarisproducten aan de vraagzijde van de markt. In de derde plaats laat de overheid zich in onderhandelingen met het bedrijfsleven voortdurend met een kluitje in het riet sturen. In deze context is de treurige gang van zaken rond de veiling van mobiele-telefoonfrequenties, met de voor de staat teleurstellende opbrengst van ongeveer zes miljard gulden, symbolisch. Het is duidelijk dat op het 'dossier marktwerking' nog een lange weg is af te

leggen. Het is hoog tijd dat retoriek wordt omgezet in daadkracht door strikte wetgeving en dito controle te koppelen aan krachtige handhaving en zware strafmaatregelen.

EEN BOCHT NAAR LINKS Een roep om nivellering ter linkerzijde van het politieke spectrum werkt op rechtse gelovigen als een rode (!) lap op een stier. De redenen daarvoor zijn voor een belangrijk deel te vinden in de neo-klasieke prikkeltheorie. Nivellering is de dood in de pot van de economische dynamiek. Nog afgezien van de ambtelijke verspilling van middelen ten gevolge van het rondpompen van geld moet in dit verband worden gewezen op de perverse prikkel die uitgaat van nivellering op werknemer en ondernemer. Een (potentiële) werknemer is niet bereid tot additionele inspanningen en extra investeringen indien daar geen (kans op een) fraaie inkomenstijging tegenover staat. Een aansprekend voorbeeld hiervan is de armoedeval. Omdat het verschil tussen netto-uitkering (samen met allerlei inkomensafhankelijke subsidies en voorzieningen) en nettoloon (na aftrek van belastingen en sociale lasten) klein is, of zelfs positief, blijft een werkloze liever aan de kant staan. Een (potentiële) ondernemer ziet af van risicovolle activiteiten vanwege hoge belastingen op inkomen en winst. Daarom is het macro-economische niveau van investeringen te laag, en daarom komen te weinig nieuwe ondernemingen uit de startblokken. In het prikkel-Mekka aan de andere kant van de Atlantische plas, de Verenigde Staten, worden jaar na jaar de gunstige uitwerkingen van denivellering bewezen via een spectaculaire banengroei en dito ondernemerdynamiek – aldus de rechtse prikkelgelovigen. De huidige buitengewoon krachtige beweging in de richting van verdere denivellering moet daarom met overtuiging worden voortgezet.

Helaas voor de gelovigen in de recht(s)e leer ontbreken empirische bewijzen voor het prikkeldogma. Sterker nog: de empirische evidentie wijst de andere kant op! Nivellering is positief gecorreleerd met economische groei. In een veelheid van landenvergelijkende studies is de gemiddelde macro-economische groeivoet negatief gecorreleerd met uiteenlopende maten van ongelijkheid, terwijl een beleid van nivellering de groeivoet doet stijgen. Juist een inkomenstijging aan de 'onderkant van de samenleving' stimuleert investeringen met hoge marginale opbrengsten. Extra investeringen in de verdere scholing van de rijke hooggeschoolden leveren lang niet zoveel baten op als extra scholingsinspanningen voor de arme laaggeschoolden. Een ander voorbeeld is de moeizame toegang tot de kapitaalmarkten voor nieuwe bedrijven. Gebrek aan startkapitaal, vanwege de geringe kredietwaardigheid van de minderbedeelden, leidt tot een remming van investeringen die worden gekenmerkt door hoge marginale opbrengsten.

Ten slotte kan nog worden gewezen op het contrast tussen private en publieke verdiensten. Sinds de opkomst van de neo-liberale revolutie in de eerste helft van de jaren tachtig, gemarkeerd met het befaamde Akkoord van Wassenaar in 1982, is de stijging van het gemiddelde inkomen in de overheidsector (inclusief uitkeringen) tientallen procenten achtergebleven bij de toeneming van de gemiddelde verdiensten in het private bedrijfsleven. Geen wonder dat in bijvoorbeeld het onderwijs en de zorg het ene probleem zich stapelt op de andere. De Zalm-norm, die vanuit een strikt economisch perspectief overigens onverdedig-

baar is en slechts het doel van ambtelijk-politieke disciplinerende dienst, moet worden vervangen door een Zalm-ronde waarmee de publieke achterstand wordt weggewerkt.

RECHTDOOR Een modern toverwoord ter rechtvaardiging van extra uitgaven is het begrip *investering*. Zodra overtuigend kan worden bewezen dat de voorgestelde besteding een investering in de toekomst van de samenleving betekent, is de buit half binnen. In de micro-economische terminologie is sprake van een investering indien de kosten uitgaan voor de baten. De vraag is echter wat in een macro-economische context moet worden verstaan onder een investering. Kort gezegd: van een macro-economische investering is sprake indien de uitgaven in het heden (kosten) leiden tot een vergrote kwaliteit van de samenleving in de toekomst (baten). Over de precieze definitie van het doel – een vergroting van de kwaliteit van de samenleving – kan uiteraard eindeloos worden getwist. In de context van de huidige bijdrage ligt het voor de hand de stimulering van (duurzame) economische groei als richtsnoer te hanteren. Ergo: ook de toeneming van de uitgaven (of een vermindering van de inkomsten) ten behoeve van de versterking van marktwerking en de verbetering van de financiële positie van de minderbedeelden zijn investeringen! Beide zorgen immers voor hogere macro-economische groeivoeten. Het is zeer de vraag of een generieke lastenverlichting of schuldenreductie hetzelfde effect zal sorteren. Waar het uiteindelijk om gaat, is de taxatie van de productiviteit van de verschillende toepassingen van de publieke middelen. Het is alles behalve denkbeeldig dat gerichte investeringen in de materiële en immateriële infrastructuur van de samenleving uiteindelijk met hogere rendementen gepaard gaan dan ongerichte lastenverlichtingen en schuldenre-

---

Nivellering is goed voor de economische groei.

---

ducties. In de veelgeroemde kennissamenleving is vooral de kwaliteit van de sleutelproductiefactor – de *homo sapiens* – cruciaal voor de bepaling van de (duurzame) macro-economische groeivoet. Hierbij vormen investeringen in nivellering, onderwijs en zorg een onmisbare schakel. Een efficiënte en effectieve aanwending van de kwaliteiten van de *homo sapiens* vraagt daarnaast om de uitbanning van marktmachtposities.

Door de linkse voorliefde voor denivellering te combineren met het rechtse symbool van marktwerking kan het fundament worden gelegd onder de veel besproken en weinig begrepen Derde Weg van Tony Blair en Gerhard Schröder cum suis. Daarmee wordt het ogenschijnlijk onverenigbare verenigd: aan de ene kant de ondernemende concurrentiedynamiek van de succesvolle Angelsaksische markteconomieën, die echter hopeloos falen op het terrein van de eerlijke verdeling van inkomen, en aan de andere kant de eerlijke inkomensverdeling van de succesvolle Rijnland-samenlevingen, die echter moeite hebben met de stimulering van marktwerking. Natuurlijk moet de bestrating van de Derde Weg vervolgens worden aangelegd met behulp van een groot aantal aanvullende bouwstenen. En

eerlijk gezegd: in deze context is de precieze besteding van de publieke middelen van secundair belang. Waar het vooral om gaat, is het ontwerpen van inventieve regelgeving die de 'duurzame' – in materiële en sociale zin – gedragingen van de moderne wereldburger in Nederland (en daarbuiten) stimuleert via de introductie van een effectief prikkelsysteem. In het bestek van deze korte bijdrage kan slechts een beperkt aantal voorbeelden van dergelijke regelgevingen worden gesuggereerd.

Allereerst is ongestuurde marktwerking de garantie voor het ontstaan van hardvochtig cowboykapitalisme. Daarvan is de Russische economie het levende bewijs. Het bedrijfsleven moet via regulering met een adequaat prikkelsysteem worden geconfronteerd. Een correctie van de neo-liberale revolutie is broodnodig. Met de opkomst van de mondialiserende westenwind is een zorgwekkende dominantie van kapitaalmarktconcurrentie ontstaan. Hier van gaat een perverse prikkel uit vanwege de korte-termijndruk van het aandeelhouderbelang. Het is daarom cruciaal om de lippendienst aan het zogenaamd 'maatschappelijk verantwoord ondernemen' die in de pionierdelen van het grote bedrijfsleven in zwang is geraakt, van werkbare handen en voeten te voorzien. Dat kan door regelgeving die het nastreven een evenwichtige afweging van uiteenlopende tot richtsnoer van het bedrijfsbeleid helpt promoveren. Hierbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan het herdisciplineren van de financiële markten, de instelling van een bevoegde Algemene Vergadering van Belanghebbenden, de Europeanisering van winstbelastingen en de vergroting van werknemerzeggenschap.

Daarnaast moet worden nagedacht over mechanismen die de huidige buitengewoon scheve verdeling van het vermogensbezit weer wat kunnen recht zetten. Met de instelling van bijvoorbeeld een generatiefonds zou een eerlijke verdeling van het Nederlandse vermogen worden bewerkstelligd. Een dergelijk fonds kan met de verdiensten van de periodieke veilingen van licenties van publieke goederen regelmatig worden aangevuld. Ten slotte is het belastingstelsel aan een drastische hervorming toe. De herziening van Willem Vermeend werkt averechts door het proces van denivellering te versterken zonder de invoering van een substantiële herziening van de belastinggrondslag. Vanwege de grote immobiliteit van arbeid en de grote mobiliteit van kapitaal blijft de belastingheffing voornamelijk rusten op de schouders van de eerste inkomstenbron. Ook hier is bijvoorbeeld een Europese winstbelasting en een regulering van de financiële markten op zijn plaats.

De urgentie van een Derde-Wegbeleid is slechts groter geworden met de komst van de beloftevolle Nieuwe Economie. De razendsnelle opmars van de moderne informatietechnologieën in alle poriën van de samenleving herbergt de gevaren van het ontstaan van verscherpte tweedelingen en de opkomst van vergrote machtconcentraties. Daarmee worden de bestaande neveneffecten van het langdurige proces van neo-liberale mondialisering uit het *fin de siècle* van de vorige eeuw verder vergroot. De Nieuwe Economie vraagt om een Nieuwe Overheid die een ouderwets beleid van nivellering en marktwerking combineert met de nieuwwetse introductie van inventieve regelgeving. Het is hoog tijd om te investeren in een andere toekomst van de Nederlandse kennissamenleving.

LITERATUUR

A.H.J. Kolnaar, 'Financieringstekort en staatsschuld', *Economisch statistische berichten* 2000, 85: 432-436

P. Aghion, E. Caroli en C. Garcia-Penalosa, 'Inequality and economic growth: the perspective of the new growth theories', *Journal of Economic Perspectives* 1999, 27: 1615-1660

A. van Witteloostuijn, *De anorexiastrategie: over de gevolgen van samenreren*, 1999, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen

P. Korteweg, 'Stop GSM-voordeel in Generatiefonds', *NRC Handelsblad* zaterdag 3 juni 2000, p. 7

L. Putterman, J. Roemer en J. Silvestre, 'Does egalitarianism have a future?', *Journal of Economic Literature*, 1997, 36: 861-902

A. van Witteloostuijn, 'Theories of competition and market performance: multimarket competition and the source of potential entry', *The Economist*, 1992, 140: 109-139

✱

Foto: Jan Boeve / HH

De verliezers

Het aantal mensen met een uitkering stijgt en het niveau van hun uitkering daalt. Meer dan een miljoen Nederlanders leven op het absolute minimum, een kwart daarvan al zolang dat ze onder de armoedegrens gezakt zijn. Niet overal schijnt de zon. De koele cijfers op een rijtje.

door
Ruud Vlek

Ruud Vlek is
politicooloog en
sociaal-
wetenschappelijk
onderzoeker.

Het gaat goed met Nederland, is de algemene mening. De economische ontwikkelingen zijn zodanig dat zelfs gesproken wordt van 'krapte op de arbeidsmarkt' en 'volledige werkgelegenheid'. Degenen die plukken van de vruchten van de economische hoogconjunctuur hebben niets te klagen, zoals blijkt uit de gestegen vraag naar koophuizen, de onbelaste beurswinsten en de verre vakantie-reizen die men zich drie maal per jaar kan permitteren. *Funshoppen* is de nieuwe zondagsbesteding. Vadertje Staat profiteert van de economische groei door sterk verbeterde belastinginkomsten. Die worden middels belastingverlaging teruggesluisd naar werkgevers en werknemers, in het bijzonder naar de verdiemers van hoge- en middeninkomens. Iedereen lijkt tevreden.

Niet bestraald echter door al deze zonneschijn zijn een fors aantal groepen uitkeringsgerechtigden. Het gaat daarbij met name om hen die langdurig buiten de arbeidsmarkt zijn komen te staan en ook in de huidige economische opleving niet in het arbeidsproces worden opgenomen. Dat betreft enerzijds degenen die nog als een zogenaamde 'passieve arbeidsreserve' kunnen worden beschouwd, zoals oudere langdurig werklozen, gedeeltelijk arbeidsongeschikten en laaggekwalificeerde vrouwen, waaronder alleenstaande moeders in de bijstand. Daarnaast gaat het om diegenen die definitief buiten de arbeidsmarkt staan: chronisch zieken en volledig arbeidsongeschikten (onder wie psychiatrische patiënten), asielzoekers en alleenstaande bejaarde vrouwen. Vroeger heetten zij de 'meerja-

rig echte minima': mensen in de bijstand, in de verschillende minimumregelingen van de WAO, de Algemene Weduwen- of Nabestaandenwet en de AOW.

De nu al vier-en-een-half jaar durende opgaande conjunctuur heeft voor deze groepen geen tot weinig verbeteringen gebracht. Dat zullen we in dit artikel laten zien aan de hand van cijfers over de aantallen mensen met een uitkering, de hoogte van de uitkeringen en de doorstroming uit de uitkering.

De ontwikkeling van het aantal mensen met een uitkering is betrekkelijk stabiel, de opgaande conjunctuur blijkt ondanks het afnemende werkloosheidsvolume maar een beperkt effect te hebben; zie tabel 1. Relatief de grootste reductie is bereikt in de WW: bijna een halvering sinds 1995, oftewel 150.000 WW-ers minder. De economische groei blijkt vooral deze groep kortstondig werklozen – de WW is immers voor een beperkte periode – snel weer aan het werk te helpen. Overigens is het aantal WW-ers ook gedaald door het aanscherpen van de toelatingseisen in 1995, waardoor een flink deel van de tijdelijke arbeidskrachten geen recht meer heeft op WW. Zij zijn versneld op de bijstand aangewezen. Op dit moment bedraagt het aantal WW-ontvangers ondanks de hoogconjunctuur nog altijd zo'n 190.000.

Een grote vermindering is ook bereikt in de Algemene Nabestaandenwet. In dit geval geheel het gevolg van een wettelijke aanscherping van de toegangscriteria, waardoor per 1998 het aantal nabestaanden-uitkeringen met bijna eenderde daalde. Ruim 23.000 nabestaanden (merendeels vrouwen) hadden geen recht meer op een ANW-uitkering.

De flinke daling van het aantal bijstandsontvangers in vijf jaar tijd is het gelijktijdige gevolg van minder instroom (van schoolverlaters die direct werk vinden) en een betere uitstroom. De oudere en langdurig werklozen in de bijstand profiteren nauwelijks van de toegenomen werkgelegenheid. Terwijl in 1997-1998 van de jongeren tot 30 jaar in de bijstand zo'n driekwart doorstroomde naar een baan, was dat bij de 50-plusser slechts 13 procent. Dat niettemin de langdurige werkloosheid (langer dan 1 jaar) sedert 1995 met een kwart gedaald is, is voor een belangrijk deel het gevolg van de verruiming van het aantal gesubsidieerde 'additionele' banen: de Banenpool en later de Melkert-regeling, thans geïntegreerd tot de WIW (Wet Inschakeling Werkzoekenden). Deze banen zorgen voor slechts een beperkte inkomensverbetering ten opzichte van een bijstandsinkomen (20 procent beneden het minimumloon, doorgroeit tot maximaal het minimumloon), zodat de deelnemers nog steeds tot de minima gerekend moeten worden.

De aantallen in de overige uitkeringen zijn door de vergrijzing en de opgaande conjunctuur juist toegenomen. Een nevengevolg van de vergrootte arbeidsparticipatie is de toename sedert 1996 van het aantal ziekte- en WAO-uitkeringen. De maatregelen uit het begin van de jaren negentig om het beroep op de WAO en Ziektewet te beperken, zijn enkel nog terug te vinden in een geringe relatieve afname van het aantal arbeidsongeschikten (als percentage van de beroepsbevolking).

In de pensioenregelingen VUT en AOW is het bestand gegroeid tot 2,4 miljoen ontvangers. Ruim eenderde daarvan zijn minima of 'minima-plus': bejaarden met een klein aanvullend pensioen. Een nieuwe generatie AOW-minima

Tabel 1.

Aantal uitkeringsgerechtigden in diverse sociale zekerheidsregelingen¹ (x 1000), 1980-2000

	WW/ WWV	ABW	WSW/ WIW	ZW	WAO ²	AWW/ ANW ²	AOW	totaal
1980	155	357	74	306	608	168	1280 ³	2988 ³
1985	258	590	80	257	698	171	1781	3835
1990	164	568	95	346	778	187	1956	4094
1995	341	534	132	306	752	191	2079	4235
2000	190	368	153	341	780	138	2332	4302

1 resp. werkloosheidswet, bijstandswet, werkvoorziening (incl. Melkert-reg.), ziektewet, arbeidsongeschiktheidswet, nabestaandenwet, ouderdomswet.

2 Het WAO- en ANW-volume in volledige uitkeringsjaren; voor 2000 zijn dat 930.000 WAO-ers.

3 Vóór de individualisering van de AOW (in 1985): betreft aantal AOW-huishoudens; daarna individuele ontvangers.

Bron: Sociale nota 2000, SVB Kwartaalbericht 1e kw. 2000.

wordt gevormd door bejaarde allochtonen, waarvan een groeiend deel bij ontbreken van een (volledig) recht op AOW is aangewezen op een (aanvullende) bijstandsuitkering.

BODEM Het sociaal minimum van de bijstand bedraagt voor een alleenstaande (ouder dan 23) op dit moment 1375 gulden per maand. Maar niet alle uitkeringsregelingen verschaffen alleen dit absolute minimum. De WAO en de WW keren, voor een beperkte periode en voor een beperkte groep, een percentage van het laatste verdiende loon uit. Als gevolg echter van bezuinigingsmaatregelen zitten steeds meer van die voorheen bovenminimale uitkeringen op de bodem. Sinds 1995 is het aantal uitkeringen op het minimumniveau, als percentage van alle uitkeringen voor beneden 65-jarigen, met 6 procent-punten gestegen. Dit is een proces dat al langer aan de gang is. In 1980, aan het begin van het bezuinigingsbeleid op de sociale zekerheid, bedroeg het percentage minimum-uitkeringen (onder de 65 jaar) in de sociale zekerheid 46 procent, thans is het opgelopen tot 63 procent (1.3 miljoen uitkeringen).

Specifieke kortingsmaatregelen – met name in de WAO, WW, bijstand, ANW en AOW; zie tabel 2 – hebben ook geleid

**Als gevolg van bezuinigingsmaatregelen zitten
steeds meer van de voorheen bovenminimale
uitkeringen nu op het minimum.**

tot een daling van het gemiddelde uitkeringsniveau, terwijl de koopkracht al zo'n 20 procent naar beneden gebracht was door twee lange perioden van ont koppeling (1981-1989 en 1992-1995). Het inkomensbeleid van de Paarse regeringen heeft voor een deel van de minima (onder de 65 jaar) op zijn best koopkrachtbehoud betekend, ondanks het herstel van de zogenaamde koppeling van het minimumloon en de daaraan gerelateerde minimumuitkeringen aan de gemiddelde contractloonstijging. Die aanpassingen waren vrijwel nominaal, omdat die als gevolg van loonmatiging een aantal keren onder de prijsinflatie ble-

Tabel 2.

Koopkrachtverandering van inkomensgroepen per kabinetsperiode.

	Van Agt II CDA-PvdA-D66 1981-1982	Lubbers I CDA-VVD 1983-1986	Lubbers II CDA-VVD 1986-1989	Lubbers III CDA-PvdA 1990-1994	Kok I PvdA-VVD-D66 1994-1998	Kok II idem 1999-2000	totaal 1981- 2000
CAO-lonen (gemidd.)	-6.3	-0.8	5.0	2.0	-0.4	1.7	1.2
Minimumloon	-4.7	-5.5	1.4	-3.4	-3.8	1.7	-14.3
Modaal	-6.3	-0.3	4.9	3.5	2.8	0.7	5.3
Minimum plus	-7.6*	-10.7*	3.1	2.6	4.3	1.5	-6.8
Minimum + kind	-6.0	-5.7	2.4	-0.3	0.7	1.4	-7.5
Minimum z. kind	-6.0	-5.2	2.3	-0.4	0.6	1.3	-7.4

* De gemiddelde inkomensachteruitgang van gepensioneerden en WAO-ers in deze kabinetsperiode.

Bronnen: Financiële Nota Sociale Zekerheid 1987: 24, 1988: 27, 1990: 22. Notitie inkomensbeleid 1991: 30, Inkomens Nota 1992: 11, Sociale Nota 1999: 169, 2000: 197. Zie ook Vlek 1997: 395 en 423, en Vlek 1999: 181-182.

ven (in het bijzonder wat betreft de gestegen huren). Zeker vergeleken met de stijging van de modale inkomens zijn de minima verder op afstand gezet. Door fiscale aftrekmaatregelen voor ouderen hebben alleen de AOW-ers een merkbare koopkrachtverbetering gekregen. De minimum-uitkeringen van beneden-65-jarigen zijn tijdens de zes Paarse regeringsjaren in totaal zo'n 2 procent in koopkracht vooruitgegaan, dat is gemiddeld 0.3 procent per jaar (cijfers CPB en ministerie van Sociale Zaken, zie tabel 2). Deze groepen wordt dus een aandeel onthouden in de welvaartstijging. Deze bedraagt sedert 1996 jaarlijks 3 tot 5 procent, hetgeen de laatste drie jaar neerkomt op een vergroting van de nationale rijkdom met 40-65 miljard per jaar. Een met deze economische groei evenredige verbetering van alle minimumuitkeringen van 4 procent per jaar zou jaarlijks zo'n 8 miljard gulden kosten.

De aantallen uitkeringen en de hoogte van die uitkeringen zeggen niet alles over de welvaartsverdeling, van belang is ook de doorstroming naar werk (het delen van beschikbare arbeid). Het snijden in de sociale zekerheid was behalve bezuinigingsbeleid ook altijd bedoeld om uitstroom naar werk te bevorderen, door financiële en morele prikkels. Dit werd nagestreefd door een grotere afstand tussen uitkering en loon te creëren, om zo voor mensen het verblijf in uitkeringen onaantrekkelijk te maken. Tegelijkertijd werd daarmee getracht door verlaging van premies de arbeidskosten te verminderen. Dankzij de conjuncturele opleving is die doorstroming voor bepaalde groepen (jongeren, vrouwen) gelukt, voor oudere categorieën is men

Het resultaat van het Paarse sociaal beleid is wat het Sociaal en Cultureel Planbureau 'persistente armoede' noemt.

daar veel minder in geslaagd.

Er kwamen in vier jaar 340.000 voltijdsmannen bij en 500.000 deeltijdsmannen; in arbeidsjaren ging het van 1995 tot en met 1999 om 690.000 banen. Deze toename van de werkgelegenheid overtrof viermaal de groei van de volwassen

bevolking. Deze banen gingen voor een deel naar mensen met een uitkering: WW-ers, jongeren in de bijstand, veel minder naar 'moeilijker' groepen: de eerdergenoemde 'passieve arbeidsreserve' van ouderen en gedeeltelijk arbeidsongeschikten. Voor het merendeel zijn deze banen echter gegaan naar mensen zonder uitkering. De sterke toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen betreft goeddeels partners van kostwinners. Voor moeders-in-de-bijstand is deeltijdwerk niet begaanbaar vanwege de geringe verdiensten, en voltijdswerk niet wegens gebrek aan kinderopvang (of te duur) en in het algemeen een gebrek aan mogelijkheden tot het combineren van zorg en arbeid.

De doorstroming uit werkloosheidsuitkeringen is dankzij de economische dynamiek dus verbeterd, maar het is een gedeeltelijk succes. Zo maakt in de bijstand 40 procent van de cliënten deel uit van het vlottend bestand, de rest, 60 procent, zit langer tot blijvend in de bijstand. In de WW stroomt bijna 60 procent uit wegens werkhervatting, de anderen vloeien af naar andere uitkeringsregelingen (ABW, AOW). Illustratief zijn ook de cijfers aangaande de reïntegratie van de 243.000 gedeeltelijk arbeidsongeschikten. Eenderde van hen valt nu formeel onder de wet REA, die reïntegratie-trajecten voor hen moet vinden. In het eerste jaar waarin deze wet van kracht is (1998/1999), zijn in totaal 10.690 gedeeltelijk arbeidsongeschikten via de REA teruggekeerd in het arbeidsproces, dat is 4,5 procent van de doelgroep. Over de gehele linie is er sprake in het uitkeringsbestand van een veroudering en 'feminisering'. Het bordje 'Dringend winkelpersoneel gevraagd' is niet aan deze groepen oudere uitkeringsgerechtigden gericht. Het activerend arbeidsmarktbeleid van 'werk, werk en nog eens werk' lijkt uit te gaan van een ideaal van volledige werkgelegenheid, dat alle groepen zou kunnen omvatten. Het heeft onvoldoende oog voor de aanzienlijke aanpassingen in het arbeidsbestel die hier voor nodig zijn, in het bijzonder wat betreft de arbeidsomstandigheden, de arbeidstijden en het combineren van arbeid en zorg.

TABOE Het resultaat van dit Paarse sociaal beleid is wat het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) 'persistente armoede' noemt. Het totaal aantal minima is weliswaar iets omlaag gegaan, maar het aantal huishoudens dat duurzaam op het minimum zit, en daardoor onder de armoede-

Literatuur

- J. Alber, *Recent developments in continental European welfare states*. Contribution to the 14th World Congress of Sociology, Montreal, 1998.
- R.J.J. Vlek, *Inactieven in actie. Belangenstrijd en belangenbehartiging van uitkeringsgerechtigden in de Nederlandse politiek 1974-1994*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1997.
- R.J.J. Vlek, *Paars tussen armoedebevoordering en armoedebestrijding*, Tijdschrift voor arbeid en participatie, 1998 nr. 3, p. 165-184.
- O + S, *De werkloosheid voorbij?* Amsterdam, juli 2000.

- SCP/CBS, *Armoede-monitor 1998*. Den Haag: SCP / Elsevier.
- SCP/CBS, *Armoede-monitor 1999*. Den Haag: SCP / Elsevier.

grens zakt, is niet verminderd en bedraagt ongeveer een kwart miljoen. Deze huishoudens hebben gemiddeld per maand 650 gulden vrij te besteden. Het SCP heeft er herhaaldelijk op gewezen dat het beleid dat mikt op arbeidsparticipatie in laagbetaalde arbeid ('werk boven inkomen', onder andere door vergroting van de afstand tussen lonen en uitkeringen) het aantal duurzame minima niet vermindert heeft. Deze mensen, met name alleenstaande moeders, ouderen en allochtonen, profiteren niet van de gunstige arbeidsmarktontwikkelingen.

Vorig najaar gaf de PvdA-minister van Sociale Zaken Klaas de Vries, naar aanleiding van een CBS-onderzoek over het koopkrachtverlies van het sociaal minimum sinds 1980, te kennen dat de verhogingen van de uitkeringen door de regering Den Uyl in de tweede helft van de jaren zeventig te royaal waren geweest. Voor De Vries is 1980 niet het uitgangsniveau om de koopkracht van de minimumuitkering op te bepalen. Werd tot voor kort een verhoging van het sociaal minimum uitgesloten vanwege de veronderstelde verhoging van de arbeidskosten, thans wordt de 'armoedeval' hiertegen aangevoerd. De armoedeval betreft de problematiek dat bij werkaanvaarding op het minimumloonniveau iemand met een uitkering er niet op voor-

---

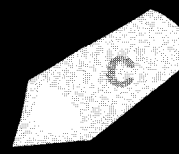
Het bordje 'Dringend winkelpersoneel gevraagd' is niet aan alle werklozen gericht.

---

uit of zelfs op achteruit gaat vanwege het verlies van inkomensaanvullingen (zoals huursubsidie). Maar voor grote groepen mensen met een uitkering, die definitief geen kansen meer hebben op de arbeidsmarkt, heeft deze 'val' geen enkele relevantie. Desalniettemin zweert Paars bij afwijzing van een substantiële algemene verbetering van het sociaal minimum, en beperkt het armoedebestrijding zich diensgevolge tot incidentele aanvullingen voor specifieke groepen. Of deze extra's in de vorm van bijzondere bijstand de mensen in kwestie ook bereiken, is zeer de vraag. Het gaat bij deze bijzondere bijstand veelal om aanvullingen en kwijtscheldingen op aanvraag, en de drempel daarvoor is hoog. Het CBS heeft getracht de effectiviteit van deze vorm van armoedebestrijding te berekenen. Als het uitgekeerde bedrag gelijkmatig verdeeld zou worden over de doelgroep, zou het structurele inkomensstekort van deze huishoudens met hooguit 15 procent verminderen. Het CBS spreekt dan ook van het voortbestaan van armoede.

Eén van de grote taboes van het neo-liberale inkomensbeleid is het idee dat een generieke verbetering van het sociaal minimum een onvermijdelijk middel is voor effectieve armoedebestrijding en tevens (via de koopkrachtinjectie van de binnenlandse vraag) goed voor de werkgelegenheid. Doordat de vruchten van de economische voorspoed nu merendeels bij hogere inkomensgroepen terechtkomen, is de inkomensongelijkheid de afgelopen jaren verder toegenomen, zowel tussen minimum en modaal, maar met name tussen deze categorieën en bovenmodaal. Een flinke groep mensen is gedoemd tot een blijvend bestaan in uitkeringsland, dat vraagt om een inkomensbeleid dat deze uitsluiting compenseert met stijgende uitkeringen. Zodat iedereen in de groeiende welvaart kan delen. ✕

Met een kleine **p**

Laatst op het station in Den Haag werd ik bijna omver gereden door een keurige dame op een kek stepje. De volgende dag stond er in de krant een artikel over dit nieuwe hebbedingetje voor de drukdrukke medemens. Het is altijd geruststellend als de krant bevestigt dat jouw werkelijkheid bestaat. Er was zelfs sprake van een heuse trend. Hoe komt het toch dat een ambtenaar met een hoge rang zich gedwongen ziet een paar minuten sneller naar de grafrust van zijn ministerie te racen op duur hightech speelgoed? Investeren en opbrengst lijken mij niet helemaal met elkaar in evenwicht. Het is dan ook niet zozeer een praktische aanschaf als wel een noodoplossing voor een nieuw hoofdprobleem waar het gros van de Nederlandse burgers zich voor gesteld ziet.

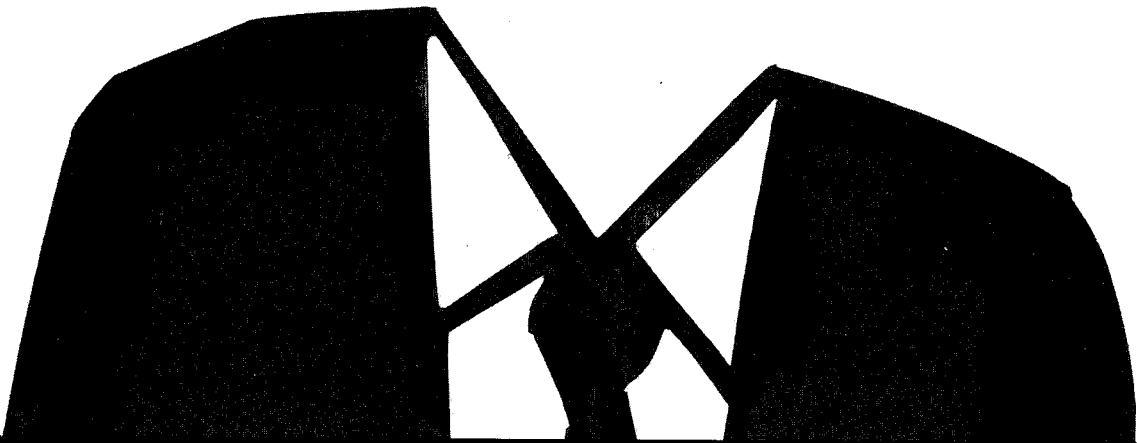
Waar laat ik mijn auto en hoe val ik af? Dit waren volgens Wim Kan rond 1970 de twee hoofdproblemen voor de gemiddelde Nederlander. Ondanks de introductie van joggen, montignac en honderden parkeergarages, lijkt de geboekte vooruitgang in dertig jaar mij gering. Ofschoon een echte doorbraak van het stepje misschien wel beide vliegen in een klap slaat, maar dit terzijde. De derde plaag waar onze welvaartsmaatschappij inmiddels mee worstelt is: hoe kom ik van m'n geld af? Een probleem dat met de dag urgenter wordt. Er komt steeds meer binnen dankzij de parse Sinterklaas die als een volleerde amazone de schimmel van de hoogconjunctuur berijdt. De huizenprijzen stijgen, de belastingen dalen, tel uit je winst.

Op zich is ons onvolprezen kapitalistische systeem altijd weer in staat om de meest merkwaardige gaten in de markt te creëren waar overtollig geld in kan verdwijnen, zoals de carrièrestepjes laten zien. Maar zelfs voor de meest kooplustigen dreigt het absolute verzadigingspunt in luxe bereikt te worden. Het gevaar dreigt dan ook dat de welvarende meerderheid van Nederland geld aan echt zinnige zaken wil gaan besteden. Dit zie je nu ook gebeuren. Private zorgarrangementen voor de gouden grijze golf schieten als paddestoelen uit de grond. Maar ook de bereidheid om via extreme ouderlijke bijdrages de schoolkansen van het eigen kind te verhogen nemen explosief toe. Het is niet alleen een kwestie van geld, maar vooral ook van zelfeigen keuzen willen maken. De progressieve emancipatiedrang heeft bijgedragen aan deze ondermijning van collectieve voorzieningen. Om de solidariteit voor het collectieve voorzieningen te behouden, is het zaak om meer *charcuterie* aan te bieden dan alleen eenheidsworst.

Het lijkt me bij uitstek een taak voor links om deze modernisering – die zij dus zelf mede heeft gewild – van onze verzorgingsstaat door te voeren. En op een slimme manier de particuliere rijkdom terug te leiden naar collectieve doelen. Op zo'n verleidelijke manier dat het individu denkt dat hij of zij of zijn naasten er ook zelf iets mee opschieten.

Daarom is het jammer dat de progressieve goegemeente van uiterst links tot hartje centrum vooral blijft steken in Pavlovreacties met hoge tonen van verontwaardiging. Toen verleden jaar de Groningse ziekenhuisdirecteur Hamel juist ter wille van behoud van het collectieve aanbod, voorstelde om particulier geld binnen te halen door mensen ook luxere vormen van verzorging aan te bieden, werd hij bijkans gevierendeeld. Ongetwijfeld zal links straks nog harder schreeuwen als de particuliere klinieken en privé-scholen als paddestoelen uit de grond schieten.

Uiteraard liggen er allerlei gevaren op de loer als je gemeenschapsgoederen in soorten en maten gaat aanbieden. Maar is het beheersbaar maken van risico's en het kanaliseren van onomkeerbare ontwikkelingen nu niet juist de kunst van goede politiek? Zie hier het raadsel dat links de komende tijd zal moeten oplossen: hoe maak je van het particuliere vouwstepje een collectieve autopod?

Illustratie: Geert Dijkers

Links in tijden van overvloed

“Onontkoombaar is de conclusie dat in Nederland veel behoorlijk goed geregeld is.” Is de linkse retoriek weggespoeld nu de sluizen van de welvaart wijdopen staan? Wat is nog een brandende kwestie? Andrée van Es gaat op zoek naar een ideaal voor links in tijden van overvloed.

Ieder jaar in juli spelen zich in Gent de Gentse feesten af. De hele binnenstad is afgezet, overal zijn grote en minder grote podia gebouwd, er wordt goed gegeten en gedronken. Toch wordt ook tijdens die feesten iedere middag, al naar gelang het uithoudingsvermogen van sprekers en publiek, twee, drie of meer uren gedebatteerd over linkse thema's. Ik was uitgenodigd om mee te praten in een discussie over de strategieën van links na de val van de Muur. De grote, oude, ja zelfs behoorlijk vervallen Baudelokapel, waar de debatten zich afspeelden, zat vol aandachtige mensen. Hoe verklaarden wij de ontredning van links? Regeringspartij Agalev kreeg er al flink van langs, in het eerste kwartier. Ook het sektarische gedrag van de Trotskisten kwam ter sprake, kom daar nog maar om in Nederland. Ik zat me net in stilte af te vragen of links wel zo ontredder is in deze tijd van Derde Weg, sociaal-democratisch Europa en groene regeringsdeelname, toen uit het plafond stukken pleister op het publiek neerstortten. Een flink brok kwam terecht op het hoofd van een man, die bloedend afgevoerd moest worden. Het debat werd afgelast, de kapel moest worden verlaten, de ontredning was daar.

De volgende dag werd de discussie, toen over landbouw en milieu, gehouden in een spiegel tent op het feestterrein. De kapel was tot nader order gesloten. De gewonde man zat weer met goede moed in het publiek, evenals vele anderen die ik de dag ervoor had gezien. Na vijf uur zou het centrum van de stad zich vullen met straattheater, ballroomdansen en feestend publiek. Bij nadere beschouwing was een scheiding der geesten waarneembaar: Rond de spiegel tent en een stadspark leek links zich te verzamelen in een Parade-achtige omgeving. Het stadshart was de plek van hamburgers, slakken en frieten, met massavermaak vanaf grote podia. De vercommercialisering van de Gentse feesten was een doorn in het oog van de harde kern in de spiegel tent. Links in tijden van overvloed in Gent keek een beetje somber.

***

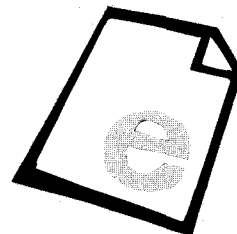
Willem Breedveld beschrijft in zijn essay *De verbeelding aan de macht*, de kracht en zwakte van het kabinet Den Uyl, van 1973 tot 1977. Doodvermoeiend, frustrerend, enerverend en razend inspirerend was het, want, zo zeggen ingewijden, het ging ergens om. De herverdeling van kennis, macht en inkomen was een dagelijkse brandende kwestie, iedere centimeter moest bevochten worden. De omslag kwam door de oliecrisis en de economische teruggang. Er viel minder te verdelen, de tijd van grote overheidsbezuinigingen brak aan. Links kwam voor lange tijd in de oppositie, weg met de macht, leve de retoriek.

Het verwijt dat links alleen in tijden van overvloed weet te besturen, werd geboren. Die geluiden zijn de laatste tijd

weer te horen: er is geld verdiend, nu is er weer ruimte voor verdelingsvraagstukken en maatschappijvernieuwing. De ambities van GroenLinks om aan regeringsdeelname te denken, worden daar zeker door aangemoedigd. Ik verbaas me altijd over die soepele vergelijking. Breedveld concludeert dat het kabinet Den Uyl kapot ging aan de polarisatiestrategie, de ambitie om het politieke midden te vermorzelen en rechts te vuur en te zwaard te bestrijden. Inmiddels leest dat als lang vervlogen geschiedenis. De PvdA regeert met opvallend gemak met de vroegere aartsvijand VVD. De heftige vraagstukken van dertig jaar geleden lijken gemakkelijker te worden opgelost met overleg en geven en nemen, dan met polarisatie. Een vechtkabinet is mijlenver weg. Er bestaat grote overeenstemming over de noodzaak van investeringen in het onderwijs bij de huidige welvaartsgolf en VVD-minister Hermans heeft er geen enkele moeite mee te hameren op de schandalige kaalslag van de afgelopen twintig jaar. Het moet gezegd: iedere herkenbare duiding van wat links is, verdampt in het goede leven. Schröder en Blair stralen, maar was het dát? Joschka Fischer brak vooral het linkse taboe op Armani-pakken (zie kader), de Grünen worden ondertussen verpletterd door de SPD. Links heeft het moeilijk met overvloed. De omslag van harde belangenstrijd om het bestaan naar open kwaliteitsdiscussies verloopt wonderlijk. Agitatie slaat niet meer aan, looneisen worden al snel als egoïstisch bestempeld, armoede als een te groot mondiaal probleem. Tegelijkertijd staat een pleidooi voor soberheid voor het onvermogen van het leven te genieten. Economische krimpscenario's lijden een kwakkelend bestaan. Ooit leerden wij in de linkse beweging dat *Verelendung* een verwerpelijke doctrine was: als mensen het maar slecht genoeg krijgen, komen ze wel in verzet. Toch, als je eerlijk bent, bloeit de linkse retoriek in tijden waarin op armoede en bezuinigingen gespuugd kan worden.

Om de lonen van de landbouwarbeiders in Oost-Groningen werd van generatie op generatie gevochten, zoals Frank Westerman beschrijft in zijn boek *De Graanrepubliek*. De achturige werkdag kwam er niet zonder harde confrontaties. Huurstrijd heeft het nog lang volgehouden, maar ook die behoort tot het verleden. Studentenacties zijn een echo van zichzelf geworden. Het getob waarin het zoeken naar een nieuw stelsel van studiefinanciering is verzand, is exemplarisch: eenzelfde toelage voor iedereen is niet eerlijk, want houdt geen rekening met de draagkracht van de ouders; inkomensafhankelijke studiefinanciering maakt studenten afhankelijk van al dan niet onwillige ouders en creëert dus ook ongelijkheid; leningen zadelen arme studenten op met grote schulden; studieloon is onrechtvaardig ten opzichte van werkende jongeren die nooit veel meer zullen verdienen. De uitkomst is voorlopig dat bijna alle studenten bijbaantjes moeten hebben om

door
Andrée van Es

Hans Wansink schreef in de Volkskrant tijdens de komkommertijd over het toegenomen belang van het uiterlijk van linkse politici: het inmiddels beroemde Armani-pak van Paul Rosenmüller, het Hugo Boss-pak van Kees Vendrik, de dwangpakjes van de dames. Sinds Jan Schaefer een kwart eeuw geleden de kledingcode kraakte door consequent in een spijkerpak te verschijnen, is ieder gebaar in die richting definitief pathetisch geworden. Jaren van niet te harden saaiheid en braafheid volgden, totdat Joschka Fischer de weg voor links vrijmaakte om Armani te dragen, wat in linkse kring misschien provocerend is, maar maatschappelijk gezien toch vooral aanpassing.

André van Es is directeur van De Balie in Amsterdam; in de jaren tachtig was zij fractievoorzitter van de PSP

hun studie te kunnen betalen. Wat ze overigens ook vrolijk doen, want arm zijn hoeft niet in deze tijd. De tegenstelling tussen links en rechts, kortom, gaat steeds meer over wereldbeelden, en steeds minder over klassenstrijd.

***

Overvloed verzacht tegenstellingen en slaat de bodem weg onder levenslange opoffering voor de zaak. Wat wil de mens nog meer? Toch knaagt er iets. Overvloed kweekt onbehagen, schreef Simon Schama over de Gouden Eeuw in Nederland. En onbehagen is er in overvloed. Werkdruk, agressiviteit op straat, gebrek aan liefde en aandacht, te weinig ruimte, te veel lawaai, te hoge eisen, te veel verwachtingen, te veel eigen, individuele verantwoordelijkheid voor welke sores dan ook, te gelukkig moeten zijn. Er is geen houden aan, zelfs niet met een hoge dosis psychotherapie. Te veel calvinisme, te weinig katholicisme, zegt een psychoanalytica me, oftewel: te veel individualisme, te weinig collectiviteit. Te verwend, te weinig tegenslag, zegt de generatie van-voor-de-oorlog.

In zulke tijden lonkt de rol van moraalridder: somberen over de consumptiemaatschappij en het verval der waarden en normen, een priemende vinger naar de mondiale ongelijkheid en de honger in de wereld. Of voorspellen dat deze rijkdom niet zal blijven, dat een nieuwe recessie in aantocht is. Het is allemaal waar. Ik voel me er wel bij thuis. Het zijn ook de noodzakelijke tegengeluiden om in het maatschappelijk krachtenveld solidariteit en mededogen overeind te houden. Maar het is niet genoeg voor een politieke beweging die geacht wordt veranderingen in gang te zetten. Daarvoor verleiden de omstandigheden te gemakkelijk tot vrijblijvendheid. Zoals je op televisie weg kunt zappen van een oorlog naar een spelletje, zo kun je in deze tijd in het echte leven kiezen voor links of niet. Jonge mensen nemen kennis van armoede en ellende door te reizen, steunen doet men door te storten.

Een jonge antropologe, geschoold in het gettodenken in New York, wees mij er op dat de anti-racisme beweging hier in Nederland toch vooral een morele beweging is geweest, gedomineerd door witte politieke activisten. Met als gevolg dat de belangstelling kon tanen zoals is gebeurd. Aan den lijve voelden de meesten discriminatie toch niet, je kan er mee ophouden, je kan een ander doel kiezen. Zo zwakte een slinkende groep activisten van kernwapens naar anti-racisme, van vluchtelingen naar kraakbeweging, van Derde Wereld naar milieu, al naar gelang de politieke en maatschappelijke mode. Doelen genoeg, immers, sinds het socialisme als doel is komen te vervallen. Linkse mensen worden heen en weer geslingerd tussen schuldgevoel en vrijblijvendheid, zeker in tijden van overvloed. Ze weten heel goed dat hun welvaart slechts te handhaven is door anderen daarvan uit te sluiten.

Onontkoombaar is de conclusie dat in Nederland veel behoorlijk goed geregeld is. Er wordt netjes bestuurd, de inkomensverschillen worden redelijk in de hand gehouden, het voorzieningenniveau is hoog... de meeste mensen hebben het goed tot zeer goed. Voor meer verbeteringen zijn grotere veranderingen nodig op andere schaal. Daarvoor moeten eigenlijk ononderbroken verbindingen gelegd worden tussen de welvaart hier en de armoede

daar, tussen fatsoenlijk bestuur hier en corruptie daar, tussen vrede hier en oorlog elders op de wereld. Links is met andere woorden, in tijden van overvloed per definitie zaakwaarnemer. Dat is een nobele taak, waarvoor een levenslange inzet niet misplaatst is. Niet eenvoudig, als de eigen leefwereld zo oneindig verschilt van degenen wier zaak je waarneemt. In mei woonde ik in Berlijn een conferentie bij van de regeringsleiders die zich verenigd hebben onder de vlag van de Derde Weg - waaronder de West-Europese sociaal-democraten Schröder, Blair, Kok en Jospin. Ze kiezen voor het midden, ze omarmen de markt. Er is veel kritiek op hen te leveren en dat gebeurt ook heftig. Maar ze brachten daar wel een internationale groep mensen bij elkaar die thema's als de verzorgingsstaat, civil society, burgerrechten en politiek, de nieuwe economie, maar ook migratie bespraken in het licht van globalisering. Ik vond het een verademing om te ontsnappen aan de vrijblijvendheid en de bureaucratie van de bestaande internationale instituties, zonder beklemd te raken in de stramien van politieke partijen. Het begrip 'engage-

---

Zou het mogelijk zijn dat links zich veel meer internationaal organiseert? Zou het mogelijk zijn dat links een web van solidariteit en zorgplicht weet te weven op wereldschaal?

---

ment' was hier beslist van toepassing op de deelnemers. Dat was niet in de laatste plaats te danken aan de deelnemers uit het zuiden, uit landen als Zuid-Afrika, Chili, Argentinië, Brazilië. Angelsaksisch geworstel met de civil society (hoe krijgen we politici zo ver dat ze luisteren naar de marge?) werd geconfronteerd met de Latijns-Amerikaanse werkelijkheid (hoe gevaarlijk kan de civil society zijn als de staat feitelijk ontbreekt?) en Zuid-Afrikaanse verbazing (zonder civil society was er geen nieuwe politiek geweest).

***

Zou het mogelijk zijn dat links zich veel meer dan tot nu toe internationaal organiseert? Zou het mogelijk zijn dat links een nieuw web van solidariteit en onderlinge zorgplicht weet te weven op wereldschaal? Zou het mogelijk zijn een politiek programma te ontwikkelen voor een mondiaal vraagstuk als migratie? Verbindingen te leggen tussen en overvloed en tekorten, waardoor overvloed zijn verspillende betekenis verliest? Het is niet minder dan de opdracht voor links in tijden van overvloed. Om toch nog een keer de onheilsprofeet te zijn: als het niet lukt, is migratie over vijf jaar definitief verworden tot het domein van gesloten grenzen, contactambtenaren, verstekelingen en verdrinkingsdood. Dan staat de dwangbuis van de eigen overvloed nog slechts publiekelijk beleden verontwaardiging over excessen toe, maar nooit, nee nooit meer verandering.

x

De kip

legt geen gouden eieren

Het is een misverstand dat de rijke landen leven op kosten van de arme landen. Het is ook een misverstand dat de rijke landen baat hebben bij een gelijkere verdeling van de welvaart. Dat heeft consequenties voor de aanpak van armoede, betoogt Jeffrey Harrod.

Twee wijdverbreide misverstanden bemoeilijken de discussie over de ongelijke inkomensverdeling in de wereld. Het eerste misverstand is dat er een vergelijking kan worden gemaakt tussen de mondiale en de nationale inkomensverdeling en het tweede dat het rijke deel van de wereld leeft op kosten van het arme deel.

De gebruikelijke manier om een beeld te geven van de mondiale inkomensverdeling is dat men de wereld beschouwt als één grote staat; voor het vergelijken van het inkomen van de bewoners kijkt men dan naar de respectievelijke nationale inkomens per hoofd van de bevolking. Omdat het Nederlandse nationaal inkomen per hoofd hoger is dan dat van bijvoorbeeld Egypte, worden alle Nederlanders als rijk beschouwd en alle Egyptenaren als arm. De mondiale inkomensverdeling wordt dus weergegeven als ware het een statistiek van een nationale inkomensverdeling.

Op het eerste gezicht lijken de uitkomsten van deze methode buitengewoon opvallend. Ze laten zien dat de top 20 procent van de inkomensverdieners in de wereld 85 procent van het totale wereldinkomen consumeren en dat de onderste 20 procent slechts 2 procent van het wereldinkomen kunnen uitgeven. Dat is dus een verhouding van ruim 40:1 tussen rijk en arm, de rijken krijgen 40 keer meer dan de armen. De neiging bestaat om deze verhouding te vergelijken met die van een nationale inkomensverdeling en die laat voor de rijkere landen ongeveer een 4:1 verhouding zien en voor een land als Brazilië een verhouding van 32:1. Op grond hiervan zegt men wel dat de wereldinkomensverdeling slechter is dan die van de ongunstigste verdeling op enig nationaal niveau.

Maar deze vergelijking is misleidend. Dat komt omdat de rijkste 20 procent van de wereldbevolking, die de 85 procent van het wereldinkomen consumeert, ook het overgrote deel van dat inkomen produceert. En dat is volstrekt anders dan de situatie op nationaal niveau. De cijfers van de wereldinkomensverdeling zeggen evenveel over de mondiale verdeling van productie als over die van inkomens en daarom kunnen ze niet zinvol vergeleken worden met die van nationale statistieken.

Dit betekent ook dat de huidige mondiale inkomensverdeling niet voortkomt uit overdrachten van arm naar rijk, en opnieuw: dit is anders dan in de meeste situaties op nationaal niveau. Dit moeten we ons goed realiseren, zowel om te begrijpen waarom de wereldinkomensverdeling

steeds ongelijker wordt, als om te zien wat daar tegen gedaan zou kunnen worden. Het gaat om de vraag wat de materiële basis is van de economische verhoudingen tussen de rijke (OESO-)landen en de arme landen in het zuiden.

Er zijn vier belangrijke stromen van opbrengsten (of uitbuiting, afhankelijk van de manier waarop deze stromen in de verschillende opvattingen worden gezien) die zorgen voor inkomensoverdracht van arme naar rijke landen. Dit zijn: rente op schulden van arme aan rijke landen, winsten van ondernemingen uit rijke landen met vestigingen of activiteiten in arme landen, de meerwaarde afkomstig van goedkope import van goederen en van goedkope natuurlijke hulpbronnen. Jammer genoeg kunnen alleen de hoogte van de rente en de winst ruwweg worden berekend. In 1998 bedroegen de rente en winstbetalingen van arme aan rijke landen 286 miljard dollar terwijl de hoogte van productie c.q. inkomen van de rijke landen zo'n 24.000 miljard dollar bedroeg. De overdrachten aan leningen en winsten kwamen dus op net iets meer dan 1 procent van de productie/inkomen van de rijke landen.

Hier zouden bijgeteld moeten worden de moeilijk kwantificeerbare opbrengsten van ongelijke handel en laaggeprijsde grondstoffen en bedragen als vergoedingen op patenten. Maar niet meer dan 25 procent van de wereldhandel gaat tussen Zuid en Noord. Zelfs met de meest wilde schattingen van de ongelijkheid in die handel, de hoogte van vergoedingen en de laagte van de grondstoffenprijzen, komt het percentage van het geheel aan overdrachten van arme naar rijke landen (als deel van hun totale productie/inkomen) niet veel hoger uit dan 2,5 procent. Je zou dan zelfs nog kunnen redeneren dat hier de 60 miljard dollar 'ontwikkelingshulp' aan het Zuiden moet worden afgetrokken, hetgeen de hoogte van de netto-overdracht nog lager zou maken. Maar hulp, zelfs als het allemaal terecht zou komen in arme landen, hetgeen niet het geval is, is niet van betekenis in mondiale overdrachten. De opbrengst op schulden van het Zuiden is nu tweemaal zo hoog als het hulpbedrag. Als alle hulp en alle rentebetalingen in een bepaald jaar zouden worden stopgezet, zou het Zuiden er in dat jaar 70 miljard dollar beter van worden.

FORTUIN De conclusie is dat de armen in de wereld op dit moment geen belangrijke economische bijdrage (meer) leveren aan de welvaart van burgers in de rijke landen. De grote ongelijkheden in inkomens op wereldschaal worden

door
Jeffrey Harrod

Jeffrey Harrod is verbonden aan het *Research Centre for International Political Economy* van de Universiteit van Amsterdam.
E-mail: harsum@bart.nl.

Voor uitwerking van thema's die in dit artikel aan de orde komen zie www.bart.nl/~harsum/

Foto: Frits Baarda / HH

niet veroorzaakt door inkomensoverdrachten. Dat betekent natuurlijk niet dat de inkomensstroom van Zuid naar Noord geen onnoemelijke ellende en achterstanden met zich meebrengt. Integendeel, dat zoveel lijden wordt toegebracht vanwege zo'n relatief klein deel van het inkomen van rijke landen, maakt de situatie alleen maar meer onacceptabel. Evenmin betekent het dat er geen fortuinen worden vergaard of dat sommige bedrijven niet afhankelijk kunnen zijn van de uitbuiting van het zuiden. Maar dit doet allemaal niets af aan het totaalbeeld waarop internationaal strategische besluitvorming is gebaseerd. Als de massa van armen in de wereld geen substantiële bijdrage levert aan het inkomen van de rijken in de wereld betekent dit politiek dat zij weinig onderhandelingsmacht meer heeft. Ze loopt het gevaar van de kip die geen gouden eieren meer legt.

De geschiedenis leert ons dat op nationaal niveau inkomensongelijkheden werden verkleind door een mix van drie factoren: economische groei, concessies door de rijken uit vrees voor de armen, en een algemene morele en ethische mobilisatie tegen ongelijkheid. Historici en ontwikkelingstheoretici voeren polemieken over het relatieve belang van elk van deze factoren, maar ze zijn het er over eens dat ze alle drie een rol spelen. Wat vertelt dit over de mondiale verdeling, die juist ongelijker is geworden? Wat

betreft de eerste factor: een aantal arme landen heeft de laatste decennia wel een zekere economische groei gekend. De huidige problemen liggen veel meer bij de tweede factor: de rijken in de wereld vrezen niet langer de gevolgen van een verzet van de armen. Het neo-liberalisme heeft afgekend met het idee dat het grootste deel van de eeuw heerste, de vooronderstelling namelijk dat materiële achterstelling en ongelijkheid sociale onrust veroorzaakt en in het slechtste geval leidt tot revolutie. De neo-liberale regimes in de rijke landen hebben sinds de jaren tachtig ontdekt dat een aanzienlijk deel van de bevolking in toenemende mate achtergesteld kan worden. Eerst dacht men dat dit deel niet hoger mocht zijn dan 30 procent, later bleek dat ook 40 tot 50 procent te kunnen worden, zonder dat degenen die deze achterstelling organiseerden hun (democratische) macht kwijtraakten. Dit heeft zich voorgedaan in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten maar andere landen bewegen zich, wat langzamer misschien, in dezelfde richting. Op internationaal niveau werd hetzelfde beleid gevoerd.

ACTIE Vanaf de jaren tachtig werden de pressiemiddelen die de sterkste regeringen van arme landen gebruikten – de dreiging van communistische machtsovernames, nationalisatie van productiemiddelen, kartelvorming in de grondstoffenhandel – niet langer serieus genomen. Sociale chaos in de arme landen bracht niet langer bezorgdheid, laat staan angst teweeg zoals het geval was in de jaren vijftig tot zeventig. Wat er nog van die vrees van het Noorden voor het Zuiden is overgebleven, is de angst voor een chemisch, biologisch en nucleair oorlogspotentieel, maar hier dacht men eerder met militaire middelen dan met ontwikkelingshulp tegen te moeten optreden. Het gevolg van deze veranderde opstelling is dat investeerders zich terugtrokken: buitenlandse investeringen in het Zuiden bereikten hun laagste punt in 1984. De handel tussen Noord en Zuid beperkte zich verder, de schuldensituatie bewoog zich van roekeloos leningen verstrekken naar verfijning van schuldeninning, en ontwikkelingshulpbudgetten werden systematisch verlaagd.

Het gebrek aan zorg voor de armen in de wereld heeft zelfs meer beperkend beleid mogelijk gemaakt. Japan en sommige Europese landen danken hun industrialisatie mede aan imitatie en het gratis en soms illegaal kopiëren van technologie van industrieel verder ontwikkelde landen. Nu is voor de arme landen deze ontwikkelingsroute geblokkeerd door patentrechten en andere mechanismen van de Wereld Handelsorganisatie (WTO). Zo ook konden landen die in de twintigste eeuw industrialiseerden nog hun van buitenkomende investeringen sturen en naar strategische sectoren te leiden. Nu verzetten buitenlandse investeerders zich tegen deze praktijk en worden daarbij geholpen door internationale plannen om beperkingen van nationale regeringen op investeringen van buiten te verbieden. Arme landen kunnen geen strategische industrieën meer van de grond tillen of verder ontwikkelen. Het 'structurele aanpassingsbeleid', het verplichte standaardpakket maatregelen van het Internationale Monetaire Fonds (IMF), laat geen ruimte voor overheids-, noch voor maatschappelijke planvorming, behalve als dat noodzakelijk is voor terugdringen van de schulden.

Degenen die een gelijkere mondiale inkomensverdeling

bepaleten, beschikken over minder machtsmiddelen en worden geconfronteerd met een openlijk tegenwerkende politiek. De realisten die analyseren in machts termen moeten vaststellen dat de situatie voor degenen 'aan de onderkant' hopeloos is. De politieke machtsinstrumenten voor de armen zijn verzwakt. Degenen die huidige status quo aanvaarden of zelfs toejuichen, zijn vol zelfvertrouwen, op het triomfalistische af. De huidige verdeling is duurzaam, zeggen ze. De rijken zullen geen last hebben van sociale onrust en neven-effecten op veiligheidsgebied kunnen in de hand worden gehouden met dreiging van militair ingrijpen, precisiebombardementen en met afkoop van nucleaire wapentechnologie.

Zij die streven naar een rechtvaardiger mondiale inkomenssituatie blijven zitten met alleen nog ethische en morele argumenten. Productie en inkomen moeten worden herverdeeld niet omdat we de kwalijke gevolgen moeten vrezen als we het niet doen, niet omdat het in ons verlicht eigenbelang is, maar omdat het moreel juist is. Sommigen zal dit voorkomen als een buitengewoon zwakke positie, maar de activiteiten van de meeste en de meest belangrijke politieke bewegingen van de laatste decennia hadden een hoog moreel en ethisch gehalte. Mobilisatie voor materiële rechtvaardigheid op nationale niveaus zijn in de geschiedenis geleid door mensen en bewegingen die werden geraakt door onrechtvaardigheid, eerder dan door armoede en veel wetenschappers betogen dat het gelijkheidsideaal deel is van het universele menselijke denken.

Kortom: mobilisatie tegen armoede in de wereld kan niet worden gebaseerd op misverstanden – zie het begin van het artikel –, kan evenmin onderbouwd worden door noties van zelfbelang, van win-win situaties of van traditionele methoden van herverdeling als ontwikkelingshulp door staten. Actie tegen armoede zal zich moeten richten op de mondiale macht die ligt in de netwerken van commerciële banken, multinationale ondernemingen en onderdelen van staatsapparaten.

IDEALISTISCH Op twee gebieden zijn acties denkbaar. Het ene gebied bestrijkt het systeem van de bestaande internationale instellingen. Deze structuur heeft een grondige herziening. De drie belangrijkste instellingen, het IMF, de Wereldbank en de WTO, zijn niet alleen verregaand ondemocratisch in die zin dat ze worden beheerst door staten die samen minder dan 15 procent van de bevolking van alle lidstaten vertegenwoordigen, ze zijn ook overgenomen door particuliere belangen. In het geval van de Wereldbank en het IMF bepalen tot op grote hoogte de internationale financiers het beleid, en in de WTO zijn dat de grote (multinationale) ondernemingen. Onder die invloed zijn deze organisaties weggedreven van hun oorspronkelijke doelstelling: het bevorderen van productiegroei in de arme landen.

Om deze instellingen te hervormen is een verandering nodig van hun grondslagen. Zulke ingrepen zijn moeilijk te verwezenlijken omdat het een ontbinding vereist van de gevestigde netwerken achter deze instellingen. De wet 'van het eeuwige leven van organisaties' leert dat het onmogelijk is ze af te schaffen. De opbouw van een nieuwe organisatie met voldoende bevoegdheden en machtsmiddelen om op dit gebied ontwikkelingen te sturen, is een voor de handliggende manier van vernieuwing. Het voorstel voor

een Economische Veiligheidsraad (of een Mondiale Economische Autoriteit) is al ruim tien jaar in discussie. Zo'n organisatie zou een stem kunnen hebben in het geheel van problemen van de wereldeconomie. De structuur van die nieuwe instelling zou moeten voorzien in de vertegenwoordiging van alle actoren in de wereldeconomie: multinationals, banken, vakbonden, hulporganisaties, politieke partijen en andere non-gouvernementele organisaties.

Daarnaast moet het mogelijk zijn een einde te maken aan de stammenstrijd tussen de eerder genoemde financiële instellingen en de sociaal-economische instellingen van de Verenigde Naties, zoals de International Labour Organisation (ILO), de World Health Organisation (WHO), de UNESCO en de Food and Agricultural Organisation (FAO). Er mankeert een hoop aan deze organisaties, maar ze worden vaak onterecht aangevallen omdat ze nog niet helemaal aan het handje lopen van privé-belangen en de rijkste landen. Een zinvolle hervorming van de mondiale structuur van economische instellingen omvat dus een grotere betrokkenheid van ngo's en een verantwoordelijkheidsverplichting aan een hoger gezag.

De neo-liberale regeringen van de rijke landen hebben ontdekt dat een aanzienlijk deel van de bevolking achtergesteld kan worden, zonder dat onrust uitbreekt.

Maar een hervorming van de onrechtvaardige wereldeconomie moet op een lager niveau beginnen. Dat is het tweede gebied: de vernieuwing van de staat en van zijn beleidsinstrumenten. De beperking van de reikwijdte van deze instrumenten – tot aan de landsgrens – is achterhaald. Ook niet langer houdbaar is de traditionele scheiding tussen privaat-publiek. Zelfs als men het eens is met de roep om herstel van het gezag van de staat op terreinen waar duidelijk collectieve belangen in het geding zijn en van versterking van democratische besluitvorming, dan is er toch ruimte de bedrijven aan te spreken die in toenemende mate de politieke wereldeconomie beheersen. Multinationale ondernemingen en banken die mondiaal hele productie-sectoren en daarmee levensgebieden beheersen, kunnen zich niet langer verstoppen achter hun sluier van 'privaat' en volhouden dat ze onderworpen zijn aan de markt. Recente en grootscheepse fusies en overnames hebben concurrentie sterk verminderd. Hun mondiale vrijheid van handelen is groter dan die op nationaal niveau. De gevolgen van hun beslissingen beïnvloeden de wereldbevolking. Dat vereist meer openbaarheid van hun mondiale handelen. Zij moeten verantwoording afleggen voor hun activiteiten, in een democratisch proces, net zoals publieke instellingen dat ook moeten.

De druk om de bestaande wereldorde van supra-nationale instellingen te hervormen is groot. Dat particuliere bedrijven zich ertoe genoodzaakt voelen om hun 'maatschappelijke verantwoordelijkheid' onder ogen te zien, is misschien een aanwijzing dat politiek als de kunst van het mogelijke, samen kan gaan met een idealistische visie op een economisch rechtvaardiger wereld.

✘

et succes van de Zalm-
norm is tevens haar
ondergang. Het strikte
begrotingsregime levert
veel meevallers op en
voor worden alle partijen
vernuwachtig van.

DERDE DINSDAG
IN SEPTEMBER

Opkomst en ondergang van de Zalm-norm

Het lijkt een beetje op het type paradox dat oud-D66-leider Hans van Mierlo in zijn glorie-dagen zo graag met veel vertoon van diepzinnigheid aanriep. Naarmate de in 1994 ingevoerde nieuwe begrotingsregels van minister Zalm van Financiën meer financiële meevallers opleveren, neemt de kritiek op die regels toe. Deze zomer had het tweede Paarse kabinet bij de voorbereiding van de Miljoenennota 2001 maar liefst zo'n dertig miljard gulden meer te verdelen dan bij het regeerakkoord van 1998 was voorzien. Als de economische groei zich ook maar een beetje in de buurt van het huidige niveau blijft bewegen, mag ook voor de begroting van het verkiezingsjaar 2002 met een soortgelijk bedrag aan meevallers worden gerekend. Toch lijkt inmiddels alleen Zalms eigen VVD nog bereid de Zalm-norm, zoals die begrotingsregels in de Haagse wandeling worden genoemd, onverkort te verdedigen. Staan oppositiepartijen als het CDA en GroenLinks al wat langer kritisch tegenover de financiële succesformule van de Paarse coalitie, langzaam maar zeker groeien ook bij de PvdA en D66 twijfels over de werking van Zalms begrotingsregels. Voorlopig lijken de handen van beide regeringspartijen echter gebonden aan de afspraken die in 1998 met de VVD zijn gemaakt. Tegelijkertijd is het zeer onwaarschijnlijk dat de Zalm-norm in zijn huidige vorm ongeschonden het regeerakkoord van 2002 zal halen.

Dat de nieuwe Paarse begrotingsregels de afgelopen jaren een heilzame werking hebben gehad op de Nederlandse overheidsfinanciën wordt trouwens door niemand bestreden. Ook de huidige critici weten nog goed, hoe het vóór 1994 was. Bijna twintig jaar lang hingen het financieringstekort van de overheid en de staatsschuld als een voortdurend dreigende onweersbui boven vrijwel iedere politieke discussie. De opeenvolgende kabinetten van Ruud Lubbers gingen dat tekort niet alleen te lijf met vaak diep ingrijpende bezuinigingen, maar ook met een onverwoestbaar vertrouwen in de economische groeioprognoses van het Centraal Planbureau. Elk zuchtje economische tegenwind leidde dan weer tot discussies over nieuwe bezuinigingen, een ritueel dat zich per begrotingsjaar soms meerdere keren herhaalde. Het succes van die voortdurende bezuinigings-onrust was uiterst bescheiden: het financieringstekort daalde nauwelijks en zorgde voor een groeiende staatsschuld die begin jaren negentig tot de hoogste van Europa behoorde.

Volgens Jan Peter Balkenende, financieel woordvoerder van de CDA-fractie in de Tweede Kamer, zou daarom in 1994 ook een andere coalitie dan de Paarse voor nieuwe begrotingsregels hebben gekozen. "Het CDA was het er toen van harte mee eens." Ook Balkenendes GroenLinks-collega Kees Vendrik herinnert zich de invoering van nieuwe begrotingsregels niet als een typisch paarse verdienste. "Nederland moest zich na de afspraken op de Europese top in Maastricht koste wat kost kwalificeren voor de Europese Monetaire Unie. Dat kon alleen als het financieringstekort in een hoog tempo beneden de voor toetreding vereiste 3 procent kon worden gebracht. Alle grote partijen zagen in de Zalm-norm, die toen natuurlijk nog niet zo heette, de beste manier om dat voor elkaar te krijgen."

Het recept van de Zalm-norm is gebaseerd op twee belangrijke afspraken. De eerste brak met de gewoonte om de economische groeioprognoses van het Centraal Planbureau zo nauwkeurig mogelijk te volgen. Het planbureau was be-

gin jaren negentig al begonnen met het opstellen van een drietal scenario's over de toekomstige ontwikkeling van de economie. Naast het tot dan toe gebruikelijke trendmatige werd ook een behoedzaam en een optimistisch scenario berekend met navenante voorspellingen over de economische groei. In 1994 koos de Paarse coalitie voor het eerst voor het behoedzame scenario om haar financiële ruimte voor de hele kabinetsperiode op te bepalen. Binnen die ruimte moesten vervolgens de politieke afwegingen tussen nieuwe overheidsuitgaven, lagere belastingen en/of terugdringing van het financieringstekort en de staatsschuld worden gemaakt. Gegeven de toetredingseisen van de Europese Monetaire Unie viel toen vooral de terugdringing van het financieringstekort in de prijzen. Daarnaast werd er met het oog op de groei van de werkgelegenheid geld gereserveerd voor lastenverlichting. Nieuwe uitgaven in de collectieve sector waren nauwelijks aan de orde. In tegendeel, op uitgaven werd juist fors bezuinigd, met name op de sociale zekerheid.

FEEST De tweede belangrijke afspraak rond de Zalm-norm garandeerde een strikte scheiding tussen de inkomsten en de uitgaven van de overheid. Meevallers bij de premie- en belastinginkomsten mochten niet worden gebruikt om de uitgaven in de collectieve sector te verhogen of eventuele tegenvallers bij die uitgaven te dekken. Daar stond tegenover dat tegenvallende inkomsten van de over-

---

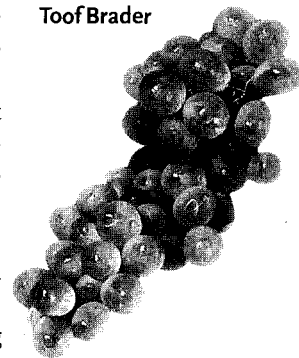
Dat de Paarse begrotingsregels de afgelopen jaren een heilzame werking hebben gehad op de Nederlandse overheidsfinanciën wordt door niemand bestreden.

---

heid niet meer door bezuinigingen op de uitgaven hoefden te worden gecompenseerd. Dezelfde regels waren van toepassing bij de uitgaven. Overschrijdingen bij de overheidsuitgaven moesten worden opgevangen door bezuinigingen, bij voorkeur op het departement waar die overschrijdingen waren ontstaan. Als een ministerie minder uitgaf dan geraamd, mocht het overgebleven geld door dat ministerie zelf aan nieuwe uitgaven worden besteed. De uitgavenkaders van de verschillende ministeries worden aan het begin van de kabinetsperiode voor vier jaar vastgelegd en vervolgens jaarlijks alleen nog met het inflatiepercentage gecorrigeerd.

Het systeem heeft sindsdien boven verwachting gewerkt. De reële economische groei lag al in de eerste Paarse regeerperiode aanzienlijk boven het behoedzame scenario van gemiddeld 2 procent waarvan in het regeerakkoord was uit gegaan en zorgde ieder jaar voor meevallers bij de premie- en belastinginkomsten die conform de gemaakte afspraken niet aan nieuwe uitgaven maar aan verdere reductie van het financieringstekort en ter wille van de werkgelegenheid aan lastenverlichting werden besteed. Hoewel niet zo uitbundig als bij de inkomsten deden zich ook bij de uitgaven, met name de sociale zekerheid, een paar meevallers voor die vooral werden gebruikt om overschrijdingen in de zorgsector te compenseren. Het financieringstekort daalde al in de eerste paarse kabinetsperiode zo hard dat

door
Toof Brader

Toof Brader is
parlementair
verslaggever voor
het ANP

bij de formatie van het tweede Paarse kabinet ondanks handhaving van het behoedzame scenario per saldo niet meer op de collectieve uitgaven hoefde te worden bezuinigd. Het tweede kabinet-Kok reserveerde zelfs een bedrag, oplopend naar ongeveer negen miljard gulden, voor nieuwe uitgaven in de collectieve sector waarbij zorg en onderwijs een hoge prioriteit kregen. Daarnaast was er zo'n vijf miljard beschikbaar voor een ingrijpende belastingherziening die het komende jaar wordt ingevoerd en waarbij de tarieven fors worden verlaagd.

De aanhoudend hoge economische groei, die inmiddels zelfs dichterbij de 4 dan de 3 procent ligt, maakte vooral van de afgelopen twee jaar een uitbundig meevallersfeest. De premie- en belastinginkomsten leverden de overheid vele miljarden meer op dan op grond van een groeiscenario van 2 procent zou mogen worden verwacht. De afspraak dat tenminste de helft daarvan aan tekortreductie wordt

---

“De samenleving heeft voor rust in de schatkist wel een heel hoge prijs betaald.”

---

besteed leidde er toe dat het ministerie van Financiën al eind 1999 kon melden dat het financieringstekort was omgekeerd in een begrotingsoverschot en dat de staatsschuld vanaf het jaar 2000 niet meer alleen als percentage van het nationaal inkomen maar ook in gulden en euro's zal dalen. Opmerkelijk is dat het kabinet er in 2001 vanaf ziet om naast de al voorgenomen belastingherziening nog meer aan lastenverlichting te doen, omdat het werkgelegenheidsargument daarvoor inmiddels niet meer courant is. De arbeidsmarkt kampt tegenwoordig juist met grote tekorten en zelfs bij de VVD bestaat tegenwoordig de vrees dat de economie met nog meer lastenverlichting oververhit raakt. De ruim twintig miljard aan inkomstenmeevallers zal daarom volgend jaar vrijwel in zijn geheel aan vermindering van de staatsschuld worden besteed.

RIGIDE Niet alleen de inkomstenmeevallers bereikten de afgelopen jaren ongekende hoogten. De economische groei zorgde ook voor een spectaculaire daling van de werkloosheidsuitkeringen, terwijl het verdwijnen van het financieringstekort zich vertaalde in dalende renteuitgaven. Dit voorjaar besloot het kabinet dat er voor uitgaven in de collectieve sector in 2000, 2001 en 2002 zes miljard gulden meer beschikbaar is dan in het regeerakkoord van 1998 was voorzien. Bij de begrotingsbesprekingen van deze zomer kwam daar voor 2000 nog eens een ruime miljard bij. Zelfs een in dit geval onverdachte bron als Kees Vendrik moet toegeven dat de Paarse financiële goed-nieuws-show van de afgelopen jaren de doelstellingen uit 1994 met vliegende vaandels heeft gehaald. “Het is natuurlijk mooi dat we nu van het financieringstekort verlost zijn. De tijd dat er steeds weer ad hoc bezuinigd moest worden, omdat er weer een procentje tekort bij dreigde te komen, is voorbij. Maar je moet niet vergeten wat daarvoor de prijs is geweest. De hele collectieve sector is op water en brood gezet. Je kunt je afvragen of de behoedzaamheid van de Zalm-norm bij die hoge economische groei de afgelopen jaren niet te rigide is geweest. De samenleving heeft voor de rust

in de schatkist wel een heel hoge prijs betaald. Bovendien is het volgens mij niet meer te verkopen dat er voor miljarden aan lastenverlichting worden gependend, die de mensen nauwelijks meer nodig hebben, terwijl er voor de collectieve sector met pijn en moeite wat kleinere uitgavenmeevallers bij elkaar worden gesprokkeld.”

Vendriks PvdA-collega Ferd Crone deelt inmiddels diens grote zorgen over de toestand in de collectieve sector. “Wij hebben de afgelopen jaren de sanering van de overheidsfinanciën steeds gesteund. Dat was nodig en niet alleen om de toetredingseisen voor de Europese Monetaire Unie te halen. Het behoedzame scenario en de scheiding van inkomsten en uitgaven hebben wat dat betreft goed gewerkt. En wie zegt dat dat alleen maar ten koste van de collectieve sector is gegaan, negeert dat het tweede Paarse kabinet wel degelijk investeert. Negen miljard via het regeerakkoord en daar zijn het afgelopen jaar nog een paar miljard bijgekomen. Maar ik geef graag toe dat de problemen daar groot zijn. De kwaliteit van publieke voorzieningen, het onderwijs, de zorg, het beheer van de openbare ruimte blijft te veel achter bij wat mensen tegenwoordig in de particuliere sfeer gewend zijn. Wat dreigt is, dat de middengroepen die voorzieningen elders gaan zoeken en dat het draagvlak voor de collectieve voorzieningen wegvalt met alle gevolgen van dien voor de mensen die daar echt op aangewezen zijn. Het is daarom tijd voor een nieuw evenwicht tussen schuldreductie, lastenverlichting en uitgaven.”

Ook D66-fractievoorzitter Thom de Graaf vroeg het kabinet deze zomer meer te doen aan de problemen bij met name het onderwijs en de zorg. Net als Vendrik en Crone maakt hij zich grote zorgen over de concurrentiepositie van onderwijs- en zorginstellingen (maar dat geldt bij voorbeeld ook voor de politie en zelfs de krijgsmacht) op de steeds krappere wordende arbeidsmarkt. De personeelstekorten in de collectieve sector vragen om betere arbeidsvoorwaarden. Hogere salarissen maar ook verlichting van de werkdruk, meer kinderopvang en meer mogelijkheden om arbeid en zorg of andere private activiteiten te combineren. De Graaf riep het kabinet zelfs op nog in deze lopende kabinetsperiode de Zalm-norm maar een jaartje te vergeten en de helft van de inkomstenmeevallers voor 2001, het deel dat eigenlijk voor verdere lastenverlichting bedoeld was, aan de verbetering van zulke arbeidsvoorwaarden te besteden.

GOUDKUST De D66-leider komt met die oproep dicht in de buurt van CDA dat al wat langer vindt dat inkomstenmeevallers in ieder geval voor een deel aan nieuwe uitgaven moeten worden besteed. Balkenende: “De afspraak uit het regeerakkoord dat die inkomstenmeevallers voor de helft voor lastenverlichting worden bestemd, is bij de huidige groei van de individuele welvaart achterhaald. De gedachte dat lastenverlichting goed is voor het scheppen van nieuwe banen hebben wij altijd gesteund, maar inmiddels heerst op de arbeidsmarkt grote schaarste en span je met verdere algemene lastenverlichting het paard achter de wagen. Daarom vinden wij dat er meer aan de vermindering van de staatsschuld mag worden gedaan. De vergrijzing en de toenemende behoefte aan zorg gaan heel veel geld kosten en dan kun je maar beter goed voorbereid zijn. Dus waarom geen 75 procent van de inkomstenmeevallers naar schuldreductie en 25 procent voor nieuwe uitgaven?”

Erg kansrijk zijn dergelijke voorstellen overigens niet. Als er al iets heilig is aan de Zalm-norm dan is dat de strikte scheiding tussen uitgaven en inkomsten. Dat vinden niet alleen Zalm en de VVD. Toen in het voorjaar van 1999 bij alle economische voorspoed door de Azië-crisis de groei ook in Europa toch even leek te haperen, verbaasde Zalm het linkse deel van de Tweede Kamer door uit te leggen dat dat wat hem betreft niet betekende dat er onmiddellijk in de afgesproken uitgavenkaders van de ministeries hoefde te worden gesneden. De toen voorspelde tegenvallers zaten immers vooral aan de inkomstenkant en moesten volgens de systematiek van de minister van Financiën daarom in eerste instantie worden opgevangen door het financieringstekort maar wat op te laten lopen. "Zo ziet u maar," doceerde een geamuseerde Zalm toen de Tweede Kamer, "deze begrotingsregels hebben twee kanten. Bij een hoge economische groei zijn ze gunstig voor mij, in slechtere economische tijden pakken ze voor u voordelig uit."

Vendrik en Crone hebben daarom de afgelopen maanden een ander voorstel gedaan om de financiële ruimte voor uitgaven in de collectieve sector te vergroten. Vendrik was de eerste. Hij schreef dit voorjaar de nota *Goudkust* waarin hij voorstelt met ingang van 2001 het behoedzame scenario waarbij uit wordt gegaan van 2 procent economische groei per jaar, te vervangen door een meer trendmatig groeiscenario van 2,75 procent. "In 1994 was er een argument behoedzaam te zijn. Toen kenden we een financieringstekort van zo'n 4,5 procent. Nu is er echter sprake van een begrotingsoverschot dat in 2001 waarschijnlijk 1,0 procent zal bedragen. Dat lijkt mij een aardige buffer om eventuele tegenvallers op te vangen. Het is trouwens maar de vraag, of die bij zo'n trendmatig groeiscenario van 2,75 procent wel zo snel zullen ontstaan. De gemiddelde economische groei over de afgelopen tien jaar zit nu al weer iets boven de 3 procent. Als je uitgaat van een economische groei van 2,75 procent heb je per jaar drie miljard meer te besteden, die wat mij betreft met voorrang voor de collectieve sector worden gereserveerd. Je hebt dan natuurlijk minder inkomstenmeevallers. Die kunnen met het oog op de aanstaande kosten van de vergrijzing geheel voor schuldreductie worden gebruikt. Het Centraal Planbureau heeft voor ons uitgerekend dat dat betekent dat GroenLinks bij

---

"Zo ziet u maar," doceerde Zalm de Tweede Kamer, "bij een hoge groei zijn ze gunstig voor mij, in slechtere tijden pakken ze voordelig uit voor u."

---

een reële economische groei van 3,25 procent zelfs meer aan verlaging van de staatsschuld doet dan het huidige paarse kabinet."

De inkt van Vendriks nota was nauwelijks droog, toen ook de Sociaal-Economische Raad in haar periodieke advies over het financieel-economisch beleid voor de middellange termijn pleitte voor vervanging van het behoedzame scenario door meer trendmatige uitgangspunten voor de te verwachten economische groei. Volgens de Raad, die geen percentage noemde en qua timing op het aantreden

van een nieuw kabinet in 2002 doelt, heeft de overheid de komende jaren meer ruimte voor uitgaven nodig om de voor verder groei van de economie onontbeerlijke publieke infrastructuur op peil te houden. Onlangs sloot ook Crone zich aan bij deze redenering. "Ik vind dat we met het verdwijnen van het financieringstekort in een nieuwe situatie zijn beland. De staatsschuld begint in snel tempo te dalen. Je zou kunnen zeggen dat de sanering van de overheidsfinanciën nu wel zo'n beetje is voltooid. Overdreven behoedzaamheid is nergens voor nodig". De financieel woordvoerder van de PvdA-fractie gaat er net als de SER vanuit dat de volgende kabinetsformatie het geëigende moment is zaken te doen over een dergelijke aanpassing van de Zalm-norm, waarvoor overigens ook in de D66-fractie veel sympathie bestaat. Balkenende waagt zich nog niet aan al te boude beweringen over de groeiscenario's bij de volgende kabinetsformatie. Maar de CDA-er ziet wel dat een te grote discrepantie tussen het gekozen groeiscenario en de reële economische groei het begrotingsbeleid niet rustiger maakt. "Je ziet die onrust binnen de Paarse coalitie. Die enorme inkomstenmeevallers werken kennelijk als een soort spiegelbeeld van de steeds weer terugkerende financiële tegenvallers van vroeger. Het leidt tot hap-snap-beleid waarbij bijna inderhaast nog weer een extra meevaller moet worden weggezet. De vraag is of je dan wel waar voor je geld krijgt. Misschien is het inderdaad wel zo, dat de Zalm-norm alleen maar goed werkt als de marge tussen voorspelde en reële groei niet al te ver uit elkaar loopt."

[advertentie]

de Balie politieke publicaties

Tegenmacht gevraagd. Voor de noodzakelijke herovering van het parlement - Willem Breedveld

Open-podiumreeks #1 - isbn 90 6617 242 8 - f 19,50

Arbeid en ethiek. Een Europese missie - Thijs Wöltgens

Open-podiumreeks #2 - isbn 90 6617 245 2 - f 19,50

Een gebouw zonder plan - Over de privatisering van de sociale zekerheid - Ivo Kuypers, Piet Leenders en Kees Vendrik

isbn 90 6617 204 5 - f 29,50

dit najaar o.a. verwacht

De Voorspellers. Een kritiek op de toekomstindustrie

Rein de Wilde - isbn 90 6617 201 0 - f 39,50

De volgende oorlog. Over de toekomst van de interventiepolitiek - Andrée van Es / Franklin van Kappen (gen.maj.b.d)

Open-podiumreeks #3 - isbn 90 6617 251 7 - f 19,50

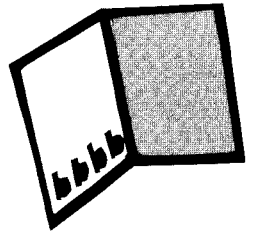

Pieter Hilhorst over macht en onmacht van
Moderne Klerken na het failliet van de staat

**Bestel elektronisch via www.balie.nl/uitgeverij
of telefonisch 020-5535151
Ook verkrijgbaar in de boekhandel**

Dragen helden sokken?

Autobiografieën van politici kunnen inzicht geven in wie onze leiders zijn en hoe ze tot hun keuzes komen. Jantine Oldersma las vijf politieke 'egodocumenten' en legde Ter Beek, Sorgdrager, Ritzen, Van Buitenen en Marjet van Zuijlen langs de feministische meetlat.

door
Jantine Oldersma

Succesvol politiek bedrijven in een democratie is niet gemakkelijk, daar zijn vriend en vijand het wel over eens. Er zit een spanning tussen 'voorop lopen' en 'niet te ver voor de muziek uit lopen'. Dit democratisch leiderschapsdilemma, zoals ik het voor het gemak maar even zal noemen, is aanleiding voor veel studie en debat, ook onder feministen. Het feministische debat liep in grote lijnen parallel aan discussies in andere delen van 'de beweging', maar had hier en daar toch eigen trekjes. Aangezien ik in dit artikel de egodocumenten van twee dames en drie heren uit politiek en bestuur wil vergelijken, zal ik met name aan die feministische discussie over leiderschap refereren.

In de loop van de jaren tachtig en negentig kwam ook in de feministische beweging kritiek op de dwang tot gelijkheid en het taboe op leiderschap. Deze kritiek vanuit de praktijk kreeg weerklank in het wetenschappelijk debat. Hannah Pitkin laat in haar studie over Machiavelli, 'Fortune is a Woman', zien dat in een democratie alleen het wederkerig leiderschap van 'de burger' past, maar zij vraagt zich ook af hoe een samenleving zich ooit kan vernieuwen als zij zich niet af en toe laat leiden door een 'Stichter'. Anne Phillips herontdekt in 'Engendering Democracy' de representatieve democratie, die weliswaar nadelen kent, maar onovertroffen

is als het er om gaat politieke elites te dwingen verantwoording af te leggen. Kathleen Jones keert zich in 'Compassionate Authority' tegen heroïsch leiderschap; maar ze kan zich wel vinden in een leider die een 'netwerker' is en die, als een 'moeder', genoeg vindt in het inspireren en doen groeien van de aan haar toevertrouwde gemeenschap.

Leiderschap kan dus weer in linkse en in feministische kringen, maar de vraag is wat voor soort leiderschap we wensen en hoe we onze leiders het beste kunnen controleren. De politicoloog en publicist Pieter Hilhorst komt in zijn doctoraalscriptie over politieke biografieën tot de conclusie dat politici onvermijdelijk moeten schipperen tussen verschillende deugden: tussen samenwerkingsgezindheid en onafhankelijkheid, tussen het smeden van compromissen en het vasthouden aan de eigen idealen. Juist de vraag waar voor politici het breekpunt ligt en welke argumenta-

tie daaraan ten grondslag lag, wordt volgens hem in veel biografieën verduisterd, omdat de auteurs meestal overgaan op een verdediging in termen van het 'eigen geweten'. Hilhorst pleit voor meer openheid om politieke oordeelsvorming mogelijk te maken. Daarin vindt hij uiteraard de feministen aan zijn zijde, omdat feministen gewoonlijk nog nieuwsgieriger zijn dan andere democraten. Het delen van ervaringen werd, vooral in de stroming die zich baseerde op *consciousness raising*, gezien als een belangrijke motor voor maatschappelijke verandering, vandaar de voorliefde voor bekentenisliteratuur. Verder willen feministen ook graag weten wie de broodjes smeerde. Cisca Dresselhuys' feministische meetlat is een goed voorbeeld van een 'consumententest' van leiders voor wie wil weten of de politicus die naar de kiezersgunst dingt ook in het dagelijks leven voldoende doordrongen is van gelijkheidsidealens.

Geen wonder dat het dagboek van Marjet van Zuijlen een schok te weeg bracht: hier bleek een politica opeens een minnaar, een man, een huis en vrienden te hebben.

Ik las *Een verantwoordelijke minister* van Winnie Sorgdrager en *Dagboek van een politica* van Marjet van Zuijlen. Verder komen *De minister, een handboek* van Jo Ritzen, *Strijd voor Europa* van Paul van Buitenen en *Manoeuvreren* van Relus ter Beek aan de orde. Welke visie op leiderschap spreekt uit deze boeken en welke kennis wordt ons precies aangereikt?

Relus ter Beek lijkt in zijn herinneringen aan vier jaar ministerschap van Defensie, van 1989 tot 1993, nog het meest op een heroïsch leider. "Toen Wim Kok mij op dinsdag 31 oktober belde, had ik wel een voorgevoel dat ik in het eindspel van de kabinetsformatie mocht meedoen." (...) "Wim vouwde zijn handen en zei: "Ik heb behoefte aan iemand die ik vertrouw".' (p.17) Ter Beek geeft de indruk vanaf zijn eerste moment als minister het roer stevig in handen te hebben. Een paar uur na de bekendmaking van zijn ministerschap wordt de secretaris-generaal van het departement, Michiel Patijn, al zijn plaats gewezen (p.13). De Defensieraad wordt, in de herinnering van de ex-minister, daags na de installatie als volgt toegesproken (p.20): 'Ik ben hier om een aantal dingen te doen

Jantine Oldersma is universitair docent bij Bestuurskunde en bij het Joke Smit Instituut (onderzoekscentrum voor vrouwenstudies-onderzoek) beide van de Universiteit Leiden

die moeten gebeuren en die ook zullen gebeuren.' Ondanks tegenwerking van de erfvijand op Buitenlandse Zaken, lijkt vrijwel alles te lukken. Als de nieuwe 'Prioriteitennota' is vastgesteld, refereert Ter Beek aan het standbeeld van Willem de Zwijger op Plein 4, waarop de tekst staat 'Rustig te midden van woelige baren' (p.245). Hier krijg je toch het

---

Ter Beek gaat in Manoevreren één keer een avond uit met zijn Annie en is verder alleen maar op pad met de jongens.

---

idee dat er sprake is van een zekere identificatie. Geen wonder dat Ter Beek met tevredenheid terug kijkt op zijn ministerschap: 'Ik was ook – heel eerlijk – trots op wat ik in die 1749 dagen als minister had bereikt.' (p.257)

PLOETEREN Ritzen, die in 1989 minister van Onderwijs werd, doet alle mogelijke moeite ons er van te overtuigen dat hij een democraat is in hart en nieren: 'de minister' kan 'leren' van het veld en moet veel 'luisteren' en als het gaat over 'leiderschap' dan is dat vooral in de betekenis van 'inspireren en enthousiasmeren' en in het bouwen van consensus (p.13). Gek genoeg heb ik bij het lezen grote moeite deze claim op 'democratisch leiderschap' van Ritzen te geloven. Hij was minister in een periode waarin consensus ver te zoeken was. Studenten, onderwijsbonden en vertegenwoordigers van de instellingen keerden zich eensgezind tegen hem. We treffen in het boek de minister dan ook voornamelijk aan in situaties waarin hij zich niet kan permitteren te luisteren. Ritzen laat zich door crisisdeskundige professor Rosenthal uitleggen, dat hij in confrontaties 'het veld' het beste eerst uit kan laten razen om vervolgens rustig uit te leggen wat zijn eigen standpunt is. Hij zit klem tussen 'de collega's' die moeten bezuinigen en zijn achterban.

Ritzen was voor zijn ministerschap hoogleraar onderwijs-economie en hij heeft alle relevante politicologische en bestuurskundige literatuur gelezen. Toch was het onderwijsveld opgelucht toen hij niet terugkeerde als minister. Ik denk dat zijn kennis hem eerder in de weg zat dan hielp. Alleen al uit het feit dat hij zijn memoires in de vorm van 'lessen' heeft gegoten, spreekt de pedanterie van de schoolmeester, die van elke pagina afspat. Wat humor en zelfrelativering had van hem misschien een succesvoller politicus kunnen maken.

Ook Winnie Sorgdrager, minister van Justitie van 1994 tot 1998, was een deskundige. In *Een verantwoordelijke minister* lijkt ze dat vooral duidelijk te willen maken. Het boek leest als een beleidsnota – vaardiger geschreven, dat wel – over de noodzakelijke koerswijzigingen op het gebied van misdaadbestrijding. Dat is best interessant, er zijn de laatste jaren immers nogal wat spectaculaire incidenten geweest die duidelijk maakten hoeveel tekortkomingen de huidige praktijk kent. Je verwacht dan ook een duidelijke visie, maar die wordt voortdurend gesmoord in de nuance.

'We zullen dus bij het huidige beleid steeds oplettend moeten blijven en tijdig moeten bijsturen waar dat nodig is' (p.124), schrijft ze over het drugsbeleid. Tsja.

In het voorwoord legt Sorgdrager uit dat ze 'verstand had' van Justitie, maar niet van het ministerschap: 'Je wordt op zeer verschillende manieren minister, maar een ding geldt voor iedereen: op het departement waar je terecht komt ben je vaak nieuw. In een normale selectieprocedure is er een zekere garantie dat je op zijn minst welkom bent. Voor een minister hoort dat per definitie zo te zijn, maar of dat ook werkelijk zo is, moet je maar afwachten. Bovendien moet je er rekening mee houden dat je op een stoel zit waar vele anderen ook graag hadden willen zitten.' (p.7)

In het laatste hoofdstuk gaat ze expliciet in op de grenzen van de ministeriele verantwoordelijkheid, waar ze tijdens haar ambtsperiode tegenaan liep bij de vele vertrou-

---

Anders dan Ritzen en Ter Beek lijkt Sorgdrager het ministerschap niet te zien als een spannend spel.

---

wenscrises tussen haar en de Kamer. Zij legt een verband tussen heroïsch leiderschap en ministeriele verantwoordelijkheid, als ze zich afvraagt of ze niet bij een van die gelegenheden had moeten aftreden. 'In elk geval oogst je daarmee veel respect, al is het maar omdat je zo laat zien dat je "niet aan het pluche hecht"'. Alsof dat pluche altijd zo prettig zit! Enig heldendom kan ook verworven worden als je tijdig ziet hoe de vlag erbij hangt en door af te treden een motie van wantrouwen voorkomt.' (p.242) In dit type heldendom ziet Sorgdrager duidelijk niets. Anders dan Ter Beek en Ritzen lijkt ze het ministerschap niet te zien als een spannend spel, maar als een moeizame plicht die een verantwoordelijk burger op zich moet nemen als hij/zij daarvoor gevraagd wordt. Aftreden in moeilijke tijden ziet ze dan ook niet als een heldhaftige daad, maar als vaandelvlucht: 'De verleiding was groot, dat geef ik toe: lekker in de zon zitten zonder de dagelijkse druk van de gebeurtenissen, dat leek me wel wat. Maar het zou ook een beetje weglopen voor mijn verantwoordelijkheden zijn geweest.' (p.246) Het ware heldendom, zeggen sommige feministen, is niet je leven op het spel zetten, maar is doorploeteren met een Bijstandsuitkering. Sorgdrager lijkt meer voor dat type heldendom te opteren. Door openhartig te schrijven over het gebrek aan loy-

Paul van Buitenen

Strijd voor Europa

Fraude in de Europese Commissie

aliteit van het ambtenarenapparaat doorbreekt ze de fictie van de minister als een man-uit-een-stuk die de zaak wel even naar zijn hand zet.

ROKKEN Bij Marjet van Zuijlen en Paul van Buitenen is op het eerste gezicht al helemaal geen heldhaftigheid te vinden. Beide auteurs besteden zeer veel aandacht aan hun aarzelingen. Marjet van Zuijlen wordt begin 1998 secretaris van de fractie van de Partij van de Arbeid, Van Buitenen brengt in hetzelfde jaar de fraude bij de Europese Commissie naar buiten. Is de gewichtige positie die beide auteurs innemen, de opofferingen waard die ze zich daarvoor in hun privé-leven moeten getroosten? Van Buitenen drukt delen uit de dagboeken van zijn vrouw af, om duidelijk te maken hoeveel er

voor zijn gezin op het spel stond. De villa in Brussel en het goede leven waren afhankelijk van zijn relatief riant salaris als Europees ambtenaar.

Als we kijken naar het eindresultaat van zijn daden is

Van Buitenen de echte held in ons rijtje van vijf. Hoewel hij zich voordoet als een martelaar, maakt zijn verhaal duidelijk dat hij wel degelijk de motor is van de gebeurtenissen: schrijvend, onderzoekend, materiaal verzameld, en bondgenoten zoekend. De omwenteling in de verhouding tussen het Europees Parlement en de Europese Commissie, lijkt hij grotendeels alleen te bevechten, met slechts de Groenen en God als bondgenoten. Maar wie zijn *werdegang* nuchter op een rijtje zet, ziet dat hij wel degelijk een goed organisator en inspirator moet zijn.

Leiderschap kortom, Machiavelli zei het en de Leidse hoogleeraar Paul 't Hart herhaalde het onlangs in zijn oratie, is evenzeer een kwestie van karakter als van gelegenheid. Als burger moet je hopen dat politici weigeren zich mee te laten slepen in goedkope

heldenromantiek, maar af en toe hebben we toch iemand nodig die besluit dat de tijd daar is om zich een man te tonen.

Alleen al uit het feit dat Ritzen zijn memoires in de vorm van 'lessen' heeft gegoten, spreekt de pedanterie van de schoolmeester.

We willen leiders, maar we willen ze ook kunnen controleren. Egodocumenten kunnen bijdragen aan inzicht in de manier waarop politici beslissingen nemen. In de *corridors of power* gaat het niet alleen over zakelijke meningsverschillen, maar ook over persoonlijke bondgenootschappen en animositeit. Informatie daarover is wel het minste dat we mogen verlangen. Gemeten aan deze bescheiden doelstelling valt op hoe weinig informatief de meeste van deze

egodocumenten zijn. Ook in Winnie Sorgdragers schaarse beschouwingen over haar problemen met de ministerieel verantwoordelijkheid worden man en paard nooit genoemd. Toch gaat het om een belangrijke zaak als de verhouding tussen de top van het departement en de minister. Als politici en ambtenaren proberen elkaar pootje te lichten, heeft dat gevolgen voor ons welzijn en moeten we kunnen beoordelen wie gelijk had.

Hoewel Van Buitenen zich voordoet als een martelaar maakt zijn verhaal duidelijk dat hij wel degelijk de motor is van de gebeurtenissen.

Ritzens boek gaat weliswaar over hoe beleid te maken, maar het beleid dat hij zelf maakte komt alleen schematisch aan de orde. Relus ter Beeks blik wordt verduisterd door de hoge opinie die hij van zichzelf heeft. Toch geeft hij een boeiend inzicht in de perceptie van een belangrijke actor in het beleidsproces in een cruciale periode.

Bij het geven van inzicht in de microkosmos van de macht blijven, als het om mannen gaat, zaken als echtgenoten, kinderen en huishouden gewoonlijk buiten beeld. Die geslotenheid vinden we ook hier. Ter Beek gaat in *Manoeuvres* één keer een avond uit met zijn Annie en is verder alleen maar met de jongens op pad. Ritzen gaat er zo prat op hard te werken dat ik vermoed dat hij zijn Hanneke, 'het geheime wapen' volgens de opdracht van het boek, slechts sporadisch heeft ontmoet gedurende zijn periode als minister. Maar ook Sorgdrager is uitgesproken zwijzaam over haar gezin. Geen wonder dus dat *Retour Nijmegen-Den Haag* van Marjet van Zuijlen een schok teweegbracht in de vaderlandse pers. Hier bleek een politica opeens een (ex-)minnaar te hebben, een man, een huis en familie en vrienden. Daarnaast vertelt ze openlijk over de machtsstrijd rond posities in de fractie. Verschillende commentatoren hebben het dagboek afgeschilderd als een onbezonnen daad. Dat lijkt mij een onjuiste voorstelling van zaken. In het aan Marcel Möring ontleend openingscitaat laat ze zien dat ze haar boek wel degelijk weloverwogen op deze manier heeft geschreven: 'Banaliteit is de ruggengraat van de geschiedenis. Of misschien niet banaliteit. Het onbetekende, dat wat men vergeet, het onbelangrijke. Wat zichtbaar is en wat wij als Historie zien, dat zijn de verhalen van Koningen en generaals en ministers en aartshertogen en terroristen. Maar wat die verhalen draagt, het fundament, dat is het knullige.' (p.4)

De welbewuste poging te laten zien hoe het voelt in de *corridors of power* is naar mijn idee wel degelijk van belang voor nieuwkomers in die contreien. Het geeft ze de kans om ervaringen te delen, zich te solidariseren en zo samen sterker te worden. Een vorm van *consciousness raising* dus. Ik vind het niet triviaal of banaal te lezen over Van Zuijlens zorgen over de vraag of ze kinderen wil en hoe dat dan moet met haar carrière. Eerder vind ik het schokkend te lezen hoe weinig mannelijke politici met hun gezin bezig zijn. Het geven van je stem als burger is een kwestie van overeenstemming in politieke keuzen, maar ook een kwestie van vertrouwen in de politicus als persoon. Als ik lees hoe

Marjet van Zuijlen de carrière van haar partner, wethouder in Nijmegen, ondersteunt, dan boezemt mij dat vertrouwen in. Ik zou meer vertrouwen hebben in Ritzen als hij had laten zien dat hij niet alleen steun van zijn vrouw vindt, maar ook haar wel eens steunt in haar werk. De feministische meetlat maakt terecht van het persoonlijke politiek.

Een van de punten van kritiek op het dagboek van Marjet van Zuijlen was het gebrek aan politieke inhoud. Die kritiek deel ik, maar ik vraag me ook af of dat niet inherent is aan het genre. In vorm en intentie lijkt het dagboek geïnspireerd te zijn op de dagboeken van de – inmiddels overleden – Engelse politicus en *womanizer* Alan Clark. Clark legt aanvankelijk maar zelden uit wat hij van plan is met het zo vurig door hem geambieerde ministerschap van Defensie. Gelukkig voor de lezer maakt Thatcher hem op onderminister op het gewenste departement – net zoals Relus ter Beek op het moment dat de muur valt – zodat hij iets kan laten zien van wat hij van plan is. Misschien had Marjet van Zuijlen het iets langer vol moeten houden. Nu ontbreekt zoveel van de politieke kant van de politiek, dat het wat eenzijdig naar de andere kant doorslaat. Ik raakte na verloop van tijd geïrriteerd door van Zuijlens zoektocht naar een nieuwe baan en de zorgen over haar vooruitzichten. Kennelijk wil ik een leider die bereid is zich volledig te wijden aan het belang van mijn de natie en die, als wij hem of haar afdanken, desnoods een tijdje blijmoedig van een uitkering rondkomt.

Veel inzicht in de afwegingen die politici maken bij hun keuzes leveren de gelezen egodocumenten dus niet op. Bij het lezen werd ik mij voornamelijk bewust van mijn eigen ambivalenties ten aanzien van politici. Ik heb een hekel aan opgeblazen ego's, maar teveel relativering geeft me het idee dat ik als burger wel erg veel vertrouwen moet schenken. Ik heb graag duidelijke aanwijzingen waar de beoogd leider ons heen denkt te voeren. Verder wil ik een leider die best eens op rokken – of broeken – mag jagen, zoals Clark, maar zijn/haar partner niet behandelt als een onzichtbare goede geest. De leider, tenslotte, moet bereid zijn haar leven volledig te wijden aan de politiek, maar ze moet wel regelmatig in de zon zitten. Aan oververmoeide politici vertrouw ik mijn lot ook niet toe.

✕

Relus ter Beek: *Manoeuvres, Herinneringen aan Plein 4*,

Balans, 1996

Jo Ritzen: *De minister, een handboek*, Amsterdam, Bert

Bakker, 1998

Winnie Sorgdrager: *Een verantwoordelijke minister*, Breda,

De Geus, 1999

Paul van Buitenen: *Strijd voor Europa, Fraude in de*

Europese Commissie, Ten Have/Van Halewijck, 1999

Marjet van Zuijlen: *Retour Nijmegen-Den Haag, Dagboek van een politica*, Amsterdam, Prometheus, 2000.

Alan Clark: *Diaries*, London, Phoenix, 1999 (first

ed. 1993)

Pieter Hilhorst: *De rancune van Brox, het verdriet van*

Van Thijn, (...). Een onderzoek naar politiek oordeelsvermogen en publieke beoordeling aan de hand van egodocumenten van Nederlandse politici, Amsterdam, Doctoraalscriptie UVA, 1990.

Paul 't Hart, *Hervormend leiderschap, Over veranderings-*

kunst in het openbaar bestuur, Utrecht, Lemma, 2000.

Moderne coming out

Als vlijtig vertegenwoordigster van de zichzelf bevrijdende jeugd zat ik in de jaren zeventig stevig in de losse seksuele contacten. Af en toe draaide het erop uit dat er korte tijd na een eenmalige neukpartij werd gebeld met de pijnlijke mededeling dat ik naar de polikliniek voor geslachtsziekten moest om mij te laten controleren op een of andere venerische aandoening. Alle keren dat ik daar kwam, had ik dikke pret over de schichtigheid waarmee vele lotgenoten zich meldden bij het bekende hoofdstedelijke pand aan de Groenburgwal nummer 44. De schaamte die van hun gezichten was af te lezen, kon ik totaal niet meevoelen. Zelf ervoer ik het als een ultieme daad van bevrijding ietwat giechelend en met opgeheven hoofd die polikliniek binnen te stappen. Iedereen die mij op weg daarheen tegenkwam kon in geuren en kleuren te horen krijgen hoe de vork in de steel zat. Regelmatige controle op een kwaal die je van seks kreeg, behoorde nu eenmaal tot de keerzijden van onze moderne levensstijl. Daar hoefde je je echt niet voor te schamen, vond ik. Ik geneerde mij in ieder geval nergens voor. En schaamte is steeds een gevoel gebleven waarmee ik weinig affiniteit dacht te hebben.

Totdat ik een halfjaar geleden werd geveld door een aantal medische klachten behorende bij het moderne leven van vandaag. Terwijl ik mij altijd schaarde bij diegenen die met grote scepsis de berichten volgden over de opkomst van allerlei ziekten zoals *Whiplash*, RSI en *burn-out*, was ikzelf sluipenderwijs getransformeerd in een wandelende verzameling nieuwerwetse kwalen. Al die jaren dat ik mij zowel in mijn werk als in mijn privé-leven vreselijk had uitgesloofd om het allemaal zo goed mogelijk te doen, eisten hun tol. Vrijwel volledige slapeloosheid, gemene pijnen aan schouders en nek, een hoofd waarin de ene nerveuze gedachte over de andere tuimelde en op slechte dagen niet eens de energie om een kopje thee naar mijn lippen te brengen. Het leek wel een oudtestamentische straf voor al die keren dat ik mijn lichte minachting voor slappelingen die overspannen raakten nauwelijks heb kunnen verbergen. Weliswaar was ik altijd *nét* iets te politiek-correct geweest om het hardop te zeggen, maar eigenlijk vermoedde ik achter de statistieken over het groeiend aantal werknemers dat vanwege zere muisarmen of psychisch leed arbeidsongeschikt raakten een immens leger notoire zeurkousen.

En moest je mij nu zien. Bij de specialisten die zich over mij ontfermden, hoorde ik mezelf precies die klachten omschrijven die ikzelf altijd uiterst vaag en oncontroleerbaar had gevonden. Maar nu was ik er dus wel achter hoe rottig het is om doodmoe te zijn en toch niet te kunnen slapen, hoe slopend het is als je hersens geen moment rust kunnen krijgen en hoe naar het is om elke dag pijn te hebben in de wetenschap dat het allemaal lang gaat duren om weer enigszins op orde te komen.

Met mijn toetreding tot de gelederen der psychisch zieken kwam meteen een zeer hardnekkige schaamte om de hoek kijken die tot op de dag van vandaag actief is. Want hoe beroerd ik mij soms ook voel; ziek zijn vanwege spanningsklachten blijft in mijn ogen toch meer iets voor softies dan voor de stoerdere types waarmee ik mij graag identificeer. Zo opgewekt als ik destijds de polikliniek voor geslachtsziekten frequenteerde, zo gegeneerd laat ik mij nu behandelen voor de klachten die horen bij de levensstijl die ik mij in de decennia daarna heb aangemeten. Liefst zou ik volledig incognito mijn tweewekelijkse bezoeken afleggen aan de instelling waar ze vermoede zenuwenlijders leren hoe je weer een redelijk rustig en energiek mens kunt worden. Gek genoeg kom ik daar alsmaar zeer zelfbewuste generatiegenootjes tegen die met het grootste gemak hun verhaal in geuren en kleuren aan jan en alleman uit de doeken doen. Als ik hun schaamteloosheid vanuit mijn vaste hoekje in de wachtkamer aanschouw, weet ik één ding zeker: érgens is er iets helemaal misgegaan. Ik weet alleen nog niet zeker met wie.

Marja Vuijsje

Nederland verwordt tot een nieuw soort delta: stille woonwijken, omgeven door geluidswallen, met elkaar verbonden door onoverbrugbare barrières van spoor en autoweg. Het is het gevolg van een arcadische hang naar rust en opleuking. Ton Schaap pleit voor nieuwerwetse steden van ouderwetse kwaliteit.

De grote gevaarlijke stad

Waarschijnlijk is Lucas Reijnders de gelukkigste man van Nederland. In zijn boek *Reislust, op weg naar het paradijs en andere bestemmingen* beschrijft hij de menselijke reislust door de eeuwen heen met een mengsel van verwondering en afgrijzen. Zelf hoeft hij Amsterdam niet uit en reist hij bij voorkeur virtueel, in de studeerkamer, met het zoemen van de pc als concrete metgezel. Zo niet al die onrustige zielen die, zoals ik, de neiging om eens een flink eind van huis te gaan, alleen of met anderen, niet kunnen onderdrukken. Iemand heeft me wel eens verteld dat de Romeinen al woon-werkverkeer hadden en ongeveer een vijfde van de werktijd besteedden aan de reis ernaar toe en terug. Dat zou dan overeenkomen met de wet van Vidakovic.

Deze oud-collega formuleerde na lang nadenken het principe dat iedereen bereid is een reistijd te accepteren tot een maximum van een vijfde van de duur van het verblijf of activiteit; dus naar de bioscoop, twee uur film kijken, mag heen en terug samen maximaal 24 minuten duren. Uit eigen ondervinding weet ik dat vanuit de Bijlmer naar het centrum van Amsterdam gaan voor alleen een film niet aantrekkelijk is. Minder vaak en dan langer uitgaan was de remedie tegen het gebrek aan voorzieningen in de Bijlmer van tien jaar geleden.

De afstand die in de beschikbare tijd afgelegd kan worden is sinds de Romeinen behoorlijk toegenomen. Vijf dagen naar New York, een dag reizen; werken in Den Haag, wonen in Veenendaal, het is normaal geworden in Nederland. Toen alle afdelingen van het ministerie van VROM bij het Haagse CS werden geconcentreerd zijn meer ambtenaren het openbaar vervoer gaan gebruiken om verder te gaan reizen. Utrecht en Gelderland kwamen binnen bereik als woonplek. De TGV-lijn tussen Parijs en Lyon heeft geleid tot woon-werkverkeer tussen die twee steden. De neiging tot verplaatsen zelf lijkt een autonoom gegeven dat niet voor beïnvloeding door beleid in aanmerking komt maar dat door technische mogelijkheden en prijs wordt bepaald.

Wat in de 18de eeuw aan weinigen was voorbehouden is algemeen geworden, een zekere afstand tussen wonen en werk. Wie het zich kan veroorloven laat zijn kinderen opgroeien in een omgeving die groener, rustiger en welvarender is dan de plekken waar in Nederland het werken is geconcentreerd. Samen met de behoefte aan steeds meer ruimte in huis, is dit de kracht die het bouwen van woningen in Nederland op gang houdt.

Het bouwen in Nederland is een constant proces van verdunning. Het bebouwd gebied neemt sneller toe dan de bevolking. Niet alleen de Vinex-wijken maar ook jachthavens, golfbanen, wegen, spoorlijnen, pret- en kantorenparken, zee- en luchthavens nemen ruimte. Activiteiten worden uit elkaar gelegd. Daartussen is vervoer nodig. Er wordt een vervoersbehoefte gegenereerd, zegt de vakman. De 'Remkes-wijkjes', het 'gewilde wonen' van 30 woningen per hectare omlaag naar 20 en verder naar beneden, zullen de motor zijn van een nieuwe golf van verdunning. In die golf zullen de busbedrijven wegspoelen, want openbaar vervoer met voertuigen waarin veertig mensen kunnen zitten is in deze dunne schimmel van huizen niet exploitabel.

Voor die fasen in het leven waarin men niet opvoedt of

opgevoed wordt, zijn de steden aantrekkelijk geworden. Dat zijn de 'niches' in de markt, de binnenstedelijke bouwlokaties en grote projecten in hoge dichtheden, binnen bestaand stedelijk gebied, als de Kop van Zuid in Rotterdam, het Amsterdamse Oostelijk Havengebied, het Utrecht Centrum Plan of 'Hoog Haghe' in Den Haag. Dit zijn de plekken in Nederland waar verdichting plaatsvindt: de oppervlakte gebouwde vloer per hectare land neemt toe. De stijging van het ruimtegebruik per hoofd wordt daar net bijgehouden. Ondanks dat in Amsterdam de laatste decennia tienduizenden woningen zijn gebouwd nam de bevolking nauwelijks toe. Voor werken geldt iets vergelijkbaars.

BUNGYJUMPEN Waar het mij hier om gaat is al het verkeer dat opgang gebracht wordt door het bovenstaande. Van huis naar werk is de belangrijkste reden voor verplaatsing. Dat speelt zich af in wat wel het *daily urban system* genoemd wordt: het gebied, met het huisadres en het werkadres als brandpunten, waarin het inkomen verdiend en grotendeels weer uitgegeven wordt. Amersfoort is mede zo populair geworden omdat alle banen tussen Apeldoorn en Amsterdam binnen bereik zijn. Utrecht idem dito, Leidsche Rijn is de grootste Vinex-lokatie van Nederland. Echt druk wordt het waar al die verkeersstromen samen komen: de concentraties van werken en winkelen – in Nederland vaak nog gecombineerd. De goede tweede reden voor verplaatsing zijn de recreatieve bezigheden. De Amsterdamse tram vervoert op zaterdag meer passagiers dan doordeweeks.

Een Nederlander kan alleen gelukkig worden in een dertig-kilometergebied waar een bakker nog te veel hinder veroorzaakt.

Het probleem ligt tussen de drukke bestemming en het rustige vertrekpunt. Daar waar de stromen passeren zonder iets toe te voegen. Zij veranderen de stedelijke gebieden in een soort delta's. Denk aan de kaart van Zeeland: eilanden van rust, omgeven door dijken, barrières van water – zo wordt ook de Randstad: stille woonbuurten, omgeven door geluidwallen, van elkaar gescheiden stukjes stad, met de rest van de wereld verbonden door niet over te steken banen infrastructuur.

Het is een omslachtige en dure wijze van inrichten van het land. De welvaart wordt voor een deel besteed aan geluidzones en een hiërarchische ontsluitingsstructuur. Woonbuurtje, geluidwal eromheen, wijkverzamelweg, hoofd- of provinciale weg, oprit naar de autoweg, stukje autoweg, afrit van de autoweg, kantorenwijkje of pittoresk binnenstadje-met autovrijgebied-en-parkeergarage of meubelboulevard-met-parkeergarage, vice versa. De infrastructuur wordt op eenzijdig gebruik gedimensioneerd: bij de woonbuurten om ze 's morgens leeg en 's avonds weer vol te laten lopen, bij de kantorenwijken precies andersom. In de tijd gezien is de helft van de infrastructuur onbenut.

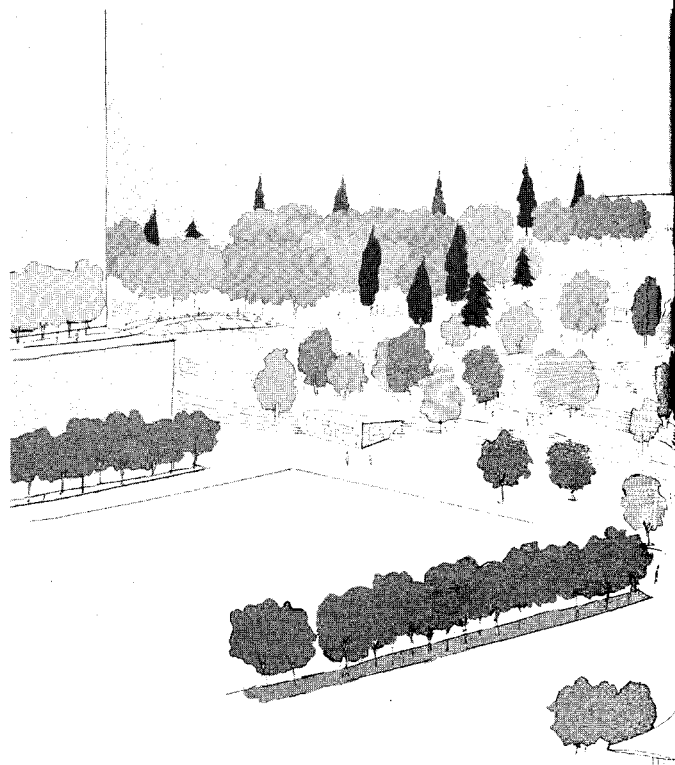
door
Ton Schaap

Ton Schaap is stedenbouwkundige bij de dienst Ruimtelijke Ordening van de gemeente Amsterdam; hij schreef dit artikel op persoonlijke titel.

De indruk dat Nederland zo vol is moet voor een deel toegeschreven worden aan dit inrichtingsprincipe, dat tot in de wet- en regelgeving is vastgelegd. De Wet Geluidhinder, 'Duurzaam Veilig' en allerlei afspraken tussen de verschillende overheden maken de uitkomst van nieuwe projecten geheel voorspelbaar. Een Nederlander kan alleen gelukkig worden in een dertig-kilometergebied waar een bakker nog te veel hinder ('hindercategorie 3') veroorzaakt om tussen de woningen te worden opgenomen. Ter compensatie van het bejaardenhuisachtige van zijn omgeving gaat de Nederlander bungyjumpen, door rood licht fietsen of op vakantie naar het buitenland. Ontwerpers mogen de projecten opleuken met 'nieuwe' of juist 'oude' architectuur. De samenstelling van dat wat moet worden vormgegeven staat niet ter discussie. Enkele recente projecten tonen aan dat het anders kan.

MASSA De belangrijkste beslissing die voor de ontwikkeling van de IJ-oevers en het Oostelijk Havengebied in Amsterdam is genomen, was het besluit tot aanleg van de Piet Heintunnel, begin jaren negentig. De bouw van een twee kilometer lange tunnel van de ringweg tot aan de rand van de binnenstad, voor autoverkeer (twee buizen) en openbaar vervoer (één buis, tram) maakte het mogelijk de bestaande havenkades te handhaven en te bebouwen met woningen. Er zou geen barrièrewerking zijn van een vierstrooks autoweg en geen geluidhinder. De tram zou een snelle, conflictvrije route naar IJburg krijgen. Wie nu over de kades loopt realiseert zich nauwelijks dat onder water één van de snelste toegangen tot de binnenstad van Amsterdam ligt. Door isolatie van de grootste stroom auto's konden de eilanden ingericht worden op een manier die verwant is met het stedelijk weefsel in het vooroorlogse Amsterdam, ontstaan voor de introductie van massaal autoverkeer. Straten en kades voor gemengd gebruik door voetgangers, fietsers en auto's, op de schaal van voetganger en fietser. Ook de dichtheid van bebouwing op de pieren is verwant met die in bijvoorbeeld de aangrenzende vooroorlogse Indische Buurt, honderd woningen per hectare. Ondanks klachten als gevolg van de gekozen dichtheid gaat het goed met de marktwaarde van de huizen. Als ze gebouwd waren voor wat ze nu opbrengen waren ze een stuk groter geweest, maar dit terzijde.

Oostelijk Havengebied in Amsterdam, met van boven naar beneden: KNSM-eiland, Sporenburg en Borneo-eiland (in aanbouw).

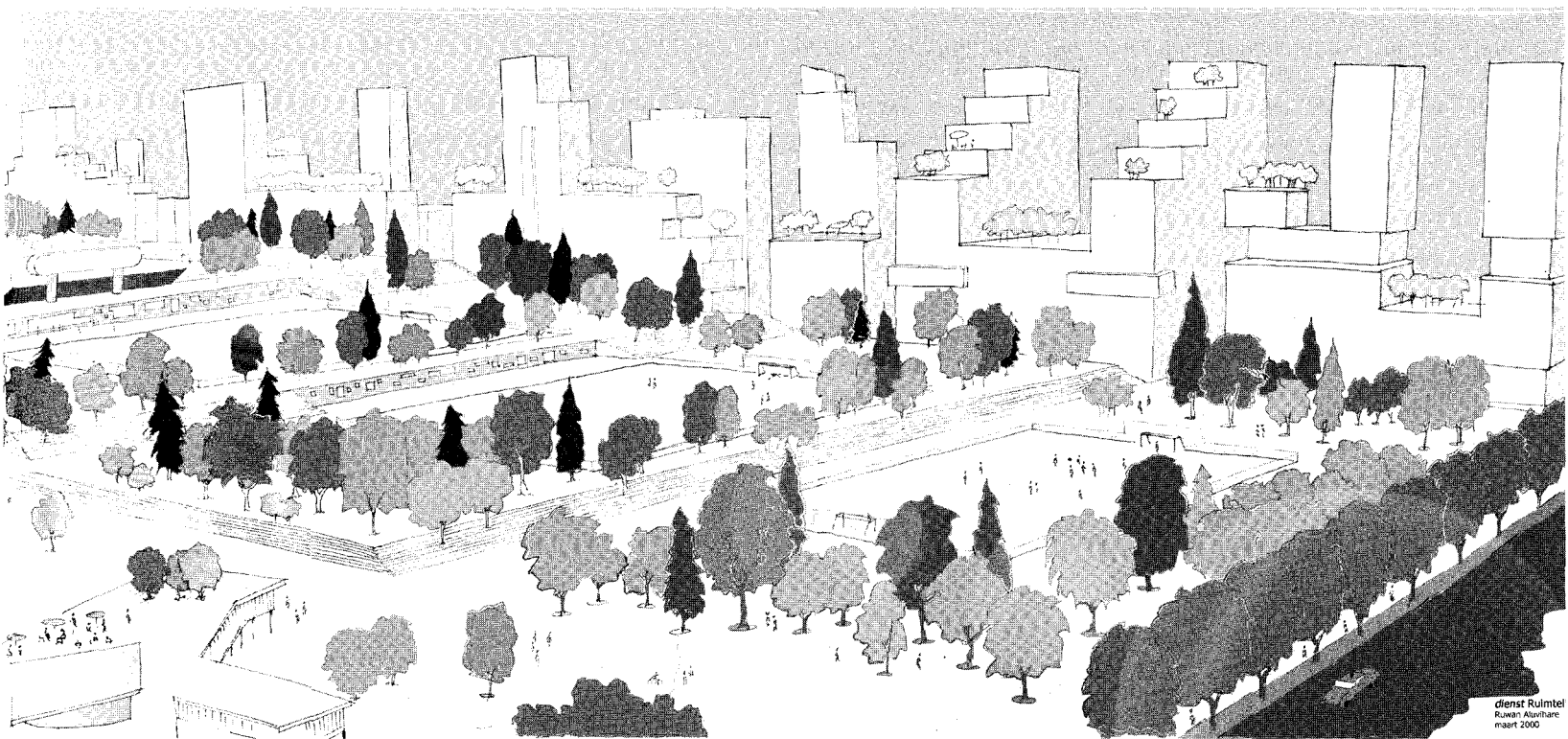

Het isoleren van verkeersstromen op een eigen niveau komt meer voor. In Den Haag wordt de Utrechtse Baan voor een deel overbouwd. Tussen Utrecht en Leidsche Rijn dreigt de barrière van de A2. Gedeeltelijke overkapping is de voorgestelde remedie. Ten zuiden van Rotterdam wordt overkapping van een deel van de Ruit om Rotterdam overwogen. Op de overkapping komt een park dat groen binnen en buiten de Ruit met elkaar verbindt. De plannen voor de Amsterdamse Zuid-as gaan uit van het geheel ondergronds brengen van alle infrastructuur ter plaatse, sporen voor trein en sneltram en autostraken. De woonstraten van Amsterdam Zuid kunnen zo met die in Buitenveldert verbonden worden. De gedachte is dat Zuid, Buitenveldert en de Zuid-as samen voldoende massa zullen hebben om in Amsterdam een tweede centrum te laten ontstaan inclusief een tweede Centraal Station, deze keer ondergronds.

Na de Tweede Wereldoorlog bepleitte de architect Dudok in het kader van de wederopbouw van het Be Zuidenhout in Den Haag het verdiept aanleggen van het Haagse Centraal Station. De wijk waarin nu woningen, een ministerie en de Koninklijke Bibliotheek op een eilandje tussen de Utrechtse Baan en de sporen bijeen zijn gedreven, zou dan onderdeel zijn geworden van de Haagse binnenstad. Daar waren de Spoorwegen toen niet voor te vinden. Voor Dudok reden om op te stappen uit Den Haag.

Overbouwning van het westelijk deel van de Amsterdamse ringweg is door Roel van Duin op de agenda gezet. Het aanvankelijke idee was een overbouwning met terrasvormig gestapelde woongebouwen. Inmiddels zijn meerdere mogelijkheden uitgewerkt, variërend van een tunnel naast het huidige tracé, onder het Rembrandtpark, tot minder ingrijpende voorstellen waarin plaatselijke aanpassingen de barrièrewerking van de ringweg moeten verminderen. Voor de Rotterdamse Kop Zuid is een andere benadering gekozen: een brug en twee 'stadsstraten' ontsluiten de nieuwe wijk. Autoverkeer en stad zijn als één geheel ge-

dienst Ruimte
Ruwan Alshihare
maart 2000

dacht. Er moet eindeloos met allerlei instanties zijn onderhandeld over versoepeling van allerlei normen. Of de straten tot leven zullen komen, of er naast auto's en trams ook voetgangers en fietsers te vinden zullen zijn, zal blijken als het allemaal af is, maar de poging is de moeite waard en vooralsnog uniek in Nederland.

Er zijn vast nog meer voorbeelden in Nederland van nieuwe manieren om verkeer en stad te scheiden of juist te combineren. Door de oogzichten gezien doet zich het volgende voor. Extensivering van het ruimtegebruik is de allesoverheersende trend. Dat veroorzaakt toename van het verkeer, vooral auto's. Waar dat gebundeld raakt, nabij de concentraties van werken en winkelen, ontstaat een als te groot ervaren barrièrewerking (dwars op de route). Vervolgens komen er pogingen tot overkluizing of ondertunneling van de verkeersstroom. De gemeenten zijn meestal de initiatiefnemers, het Rijk betaalt meestal mee.

Wat samen kan en wat gescheiden moet: daar zou het in het kader van de stad en het verkeer over moeten gaan. Een gezamenlijke visie van Verkeer en Waterstaat en Ruimtelijk Ordening is nodig. De Amsterdamse grachtengordel is één van de meest succesvolle stedelijke gebieden van Nederland, geliefd bij mensen die er werken, bewoners en bezoekers. De dichtheid is hoog, drie tot zes keer zo dicht als de Vinex-wijken. Er is menging van functies, niet te veel openbare ruimte, die daarom altijd 'druk' lijkt. De infrastructuur wordt optimaal benut. De huizen zijn door particulieren gebouwd die er zichtbaar plezier in hadden, met hoge verdiepingen en grote ramen. Moeilijk lijkt het allemaal niet, de vraag is waarom het niet vaker gebeurt – geen kopieën maar vergelijkbare kwaliteiten.

De welvaart heeft in Nederland een drang tot verfraaiing op gang gebracht, die je ook heel goed als opleuking kunt ervaren en die in elk geval egaliserend werkt. Niet alleen het bebouwde maar ook het onbebouwde gebied is constant voorwerp van 'verbetering' en wordt belaagd door

'Ringslangbeleid' en 'Beeldkwaliteitsplannen'. "Waar je een grote groep mensen bij elkaar zet, komt vanzelf het beeld van het arcadische landschap boven drijven...", schreef het tijdschrift *Blauwe Kamer* onlangs enigszins verbaasd. En zolang de welvaart aanhoudt, zal het doorgaan, de Vereniging Natuurmonumenten zal blijven groeien en de Vereniging Eigen Huis ook. Maar ondanks de door iedereen beleden duurzaamheid zal weinig van wat in deze welvarende periode gemaakt wordt, de toeristen van de volgende eeuw trekken – wat dat betreft kan Lucas Reijnders

Schets van de Zuidas in Amsterdam, bij het ondergronds brengen van de sporen en de ringweg.

De welvaart heeft in Nederland een verfraaiing op gang gebracht die je ook heel goed als opleuking kunt ervaren en die in elk geval egaliserend werkt.

---

gerust zijn. Veel 'gewild wonen', weinig grachtengordels of Hoge Veluwe-met-Kröller Müllers. De aandacht of liefde voor het gemaakte, om het zo eens te zeggen, is zowel voor het 'rood' als voor het 'groen', vaak eenvoudig te laag. Minder doen en dan beter doen, zou ik zeggen.

Ik hou van Amsterdam, de stad waar ik nu bijna achttien jaar woon. Het vervelende is dat het dertig-kilometergebied en de bijbehorende wereld, ook hier nu oprukt. In mijn vorige buurt is de bakker met bezwaarschriften weggepest. De hele stad wordt dezer dagen onderverdeeld in 'stroomwegen' en dertig-kilometergebieden. Een enorm karwei dat nóg meer werk zal opleveren als de duizenden bijbehorende drempels en 'poort- en inritconstructies' worden aangelegd. Voor de echte grote en gevaarlijke stad zullen we naar het buitenland moeten en dat is gelukkig vlakbij. Toch weer op reis, toch weer thuis komen.

✘

De gewapende conflicten in Afrika lijken sinds de val van de Muur van karakter veranderd: het is banditisme met veel burger-slachtoffers, ongrijpbaar voor bemiddeling.

Oorlog is een bedrijf geworden. Humanitaire hulp werkt soms averechts. De oplossing van conflicten vraagt om andere dan gangbare methoden.

De BV burgeroorlog

door
Brechtje
Paardekooper

Boutros Boutros-Ghali was optimistisch toen hij in het begin van de jaren negentig zijn *Agenda for Peace* schreef. Een aantal langlopende conflicten leek tot een einde te komen: Cambodja, Namibië, Angola, Zuid-Afrika, Afghanistan, Nicaragua. Nog geen tien jaar later is dit optimisme beduidend geluwd. Humanitaire interventies hebben op hun best massale hongersnoden voorkomen en breekbare wapenstilstanden gerealiseerd, maar vaker zijn de VN vernederd, zoals in Ruanda, Srebrenica en Somalië. Hele regio's zijn tegenwoordig in oorlog verwickeld en de gruwelijkheden zijn ernstiger dan we ons uit de vorige decennia kunnen herinneren: de hopen lijken in Rwanda, de afgehakte ledematen in Sierra Leone, de hongerende mensen in Soedan staan ons op het netvlies gegrift. Wat is het dat oorlogen – vooral in Afrika – tegenwoordig zo ongrijpbaar maakt voor conflictpreventie?

Algemeen worden twee factoren genoemd als oorzaken van oorlogen, met name die in Afrika. De eerste is het ontbreken of afkalven van een legitieme staat. Veel staten in Afrika zijn relatief zwak. Regeringen zijn niet in staat belasting te heffen, waardoor ze inkomsten derven. Het garanderen van veiligheid, het op peil houden van dienstverlening en het opbouwen van een infrastructuur komt in het gedrang, met name in afgelegen gebieden. Vaak wordt de kwaliteit van bestuur en dienstverlening aangetast door

corruptie in het ambtelijk apparaat. Dat verzwakt het aanzien van de staat aanzienlijk.

Armoede is een tweede belangrijke oorzaak van gewapende strijd. Dat behoeft geen toelichting. Met name de ongelijke verdeling van wel aanwezige middelen is een aanleiding tot conflicten, vooral in samenlevingen waar de ongelijkheid langs etnische lijnen loopt.

Deze analyse van oorzaken klopt onverminderd. Wat echter grofweg het laatste decennium is veranderd is de financiering en daarmee de verschijningsvorm van burgeroorlogen. De strijdende partijen hebben een ander oogmerk en een andere tactiek. Sinds het einde van de Koude Oorlog, waarin partijen in (burger)oorlogen en andere (interne) conflicten als vanzelfsprekend konden rekenen op de steun van óf het Westen óf het Oostblok, zijn de strijdende partijen op zichzelf aangewezen. Op straffe van ondergang moeten ze nieuwe financiële bronnen vinden voor de aankoop van wapens en voorraden, en voor soldij. Vindingrijk als ze zijn, hanteren de strijdende partijen allerlei vormen van roof en illegale handel. Hierdoor ontstaat een eigen economische dynamiek, die wel vaart bij chaos en geweld. De meestal toch al zwakke formele economie stort in en wordt ondergeschikt aan de illegale oorlogseconomie. Hoewel een gewapend conflict begonnen kan zijn om gelijke rechten te veroveren, wordt het op een gegeven moment

Brechtje Paardekooper (politics@brechtje.nl) is psycholoog en werkt met vluchtelingen en mensen in oorlogssituaties, met name in de Hoorn van Afrika.

lucratief om het geweld en de chaos aan de gang te houden en hebben de strijdende machten geen enkel belang meer bij een vredesregeling.

Deze veranderde economische structuur rond burgeroorlog heeft ingrijpende gevolgen voor de strategieën die

---

Somalische voorbeeld maakt duidelijk dat buitenlandse inmenging, inclusief humanitaire hulp, een oplossing in de weg kan staan.

---

gehanteerd worden. Ten tijde van de Koude Oorlog was gewapende bewegingen er veel aan gelegen hun goede naam hoog te houden. Door bijvoorbeeld het opbouwen van modelmaatschappijen in bezet gebied – zoals bijvoorbeeld de Eritrese afscheidingsbeweging deed – onderstreepten ze de claim op een eigen staat of verantwoordden ze de pogingen om de wettige regering omver te werpen. Nu de staatsstructuren zijn geërodeerd en de claim op een eigen staat geen bron van inkomsten meer is, is staatsmacht niet langer het hoofddoel. Legitimiteit komt niet meer op de eerste plaats. Bovendien is het niet meer nodig om het hele land te bezetten, van belang zijn alleen die gedeelten waar geld te verdienen valt: de mijnen en andere bronnen van grondstoffen, de havens en vliegvelden en de grote steden.

Strijdgroepen gooien het nu over een heel andere boeg. Waren hiërarchie en discipline bij guerrilla's en afscheidingsbewegingen belangrijk om hun legitimiteit te behouden, bij de huidige strijdgroepen zijn die ver te zoeken. Het is veel gemakkelijker om een gebied onder controle te houden door het zaaien van angst en terreur, dan door moeizaam en geleidelijk het vertrouwen van de burgers te winnen. De laatste decennia worden we dan ook opgeschrikt door uitermate wrede methoden van oorlogsvoering: systematische moord, zoals uitmoorden van Tutsi's in Ruanda; het gebruik van honger als wapen in Soedan, systematische verkrachtingen, het afhakken van neuzen, oren, handen en armen, zoals in Sierra Leone of door de Lord's Resistance Army in Oeganda.

GOUD Deze wreedheden hebben het aantal burger-slachtoffers in oorlogen enorm doen toenemen: tegenwoordig maken zij 90 procent uit van het totale aantal oorlogsslachtoffers, een halve eeuw geleden was dat 50 procent (Levi & Siddel, 1997). Ook de manier waarop de strijdende partijen aan inkomsten komen, eist haar tol van de burgerbevolking. Het begint al met het gegeven dat de legers meestal geen soldij uitbetaalt. De soldaten worden uitbetaald in het 'recht' om ingenomen gebieden te plunderen of schattingen te heffen. De consequentie daarvan is dat een strijdende partij gedwongen is om steeds nieuwe 'vijanden' te creëren, anders droogt haar bron van inkomsten op. Dat houdt de oorlog aan de gang en verklaart bijvoorbeeld de toename van interne – op etniciteit maar ook op loyaliteit gebaseerde – conflicten in Soedan. Tegelijk is in een ineengestorte economie voor jongeren soldaat worden bij een leger vaak de enige mogelijkheid om aan een 'baan' te komen. Het alternatief is je dagen

drinkend en kaartend te slijten in een vluchtelingenkamp.

De tweede manier om aan inkomsten te komen is handel in grondstoffen. De bekendste voorbeelden zijn op dit moment Congo en Sierra Leone. Gewapende groepen bezetten de gebieden waar diamantmijnen zijn om de opbrengst te kunnen confisqueren. Het feit dat de economie in Afrika grotendeels gebaseerd is op grondstoffen en weinig op de industriële verwerking ervan, vergroot de kans op conflicten aanzienlijk. Paul Collier, onderzoeker van de Wereldbank, concludeerde in een onlangs verschenen rapport dat als een land voor een kwart van het nationaal inkomen afhankelijk is van grondstoffen, het extra kwetsbaar is voor dergelijke conflicten.

Een derde bron van inkomsten is humanitaire hulp. Vanaf het begin van de jaren negentig begonnen hulporganisaties veel massaler hulp te verlenen in oorlogsgebieden zelf. Het is juist deze hulp die momenteel zeer omstreden is. De strijdende partijen verdienen hieraan door hulporganisaties 'belasting' op te leggen en door dure 'vergunningen' af te geven. Er wordt veel geroofd, onder andere ter bevoorrading van eigen strijdkrachten. Hulporganisaties zijn in een gebied vaak de belangrijkste werkgever, het verhoogt het aanzien van strijdende partijen bij de burgerbevolking als ze in staat zijn om hulp 'binnen te halen'. Een belangrijk bijproduct van het transporteren van hulp naar oorlogsgebieden is de smokkel van wapens via die transporten. Vluchtelingenkampen zijn eveneens lucratief voor strijdende partijen. Ze worden gebruikt als vrijplaats, als bron van voedsel en medicijnen, soms zelfs als trainingscentrum, en als plek om nieuwe rekruten te ronselen.

Ten vierde zijn de donaties in de vorm van geld en wapens vanuit gemeenschappen in ballingschap belangrijke bronnen van inkomsten. De emotionele betrokkenheid van groepsgenoten in het buitenland is groot terwijl het moeilijk voor ze is op de hoogte te komen wat er zich nu precies afspeelt. Het netwerk van gevluchte landgenoten verspreid over de hele wereld vormt tegelijk een belangrijke infrastructuur voor illegale handel in bijvoorbeeld drugs, zoals de in de Hoorn van Afrika populaire *qat*. De inkomsten van oorlog worden overigens niet alleen gebruikt voor bevoorrading en bewapening, ze gaan ook het land weer uit in de vorm van goud en dollars, die geparkeerd kunnen worden op buitenlandse rekeningen.

Zo ontstaat er een sociale structuur van oorlog die in stand gehouden wordt door een illegale economie. Als deze eigen dynamiek niet wordt onderkend, is het moeilijk de gewelddadigheden uit te bannen. Dat ondervond de VN in Somalië. Buitenlandse bemiddelaars probeerden vooral met de krijgsheren te onderhandelen, maar die hadden geen enkel belang bij vrede. De interventie die volgde mislukte jammerlijk; de prestigieuze jacht op krijgsheren Aideed ontaarde in een slachting. De internationale gemeenschap trok zich terug en de humanitaire hulp werd stopgezet. Sindsdien horen we nauwelijks meer iets over Somalië. Het vervolg is echter opmerkelijk.

Met het stopzetten van de humanitaire hulp verdween de belangrijkste buit, en de gevechten luwden. Somalische mensenrechtenorganisaties namen vervolgens het initiatief om vredesconferenties te organiseren waarbij met name vertegenwoordigers van de civil society werden uitgenodigd, zoals stamoudsten, religieuze leiders, zakenlui en vrouwenorganisaties. Daarnaast werd voorzichtig begon-

nen met de economische wederopbouw. Kleinschalige inkomens-genererende projecten werden opgezet om werkloze jongeren weg te lokken bij de krijgsheren. Dat lukte, omdat die jongens uiteindelijk liever een gewone baan hebben, voor een normaal salaris, dan dat ze op een jeep zitten achter een machinegeweer, ook al betaalt dat laatste beter. Veel vrouwen namen initiatief tot het oprichten van kleine bedrijfjes en spelen nu een belangrijke rol in de economie. Bedrijven hebben dienstverlening zoals elektriciteitsvoorziening, en telecommunicatie opgepakt. Naarmate de economie weer opkrabbelde, werd het bedrijfsleven onafhankelijker en weigerde het om nog de heffingen te betalen aan clanmilities. Ook de media speelden een rol: zij maakten de burgers assertiever en minder geneigd de krijgsheren te volgen. Deze raakten geïsoleerd en hebben inmiddels weinig macht meer. Onlangs is tijdens een conferentie in Djibouti weer een federaal Somalisch parlement gekozen.

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat het proces van vredesopbouw complex en langdurig is. Het vereist de participatie van verschillende groepen en sectoren in de samenleving. Het is ook opvallend dat de Somaliërs, toen de strijd eenmaal geluwd was, succesvol terugvielen op een oude traditie van vredesonderhandelingen, terwijl het Westen juist hierin faalde. Niet alleen in Somalië, maar ook bijvoorbeeld in Mali, Kenia, Soedan bestaan deze tradities van vredesonderhandelingen. Tijdens vaak maanden durende conferenties wordt langdurig gepraat over welke schade is toegebracht aan wie, en hoe daarvoor gecompenseerd moet worden. Nadat het compensatiebedrag is vastgesteld gaan de partijen in vrede uiteen. Dat werkt echter alleen maar in relatieve stabiliteit, niet als de crisis op een hoogtepunt is.

Het Somalische voorbeeld maakt ook duidelijk dat buitenlandse inmenging, inclusief humanitaire hulp, een oplossing in de weg kan staan. Dat onderstreept nog eens dat humanitaire hulp in en rond oorlogsgebieden aan voorwaarden gebonden moet worden. Een goede analyse van de situatie en een degelijke inventarisatie van behoeften is een minimale vereiste. Toch ontbreekt het daar soms al aan: eind vorig jaar kwam *Operation Lifeline Sudan*, een humanitair hulpprogramma van de VN, in opspraak omdat ze ervan verdacht werd cijfers over aantallen ondervoedde kinderen te vervalsen. Een tweede belangrijk punt is de verdeling. Die gaat –misschien uit gemakzucht – meestal via bestaande structuren, bijvoorbeeld de dorpschouwen, die het hulp eerder zullen uitdelen aan de eigen klik rondom hen dan aan degenen die het nodig hebben. Om ervoor te zorgen dat de hulp goed terecht komt, moeten juist de zwakkere groepen uit de gemeenschap zoals vrouwen en minderheden, bij de verdeling betrokken worden. Ten derde is het belangrijk om humanitaire hulp te betrekken uit de regio zelf. Dat voorkomt dat de toch al zwakke lokale economie helemaal instort door het droppen van goedkoop voedsel uit de overschotten van de Europese Unie. Tenslotte moeten hulporganisaties niet bang zijn om in geval van misbruik van hulp door niet-rechthebbenden, die hulp stop te zetten, hoe wrang dat ook moge zijn.

BOYCOT In een acute conflictsituatie is het moeilijk om het *perpetuum mobile* van verdiensten uit chaos en geweld te stoppen. In Soedan proberen vrouwenvredesgroepen af

te dwingen dat bijvoorbeeld op openbare plaatsen als markten en drinkgelegenheden geen wapens gedragen worden. Dat verkleint het aantal gewelddadige incidenten. Gewapende partijen zijn bereid hieraan mee te werken, omdat ook zij bevoorrading nodig hebben en dus gebaat zijn bij een markt waar gehandeld kan worden. Tegelijk wordt middels kleinschalige inkomens-genererende activiteiten gepoogd dat mensen tenminste weer in hun eigen eerste levensbehoeften kunnen voorzien. Maar de bandbreedte om te handelen in een acute conflictsituatie is uitermate smal. Zodra de levensstandaard in een bepaald gebied iets omhoog gaat, wordt het een gewild doelwit voor krijgsheren, en zodra de bevolking zich iets te assertief opstelt, zal iemand zich weer gedwongen voelen om met geweld in te grijpen. Zo blijven vaak alleen langetermijn-strategieën over, die erop gericht zijn om de grond voor conflict weg te nemen.

Er moet een internationaal mechanisme komen waarmee buitenlandse tegoeden van corrupte leiders bevroren kunnen worden.

Recentelijk zijn een aantal initiatieven genomen die het moeilijker moeten maken om illegaal verkregen grondstoffen af te zetten op de wereldmarkt, zoals de boycot van diamanten uit Angola en Sierra Leone. Een volgende stap zou zijn een internationaal mechanisme in te stellen waarmee buitenlandse tegoeden van corrupte leiders en krijgsheren kunnen worden bevroren en teruggesluisd naar de rechthebbenden.

Goed bestuur is een voorwaarde om aan leden van verschillende etnische groepen een aantal basale zaken te garanderen: participatie in besluitvorming, evenredige vertegenwoordiging in politieke functies en voldoende toegang tot dienstverlening. Collier stelt dat Afrikaanse overheden een systeem zouden moeten ontwikkelen waarin etnisch geladen conflicten in een vroeg stadium kunnen worden opgelost. Niet alleen traditionele onderhandelmethoden blijken een bron van inspiratie, momenteel wordt op verschillende plekken (zoals Ethiopië, Oeganda en Eritrea) gewerkt aan decentralisatie van regeringsmacht. Door bijvoorbeeld toegang tot politieke, economische en sociale bronnen te verdelen tussen centrale regering en regionale instellingen, kunnen regionale of etnische belangen beter behartigd worden.

Bovenal moeten natuurlijk politieke- en mensenrechten gegarandeerd zijn. In dat verband zijn het instellen van oorlogstribunalen zoals het Joegoslavië Tribunaal in Den Haag, het Ruanda Tribunaal in Arusha en het nu geplande Sierra Leone Tribunaal belangrijke stappen vooruit, evenals het – in eerste instantie niet succesvolle – gerechtelijke gesteggel rond Pinochet. Het maakt leiders er bewust van dat ze niet altijd de dans ontspringen. De georganiseerde misdaad waarin burgeroorlog vaak lijkt te onttaarden zal er hopelijk door ontmoedigd worden.

Literatuur

- Paul Collier, Ibrahim Elbadawi en Nicholas Sambanis: *Why are there so many civil wars in Africa? Prevention of future conflicts and promotion of inter-group co-operation*; Washington, World Bank, 2000; <http://www.worldbank.org/research/conflict/papers/ecaz000.htm>
- Mary Kaldor: *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*; Cambridge: Polity, 1999.
- Francois Jean en Jean-Christophe Rufin (red): *Économie des guerres civiles*; Parijs, Hachette Pluriel-Inédit, 1996.

Caroline van Dullemen

Op 15 september is Caroline van Dullemen aangetreden als hoofd van het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks. Zij was werkzaam als secretaris van de Adviesraad voor Internationale Vraagstukken. Vav Dullemen is ook voorzitter van Stichting GroenLinks in de Europese Unie, en was in 1997 een van de auteurs die voor GroenLinks een essay schreef ter voorbereiding van het verkiezingsprogramma. Haar bijdrage, 'Een mens is geen eiland', is opgenomen in de bundel *Een Toekomst in Aanbouw*. (WB, 1997). De functie van hoofd van het Wetenschappelijk Bureau is nieuw.

Bent u nog van de Partij?

Symposium over de politieke partij van de toekomst.

Zijn politieke partijen nog van deze tijd of behoren zij tot de dingen die we in deze eeuw achter ons moeten laten? In dit symposium, en bij het tienjarig bestaan van GroenLinks, wordt de toekomst van partijpolitiek onderzocht. Wat is er waar van alle somberheid over partijen en hoe kan de toekomst er uitzien? Een programma over ontwikkelingen en vergezichten, over Amerikaanse toestanden, de digitale uitdaging, interactief bestuur en politiek en partijvernieuwing in praktijk. Naast veel GroenLinks gezichten zullen onder meer André Krouwel, Anja van der Aa, Luuk van Middelaar, Claire Griizen, Frans Nauta, Ivo Hartman en Gerrit Voerman *acte de presence* geven. Het symposium vindt plaats tijdens het GroenLinks Forum op *zaterdag 14 oktober van 11.00 tot 16.30 in De Reehorst te Ede*. Neem voor aanmelding of uitgebreide informatie contact op met Thomas Schillemans: 030 2399937.

NIEUW VERSCHENEN

Chaos en Orde

Dit najaar verschijnt de vijfde Nota Ruimtelijke Ordening. De vorige nota werd pijlsnel door de actualiteit ingehaald, wat moet er gebeuren om er voor te zorgen dat dit met deze nota niet gebeurt? In de nieuwste WB-publicatie *Chaos en Orde* wordt het brede terrein van de ruimtelijke ordening verkend en worden nieuwe perspectieven voor GroenLinks naar voren gebracht. Het resultaat is een kritische analyse van de tegenstrijdigheden in het GroenLinkse gedachtengoed en een presentatie van prikkelende toekomstvisies. Het gaat onder meer over ICT en de inrichting van de ruimte, de Randstad als ontspannen metropool, het slechte huwelijk tussen mobiliteit en ruimtelijke ordening, boeren als landschapsbeheerders en een pleidooi voor een offensieve grondpolitiek. Aan de bundel is o.a. meegewerkt door Michiel Bussink, Marcel Bullinga, Jeroen Saris, Boelie Elzen, Arie van den Brand, Ineke van Gent en Jos van der Lans. fl. 19,50 (2000, 80 pag.)

Multiculturele politiek

Op 9 juni j.l. organiseerde het WB een programconferentie over identiteit en diversiteit. In het kader hiervan verscheen een *reader* met artikelen van o.a. Flip Lindo, Jan Willem Duyvendak, Jean Tillie, Ruben Gowricharn. Ook opgenomen zijn reacties van GroenLinkers als Femke Halsema, Jos van der Lans, Mohamed Rabbae en Herman Meijer op het artikel 'Het multiculturele drama' van Paul Scheffer. Samenstelling: Gerrit Pas; fl. 7,50 (2000, 45 pag.)

Arbeidsmigratie

De eigen bevolking vergrijsd, vacatures blijven openstaan. De roep om arbeidskrachten van buiten de EU te halen wordt steeds luider. Maar het Europese beleid is nog steeds gericht op beperking van de toestroom van immigranten. Moet dit veranderen? Ter voorbereiding van een expertmeeting over arbeidsmigratie, stelde het WB een *reader* samen met recente artikelen over dit onderwerp. Samenstelling: Gerrit Pas; fl. 7,50 (2000, 35 pag.)

PUBLICATIES

Multicultureel: Menging of verzuiling

Anneloes Berns

Wat kan mensen in een multiculturele samenleving binden? In hoeverre moet menging of juist verzuiling gestimuleerd worden? Voor een antwoord op deze vragen deed Anneloes Berns een literatuuronderzoek naar de begrippen integratie en sociale cohesie.

Werkboek, 40 pag. fl 7,50

Regeringsverantwoordelijkheid

Samenstelling: Thomas Schillemans

Her en der wordt gespeculeerd over de mogelijkheden en moeilijkheden voor GroenLinks als regeringspartij. De ervaringen in vijf Europese landen laten zien wat de kansen en obstakels zijn. In deze leesmap zijn tien belangwekkende artikelen over dit onderwerp bijeen gebracht. Gratis (42 p.).

Het Pluche

Jelle van der Meer

Vijf portretten van gemeenten waar GroenLinks meebestuurde; plus een concluderend slothoofdstuk. fl. 15,- (1999, 56 p.)

Lokaal jeugdbeleid

Samenstelling: Gerrit Pas

Verslag van een bijeenkomst over preventief jeugdbeleid en de regierol van de gemeente. Met inleidingen, tips voor raadsleden, literatuursuggesties en een stappenplan voor jeugdparticipatie. fl. 7,50 (1999, 50 pag.)

Een toekomst in aanbouw

Paul de Beer, Jacobus Delwaide, Caroline van Dullemen, Jan Willem Duyvendak, Herman van Gunsteren, Lucas Reijnders en Paul Rosenmöller

Zeven essays op weg naar een nieuw politiek programma voor GroenLinks. fl. 15,- (boek, 1997, 80 pag.)

KERNGEGEVENEN

Medewerkers:

Caroline van Dullemen (hoofd), Gerrit Pas, Thomas Schillemans, Willem Verhaak (verkiezingsprogramma), Jelle van der Meer (hoofdredactie 'de Helling')

Bestuur:

Jeroen Saris (voorzitter), Pascale Georgopoulou, Willibrord de Graaf, Jos van der Lans, Tineke van der Schoor, Hans Schraven, Kees Vendrik, Marinus Verhagen.

WETENSCHAPPELIJK BUREAU GROENLINKS

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-2399900

Het progressief culturele dilemma

GroenLinkers omarmen de vrijheid van de kunstenaar maar verlangen tegelijkertijd maatschappelijk relevante kunst die toegankelijk is voor iedereen. Dat kan niet samen, meent Jack Verduyn Lunel. Hij geeft een schets van een progressieve kunstpolitiek.

door
Jack Verduyn
Lunel

Kunstbeleid is onderdeel van cultuurbeleid. Dit artikel geeft een schets van een progressieve kunstpolitiek, maar om te beginnen een korte opmerking over cultuur. Het huidige cultuurbeleid kan veel meer inhoud krijgen. Op dit moment is cultuur is een zaak voor het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, die zich naast de kunsten richt op musea, monumenten, bibliotheken en archieven. Een brede cultuurpolitiek heeft echter het hele overheidsbeleid tot inzet. De culturele component van bijvoorbeeld het ruimtelijke orderingsbeleid betreft niet alleen monumentenzorg en archeologie, maar ook de scheppende en vernieuwende aspecten zoals de architectuur. Om nog een voorbeeld te geven: het economische beleid zou zich ook moeten richten op vormgeving en ontwerpen, dat is ook in het belang van een innovatieve economische ontwikkeling.

Bij kunst gaat het om de artistieke component van cultuur. Misschien is het begrip 'kwaliteit' te vaak gebruikt en als criterium voor kunst versleten, maar kunst heeft onmiskenbaar alles te maken met de kwaliteit van het bestaan. Omdat veel oude vastigheden – religie, rituelen, tradities – wankelen, is kunst van toenemend betekenisgevend belang. Kunst moet daarom door de overheid meer dan voorheen erkend en ondersteund worden. Deze ondersteuning richt zich allereerst op het bevorderen van de intrinsieke waarde van de kunst zelf. Andere doelstellingen, zowel breed maatschappelijke, emancipatorische of specifiek economische, kunnen alleen worden toegevoegd wanneer de intrinsieke waarde gerespecteerd blijft.

In afwijking met de meeste andere beleidssectoren, moet de bemoeienis van de overheid bij kunst ophouden bij de keuze voor extra middelen. De kunst zelf is een zaak van de kunstenaar. De overheid dient een optimale autonomie voor hem of haar na te streven. Dat is een zware opgave omdat het politici eigen is – ook, of misschien juist linkse politici – om selecterend en corrigerend op te treden. Binnen GroenLinks verenigen zich de uitersten in de opvattingen over plaats en betekenis van kunst. Enerzijds wordt de vrijheid voor de kunstenaar omarmd en anderzijds bestaat de verwachting dat kunst maatschappelijk relevant is en voor iedereen toegankelijk moet zijn, het meest voor degenen in de achterstandssituaties. Soms zie je hoe in

de ene gemeente GroenLinks ruim baan eist voor kunst, ook voor de meer prestigieuze, terwijl enkele kilometers verderop extra geld voor daklozen en voor het buurthuiswerk met verve wordt verdedigd als een beter alternatief voor 'elitaire' kunst. Zelfs de Tweede-Kamerfractie komt niet altijd uit dit 'progressief culturele dilemma'. Het ene moment wordt helder en overtuigend de essentie van kunst verwoord en bepleit, terwijl enkele weken later, en naar het lijkt ook een fractievergadering later, GroenLinks serieus mee wil denken over het voorstel om de kunstinstellingen met enige procenten in de subsidie te korten om hen te 'stimuleren' meer allochtone Nederlanders te bereiken. Het blijkt moeilijk om het belang van kunst en kunstuitingen niet af te meten aan de omvang en samenstelling van het bereikte publiek. Toch zou GroenLinks onomwonden moeten durven kiezen voor de (intrinsieke waarde van de) kunst. Dat neemt de politieke afweging hoeveel hier voor over te hebben uiteraard niet weg, maar wel de bemoeizucht met de inhoud. Kunstenaars maken deel uit van de samenleving en tonen dat in artistieke uitingen, soms meer dan 'de samenleving' lief is.

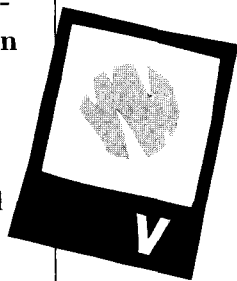
Het blijkt moeilijk om het belang van kunst en kunstuitingen niet af te meten aan de omvang en samenstelling van het bereikte publiek.

De uitvoering van het kunstbeleid dient dus buiten directe overheidsbemoeienis plaats te vinden, maar wel dient de overheid er op toe te zien dat over die uitvoering op een deskundige en procedureel juiste manier wordt geoordeeld door daarvoor geëigende instanties. De beoordeling van wat wel en wat niet op overheidssteun kan rekenen, dient op een meer openbare en transparante manier plaats te vinden. Die beoordeling gebeurt nu door de Raad van Cultuur en zijn vele commissies, en door de diverse door de overheid gestichte kunstfondsen. Meer publieke verantwoording, regelmatige wisseling van leden en/of beoorde-

Jack Verduyn Lunel was tot voor kort directeur van de Federatie van Kunstenaarsverenigingen en vice-voorzitter van Kunsten'92 (de belangenorganisatie van de totale kunstensector), en is nu directeur van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag. In de jaren tachtig was hij voor de PPR wethouder Kunst en Cultuur in Den Haag.

Over een kleine twee jaar zijn er Tweede-Kamerverkiezingen. Alle partijen werken aan een nieuw verkiezingsprogramma. In een korte serie geven verschillende deskundigen op uitnodiging van de Helling GroenLinks advies op een aantal terreinen. Deel 1: kunstpolitiek.

ling van dezelfde aanvragen door meerdere commissies kan de kwaliteit van de keuzes verbeteren. Het is van groot belang dat er goed op wordt toegezien dat de diverse instanties en commissies cultureel divers en deskundig zijn samengesteld. Kunstenaars zelf dienen daarin een ruime inbreng te hebben.

ALLOCHTONEN Het is belangrijk door te gaan met het voortdurend toetsen en afwegen, door middel van kunstplannen en cultuurnota's, van wat aan kunst en cultuur wordt gesteund. Het kan zelfs als voorbeeld dienen voor veel andere sectoren in de samenleving: eens per vier jaar wordt in principe elke gulden aan overheids-geld opnieuw afgewogen en wordt elke instelling (opnieuw) getoetst. Toch zijn hierbij enkele kanttekeningen te maken. Het grootste deel van het cultuuraanbod komt tot stand zonder financiële steun van de overheid. Denk aan belangrijke delen van sectoren als de film, de letteren, de popmuziek, nieuwe media en vormgeving. In de 'planning' kan worden opgenomen in welke mate een artistieke waardevolle kwaliteitsimpuls binnen deze sectoren bevorderd kan worden en hoe een meer integraal kabinetsbeleid daaraan kan bijdragen.

Maar 'planning' van kunst en cultuur is op geen enkele manier te vergelijken met de planning op Volkshuisvesting of Verkeer. Zelfs ook maar proberen ongeveer vast te stellen wat vraag en aanbod is – hoeveel mensen welke kunst- en cultuurbehoefte hebben en hoeveel kunstenaars, kunstinstellingen en kunstenaars hieraan 'tegenwoordig zouden kunnen komen' – is illusionair en, zoals al aangegeven, in strijd met de aard van kunst en cultuur. Toch blijven er voor de overheid altijd budgettaire grenzen en zullen er dus, via kwaliteitstoetsing vanuit de sector zelf, afwegingen worden gemaakt.

In dit verband keren we nog even terug naar 'de allochtonen'. De multiculturele samenleving moet natuurlijk gevolgen hebben voor het kunstbeleid. Niet door kunstenaars en kunstinstellingen te dwingen hun aanbod af te stemmen op een van kleur verschievend publiek. Zeker niet door minder aandacht te geven aan de westerse kunst en cultuur en westerse kunstontwikkelingen of cultuurbehoud. Wel door veel meer aandacht te besteden aan niet-westerse kunst- en cultuuruitingen. De belangrijkste voorwaarde voor een breed en rijkgeschakeerd kunstenaarsaanbod, ook in een multiculturele samenleving, is de aanwezigheid van voldoende kunstenaars met diverse culturele achtergronden. De kunstvakopleidingen zijn daarbij, vooralsnog, een voor de hand liggender instrument dan de concertzaal. Jonge mensen, ook met niet-westerse achtergronden, zullen gestimuleerd moeten worden tot het kunstenaarschap.

Daarbij blijven artistieke drijfveren, ambities en kwaliteiten maatgevend. Op die manier wordt op termijn meer resultaat bereikt dan met onzinnige pogingen om theaters en concertzalen op hun multiculturele publieksbereik af te rekenen. Wel is het gewenst om met extra financiële middelen het veranderingstempo flink te bevorderen en allochtone kunstenaars zowel in opleiding als in het ontwikkelen van een eigen beroepspraktijk te ondersteunen.

BOUWHELM Kunst is niet altijd even toegankelijk. Moeilijk toegankelijke kunst is in het algemeen begrijpelijker voor degenen die al de nodige ervaring met kunst hebben. Meer mensen van jongs af aan de kans bieden om die ervaring op te doen, is een belangrijke doelstelling voor de overheid; kunsteducatie moet vanaf de allereerste schooljaren in het onderwijspakket worden opgenomen. Maar ook kunst die, ondanks alle educatieve inspanningen, slechts een beperkt en misschien zelfs elitair te noemen publiek bereikt, en die in zichzelf de moeite waard is, en met entreegelden niet of onvoldoende ontwikkeld kan worden, verdient ten volle de steun van de overheid. Het gaat erom alles op alles te zetten om iedereen in staat te stellen met kunstuitingen in aanraking te komen.

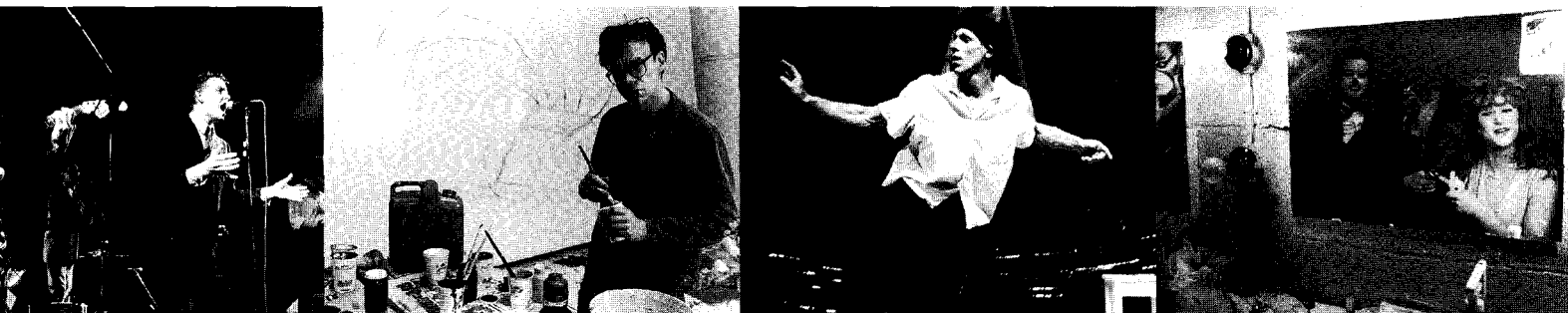
Binnen GroenLinks verenigen zich de uitersten in de opvattingen over plaats en betekenis van kunst.

Om publiek te werven zijn meer en betere instrumenten nodig. De kunstinstellingen kunnen hun inspanningen op dit punt intensiveren en zouden hiervoor extra middelen ter beschikking kunnen krijgen, zowel op het gebied van de educatie als op het gebied van de marketing en het publieksbereik. Samen met gemeenten en provincies zijn plannen voor versterking van het publieksbereik te ontwikkelen, waarbij meer dan tot nu toe zowel de rijksoverheid als de gemeenten en provincies verantwoordelijkheid kunnen nemen voor zowel het ondersteunen van het kunstenaarsaanbod, als voor de spreiding en de afname daarvan.

Omdat politiek een kwestie is van voortdurend keuzes maken tussen vele prioriteiten, bestaat er in de politiek een neiging tot gelijkenschakeling: gelijke behandeling voor iedereen. Maar daar waar de gelijkheid wint, verliest de kunst. Regelingen en wetten markeren formele wegen, dat zijn bijna per definitie gebaande wegen en vaak al platgetreden paden, domeinen waarin de kunst niet past, niet wil

Foto's: Jimmy Sijthouwer

passen en ook niet behoort te passen. De kunstensector moet voortdurend om uitzonderingen vragen voor de steeds verder toenemende regelgeving. Niet omdat die regelgeving zelf niet zou deugen, maar omdat het de totstandkoming en uitvoering van kunst essentieel belemmert. Te vaste arbeidsovereenkomsten, het rusttijdenbesluit en de verplichte bouwhelm, om even een greep te doen, bemoeilijken de kunstuitvoering. Telkenmale blijkt dat nieuwe regelgeving uiteindelijk voor de kunstensector tot reparatiewetgeving of gedoogbeleid moet leiden – zoals bij de aanscherping van de Bijstandswet, waarvoor nu een, overigens erg tekortschietende, Wet Inkomensregeling Kunstenaars (WIK) worden gemaakt. Beter zou het zijn om in het vervolg bij nieuwe wet- en regelgeving de mogelijke gevolgen voor de kunsten van tevoren in te schatten en daarop eventueel de noodzakelijke uitzonderingen te baseren.

INGEDUT Binnen de kunst- en cultuursector is kwaliteitsbeoordeling en -toetsing schering en inslag. Het begint bij de kunstopleiding, waar, als enige sector in de samenleving, al 'bij de poort' wordt geselecteerd. Dat toetsen en selecteren gaat gedurende de gehele loopbaan van elke kunstenaar door. Telkens moet het beste bereikt worden en voortdurend wordt elke artistieke prestatie uitgebreid en publiekelijk beoordeeld. De systematiek van kunstenplannen en cultuurnota's, inclusief de vierjaarlijkse subsidieronde, sluit hier logisch op aan. Tegelijkertijd is duidelijk dat daar waar de selectie al zo groot is, de mogelijkheden om bij tussentijdse selectie voldoende ruimte te vinden voor

---

De multiculturele samenleving moet natuurlijk gevolgen hebben voor het kunstbeleid

---

nieuwe mensen en initiatieven beperkt is. Bij de eerste periodieke overall selectie, minder dan vijftien jaar geleden, was er nog wel het een en ander te vinden dat ingedut, overleefd of anderszins overbodig geworden was. Vier jaar later viel er nog wel wat te vinden dat bij de eerste algemene toetsing over het hoofd of door de vingers gezien was. Maar elke vier jaar later wordt dat minder. Het culturele planningssysteem kan weliswaar weinig echt plannen, maar het selecteert wel voortdurend en houdt iedereen scherp. Dus is er nu veel minder te schrappen. Eigenlijk onvoldoende om het nieuwe talent voldoende kansen te geven.

Bovendien kan geen enkel kunstwerk, boek, stuk of compositie eerdere kunstwerken, boeken, stukken of composities vervangen. Het aanbod wordt dus voortdurend groter. Bij kunst en cultuur gaat het om een mix van traditie en vernieuwing en zowel om uitvoerende als scheppende kunst. Kunst moet in beweging blijven, en daarom is er alle aanleiding om binnen het huidige beleid het accent op de scheppende kunst te versterken. Toch mag dat niet ten koste gaan van de bewezen kwaliteit van de culturele traditie. Daarmee zouden essentiële ervaringen verloren gaan. Het is dan ook gewenst om het budget voor kunst en cultuur, dat al decennia lang niet boven de 0,5 procent van de rijksuitgaven komt (omroepgelden niet meegeteld), te verdubbelen en geleidelijk naar 1 procent van de rijksuitgaven te brengen. Dat percentage wordt ook door de UNESCO aanbevolen.

Tot slot zijn er de kunstenaars: geen kunst zonder kunstenaars. Dat lijkt een overbodige uitspraak, maar beleidsmatig niet zonder betekenis. Kunstbeleid is immers steeds meer een zaak van overheden en kunstinstellingen. De invloed van de kunstenaars zelf is sterk teruggedrongen. Over de bestaansvoorwaarden voor kunstenaars mag eigenlijk, ook binnen de sector zelf, niet gepraat worden. Voor sommigen, die artistieke inbreng met maatschappelijk succes gepaard zien gaan, is dat ook minder nodig, voor velen is het wezenlijk. Binnen het kunstbeleid valt nog veel te verbeteren aan de positie van de kunstenaars zelf, en dan doel ik op een versterking van hun artistieke, economische en ook sociale mogelijkheden om kunst te maken en uit te voeren en hier voor een publiek te werven. Daarbij horen ook ateliers, studio's en oefenruimten. Terwijl het normaal is om voor bedrijven in de ruimtelijke ordening bedrijfsruimten te reserveren, gebeurt dit voor kunstenaarsruimtes maar heel weinig. Al zal het maken van 'winst' niet altijd voorop staan, de wijze waarop kunstenaars hun beroep uitoefenen komt het sterkst overeen met die van een ondernemer. Het zou goed zijn wanneer kunstenaars, zowel via hun opleiding als door gerichte beleidsmaatregelen wat meer in hun cultureel ondernemerschap worden ondersteund. Naast bedrijfsruimtes kunnen gerichte investeringssteun, bijscholingsregelingen, exportbevordering en bijzondere fiscale maatregelen, van deze maatschappelijk zo noodzakelijke sector ook een economisch draagkrachtige bedrijfstak maken. Het overheidsbeleid kan op dat punt best wat actiever worden, in ieder geval voor die vele kunstenaars die dit 'ondernemen' niet schuwen. Dit alles neemt niet weg dat het kunstenaarschap geen willekeurige bedrijfsvorm is, maar in eerste instantie een creatief en artistiek beroep. Creativiteit die onze samenleving hard nodig heeft.

Reacties zijn welkom:
jvdmeer@groenlinks.nl
Of naar het postadres
van de redactie
(zie p. 2)

Europa mist grondwet

Hoe meer Europa inhoud krijgt, hoe meer burgers aan rechten verliezen. Het handvest dat nu in de maak is, moet in het gemis van een grondwet voorzien, maar dreigt te verworden tot een PR-stunt.

door
Kathalijne
Buitenweg
en Richard
Wouters

Recht en rechters spelen een belangrijke rol in de Europese Unie; het Europees Hof van Justitie wordt wel als de motor van de integratie beschouwd. Geschillen tussen de Europese instellingen, lidstaten en bedrijven worden veelvuldig beslecht in Luxemburg, waar het Hof zetelt. Deze rechterlijke uitspraken worden doorgaans gerespecteerd, en mede daardoor is de Europese Unie in vergelijking met andere internationale organisaties een succesnummer. Vooral kleinere lidstaten zoals Nederland hebben belang bij een Europese rechtsgemeenschap waar in geval van conflicten niet machtsverschillen maar de overeengekomen spelregels de doorslag geven.

Met de rechtsbescherming van een andere zwakke partij in de EU, de burger, is het droeviger gesteld. Terwijl de EU zich in toenemende mate bemoeit met onderwerpen die burgers direct raken – milieu, consumentenzaken, asiel, strafrecht –, hebben EU-ingezetenen slechts in beperkte mate toegang tot de Europese rechter. De fundamentele rechten die burgers en niet-gouvernementele organisaties hebben tegenover hun nationale overheid, kunnen ze niet altijd claimen van de Europese Unie. De EU is geen partij bij de internationale verdragen over mensenrechten; omdat het hier gaat om verdragen tussen staten, kan zij dat als bovenstatelijke organisatie in veel gevallen ook niet zijn. De EU heeft wel verklaard zich gebonden te achten aan het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM, gesloten in het kader van de Raad van Europa) en – in minder duidelijke bewoordingen – aan het VN-Vluchtelingenverdrag. Daarnaast bewijst het EU-verdrag lippendienst aan het Europees Sociaal Handvest uit 1961. Andere mensenrechtenverdragen en de talrijke conventies van de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO) waarin fundamentele sociale en werknemersrechten zijn vastgelegd komen niet voor in de ‘constitutie’ van de EU.

Dit ‘grondrechtentekort’ staat sinds kort op de politieke agenda. Op voorstel van de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Joschka Fischer besloten de regeringsleiders van de EU-landen vorig jaar in Keulen dat “de Europese Unie thans een punt in haar ontwikkeling heeft bereikt waarop de in Unieverband geldende grondrechten in een handvest gebundeld en aldus zichtbaarder gemaakt moeten worden. (...) Het handvest moet de Unie tot leidraad dienen bij de uitvoering van haar taken en het de burgers gemakkelijker maken hun grondrechten voor de rechter af te dwingen.”

In december 1999 is, onder voorzitterschap van de Duitse oud-president Herzog, een gezelschap aan het werk gezet om een ontwerp-grondrechtenhandvest op te stellen. Hierin hebben zitting voor elke lidstaat een regeringsvertegenwoordiger en twee vertegenwoordigers van het natio-

nale parlement, alsmede zestien Europarlementariërs en Europees Commissaris Vitorino. De bedoeling is dat dit zogenaamde *Convent* vóór de Top van Biarritz in oktober een zo breed mogelijke overeenstemming bereikt over een ontwerp-tekst. De regeringsleiders van de lidstaten en het Europees Parlement kunnen er dan hun oordeel over uitspreken. Keuren zij het handvest goed, dan zal het op de Top van Nice in december 2000 afgekondigd worden, vermoedelijk in de vorm van een ‘plechtige verklaring’. Maar of het handvest ooit juridisch bindende kracht krijgt, en burgers er dus mee naar de rechter kunnen stappen, staat nog niet vast. Dat hangt mede af van het lopende debat over een Europese grondwet.

***Rechten die niet in de rechtszaal
opgeëist kunnen worden, hebben weinig
waarde. Zeker niet in Europa***

GroenLinks en veel andere groene partijen in Europa pleiten al jaren voor zo'n grondwet. Daarin zouden naast de grondrechten van EU-ingezetenen ook de bevoegdheden van de Europese instellingen en hun onderlinge besluitvormingsprocedures helder geregeld moeten worden: wie beslist en wie controleert. Deze constitutionele bepalingen bevinden zich nu in een wirwar van opeenvolgende verdragen, verstoep tussen allerlei afspraken van meer uitvoerende aard. Een grondwet zou de erkenning vormen van het feit dat de EU al lang niet meer een louter economisch samenwerkingsverband is, maar steeds meer de trekken van een staat krijgt. Het wordt hoog tijd dat de standaarden van democratie, rechtsbescherming en transparantie die binnen de lidstaten van de Europese Unie ontwikkeld zijn, verankerd worden op het niveau van de Europese Unie. De EU heeft een ander constitutioneel proces nodig, met grotere openheid. De voor de opstelling van het grondrechtenhandvest gekozen procedure is een stap in de goede richting. Voor het eerst nemen Europarlementariërs en nationale parlementariërs volwaardig deel aan de onderhandelingen, hebben vertegenwoordigers van niet-gouvernementele organisaties toegang tot de vergaderzaal, en staan alle documenten op Internet (<http://db.consilium.eu.int/df>).

NJET Natuurlijk schept de procedure ook problemen. De spelregels van het *Convent* moeten werkendeweg uitgevonden worden, vaak na de nodige verwarring. Zo kon een on-

Kathalijne
Buitenweg is lid van
het Europees
Parlement voor
GroenLinks. Ze nam
tot juni 2000 als
plaatsvervangend lid
deel aan de werk-
zaamheden van het
Grondrechten-
convent.

Richard Wouters is
beleidsmedewerker
van GroenLinks in
het Europees
Parlement.

Met dank aan
Ben Crum.

Foto: Chris Keulen / HH

dervoorzitter van het *Convent* er maar nauwelijks van weerhouden worden om de meer dan duizend amendementen die de leden van het *Convent* hadden ingediend op het eerste volledige concept-handvest, één voor één in stemming te brengen. Dat werkt niet. Om het handvest langs twee Toppen te loodsen is brede steun vereist binnen het *Convent*. Dus is het presidium van het *Convent* gedwongen om waar mogelijk te zoeken naar compromisformuleringen. Bijvoorbeeld in zake de omschrijving van het recht op asiel. In het Verdrag van Amsterdam hebben de lidstaten een zeer dubieuze barrière opgeworpen voor EU-burgers om asiel aan te vragen in een andere lidstaat. Asielverzoeken van onderdanen van EU-landen dienen volgens het verdrag als 'kennelijk ongegrond' te worden beschouwd en mogen slechts in uitzonderlijke gevallen in behandeling genomen worden. De formulering van het asiel-artikel in het concept-handvest ging aanvankelijk nog een stapje verder en beperkte het recht op asiel expliciet tot onderdanen van niet-EU-landen. Daarop volgde een regen van amendementen, want het is zeer de vraag of het VN-Vluchtelingenverdrag een geografische beperking van het recht op asiel überhaupt toestaat. Het laatste compromisvoorstel van het presidium probeert de kool en de geit te sparen:

“Het recht op asiel is gegarandeerd met inachtneming van de voorschriften van het Vluchtelingenverdrag en overeenkomstig het Verdrag van Amsterdam.”

Nadeel van de consensusgerichte aanpak is dat de voorstanders van een minimalistisch handvest een grote invloed krijgen. Het woord van de Britse regeringsvertegenwoordiger, een systematische *njet*-zegger, weegt duidelijk zwaarder dan dat van een Europarlementariër. Uit vrees dat premier Blair het handvest in Biarritz of Nice met een veto treft, heeft het presidium bepaalde sociale en werknemersrechten, zoals het recht op huisvesting en het stakingsrecht, weggelaten uit haar concept van het handvest. In de formulering van de wel opgenomen sociale rechten wordt herhaaldelijk in het midden gelaten bij wie ze opgeëist kunnen worden. Zo dient de EU het recht op bijstand te eerbiedigen “onder de door het Gemeenschapsrecht en de nationale wetgevingen en praktijken gestelde voorwaarden”. De verwijzing naar het nationale niveau is verwarrend, want het handvest is tot de EU gericht en deze is ook bevoegd om minimumvoorschriften op het gebied van sociale zekerheid uit te vaardigen. Deze dubbelzinnigheid is een gemiste kans om aspiraties te formuleren voor het sociale Europa, het stiefkind van de integratie.

Waar het sociale hoofdstuk van het ontwerp-handvest tenminste nog 'rechten' formuleert – en deze aldus een vergelijkbare status geeft als de klassieke grondrechten – ontbreekt in het ontwerp-artikel over milieubescherming het subjectieve recht: "De bescherming en instandhouding van een leefmilieu van hoge kwaliteit (...) worden (...) in elk beleid van de Unie verzekerd." Het presidium ziet over het hoofd dat zowel de EU als haar lidstaten al getekend hebben voor een sterkere formulering, toen zij in 1998 de Conventie van Aarhus sloten. Dit verdrag spreekt van een 'recht' op een gezonde leefomgeving. Met vastlegging daarvan in het handvest zouden milieu-organisaties in de toekomst sterker staan bij de rechter, bijvoorbeeld wanneer zij verzet willen aantekenen tegen milieubedervende Europese subsidies. Het bezwaar dat het formuleren van normen in termen van rechten de politiek aan banden legt en juridisering in de hand werkt, is in Europa minder steekhoudend. Gezien de gebrekkige democratische legimatie en de ondoorzichtigheid die een groot deel van de politieke besluitvorming in Europa nog steeds kenmerkt, is het alleszins gerechtvaardigd dat burgers en NGO's de juridische weg kiezen om invloed uit te oefenen.

CHIQUÉ Door de consensus-benadering van het presidium van het Convent dreigen veel vernieuwende voorstellen te sneuvelen. De ambitie van het Europees Parlement om grondrechten te formuleren op het terrein van de biotechnologie en de informatiesamenleving zal slechts zeer ten dele gerealiseerd worden. De bepalingen van het handvest over de menselijke integriteit, zoals een verbod op eugenetische praktijken, staan al in een recent verdrag van de Raad van Europa over bio-ethiek. Het voorstel voor een recht op encryptie – versleuteling van digitale boodschappen – lijkt geen kans te maken, ondanks de Europawijde opschudding over grootschalige aftappraktijken van Amerikaans en Britse inlichtingendiensten (Echelon). Een nieuwkomer onder de grondrechten die het handvest wel gehaald heeft is het recht op bescherming van persoonsgegevens. Dit omvat een recht voor eenieder op toegang tot de over hem of haar verzamelde gegevens en op correctie daarvan. Weliswaar kan de *data-privacy* – zoals de meeste rechten in het handvest – bij wet worden beperkt, maar de Europese politiek verplicht zich op z'n minst tot zorgvuldigheid bij het stellen van regels over gegevensbescherming.

De door de EU-regeringsleiders geformuleerde opdracht aan het Convent liet veel vragen open. Dat vormde een extra complicatie bij de beraadslagingen over het handvest. Bijvoorbeeld de al genoemde vraag of het handvest een juridisch bindend document zal worden. Dat vergt een zorgvuldiger redactie dan een tot niets verplichtende verklaring. Het Convent heeft ervoor gekozen om een bindende, door de rechter toepasbare tekst te schrijven. Een andere kwestie is dat zolang de EU niet officieel is toegetreden tot het EVRM – een stap die het Europees Parlement bepleit – het gevaar bestaat van uiteenlopende jurisprudentie: het staat allerm minst vast dat het EU-Hof in Luxemburg zich bij de interpretatie van de 'klassieke grondrechten' in het handvest zal richten naar de uitspraken van het Mensenrechtenhof in Straatsburg, dat waakt over het EVRM. Dit probleem heeft het Convent proberen te ondervangen door in het concept-handvest een 'horizontaal' artikel op te ne-

men, dat stelt dat het niveau van grondrechtenbescherming van het handvest niet onder dat van het EVRM mag zakken. Maar wat ontbreekt in dit horizontale artikel, is een zinsnede die de EU en haar Hof ook expliciet bindt aan de uitleg van het EVRM door het Mensenrechtenhof. Bijna vijftig jaar jurisprudentie over mensenrechten is te waardevol om te negeren.

Omdat de gebreken van het concept-handvest de komende maand (we schrijven nu begin september) nog gerepareerd kunnen worden, is het te vroeg om een eindoordeel te geven over het EU-grondrechtenhandvest. De vraag of het handvest als juridisch bindende tekst moet worden ingeschreven, of in een EU-verdrag of in een meer omvattende toekomstige EU-grondwet, kan pas worden beantwoord als de definitieve tekst er is. De lacunes die het handvest bevat – naast de genoemde tekortkomingen kan gewezen

---

Een grondwet zou de erkenning vormen van het feit dat de EU steeds meer de trekken van een staat krijgt.

---

worden op het ontbreken van rechten van minderheden (taal, cultuur) en van nieuwe rechten op participatie in de Europese besluitvorming – moeten dan worden afgewogen tegen de lacunes die het opvult. Maar indien het handvest goed genoeg is om in december 2000 plechtig afgekondigd te worden, dan moet het ook goed genoeg zijn om een bindende status te krijgen. Want rechten die niet in de rechtszaal opgeëist kunnen worden, hebben weinig waarde. Zeker niet in Europa. Een triest bewijs daarvoor levert het 'Gemeenschapshandvest van de sociale grondrechten van de werknemers' uit 1989. Vanwege de vrijblijvendheid is het geheel in vergetelheid geraakt. Zonder juridische inbedding kan ook het EU-grondrechtenhandvest uitlopen op de zoveelste mislukte Europese PR-stunt. Het EU-grondrechtenhandvest heeft echter betere overlevingskansen dan zijn sneue voorganger uit 1989, alleen al omdat de voorstanders van een Europese grondwet – van Joschka Fischer tot Jacques Chirac – er in het constitutionele debat van de komende jaren niet omheen kunnen. Mocht de EU ooit een grondwet krijgen, dan zal het in 2000 ontworpen grondrechtenhandvest daar hoogstwaarschijnlijk deel van uitmaken.

Het zou chique zijn als het besluit om de EU tot naleving van de opgesomde grondrechten te verplichten, niet alleen door regeringen en parlementen genomen werd: er is géén onderwerp dat zich beter leent voor een Europees referendum. Door het grondrechtenhandvest aan het oordeel van de bevolking te onderwerpen, zouden politici bewijzen dat zij het serieus menen met het streven om een unie van staten tot een unie van burgers te maken.

✱

Het nieuws moet een gezicht krijgen, ook de serieuze pers doet hier aan mee. Dit is niet zonder gevaar. De trivialisering van de politieke verslaggeving kan een voedingsbodem vormen voor populisme. Er lijkt iets grondig mis te gaan. Wie, wat, waar, wanneer en waarom?

Waakhonden zonder taak

door
Mark Kranenburg

De journalist is de waakhond van de democratie – welke journalist is niet met deze wijsheid grootgebracht? Maar de opdracht gaat knellen. Er zijn tegenwoordig wel heel veel waakhonden en slecht afgericht ook. De waakhonden loeren meer op elkaar dan op de misstanden die zij geacht worden aan de kaak te stellen. Met z'n allen verdringen ze zich om dezelfde prooi. En omdat dat weer weinig uitdagend is, of in hedendaagse terminologie: weinig scoort, wordt krampachtig naar andere prooiën gezocht. Als de ene nieuwsgager het niet doet, doet de ander het wel. Zie hier het probleem dat ik gemakshalve maar aanduid als de nieuwsdraaikolk.

Enschede was getroffen door een ramp. Over die kwalifi-

Hoe kort is het nog maar geleden dat we dachten dat dit soort smakeloosheid ons land bespaard zou blijven?

---

catie waren de media het snel met elkaar eens. Maar hoe er over te berichten? Vergeleken met de vorige ramp die deze benaming volop verdiende, het neerstorten in 1994 van de El Al Boeing op de Bijlmer, was in Enschede zowel het media-aanbod als de technologie voortgeschreden. Drie landelijke commerciële televisie zenders er bij, snellere satellietverbindingen, en meer accent op het persoonlijke drama. Die drie ontwikkelingen kwamen ten volle tot uiting in Enschede. De gekkigheid kende geen grenzen.

De toegenomen concurrentie en commercialisering leidden er toe dat niemand in Enschede verstek liet gaan. Iedereen was er: van de ontbijttelevisie tot Hart van Nederland. Van internet tot huis-aan-huisblad. En iedereen bleef maar leveren, ook als gevolg van de tweede ontwikkeling: de technologie. Berichtgeving alleen is niet meer voldoende, het moet snel, liefst live worden gebracht. De satelliet maakt dit mogelijk. Op het eerste gezicht lijkt de technologie dienstbaar aan één van de oerwetten in de journalistiek dat het nieuws zo snel mogelijk moet worden gebracht. Maar tegelijkertijd vervalt het bezinningsmoment: is het eigenlijk wel vermeldenswaard? Deze journalistieke afweging is nauwelijks nog weggelegd voor de verslaggevers van de audio-visuele media. Het kijkglas moet altijd vol zijn, dus zijn we er rechtstreeks bij als minister-president Kok in Enschede arriveert. Het leidt tot krankzinnige vragen aan Kok als hij zich opmaakt om het getroffen gebied in

te gaan: "Mijnheer Kok, wat denkt u hier aan te treffen?"

Het heeft ook weer te maken met het derde element: de personifiëring van het nieuws. De vraag aan Kok is een variant op de vraag aan de voetballer wat er door hem heen ging toen hij het beslissende doelpunt maakte. Die vraag werd in Enschede gesteld aan het kind van een omgekomen brandweerman. Hoe kort is het nog maar geleden dat we dachten dat dit soort smakeloosheid ons land bespaard zou blijven?

Het nieuws moet een gezicht krijgen en iedereen doet hier aan mee, de serieuze pers inclusief. Mijn eigen krant, NRC Handelsblad, schroomde niet om de dag na de stille tocht in Enschede, over bijna de volle breedte van de voorpagina een close-up van twee bezoekers te plaatsen.

Concurrentie, versnelling van het nieuws en personifiëring, die trend komen we overal tegen. Waar het nieuws eenmalig is, zoals in Enschede, gaat het na verloop van tijd weer over. Anders is het bij de structurele nieuwsbronnen waar sprake is van een permanente wisselwerking tussen nieuwsmaker en boodschapper. Daar gaat men zich naar de ontwikkelingen gedragen. We schakelen over naar Den Haag.

KRUISBESTUIVING Den Haag, kloppend hart van de Nederlandse democratie en centrum van de macht. Althans dat is nog steeds het idee, in elk geval bij al die hoofdredacties die hun journalisten daar accrediteren. Driehonderd zijn het er volgens de meest recente telling, op 150 Tweede Kamerleden, 75 Eerste Kamerleden, vijftien ministers en veertien staatssecretarissen. Dat kan niet goed gaan en dat gaat vaak ook niet goed. Het zijn te veel mensen in een te kleine omgeving met te weinig nieuws. Zoals de Haagse bureaucratie kampt met een overproductie aan beleid, worstelt de journalistiek met een overproductie aan nieuws en vooral pseudonieuws. Politici en journalisten verkeren in een permanent proces van kruisbestuiving: Nova signaleert een misstand op een ministerie, de GroenLinks-fractievoorzitter is graag bereid in de uitzending deze zaak 'volstrekt' – let op het woord – af te keuren, volgt een spoeddebat in de Kamer, de minister geeft opheldering, er blijkt niets aan de hand, zaak gesust. Volgende kwestie.

In hun onlangs verschenen boek *Klem in de draaideur*, over de affaire Docters van Leeuwen, schrijven de auteurs (en journalisten) Ad van Liempt en Ger van Westing: "De kracht van de journalistiek begint haar zwakte te worden. Hoe harder ze, voortgestuwd door onderlinge concurren-

Mark Kranenburg is
politicus
commentator bij
NRC Handelsblad

ALLEEN MENSEN DIE IETS DOEN VERANDEREN DE WERELD

"ALS KIND KREEG IK DE KANS OM NAAR SCHOOL TE GAAN. NU STA IK ZELF VOOR DE KLAS
EN ZET MIJN KENNIS IN VOOR EEN BETERE TOEKOMST VAN MIJN LEERLINGEN."

YASMIN BEGUM VORMT SAMEN MET 30.000 COLLEGA'S EEN BELANGRIJKE MOTOR VOOR EEN BETER BESTAAN
IN BANGLADESH. ZO ZETTEN WERELDWIJD MEER DAN 100 MILJOEN MENSEN ZICH IN VOOR
EEN RECHTVAARDIGE SAMENLEVING ZONDER ARMOEDE, HONGER, ONRECHT EN GEWELD.

MET ZELF OPGEZETTE ORGANISATIES EN STRUCTURELE PROJECTEN.

NOVIB/OXFAM INTERNATIONAL WERKT MET HEN SAMEN. WE VORMEN EEN WERELDBEWEGING
DIE RESULTATEN BOEKT. WAARNAAR GELUISTERD WORDT. OOK DOOR DE POLITIEK.

WILT U MEER WETEN OVER ONS WERK?
BEL NOVIB 070 - 3421 777

STUUR EEN KAARTJE NAAR NOVIB, ANTWOORDNUMMER 10710, 2501 WB DEN HAAG
OF KIJK OP ONZE WEBSITE WWW.NOVIB.NL

Novib
Lid van **Oxfam**
International

Foto: Chris Keulen / FH

tie, op primeurs jagen en hoe beter ze dus hun werk doen, des te meer worden journalisten partij en des te minder bekommeren ze zich erom of wat ze melden wel waar is.”

Politiek-redacteur Frits Bloemendaal van de Haagse Post zegt in het vakblad *De Journalist* van 24 maart van dit jaar: “We moeten ons er allemaal rekenschap van geven dat als we doorgaan op deze weg van verplattung, verleuning en trivialisering van de politieke verslaggeving, we een voedingsbodem vormen voor populisme.” Ergens lijkt iets grondig te zijn misgegaan in de politieke verslaggeving. Wie, wat, waar, wanneer, waarom?

In den beginne was er de openbaarheid. In 1815 kwam het onderwerp ter sprake in de commissie Van Hogendorp, die de grondwet voorbereidde. Het is gevaarlijk, oordeelde een van de commissieleden, om de vergaderingen van het parlement in het openbaar te laten plaatsvinden. “Zeer gevaarlijk om het publiek te doen instrueren van hetgeen gezegd is door bezoldigde dagbladschrijvers.” Lange tijd waren het inderdaad de bezoldigde dagbladschrijvers die door middel van ellenlange verslagen het beeld vormden. Een gekleurd beeld, want de pers was verzuild. Tegenwoordig is de politiek van iedereen en voor iedereen. Het beeld wordt al lang niet meer bepaald door krantenverslagen, de

televisie heeft politici, en daarmee de politiek, pas werkelijk een gezicht gegeven. Het is allemaal net echt en dat is nu juist het probleem. Het is niet echt, maar n t echt.

In het eerder genoemde boek *Klem in de draaideur* wordt nauwgezet beschreven hoe eind januari 1998 de beeldvorming op televisie over de protesterende procureurs-generaal de toon zette voor het politieke debat wat daarop volgde. Het NOS-Journaal maakte als eerste melding van “muitende” procureurs-generaal. Een woord dat rechtstreeks uit het brein van de Haagse *anchorman* van het NOS-Journaal was ontsproten, maar een gehele eigen leven gingen leden tot aan minister-president Kok toe. “Merkwaardig en kinderachtig gedrag van de *crème de la crème* van de Nederlandse rechtsstaat”, zei hij een dag later op zijn wekelijkse persconferentie. Het lag allemaal een stuk genuanceerder, maar toen had de televisie, met *live*-verslaggeving vanaf de plek des onheils, haar eigen werkelijkheid reeds lang gecreëerd. De ochtendkranten konden niet anders dan volgen. De enkele verslaggever ter plaatse die nog een voorbehoud maakte, het verhaal kortom wilde *checken*, zag zich vlak voor het verstrijken van de *deadline* geconfronteerd met een opgewonden eindredactie die het allemaal zojuist toch zelf op televisie had gezien.

De affaire Doctors van Leeuwen is er één uit velen. Politiek is niet meer synoniem voor inhoudelijke keuzevragen, maar voor liefst persoonlijke affaires. Het is mede een gevolg van het gedepoliteerde klimaat, waarin bij gebrek aan grote vraagstukken de affaires met bij voorkeur *good guys* en *bad guys* volop kunnen groeien. Ontideologisering van politiek en toename van de media leiden tot een proces waarbij de trivialiteit de boventoon voert.

Daarmee komen we op de vraag wie eigenlijk de politieke agenda bepaalt. De invloed van de media op het politieke beleidsproces is aanzienlijk groter dan vroeger. Zowel direct als indirect. Wat de directe invloed betreft zijn er de genoemde voorbeelden, maar indirect is de invloed nog veel groter. Beleid moet 'media-proof' zijn. Dagelijks wordt op diverse plekken in Den Haag volop geanticipeerd op de mogelijke effecten in de media van beleidsvoornemens en publieke uitspraken. Het nog steeds groeiende corps communicatie-adviseurs eet er goed van. De boodschap wordt niet meer gebracht, maar 'in de markt gezet'. Zo draait het Haags theater op volle toeren. In *Den Haag Vandaag* zien de politici wat ze gezegd hebben, in de krant van de volgende dag zien ze hoe het is overgekomen. Dat het publiek zich ondertussen al lang van de politiek heeft afgewend, schijnt weinigen te deren.

De terugkerende vraag is wie de hoofdschuldige is. Zijn het de politici die vanwege de massale trek naar het midden niets meer te melden hebben, of zijn het de journalisten die weigeren op een zakelijke wijze te verslaan wat zich in de politiek afspeelt. Aan de ene kant is er Trouw-commentator Willem Breedveld die in zijn eerder dit jaar verschenen boekje *Tegenmacht gevraagd* zijn schouders ophaalt over de aanklachten tegen de journalistiek. "Die verhalen zullen tot op zekere hoogte best kloppen", schrijft Breedveld. Maar, zo bevraagt hij de politici die zich tekort gedaan voelen: "Waar klagen ze eigenlijk over? Ze krijgen tenminste nog alle aandacht, zelfs waar ze het vertikken hun in een democratie voorgeschreven rol te spelen. Het publiek, de kiezer, de journalist opzadelen met surrogaat en dan nog verontwaardigd doen over de kwaliteit van de recensie. Het is knap brutaal." Daar tegenover staat de opvatting van VVD-fractievoorzitter Dijkstal die onlangs in een ronde tafelgesprek met een aantal journalisten en wetenschappers de journalistiek als hoofdschuldige aanwees. Doordat zij een meningsverschil in de politiek weten op te blazen tot conflicten en ruzies, bedenken partijen zich wel twee maal alvorens zij onderlinge verschillen in visie openlijk gaan uitvechten.

Wie ook gelijk heeft, het is duidelijk dat er sprake is van een onevenwichtigheid. De politicus Hans van Mierlo schetste eerder dit jaar in zijn Thorbecke-lezing het dilemma: "Waar de organen van de democratie – regering, parlement, staatshoofd en het electoraat – hun opdracht, hun rechten en verplichtingen constitutioneel dan wel staatsrechtelijk omschreven hebben, is dat niet het geval voor die factor die al die organen met elkaar in verbinding brengt en zonder welke een democratie niet kan bestaan: dat is de vrije communicatiefunctie van de media. Dat kan ook niet maar dat is wel het probleem. De media hebben geen verantwoordelijkheid voor het functioneren van de constitutie hoewel ze daarin een sleutelrol vervullen. Hun drijfveren liggen in commercie en concurrentie." Maar gelden die drijfveren van commercie en concurrentie niet in dezelfde

mate voor de hedendaagse politici? Vervang commercie door kiezersmarkt en concurrentie door partijstrijd en het is duidelijk wat ik bedoel. Het is mij net iets te gemakkelijk gesteld dat de Haagse journalistiek zich *en masse* laat leiden door commercie en concurrentie. Je zou hier een van de door Van Mierlo zo geliefde paradoxen op kunnen loslaten. Want is het niet vreemd dat de door commercie en concurrentie gedreven journalistiek zich in zo grote getale stort op iets onverkoopbaars als de politiek.

Volgens mij ligt het probleem ergens anders. Allereerst moeten we af van het praten over dé journalistiek, dé pers of dé media. Journalisten hebben dan wel geen staatsrechtelijk of constitutioneel omschreven taakopdracht maar hebben elk voor zich hun eigen normen en waarden. Heel globaal kan je stellen dat mensen met een enigszins overeenstemmend journalistiek normen- en waardenpatroon een redactie vormen. Het meest kernachtig heeft een al wat oudere collega van mij op de krant het eens geformuleerd. Zijn stelling was: de krant maken wij van de redactie voor onszelf en gelukkig zijn er elke dag een paar duizend lezers die die krant van ons kopen. In al zijn extreemheid is dat natuurlijk wel waar het om gaat. Journalisten beslissen en lezers krijgen. Het is niet zo dat lezers vragen en journalisten schrijven. Tenminste: dat is de basisgedachte. Dat er vervolgens wisselwerking ontstaat tussen de behoefte van de lezer en het aanbod van journalist is eveneens duidelijk.

In Den Haag Vandaag zien de politici wat ze gezegd hebben, in de krant van de volgende dag zien ze hoe het is overgekomen

---

Maar nu komt het cruciale punt: De journalist meent te weten wat zijn lezer of kijker zal interesseren. Maar daarvoor gaat hij af op de producten van zijn collega's. In het tegenwoordige politieke spraakgebruik heeft het begrip *Aleingang* een zeer negatieve connotatie. Maar je zou wensen dat kranten en televisieprogramma's meer een eigen koers zouden durven varen. Met het verdwijnen van de eenvormigheid zou ook de klacht weggenomen zijn dat het de journalistiek is die het politieke proces beheerst.

Het gevaar van een pers die zich steeds meer met trivialiteiten bezighoudt is dat deze een gemarginaliseerde rol krijgt toebedeeld. Politici en overheden zullen steeds meer zelf rechtstreeks met de burger proberen te communiceren. Dan kan er veilig om de waakhonden heen worden gelopen. Hier ligt een belangrijke taak voor de pers zelf. Het betekent dat media elk voor zich – ik kan het niet genoeg benadrukken – een groter verantwoordelijkheidsbesef moeten tonen. Wie zegt de parlementaire democratie serieus te nemen, moet daar ook serieus over berichten. Dat voorkomt geen beelden met tranende politici, maar het zal wel duidelijk maken dat er meer is dan die tranen. Inderdaad, de waakhonden hebben geen ketting, gelukkig maar. Maar minstens zo erg zou het zijn als de waakhonden geen taak meer hebben. Dat dreigt als ze niet meer serieus worden genomen. Kortom, het is aan de Haagse journalistiek.

✱

Bovenstaande tekst is een ingekorte versie van de lezing die op 8 juni is uitgesproken in De Balie, als onderdeel van de serie 'Renaissance van de Politiek'.

Nieuwpoort

**Wel schrik'klijk! Wat wordt daar gevochten!
Is dat alweer voor 't vaderland?
Ja, Willem! Zie maar in uw kaartje,
En zoek Vlaand'ren Nieuwpoorts strand.**

**Daar sloeg prins Maurits met zijn leger
Die boze Spanjaards uit het veld: –
Kom, lees maar voort, dan zult gij hooren
De daden van dien jongen held.**

**Die tweede julij, zestien honderd,
Was voor ons land een dag van vreugd:
Hoe lang is het dan wel geleden,
Als men nu weder julij heugt?**

Aan de hand van bovenstaand versje leerde een fictieve Nederlandse leerling, 'Willem' geheten, aan het begin van de negentiende eeuw rekenen en lezen. 1600, symbool van Hollands roemrijke verleden. Nog steeds een van de bekendste jaartallen uit onze geschiedenis: 1600 = slag bij Nieuwpoort. Daarna houdt het meestal op. Veldslag tegen wie eigenlijk? Waarom in Zuidwest-Vlaanderen? Een wonderlijke geschiedenis. Het ging om een campagne om twee kapersnesten te veroveren, Nieuwpoort en Duinkerken, die de Nederlandse visserij en koopvaardij overlast bezorgden. Bovendien had de Staten Generaal bedacht dat na verovering Duinkerken aan de Engelsen gegeven zou kunnen worden als aflossing van de schulden gemaakt vanwege de oorlog tegen Spanje. Heldere doelen, maar de uitvoering bleek lastig.

17 juni 1600 vertrokken ruim 1300 schepen met 13.000 soldaten richting Nieuwpoort. Vanwege het slechte weer werd het leger bij Sas van Gent aan land gezet en trok men te voet naar het zuiden. Veel hulp

van de lokale bevolking, die we toch kwamen bevrijden van de Spanjaarden, kreeg het leger niet. Na anderhalve week kwam het leger in de buurt van Nieuwpoort. Tot schrik van opperbevelhebber prins Maurits lag er in de duinen ten noorden van de stad een groot Spaans leger. De slag die volgde (op 2 juli) verliep aanvankelijk niet goed maar de Republiek won uiteindelijk nipt op punten. Balans: 6000 doden. Vervolgens ondernam Maurits nog een halfslachtige poging Nieuwpoort in te nemen, maar na ruim een week werd die afgebroken. Een veldslag gewonnen, de campagne mislukt.

Desondanks maakte de overwinning grote indruk, ook in het buitenland. De kleine Republiek bleek het machtige Spanje te kunnen weerstaan. De veldslag won aan betekenis doordat de hele campagne achteraf een tamelijk riskante aangelegenheid bleek. Verlies had tot ondergang van de jonge republiek kunnen leiden, omdat de Spanjaarden dan vrije toegang tot de Noordelijk Nederlanden hadden gehad. Roem kreeg de slag vooral in de negentiende eeuw, toen hij uitgroeide tot

een van de iconen van het Vaderlandsche verleden, zoals onlangs beschreven door de historicus Leen Dorsman in 1600, *Slag bij Nieuwpoort*. Het paste in de nationalistische geschiedschrijving van die periode om het volk te wijzen op de roemrijke historie: Maurits als de held van Nieuwpoort, redder van het Vaderland.

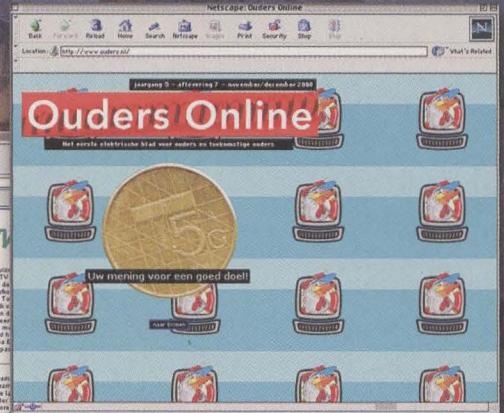
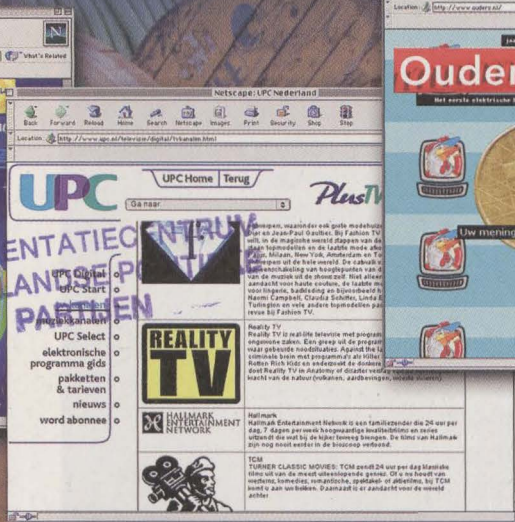
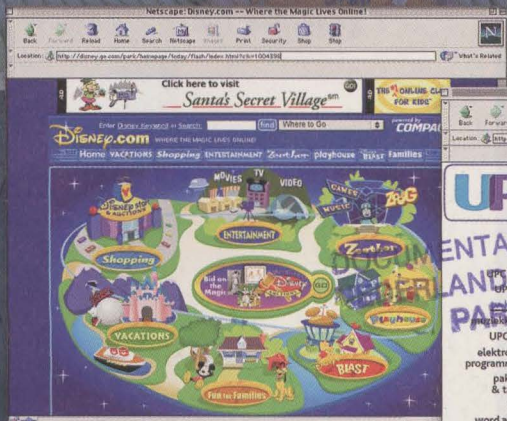
Dit jaar heeft de slag een monument gekregen ter gelegenheid van het 400 jarig jubileum. Een opmerkelijk beeld in een parkje in Nieuwpoort. Drie mannen, slechts gewapend met een vlag. De prins staat rechtop, een rol perkament in de hand. Geen beeld van een glorieuze overwinnaar te paard op een hoge sokkel met martiale blik in de verte turend. Zelfs de vlag is allerminst triomfantelijk. Niet rechtop in de grond geplant als symbool van de overwinning. Het is een haast neutrale herinnering aan iets wat 400 jaar daarvoor op die plek plaats vond. In Nederland is er nauwelijks aandacht meer voor. Alleen het jaartal is gebleven.

Ivo Kuypers, beeld: Franck Neirinck

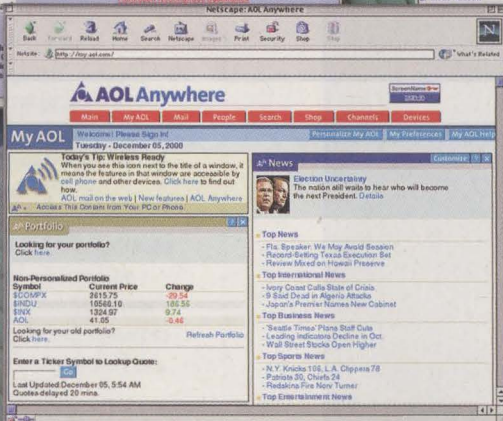
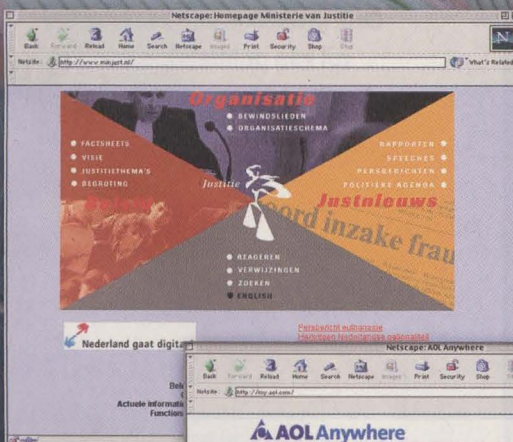

de Helling

Jaargang 13 nummer 4 - winter 2000

Van wie is het internet?

Plus:
De rol van politieke partijen
Controle en conditionering van de jeugd
Het multiculturele recht op verschillen: GroenLinks en het CDA

Het internet is van ons allemaal

Soms is het handig. Voor deze Helling zocht ik een plaatje van Montesquieu. Inbellen, zoekmachine, naam intikken en de derde hit is raak: in één minuut was ik klaar (zie pagina 38). Leve het internet! Zo vind ik ook wel eens een rapport of wat achtergrond over een organisatie. Heel vaak vind ik het niet. Internet is voor mij vooral e-mail.

Maar neem nu Daan (18). Hele avonden zit hij op de tafeltennisclub, niet alleen om het pingpongen maar ook om te kletsen met zijn vrienden. Als 't ie dan thuis komt gaat hij onmiddellijk naar een *chat-site* waar hij heeft afgesproken met diezelfde vrienden en zit 't ie nog uren te kletsen ("dat was een vet pak slaag, jongen"), tussendoor spelen ze een spelletje *dart* op het net (*homepages.enterprise.net/rglennie/darts*) en zo nu en dan 'fluisteren' met een meisje ("wat is je bh-maat?"). Dat laatste levert weer sms-jes op, op z'n gsm, en dan heeft 't ie een week 'verkering', die weer uit gaat zonder dat hij haar gezien heeft. Grappig genoeg gelooft hij dat zo'n meisje blauwe ogen heeft en fotomodel is (cup DD), terwijl hij haar van alles over zichzelf op de mouw spelt.

Wat is internet? Informatie, communicatie, amusement? Virtueel of reëel? Vijf jaar geleden was de euforie groot, een laagdrempelig medium met ongekende mogelijkheden tot communicatie en informatie-uitwisseling. Iedereen kon overal bij en iedereen kon ook bij jou. Het einde van de intermediären, en die horizontalisering hield een democratische belofte in. Het thema-deel van deze Helling gaat over die belofte. Sjoera Nas, internetter van het eerste uur, stelt vast dat er inderdaad sprake is van massaal gebruik, maar van een totaal vercommercialiseert internet. De Maastrichtse filosoof Rein de Wilde betoogt dat de verwachtingen over een mooiere wereld te hoog gespannen waren: de virtuele wereld is geen nieuwe wereld maar onderdeel van de oude, met de voorzettingen van al haar 'fouten' en machtsverschillen.

Het is goedbeschouwd verbazingwekkend dat de opkomst van andere massamedia als radio en tv samenging met regulering en publieke toe-eigening (omroepen), terwijl het internet geheel is overgelaten aan het vrije spel van de maatschappelijke krachten. Met als gevolg dat de digitale versie van sport, kunst en wetenschap in handen komt van media-bedrijven. In een advies aan de politiek en aan GroenLinks in het bijzonder, pleit Jan van Dijk daarom in dit nummer voor het vaststellen van een publiek domein op het net.

Een wat optimistischer geluid komt van Marianne van den Boomen, die laat zien dat er een ander internet is, met nieuwsgroepen en *chat*-kanalen, waar mensen lief en leed met elkaar delen. Dat is het kloppende hart van internet, volgens Van den Boomen.

Helemaal achterin deze Helling nog meer democratie, maar dan politieke democratie. Luuk van Middelaar beschrijft de historische rol van politieke partijen, terwijl Thomas Schillemans zich buigt over een toekomst voor partijen. Willem Witteveen gaat in op politiek leiderschap en kraakt *en passant* een harde noot over de weinig democratische invoering van de euro.

Ik heb even op het net gekeken en het staat er zo mooi op de openingspagina van www.euro.nl: 'De euro wordt van ons allemaal'. Maar die belofte kennen we.

Jelle van der Meer

4-22 VAN WIE IS HET INTERNET?

Van democratische belofte tot een commercieel pretpark: het internet is een massamedium geworden. Tijd voor een tussenbalans. Inclusief een advies aan GroenLinks

24 ONBEWAAKT

Kinderen worden voortdurend in de gaten gehouden, in beeld gebracht, in kaart gezet. Over controle en conditionering van de jeugd.

40 POLITIEKE PARTIJEN

Drie artikelen, achtereenvolgens: Wat is historisch de rol van politieke partijen? Wat is hun toekomst? En hoe kan een politicus tegelijk leider en democratisch zijn?

Colofon

De Helling, tijdschrift voor linkse politiek, is een onafhankelijk politiek magazine met belangstelling voor ontwikkelingen op het sociale en culturele vlak. De Helling verschijnt viermaal per jaar. Losse nummers: f 13,-, jaarabonnement: f 49,-, gironummer: 6990899, t.n.v. Tijdschrift de Helling. **Uitgever:**

Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks. **Hoofdredacteur:** Jelle van der Meer. **Redactie:** Klazien Brummel, Ivo Hartman, Menno Hurenkamp, Monique Kremer, Tom van der Lee, Annet Lekkerkerker, Harro Maas, Maarten van Poelgeest, Fransien van der Putt, Evelien Tonkens, Ido Verhagen. **Vormgeving & zetwerk:**

Slothouwer Producties, Amsterdam. **Druk:** Drukkerij Raddraaier. **Papier:** 100 % recycled. **Abonnement:** Niet voor 1 januari opgezegde abonnementen worden automatisch voor één jaar verlengd. **Redactiesecretariaat, administratie & correspondentie:** DE HELLING, Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

030 23999 00, jvdmeer@groenlinks.nl

Omslagfoto: Peter Hiltz / HH.

ISSN 0922 - 01 19

Inhoud

- 4** DE COMMERCIE WINT *Interview met Sjoera Nas*
Jelle van der Meer
- 6** INTERNET JARGON *Een woordenboekje*
- 8** DEMOCRATISCHE BELOFTE *De digitale wereld is geen nieuwe wereld*
Rein de Wilde
- 12** HET INTERNET IS WEL SOCIAAL *Marianne van den Boomen over virtueel leven*
Han van de Wiel
- 15** INSTITUTIONELE GATENKAAS *Beleidsgevolgen van de informatierevolutie*
Krijn van Beek
- 18** DE COMPUTER VAN 1848 *De revolutie die er niet kwam*
Harro Maas
- 20** DIGITALE TWEEDLING *Advies aan GroenLinks*
Jan van Dijk
- 24** ONBEWAAKTE OGENBLIKKEN *Controle en conditionering van kinderen*
Edwin Carels
- 29** VERSCHILLEN *GroenLinks, het CDA en het multiculturele debat*
Baukje Prins
- 32** DE CARRIÈRE VAN DE CAISSIÈRE *Een misverstand*
Els Veenis
- 34** HET NUT VAN POLITIEKE PARTIJEN *Essay*
Luuk van Middelaar
- 40** DE TOEKOMST VAN POLITIEKE PARTIJEN *Vijf scenario's*
Thomas Schillemans
- 43** DEMOCRATISCH LEIDERSCHAP *Tussen Blair en Cicero*
Willem Witteveen

Aanbieding

Als u abonnee wordt van **de Helling** betaalt u het eerste jaar slechts **15 gulden** (normaal 49 gulden).
Oja, ik neem **de Helling**. Ik betaal met de acceptgiro die mij wordt toegestuurd.

Naam .....

Adres .....

Postcode .....

Woonplaats .....

Sturen naar: *de Helling*, Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

Rubrieken

- 23** Marja Vuijsje
28 Hans Schoen
47 Wetenschappelijk Bureau
48 Sporen: Russische inval in Noord-Holland

“Van een speeltje voor de elite is het internet een massamedium geworden. Maar in het kielzog daarvan is het ook totaal vercommercialiseerd.” Zes jaar geleden verkondigde ze de blijde boodschap, nu is ze een stuk somberder. Interview met Sjoera Nas van internetprovider Xs4all.

foto: Xander Remkes

Toegang voor iedereen

foto: Peter Hiltz / HH

Zo kom je nog eens ergens, in dit geval het winderige bedrijventerrein Diemen-Zuid. Geen fabrieken met schoorstenen maar moderne kantoren, veel wit, veel glas. De internetprovider Xs4all is hier gehuisvest, tussen andere computer- en communicatiebedrijven – Silicon Alley noemen ze het zelf enigszins spottend. Xs4all begon in 1993 in een gangkast in de Bijlmer, opgericht door een aantal hackers, en is nu een flinke dochter van KPN. Deze ontwikkeling is tekenend voor die van het hele internet: van kleinschalig anarchistisch gepionier naar grootschalige commerciële bedrijfsvoering. Van vrije jongens naar big business. Hoewel Xs4all niet al zijn wilde haren en idealen is verloren; zo ontfermde het bedrijf zich over de onder Milošević verboden Servische radiozender B92 door die zender de gelegenheid te bieden de uitzendingen op het internet voort te zetten. Xs4all koestert de democratische mogelijkheden van het internet.

Sjoera Nas is woordvoerder van Xs4all en een van haar taken is zich te mengen in het publieke debat over het internet. Ze heeft de ontwikkeling van het internet van begin af aan meegemaakt. Zo'n zes jaar geleden begon ze bij Zaal de Unie in Rotterdam, later bij de Balie in Amsterdam, als programmamaker 'nieuwe media', om, zoals ze zelf zegt: "de blijde boodschap te verkondigen". Want in het begin

---

"Van wie is kunst, wetenschap of bijvoorbeeld het voetbal? Media-bedrijven gaan ons laten betalen voor wat nu nog gratis is."

---

van de jaren negentig hield de informatie en communicatie technologie een grote belofte in. Nas: "Het beloofde meer democratie, omdat burgers meer toegang kregen tot elkaar en tot informatie. Intermediairen konden worden omzeild, mensen waren niet alleen meer consument van nieuws en informatie, maar ook producent. Nieuwe netwerken van gelijkgestemden konden ontstaan, die geografische beperkingen overstegen." Vandaar de naam Xs4all: *access for all*. Dat was het doel van de hackers in 1993, om iedereen toegang tot dit nieuwe medium te verschaffen. En dat is gelukt. Nas: "Van een speeltje voor de elite is het nu een massamedium. Maar in het kielzog daarvan is het ook totaal vercommercialiseerd, veel meer dan we toen dachten dat mogelijk was." De boodschap is inmiddels minder blij. Nas: "Ik heb altijd gewaarschuwd dat de beloftes overtrokken waren. Intermediairen blijven nodig, je kan niet alles zelf kiezen en vinden. Hoe meer informatie, hoe meer kennisagenten je nodig hebt en hoe meer er gestuurd en gefilterd zal worden." Maar de schaal waarop, en vooral ook de manier waarop de commercie inmiddels die intermediaire positie heeft ingenomen overtreft alle bange vermoedens. "De Amerikaanse provider AOL heeft liefst 25 miljoen klanten. Die worden naar nieuwtpagina's gelokt, waar dure advertenties kunnen worden verkocht. Het draait om de *portal*, de ingang, via die pagina proberen bedrijven je zo lang mogelijk op het eigen domein te houden

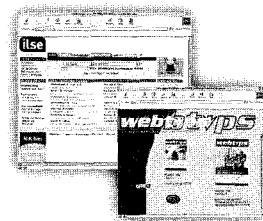
om advertentieruimte te verkopen. Yahoo is een van de grootste zoekmachines, reken maar dat hun eerste tien hits, zeg maar antwoorden, niet toevallig voorop staan, die zijn verkocht. Het heeft niks te maken met vrije toegang, maar alles met vasthouden en geld verdienen." Het internet is van vrije ruimte verworden tot afgehekte tuintjes van een handjevol grote bedrijven, aldus Nas. Na de periode van 'laat duizend bloemen bloeien', is het grote overleven begonnen. De kleine bedrijven worden opgekocht, Xs4all is daar zelf een voorbeeld van: eind 1998 werd het onderdeel van KPN.

WALT DISNEY Had het anders gekund? Nas twijfelt. "De commercialisering heeft bijgedragen aan het succes van het internet. De gratis providers hebben de drempel verlaagd. Kijk, als door een goedkope museumjaarkaart de musea veel publiek trekken, gaan de Jan Blokkers mopperen dat ze niet van die volle zalen houden. Het heeft iets elitaire. We moeten toejuichen dat er zoveel toegang is. Ik ben alleen niet blij met het *business plan*, want het net is niet gratis en je betaalt dus op een andere manier." Behalve voor e-mail wordt internet inmiddels vooral gebruikt voor spelletjes. Nas: "Net als tv is internet voor veel nieuwkomers in de eerste plaats een medium voor vermaak, en veel minder voor informatie en communicatie. De meest bezochte sites bieden amusement."

Het internet zal de komende jaren gecombineerd worden met andere informatie en communicatie-technologieën. Van deze integratie wordt veel verwacht. De combinatie gsm en internet verloopt nu nog moeizaam omdat WAP een primitief systeem is, maar betere opvolgers staan klaar, met onuitsprekbare afkortingen: GPRS en UMTS – de laatste betreft de etherverbindingen die nu wereldwijd geveild worden. Dat is het mobiele net. Thuis moet integratie van tv en internet mogelijk worden door de verbeterde kabel en de opgewaardeerde telefoonlijn. Het draait allemaal om de zogenaamde 'breedband', de verbinding door de lucht, via de ruimte of onder de grond die zoveel capaciteit heeft dat ook beelden ontvangen en verstuurd kunnen worden. Dat is de interactieve online-samenleving: inloggen op de camera's in de crèche, om te controleren hoe het met de kleine gaat, en terugzwaaien. Straks begrijpen we niet meer dat we ooit zonder hebben gekund.

Naar verwachting zullen ook hier vooral de amusementstoepassingen overheersen, zoals film en sport op bestelling. De aanleg van die breedband kost namelijk kapitalen. Om die terug te verdienen moeten de 'breedband-aanleggers', de toegangverschaffers, iets aantrekkelijks te bieden hebben op die breedband. Dat is de *content*, de inhoud waar alles om draait: vermaak, hobby, nieuws. Daarom wilde UPC, die miljarden investeert in breedbandkabel, een fusie aangaan met SBS6. Daarom is de Amerikaanse provider AOL gefuseerd met amusementsbedrijf Time/Warner, die eigenaar is van kranten, tv-stations, Walt Disney en filmindustrie. Nas wijst ook op het feit dat KPN voor veel geld voetbalrechten heeft opgekocht. "Verticale fusies zijn de trend. De Duitse uitgever Bertelsmann is ook zo'n multinational, die is onlangs nota bene een alliantie aangegaan met Napster, het internetbedrijf dat beschuldigd werd van illegaal kopiëren van muziek. Deze giganten, bezitters

door
Jelle van der Meer

Jelle van der Meer is
redacteur van de
Helling

van infrastructuur én inhoud, dicteren technologisch en juridisch de ontwikkelingen." Overheden laten zich in een bijrol drukken, aldus Nas. "Je ziet in alle discussies dat overheden steeds de sterkste lobby volgen. Alleen in nationale handhaving en strafvervolgung spelen overheden nog een eigen rol, zoals bijvoorbeeld tegen internet-casino's."

Ook burgers spelen nauwelijks een rol in het beïnvloeden van ontwikkelingen op dit terrein, moet Nas tot haar teleurstelling vaststellen. "Ze zijn niet georganiseerd op dit punt. Alle lof voor waar de Consumentenbond mee bezig is op dit moment, maar die komen toch uit een andere wereld, de experts ontbreken. Wellicht kan dat nog komen." Wat wel ontstaat zijn gebruikersverenigingen bij providers. "Die verenigen zich tegen slechte service van UPC of Casema. Maar dat zijn deelbelangen."

STEDELIJK MUSEUM Dat is spijtig, want er zijn wel degelijk redenen om bezorgd te zijn over de commercialisering op en rond het internet. Sjoera Nas wijst op twee grote

bedreigingen, die van het auteursrecht en van de monopolisering van de toegang. Beiden gaan in feite over de bescherming van een publiek domein.

"Het Europees Parlement heeft onlangs, onder druk van een heftige lobby van uitgevers, een harmonisatierichtlijn aangenomen die de reikwijdte van het auteursrecht flink vergroot. Gratis voor eigen gebruik kopiëren is straks verboden. Nu mag je in de bibliotheek een boek lenen en kopietjes maken, met de informatie op het internet mag dat binnenkort niet meer. Omdat steeds meer zaken alleen digitaal aangeboden gaan worden, verliezen we toegang tot informatie." Ze geeft het voorbeeld van wetenschappelijke literatuur. Reed Elsevier is uitgever van een hele serie wetenschappelijke tijdschriften, die je vrij in kunt zien in bibliotheken. "Straks worden die tijdschriften alleen nog digitaal uitgegeven en om er in te bladeren mag Reed Elsevier een vergoeding vragen." Wetenschappelijke kennis wordt zo particulier bezit. Voor muziek geldt iets soortgelijks. "Nu kan je een CD op een bandje opnemen, straks kan je het al-

Internet jargon

ADSL Technologie die snel internetten (*breedband*) via telefoonlijn mogelijk maakt.

Apenstaartje Onderdeel van e-mailadres: @ (Engels: 'at').

Attachment Aparte bijlage aan e-mailbericht.

Breedband Verbinding die veel informatie kan vervoeren; vergroot mogelijkheden video-on-demand en *e-commerce*

Browser Programma (software) waarmee je internet op kunt; meest gebruikte is 'Explorer' van Microsoft wegens kopelverkoop met 'Windows'.

Content De inhoud van een *site*: informatie, amusement, etc. (om geld aan te verdienen).

Domeinnaam Naam van een website, bijvoorbeeld: www.groenlinks.nl

Dot.com Groepsaanduiding voor commerciële websites; .com is de officiële extensie van het commerciële domein.

Downloaden Naar eigen computer kopiëren van informatie, muziek of plaatjes van het internet.

E-commerce Elektronische handel: verkoop via internet; bijv. Amazone voor boeken.

E-mail Elektronische post (e-post in Vlaanderen); onderdeel van internet.

Flame Schelden in nieuwsgroepen, chatrooms, etc.

Hacker Inbreker in computersystemen.

Hits Aantal malen dat bezoekers een pagina of andere onderdelen op een website opvragen.

Homepage Openingspagina van een website.

Internet Geheel van verschillende soorten netwerken (e-mail, *web*, *usenet*); ook wel net genoemd.

IRL 'In real life', ter onderscheiding van het virtuele bestaan.

Mailinglist Discussieplatform via e-mail, dus niet voor iedereen leesbaar zoals bij *nieuwsgroepen*.

Nieuwsgroep Openbaar discussie- en babbelgebied op internet.

Offline Niet verbonden met internet.

Online Verbonden met internet.

Portal Ontsluitingspagina (of-site) naar veel vervolgaanbod; bedoeld om zoveel mogelijk bezoekers naar te laten terugkeren; Startpagina is bekend voorbeeld; druk, dus aantrekkelijk voor adverteerders.

Provider Bedrijf dat toegang verschaft tot internet (en e-mail), bijv. Xs4all en World Online; vaak ook leverancier van *content*; de grootste providers zijn opgekocht door multi-mediabedrijven.

Server Soort knooppuntcomputer bij *provider*; servers staan altijd klaar om te serveren, klanten komen af en toe iets halen (e-mail, webpagina's, *nieuws*, etc.); aparte netwerken vereisen eigen servers (mailserver, webserver, news-server, etc.).

Site Verzameling pagina's op het web, met informatie, spelletjes, etc., onder één *domeinnaam*.

Spam Ongevraagde meestal commerciële berichten, in grote hoeveelheden verspreid.

URL Adres van een webpagina:
<http://www.groenlinks.nl/groenlinks.html> is de inhoudspagina van de GroenLinks website.

UMTS Mobiel-internetten via ether; frequenties dit voorjaar geveild.

UPC Grootste kabelbezitter van Nederland (Casema is andere grote); eigenaar van de provider Chello.

Usenet Deel van internet (buiten *www*) voor nieuwsgroepen.

WAP Soort internet via mobiele telefoon; nieuw en snellere systeem is op komst: GPRS.

Web Inkorting van 'world wide web' (*www*), een wereldwijd netwerk van met elkaar verbonden websites.

Webcam Camera die beelden uitzendt naar het web.

www World wide web: onderdeel van het internet.

Zoekmachine Website met programma dat (deel van) het web afzoekt op trefwoorden; zoals Ilse, Altavista, Yahoo en Ask Jeeves.

Met dank aan Marianne van den Boomen

leen nog tegen betaling downloaden en zit er een code in ver- sleuteld die kopiëren onmogelijk maakt." En dit verhaal strekt zich uit tot de kunst. "Bill Gates, de man van Micro- soft, heeft via zijn bedrijf Corbis de beeldrechten van meer dan 70 miljoen afbeeldingen gekocht, van foto's tot kunst- werken. Iedereen die daar toegang tot wil krijgen, krijgt een rekening gepresenteerd. Daar zit bijvoorbeeld de Mona Li- sa bij en de schetsen van Leonardo da Vinci en ook over het bezit van het Stedelijk Museum is onderhandeld. Je zou toch zeggen dat dat publiek bezit is." De nieuwe EU-richtlijn beperkt bovendien de mogelijkheden van het breken van beveiligingscodes (die het kopiëren onmogelijk moeten maken). Het ontwerpen of verspreiden van programma- tuur en apparatuur die daartoe dient, wordt verboden. De technologische rat race in het verzinnen van codes door be- drijven en het weer kraken daarvan door whizzkids is daar- mee juridisch afgegrensd. De entertainmentindustrie heeft haar belangen vakkundig veilig weten te stellen.

Het auteursrecht balanceert tussen twee rechten: het beschermt intellectueel eigendom, maar botst met de vrije toegang tot informatie. Daarom kent het auteursrecht een beperking in reikwijdte. Die balans is nu aan het schuiven. "Van wie is kunst, wetenschap, of bijvoorbeeld het voetbal? Er moet een publiek domein afgebakend worden. Nu komt dit allemaal in particuliere handen. Bedrijven gaan ons laten betalen voor wat nu nog gratis is." Het Europees Parle- ment heeft deze richtlijn aangenomen met, gezien de im- pact, verbazend weinig maatschappelijk debat. De EU-land- den zijn nu verplicht binnen twee jaar de richtlijn in natio- nale wetgeving om te zetten. "Het ministerie van Justitie voert nu een publieke discussie over aanpassing van de au- teurswet, ook op het web, maar dat is eigenlijk te laat. De keuzes zijn al in Brussel gemaakt, de nationale speelruimte is minimaal."

MONOPOLIE De tweede bedreiging is die van de mo- nopolisering van de infrastructuur en de inhoud. De kabel wordt op nu een monopolistische wijze geëxploiteerd, re- gionaal verdeeld over met name UPC en Casema. "Deze ka- belbedrijven zijn op dit moment de enigen die op grote schaal breedbandinternet aanbieden, pas op termijn kan breedbandinternet via de telefoonlijn (ADSL) een concu- rent worden." De satelliet is een één-weg systeem (dat wil zeggen: niet interactief) en dus niet te vergelijken met de kabel. UMTS, de etherverbinding, die er overigens pas over een paar jaar zal zijn, is alleen mobiel en niet voor thuis. Nas: "Over twee jaar moet de kabel open zijn voor concu- rerende bedrijven, zo heeft de Tweede Kamer besloten, maar dan hebben de kabeleigenaren hun klanten al bin- nen." De gevolgen van de monopolie posities op de kabel worden binnenkort al zichtbaar voor tv: de kabelbedrijven, UPC en Casema dus, gaan bepalen welke zenders voor en welke achter de decoder komen.

KPN is op zijn beurt monopolistisch beheerder van de (lokale) telefoonlijn, met als verschil met de kabel dat de te- lefoonlijn open is: KPN moet concurrenten toelaten. Het bedrijf bepaalt de voorwaarden voor toegang en incasseert de tikken of huur van de koperdraad, op de vingers gekeken door toezichthouder Opta. KPN bezit ook een van de grote UMTS-frequenties, is tevens eigenaar van drie grote inter- netproviders: naast Xs4all ook Het Net en Planet Internet (samen goed voor 30 procent van het telefonische internet-

verkeer), en heeft met de voetbalrechten strategische con- tent gekocht. Niemand hoeft verbaast te zijn als KPN ook in de amusement of informatie stapt. Misschien iets voor de VARA?

De grote belofte van internet, dat van een democratisch theater met een *free flow of information*, lijkt te verkeren in een medium waar commerciële monopolisten en oligopo- listen aan de kassa zitten en voornamelijk amusement programmeren. Xs4all wil zich daar echter nog niet bij neer leggen en gaat zich de komende tijd hard maken voor een versoepeling van het auteursrecht en voor een vrij toegan- kelijke openbare ruimte op het internet. De provider zit als dochter van KPN natuurlijk in een beetje vreemde positie: Xs4all pleit voor het openbaar houden van kunst, weten- schap en sport en moederbedrijf KPN koopt de uitzend- rechten van het voetbal. Nas: "We zijn een onafhankelijke dochter, en mogen zeggen wat we willen. We zouden KPN

"Op internet wordt alles vastgelegd. Zo ontstaat van elke burger een digitaal paspoort."

---

voor kunnen stellen het voetbal gratis toegankelijk te ma- ken. Of het effect zal hebben, weet ik niet." Is de strijd voor een publiek domein op het internet dan al niet verloren? Nas: "Nee. Juist de miljoenen homepages en de duizenden nieuwsgroepen vormen de kracht van internet, het oude ideaal van toegang voor iedereen. De commercie staat dit gebruik niet in de weg, maar ontnemt er wel het zicht op."

Op de valreep voegt Sjoera Nas aan de genoemde bedrei- gingen nog eentje toe, namelijk die van het verlies van pri- vacy. "Nu ga je naar de bakker en betaal je cash en laat je geen sporen na. In het digitale domein wordt alles vastge- legd. Zo ontstaat van elke burger een digitaal paspoort. Be- drijven willen dat graag, die willen de consumenten ken- nen." Wie zich interactief op het net begeeft, bijvoorbeeld voor e-commerce, kan zich hier bijna niet aan onttrekken. Toch is er een eenvoudige oplossing. Nas: "In plaats van een opt out, waarmee je aan kan geven dat je niet benaderd wenst te worden voor commerciële acties, moet er een opt in komen: dat je expliciet toestemming geeft voor verder gebruik van je gegevens." Volgens Nas staat de angst voor privacyverlies een werkelijke doorbraak van het internet in de weg. "Uit enquêtes blijkt dat veel mensen het internet niet opgaan, en zeker geen dingen durven kopen via inter- net, omdat ze niet weten welke sporen ze achterlaten en wat daar mee gebeurt."

Dat frustrert het succes van e-commerce en dat lijkt de reden dat de Europese Commissie nu hard werkt aan een nieuwe richtlijn voor privacy in de telecomsector. In de concept-versie wordt opt-in voor marketingdoeleinden simpelweg verplicht gesteld en mogen bedrijven niet zo- maar meer ongevraagde commerciële e-mail versturen. Nas: "Het is te hopen dat Nederland zich hierbij snel aan- sluit. Immers, onder de nieuwe wet Bescherming Per- soonsgegevens mogen bedrijven nog wel ongevraagd e- mailen, en dat is funest voor verdere groei van de internet- toegang."

✱

De democratische belofte

foto: Peter Hiltz / HH

*De virtuele wereld is geen nieuwe wereld maar onderdeel van de oude wereld.
De utopische beloftes van het internet zijn daarom vals.*

Men zegt dat het geloof in vooruitgang dood is. Ik geloof er niets van. Een handvol filosofen zijn inderdaad 'postmodern' geworden, maar wat zegt dat? Kijk eens naar de toekomstindustrie, dan verschijnt een heel ander beeld. "Over twintig jaar zullen kinderen die het internet gebruiken niet meer weten wat nationalisme is", zei onlangs Nicolas Negroponte, de Amerikaanse goeroe van het digitale tijdperk. Of luister naar Stefano Marzano, de directeur van *Philips Design*: "Vanaf de vroegste tijden hebben mensen er vurig naar verlangd goden te worden. Ze hebben er naar gehunkerd om alles te kunnen doen. Zo lang steeds intelligenter wordende werktuigen ons zullen helpen dit doel beter te bereiken, kunnen we er zeker van zijn dat mensen die nieuwe werktuigen met open armen zullen ontvangen en ze zullen gebruiken om een aanval in te zetten op het volgende obstakel op hun weg naar de goddelijkheid." Vooruitgang maakt de zondeval ongedaan en daarmee ook alles wat mensen scheidt en verdeelt. Het is een oud verhaal, dat steeds weer nieuwe vormen aanneemt.

Over één zo'n vorm wil ik het hier hebben: het geloof dat communicatie-technologie de democratie kan versterken. Ook deze wensdroom is al oud. In de jaren 1920 vestigde men alle hoop op de radio. Zo voorspelde de president van NBC in 1929 dat de radio het middel zal blijken te zijn om "ons land te doen worden wat het bij de stichting van de natie in theorie werd verondersteld te zijn – een ideale democratie". Het serieuze tijdschrift *The New Republic* doet een paar jaar eerder, in 1924, nauwelijks voor hem onder: "In potentie geeft de radio ieder lid van het electoraat de mogelijkheid zich direct te verhouden tot de kandidaten. Voor het eerst in de geschiedenis van de Verenigde Staten reproduceert de radio tot op zekere hoogte de aard van de Atheense democratie waar iedere kiezer de kandidaten kon beluisteren en beoordelen."

In de jaren zeventig vestigde futuroloog Alvin Toffler zijn hoop op de beeldtelefonie die de mogelijkheid zou scheppen van interactieve elektronische 'town hall meetings'. De oude, vooral Amerikaanse droom van de directe democratie (alle burgers verzamelen zich in het stadhuis) zou de moderne elektronica alsnog kunnen verwezenlijken. Meer recent heeft de opmars van internet wereldwijd de verwachting gewekt van een mogelijke herverdeling van macht. Voor het eerst beschikt de mensheid over een medium dat van 'iedereen' is. En het moet gezegd, verhalen die deze hoop bevestigen, zijn in ruime mate voorhanden. Mexicaanse Indianen krijgen dankzij internetacties wereldwijde steun bij hun strijd tegen een discriminerende centrale overheid. Indonesische studenten coördineerden hun acties tegen Soeharto via het net. Onderzoekers hebben wereldwijd toegang tot bibliotheken en databestanden. Patiënten wisselen op websites gegevens uit over ziekten en behandelingen. Allerlei discussielijsten stellen mensen in staat lotgenoten te vinden en belangen te bundelen.

Veel slecht-nieuwsberichten zijn er echter ook. Auteursrechten worden aangetast, betrouwbare en misleidende informatie is slecht van elkaar te onderscheiden, succesvolle burgerinitiatieven (zoals de *Startpagina*) worden door de commercie opgekocht. Hooligans en rechts-radicalen hebben hun groepsstructuur dankzij het net weten

te versterken. De socioloog Manuel Castells wijst in *End of Millennium* (1998) op een sterke groei van de globale criminele economie, die gelijk opgaat met de netwerksamenleving waarvan internet deel uitmaakt. In hetzelfde boek, het derde deel van zijn trilogie over *The Information Age*, bespreekt Castells ook de opkomst van wat hij de vierde wereld noemt. Dit is een wereld die zich overal op aarde kan bevinden en die zich kenmerkt door het feit dat de bewoners ervan niet aangesloten zijn op het internet en geen deel uitmaken van de mondiale netwerksamenleving. Deze wereld omvat nagenoeg hele continenten, zoals Afrika, maar ook buurten en regio's in westerse landen. Castells onderbouwt zijn stelling dat er een hele wereld tussen de mazen van het net wegvalt met statistische gegevens van de OECD en de Verenigde Naties. Deze wijzen wereldwijd op een toenemende inkomenspolarisatie, dat wil zeggen: onze globe kent steeds meer zeer armen en steeds meer zeer rijken en de middenklasse neemt relatief in omvang af. In de Verenigde Staten zijn de relatieve verschillen tussen inkomens weer terug op het niveau van de jaren twintig.

OPMARS Zo kan men eindeloos tegenover ieder voordeel van internet een nadeel zetten (en tegenover elk nadeel weer een voordeel). Is het wel mogelijk meer gefundeerde uitspraken te doen over de verwachting dat het in-

---

De opmars van internet heeft de verwachting gewekt van een herverdeling van macht.

---

ternet de democratie versterkt? Chistopher Kedzie deed als een van de eersten internationaal vergelijkend onderzoek naar de relatie tussen de kracht van nationale democratieën en de dichtheid van het digitale netwerk. De uitkomst is niet erg verrassend: internet heeft in het bijzonder opgang gemaakt in westerse landen met een lange en sterke democratische traditie; Oost-Europese landen blijven daarbij achter, maar ook in die gevallen vond Kedzie een sterke correlatie tussen de omvang en kwaliteit van democratische bestuurspraktijken en de 'internetdichtheid'. Bij dit soort kwantitatief onderzoek kunnen allerlei vraagtekens worden gezet. Is bijvoorbeeld de kracht van een democratie wel in een getal te vangen? Kedzie liet een groep experts een model maken waarmee per land de omvang van de politieke rechten en burgerlijke vrijheden kan worden bepaald, maar hoe valide dit model is, valt moeilijk na te gaan. Toch is dit onderzoek van belang, want Kedzie's correlaties duiden op allerlei (nader te bestuderen) wisselwerkingen tussen politiek en techniek, zonder dat er sprake is van een simpel causaal verband. Zeggen dat de opmars van internet een groei van de democratie veroorzaakt, slaat dus nergens op. Internet is slechts een element binnen een technologische cultuur die nog altijd per natie of regio grote verschillen kent.

Ook binnen naties verschilt de wijze waarop mensen van internet gebruik maken, zo blijkt uit consumentenonderzoek. Hoger opgeleiden gebruiken hun computer minder voor vermaak, en meer voor informatieverwerking en ver-

door
Rein de Wilde

Rein de Wilde is
hoogleraar Wijs-
begeerte aan de
Faculteit der
Cultuurwetenschappen
van de Universiteit
Maastricht.
Email: R.DeWilde@
Philosophy.UniMaas.nl

Stichting Vluchteling: vier keer samen

Stichting Vluchteling is het samenwerkingsverband van kerken, maatschappelijke instellingen en hulporganisaties dat op humanitaire gronden hulp verleent aan vluchtelingen in arme landen. Hare Majesteit Koningin Beatrix is beschermvrouwe van de stichting.

De 200.000 donateurs vormen de basis voor het werk. Dankzij hun steun kan Stichting Vluchteling haar werk doen.

Stichting Vluchteling is actief in veertig landen en steunt ongeveer 120 hulpprojecten met een totaal bedrag van ruim 20 miljoen gulden per jaar.

Internationale en lokale organisaties in de vluchtelingen-gebieden voeren de projecten van de stichting uit. Samen met hen die er het meest verstand van hebben: de vluchtelingen zelf.

**Gemiddeld houdt u 20%
over van uw kerstdiner.**

**Kiest u voor de biobak of
voor een vluchtelingenkind
in Birma?**

Giro 999

GIRO 999 STICHTING
VLUCHTELING

Stadhouderslaan 28
2517 HZ Den Haag
telefoon 070 346 89 46
fax 070 361 57 40
www.vluchteling.org

Ja, ik help

o stuur mij eerst meer informatie over Stichting Vluchteling
o ik word donateur en machtiging Stichting Vluchteling om f

per maand/kwartaal/jaar af te schrijven van mijn rekening

naam

bank/girorekening

adres

postcode

woonplaats

datum

handtekening

stuur deze bon in een open enveloppe -postzegel hoeft niet, mag wel- naar Stichting Vluchteling, Antwoordnummer 18003, 2501 VJ Den Haag

dh122000

werving. In het rapport *Digitalisering van de leefwereld* (2000) wijst het Sociaal en Cultureel Planbureau er op dat het internet tot nu toe gewoon gehoorzaamt aan oude wetmatigheden uit de geschiedenis van het mediaonderzoek. Iedereen heeft minstens één televisie, maar niet iedereen maakt er op dezelfde wijze gebruik van. Zij die al gewend waren te studeren, laten zich regelmatig door de televisie informeren, terwijl mensen met een lage opleiding nauwelijks naar informatieve programma's kijken. Televisie is een technologie die zich sneller heeft verspreid dan het internet en die tot nu toe ook veel meer mensen bereikt. Toch blijkt het geen actor die op zichzelf genomen bestaande culturele verschillen ingrijpend kan veranderen.

TOLGELD Het ziet er, alles afwegende, niet naar uit dat de virtuele wereld van het internet een 'nieuwe wereld' is, in de klassiek Amerikaanse zin van dit woord: een wereld zonder verleden, een leeg gebied waar oude machtsverschillen er niet toe doen, waar de politiek opnieuw kan worden uitgevonden en culturele hiërarchieën – als die tussen kennis en propaganda of kunst en vermaak – hun geldingskracht verloren hebben. De vergissing die internetgoeroes als Negroponte maken is dat ze de virtuele ruimte die het internet omspant, opvatten als een elektronische ruimte die op zichzelf staat en door eigen (technologische) wetten wordt beheerst. Niets wijst echter op zo'n status aparte: het internet blijkt een ruimte die – hoe nieuw ook – is ingebed in meer omvattende culturele, sociale en economische verhoudingen.

Ik geef een voorbeeld. Momenteel dominante trends als de deregulering van de economie en de privatisering van openbare diensten brengen met zich mee dat de omvang van de traditionele publieke ruimte afneemt. Nu rijst de vraag: biedt internet hiervoor compensatie of verliest in deze virtuele ruimte het publieke domein ook terrein? Waar we naar moeten zoeken om op deze vraag een antwoord te vinden, is naar vormen van segmentatie, zegt sociaal-geograaf Saskia Sassen in haar boek *Globalisering: Over mobiliteit van geld, mensen en informatie* (1999).

Wat de niet-virtuele wereld betreft moeten we bij segmentatie op mondiaal niveau denken aan de toename van privé-scholen, privé-klinieken en afgeschermdes woonbuurten, de groei van particuliere bewakingsdiensten en de toegenomen bewegingsvrijheid van westerse vermogende mensen, die gelijk opgaat met een sterke aanwas van de gevangenisbevolking, vooral in Amerika, maar ook in Europa. Op meer nationaal niveau moet worden gedacht aan de snelweg die in Nederland nog van 'iedereen' is, maar de roep om betaalstroken wordt hier steeds krachtiger. Of denk aan het ziekenhuis, in ons land nog deel van de publieke ruimte, maar ook hier wordt bepleit de macht van het geld te vergroten: wie veel betaalt, kan dan luxer worden verpleegd en -zij het niet officieel - wellicht ook eerder worden geholpen. Er vormen zich, *last but not least*, wereldwijd megaconcerns op het gebied van oude en nieuwe media, nieuws en amusement, waardoor de pluriformiteit van de openbare mening in het gedrang dreigt te komen.

Binnen de virtuele ruimte van het net ziet Sassen, in lijn met bovenstaande trends in de fysieke wereld, drie vormen van segmentatie ontstaan: 1. Gespecialiseerde bureaus gaan voor veel geld betalende klanten allerlei informatie sorteren, selecteren en evalueren; 2. Er zullen op korte ter-

mijn geprivatiseerde 'brandvrije' (afgeschermd voor potentkijkers, hackers en virussen) netwerken voor grote ondernemingen binnen het internet ontstaan; 3. De commercialisering van de toegang zal uiteindelijk leiden tot het heffen van een soort tolgelden. Het wegnemen, het spoorwegnet, het elektriciteitsnet, het kabelnet en de ether vallen wereldwijd steeds meer onder commercieel beheer en op die trend zal, als we niet opletten, het toekomstige beheer van het internet geen uitzondering vormen. Het aanbieden van allerlei 'gratis' diensten ziet Sassen dan ook als een tijdelijke marketingtechniek, die erop gericht is snel een significant marktaandeel te veroveren, teneinde invloed te kunnen uitoefenen op het vastleggen van standaarden.

VISIONAIR Sassen presenteert deze trends niet als een natuurgegeven. Het internet kan een ruimte blijven voor praktijken die in feite democratisch zijn, ook al zijn ze dat niet altijd in opzet. Verzet tegen allesoverheersende machten en hiërarchische structuren blijft een kans houden, zeker wanneer we ons niet langer in slaap laten sussen door

---

Een democratische toekomst is niet een utopische plek waarheen wij op wonderbaarlijke wijze worden voortgedreven door de onstuitbare golven van de technologische vooruitgang.

---

de Verlossingsverhalen van de toekomstindustrie. Een democratische toekomst is niet een utopische plek waarheen wij op wonderbaarlijke wijze worden voortgedreven door de onstuitbare golven van de technologische vooruitgang. Het is een open toekomst, een toekomst die niet kant en klaar op ons ligt te wachten, maar die moet worden gemaakt, het liefst door zo veel mogelijk mensen en groepen

Hier komen we bij de angel van allerlei optimistische toekomstbeelden. Zij stimuleren juist dat we de toekomst uitbesteden aan 'de nieuwe techniek' of 'de nieuwe economie' en er verder maar het beste van hopen. Waartoe dient echter nog democratische deliberatie als de mening gaat overheersen dat meer techniek ons binnen afzienbare tijd het paradijs op aarde brengt? In plaats van blind te vertrouwen op allerlei revolutionaire veranderingen, doen we er daarom beter aan de aandacht te richten op trends en conflicten in het hier en nu. Visionaire politiek in de goede zin van het woord begint met kritisch om je heen kijken in het heden. Want niets remt de vooruitgang meer dan het door de toekomstindustrie uitgedragen geloof in vooruitgang.

✘

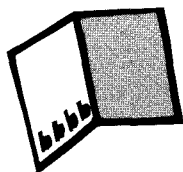
Van Rein de Wilde
verscheen onlangs
het boek: *De
Voorspellers. Een
kritiek op de
toekomstindustrie*,
Amsterdam:
Uitgeverij De Balie
(2000).

Het andere internet is het echte internet

Internet-antropoloog Marianne van den Boomen rekt in haar nieuwe boek af met cultuurpessimisten. Het echte internet is wel sociaal en niet commercieel.

do
Han de Wiel

Na de hype volgt onvermijdelijk de teleurstelling. Wie voor het eerst het internet opgaat, kent het gevoel. Je surft een paar avonden wezenloos op het *world wide web* (www) en komt tot de ontdekking dat de meeste websites niet meer zijn dan veredelde folders met pr-taal. Met hier en daar een schat aan informatie. Het is vooral veel en ongericht. De glans is er wel er een beetje vanaf.

Onder de kop 'Internet valt toch best wel tegen' publiceerde het massablad *Metro* onlangs een column van de journalist Bert Bukman, met precies deze teneur. Internet is saai, schreef Bukman. "Geen mens zit voor zijn lol op het *world wide web*, want er is niets te beleven. Bezoekt u wel eens voor uw plezier de website van de Hema, of van het ministerie van Binnenlandse Zaken, of www.zinloosgeweld.nl? Nee toch zeker?" Het probleem, zegt Bukman, is

---

"Mensen zoeken informatie, wat ze vinden is meer dan dat: andere mensen, steun, handelingsperspectief, organisaties."

---

dat internet het menselijk contact ontbeert. "Op het internet mag je het allemaal zelf uitzoeken. Niemand helpt je, niemand legt iets uit, niemand lacht als je een grapje maakt, en bovenal: je kunt je bij niemand beklagen."

Bukman is slachtoffer van een wijdverbreid misverstand. "Mensen denken dat Internet het *world wide web* is, maar dat is niet zo", zegt Marianne van den Boomen. "Laat je door Bill Gates geen zand in de ogen strooien. Op alle Windows-software laat hij een icoontje zetten onder de naam 'internet' terwijl het echt alleen toegang geeft tot het *world wide web*. Het web van Gates is het meest passieve deel van het internet, dat je als gebruiker al klikkend en surfend tot je neemt als een soort geïndividualiseerde tv en waaraan je als gewone gebruiker zelf geen materiaal kunt toevoegen. Maar de kracht van internet is nu juist de tekstuele uitwisseling van informatie, van taal." Van den Boomen is webjuf van *De Groene Amsterdammer* en 'internet-antropoloog'. Ze schreef vijf jaar geleden *Internet ABC voor vrouwen - Een inleiding voor datadames en modemeiden*.

Afgelopen herfst verscheen haar nieuwe boek *Leven op het Net; de sociale betekenis van virtuele gemeenschappen*.

Het boek rekt af met de sombermansgevoelens van mensen als Bert Bukman en het cultuurpessimisme van mediagoeroe Neil Postman en socioloog A.C. Zijderveld, die waarschuwen voor de informatielawine van internet en voor het teloorgaan van de sociale cohesie als iedereen 's avonds eenzaam achter zijn pc zit. Van den Boomen laat zien dat er naast het passieve web van Gates een werkelijk interactief internet is, met *mailinglists*, nieuwsgroepen, webfora, en *chat*-kanalen. Dat is het kloppende hart van internet, volgens Van den Boomen. Daar schrijven mensen elkaar over hun hobby's, over politieke kwesties, over dage-

Han van de Wiel is
freelance journalist

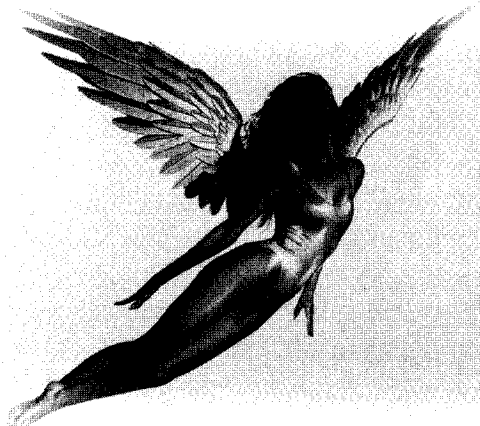

De illustraties bij dit artikel zijn zogenaamde *Avatars*; plaatjes die worden gebruikt bij speciale interactieve fora, chatrooms en 'omgevingen' (3D-web) als representatie van een gebruiker. Dus in plaats van een naam of pseudoniem.

lijkse beslommeringen als ziektes en kinderen opvoeden. Hier dankt het internet zijn succes aan: dat mensen zelf iets kunnen inbrengen. Inmiddels zijn er miljoenen van dit soort *fora*, die enorm variëren in aantallen *postings* (berichten). Er zijn chatsites die op elk uur van de dag duizenden bezoekers trekken, en nieuwsgroepen waar per dag honderden berichten binnenkomen. Geen onderwerp zo gek of je kunt er in de nieuwsgroepen iets over vinden. Van den Boomen: "Mensen zoeken informatie, maar wat ze vinden is meer dan dat: andere mensen, steun, handelingsperspectief, organisaties. Dan wordt het particuliere sociaal. Ook jongeren die zomaar wat chatten zijn op zoek naar informatie, meestal over seks. Maar dat verpakken ze in grappen en grullen."

VIRTUELE BUREN Op het net vragen mensen voortdurend raad en hulp aan 'vreemden'. En dat krijgen ze ook.

Volgens Van den Boomen staat dit in schril contrast met de door pessimisten gesignaleerde anonieme omstandersmoraal, waarbij mensen zich onderdeel voelen van een anoniem publiek, waar niemand het idee heeft ertoe te doen. Waar ook niemand een poot zal uitsteken als een onbekende hulp nodig heeft. Op het internet doen mensen dat wél voor vreemden. Overigens gaan de meeste mensen het internet niet op om nieuwe mensen te leren kennen, maar om contacten te onderhouden met familie, vrienden,

Leven op het Net – De sociale betekenis van virtuele gemeenschappen, Marianne van den Boomen, ISBN 90 6473 398 9, f 34,90. Uitgever: Instituut voor Publiek en Politiek, Amsterdam 2000.

Euh?

Het ministerie van Justitie geeft op zijn website iedereen de gelegenheid mee te praten over de nieuwe wetgeving rondom auteursrecht en internet (www.minjust.nl/auteursrecht). Een belangrijk onderwerp, maar van een debat blijkt nauwelijks sprake in het webforum. Een van de vragen die het ministerie graag beantwoord wil hebben begint als volgt: "Dient bij de uitvoering van de richtlijn, mede met het oog op toekomstige Europese regelgeving, gekozen te worden voor een herziening van het auteursrecht en de naburige rechten in die zin dat zoveel mogelijk wordt aangesloten bij de terminologie van de Europese richtlijnen, hetgeen tot gevolg kan hebben dat ...."

deijs@casema.net schreef op 29/10/2000 om 12.15 uur: "Euh? (...) Het internet is voor iedereen, en als de regering dan de mening wil peilen van de gemeenschap dient zij dat dan ook in het Nederlands te doen, niet in het juridilands."

Het ministerie zou het ondoordringbare 'juridilands' te lijf kunnen gaan met een goede webtekstredactie, maar dat zal het probleem van dit tot mislukken gedoemde debat niet wegnemen, denkt Marianne van den Boomen. Dat probleem bestaat uit de twee werelden die hier moeten samenkomen: enerzijds het open en wijdvertakte systeem van het internet – met alle verspreide inzichten, lopende discussies en opgebouwde expertise rond auteursrecht, maar ook met de daarbijhorende ruis en rommel – en anderzijds het gesloten, nauwkeurig omschreven kader waarbinnen een ministerie werkt aan de voorbereiding van nieuwe wetgeving. Van den Boomen schrijft daarover in *Leven op het Net*: "Het lijkt onmogelijk om de culturen van burgers en politici bij elkaar te brengen in een systeem waar de gebruikers het voor het zeggen hebben."

Voor dit debat is het gesloten beleidssysteem als uitgangspunt genomen, vertaald in acht categorieën en 76 wet-technische vragen – dat is niet meer open te breken en in een ander kader te trekken. Een werkwijze andersom, gedacht vanuit het open systeem van het internet, zoals Van den Boomen dat noemt, zou beginnen met het verzamelen van wat er al aan relevant is uitgezocht en beweerd over auteursrecht in verspreide nieuwsgroepen, mailinglists, websites en webfora. Dat zou vervolgens geordend aangeboden kunnen worden op de ministeriële website. Desnoods is dat te verdelen over acht categorieën en 76 vragen, maar die zullen er heel anders uitzien, meer gestructureerd vanuit verschillende perspectieven en belangen: het perspectief van uitgevers, van freelancers, auteursvakbonden, providers etcetera. Na een expliciete uitnodiging van sleutelfiguren uit die *bottom-up* debatten om de standpunten toe te lichten, kan het open debat beginnen. Pas als dat een poos loopt, kan de ambtelijke vertaling worden ingebracht. En wie weet, misschien raken de twee werelden dan met elkaar in gesprek en komt er iets uit.

Gewone mensen op het Net

Een aardig voorbeeld van wat gewone mensen doen op het internet, en hoe zij moraal maken uit de media- en informatiechaos, is te vinden op de diverse interactieve plekken voor ouders. In Nederland biedt bijvoorbeeld de website *Ouders Online* (www.ouders.nl) vele naar onderwerp en leeftijdsgroep ingedeelde webfora. De bijdragen worden soms bewerkt door de redactie, en er bijvoorbeeld zo uit:

Mijn zoon van zes was met zijn vierde gewoon 's nachts zindelijk. Echter: sinds enkele weken plast hij weer afen toe 's nachts in bed. Tot nu verschoonde ik 's nachts het bed als hij een ongelukje heeft gehad. De afgelopen week was dit echter 5 van de 7 dagen. Moet ik hem weer 's nachts luiers aandoen? Hij wil dit zelf absoluut niet. Het kost echter zoveel tijd, het 's nachts verschonen, en ik vind dat hij zijn slaap hard nodig heeft. Heeft iemand een suggestie en of dit probleem ook?

Een van de antwoorden:

Helaas! Voor zover ik kan zien is er niet veel aan te doen. Uit ervaring (twee generaties) weet ik dat het fenomeen van kinderen die enige tijd 's nachts zindelijk zijn geweest en vervolgens weer in hun bed gaan plassen niet ongewoon is. Integendeel: de meeste bed-plassers zijn aanvankelijk zindelijk geweest, soms zelfs relatief vroeg. Er zijn allerlei methoden waarmee je kunt proberen hieraan iets te doen (zie de andere reacties), zoals plaswекkers etc. Mijn ervaring is dat het allemaal niet veel helpt. Meestal gaat het om jongetjes, en meestal gaat het tussen het 10de en het 13de jaar over. Conclusie: grin & bear it.

Ook in nieuwsgroepen als *nl.ouders* gaat het om dit soort vragen. Nieuwsgroepen vormen een apart netwerk op het internet; ze maken geen deel uit van het *world wide web* (*www*) en er is in principe een apart programma voor nodig (een zogeheten *newsreader*, al hebben *webbrowsers* tegenwoordig vaak een ingebouwde *news*-functie). De *newsreader* moet eerst worden ingesteld op de *newsserver* van uw provider (die heet meestal: *news.providernaam.nl*). Het grote verschil met webfora is dat nieuwsgroepen niet worden geredigeerd en dat het er een stuk rommeliger en ruiger aan toe kan gaan.

>Ik zit nu met een probleem met mijn 15 jarige zoon. Ik heb gisteren toen ik zijn kamer aan het schoon maken was een pornovideo gevonden. Aangezien ik zelf totaal tegen dit soort uitbuiting ben, kan ik dit natuurlijk niet zomaar laten gaan. Ik wil hem hier dus op aanspreken maar ook weer niet al te hard. Heeft er iemand tips of suggesties over hoe ik hier mee het beste kan omgaan. Als enige aanvulling: ik ben een alleenstaande moeder en heb nog een dochter van 10. Ik wil dus ook niet dat zij zomaar zo 'n film vindt bij haarbroer.

>Kennelijk schort het aan communicatie in je gezin, je zoon durft ergens niet over te praten.

Iemand anders reageerde prompt met:

>Ach kom nou toch, daar schort helemaal niks! Mag ik even reacties zien van al die mensen waar hun 15-jarige zoon het huis in komt wandelen met de opmerking: "Zo ma, ik heb effe een lekker geil pornootje gescoord bij Videoland. Duurt die soap nog lang, want ik wil effe lekker kijken!"

voormalige klasgenoten. Vervolgens vinden ze ook virtuele burens in *online*-groepen rond bijvoorbeeld hobby of werk.

De interactie op het net is altijd geworteld in het dagelijks leven. Het net komt niet in plaats van de werkelijkheid, zegt Van den Boomen: "Internet is geen vervanging of een tweedehands compensatie voor wat er sociaal gezien verloren is gegaan. Virtuele gemeenschappen lossen de problemen van deze tijd niet op. Sociale cohesie moet je herstellen op het niveau waarop de samenhang verloren is gegaan; internet maakt de buurt niet prettiger. Sociale bewegingen blijf je uiteraard nodig hebben. En het internet kan voor nieuwe sociale bewegingen zorgen. Het grappige is bijvoorbeeld dat demonstraties als die in Seattle en Praag tegen globalisering er zonder internet niet waren geweest. Die demonstraties zijn op mailinglists, chatkanalen en websites voorbereid. De paradox is dus dat je zonder het globale internet geen anti-globaliseringsbeweging had gehad."

Natuurlijk wordt er op die nieuwsgroepen ook een hoop onzin verkocht. Ongevraagd worden gigantische hoeveelheden, vaak commerciële, berichten (*spam*) verspreid over talloze nieuwsgroepen tegelijk, middels zogenaamde *crosspostings*. Er wordt gescholden (*flame*) dat het een aard heeft. Maar het is juist die ongelijkheid in de spelonken van het internet die Van den Boomen boeit. "Nieuwsgroepen vormen een publiek domein dat zo open is, dat alles kan."

Over de moraal wordt permanent onderhandeld. *Spam* voorkomen is moeilijk, al staat de afzender een *lawine flame* te wachten. Maar er zijn mensen die niks anders doen dan berichten weghalen uit nieuwsgroepen die daar niet thuishoren. Dat gebeurt volgens hele strikte regels die op een informele manier in al die nieuwsgroepen zijn bediscussieerd." De digitale versie van opzoomeren.

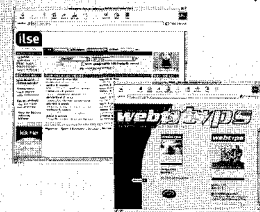
Het is volgens Van den Boomen een misverstand om te denken dat internet per kerende post een antwoord heeft op alle prangende vragen. "Dat is wat de commercie ons voorhoudt, dat het antwoord maar een klik op de muis van ons af ligt. Maar er bestaan geen instant-antwoorden. Het kost tijd en sociale energie om je weg te vinden, ook in virtuele gemeenschappen. Je leert gaandeweg herkennen welke informatie, welke groepen en welke mensen voor jou van belang zijn."

✱

De informatiesamenleving heeft grote gevolgen voor ondermeer onderwijs, zorg en beveiliging. De instituties gaan op de schop. De overheid moet zich bezinnen op andere vormen van sturing.

Gatenkaas

door
Krijn van Beek

Zodra het gesprek gaat over ICT haakt een bepaalde groep mensen steevast af: "dat is iets voor de facilitaire dienst" en "het gaat er toch om dat die apparaten ons in staat stellen ons werk goed te doen", zijn typerende reacties. Ze hebben gelijk, want voor een belangrijk deel gaat de ICT-discussie over de innovatieve inzet van een groeiende verzameling knappe technologie. Maar ze zitten er ook volkomen naast, want naarmate die technologie op meer plaatsen wordt ingezet, gaan we ons anders gedragen, gaan beleidsvragen er anders uitzien, veranderen beleidsvelden van karakter en moeten uiteindelijk een aantal zeer fundamentele vragen met betrekking tot doelstellingen, strategie, instrumentarium en organisatie van de overheid worden beantwoord.

De ICT wordt vaak behandeld als één geheel, maar het is belangrijk een onderscheid te maken tussen vier clusters van uitdagingen voor de overheid. De eerste is het reguleren en organiseren van infrastructuur. De overheid neemt tal van taken op zich waar het gaat om de ordening en regulering van de nieuwe infrastructures: glasvezelkabels, mobiele telefonie, internetproviders, enzovoort. Daarnaast tracht de overheid bestaande wetgeving aan te passen en nieuwe wetten te formuleren, bijvoorbeeld op het gebied van de computercriminaliteit. De tweede uitdaging is het stimuleren van ICT in de samenleving. De overheid ontplooit in dit verband talrijke initiatieven teneinde het ICT-gebruik te stimuleren bij ondernemers, in bepaalde wijken, onder bepaalde (achterstands)groepen, en dergelijke. Het derde terrein is die van wat wordt genoemd *e-government*, ofwel *e-bestuur*. Onder die term verzamelen zich initiatieven die tot doel hebben de afstand tussen burger en overheid te verkleinen, de toegankelijkheid van het overheidsapparaat te vergroten, de efficiëntie te bevorderen en de kwaliteit van de dienstverlening te verhogen door de inzet van ICT.

De vierde uitdaging is anticiperen op de informatiesamenleving. De term 'informatiesamenleving' verhoudt zich tot computers, internet, ICT, etcetera, zoals de term 'industriële samenleving' zich verhoudt tot de stoommachine. Het begrip industriële samenleving verwijst naar het geheel van maatschappelijke verhoudingen, organisatievormen, instituties en overheidsbemoediging zoals zich dat in de twee eeuwen na de uitvinding van de stoommachine heeft ontwikkeld. Zo moeten we ook de term informatiesamenleving begrijpen: als een poging om het geheel aan verhoudingen van mensen onderling, van mensen en organisaties, van organisaties onderling en van overheids-

interventie zoals zich dat onder invloed van ICT ontwikkelt, onder één noemer te vangen.

Ik wil het hier hebben over dit vierde punt en dieper ingaan op de impact van de informatierevolutie, dus nadat de computers geplaatst zijn en de netwerken functioneren. Dat zal ik doen door voorbeelden te geven van de wijze waarop ICT onze omgeving kan veranderen, en wel voor onderwijs, zorg en beveiliging.

ONDERWIJS De informatiesamenleving stelt andere eisen aan de inhoud van het onderwijs. Mensen moeten nieuwe apparaten, technieken en software leren beheersen en ze moeten vaardigheden ontwikkelen om de beschikbare informatie te kunnen gebruiken. Wie bijvoorbeeld ziek is kan voordeel hebben van een speurtocht op het web naar aanvullende informatie over zijn aandoening en behandelmethoden, maar dan moet je wel een browser kunnen bedienen en beschikken over informatievaardigheden om zin en onzin op het web te kunnen scheiden. ICT

De grensoverschrijdende werking van internet maakt gatenkaas van de nationale wetgeving.

---

verandert ook de vaardigheden die mensen nodig hebben om in hun werk te kunnen functioneren. Volgens de Amerikaanse econoom Robert Reich zal routinematig werk afnemen en werk dat gericht is op persoonlijke dienstverlening of op min of meer abstracte analyse en creativiteit toenemen. Wat overblijft, is echt mensenwerk: zorgen, dienstverlening, creëren en verstand gebruiken. Om in dit type banen te kunnen functioneren wordt vooral gekeken naar sociale intelligentie, het vermogen om te kunnen samenwerken, te kunnen luisteren, te kunnen spreken, enzovoort. Dat heeft consequenties voor de inhoud van het onderwijs.

Tegelijk veranderen in het onderwijs de didactische mogelijkheden. ICT breekt de gesloten onderwijsruimte open, de docent is niet meer de enige die kennis kan overdragen. Het is niet ondenkbaar dat veel van de kennis die traditioneel door docenten wordt overgedragen in de toekomst thuis achter de pc wordt vergaard, terwijl het klaslokaal de plaats wordt waar studenten leren communiceren met elkaar, oefeningen doen in groepsprocessen, leiderschap, presentatie, zorgen, dienstverlening en andere zaken waar-

Krijn van Beek is directeur van het programmabureau Infodrome, denktank voor de rol van de overheid in de informatiesamenleving.

foto: Marc de Haan / HfH

voor typisch een aantal medeleerlingen en de fysieke aanwezigheid een docent vereist zijn. We zullen opnieuw moeten gaan nadenken over didactiek, over wat leren eigenlijk betekent in de informatiesamenleving: wat kun je individueel, wat in een groep, wat tele-lerend, wat *face to face*, met wat voor vragen kun je leerlingen op pad sturen, in welke volgorde, op welke leeftijd, op welke gebieden is juist eerst praktijkervaring vereist?

Met deze uitdagingen ten aanzien van inhoud en didactiek van het onderwijs, komt ook het onderwijssysteem zelf ter discussie te staan. Onderwijsvernieuwing is nu bijna altijd een *top-down* activiteit, zoals bijvoorbeeld de invoering van het studiehuis. De vraag is of dit model nog werkt in een situatie die fundamentele en elkaar snel opvolgende innovatie vereist. De creativiteit, de responsiviteit en de professionaliteit die aansluiten bij de nieuwe eisen vragen om een nieuw aansturingsmodel. Wellicht zijn enkele ingrediënten van zo'n nieuw model de afgelopen jaren al zichtbaar geworden. Zo zijn er eerste voorzichtige stapjes gezet op het pad naar het openbaar maken van de prestaties van scholen; nog volstrekt onvoldoende voor een school om *bottom-up* een eigen onderwijsinnovatiestrategie op te baseren, maar wel een begin. Ook heeft de minister van Onderwijs een aantal stappen gezet naar

meer financiële bestedingsvrijheid voor scholen. Bestuurlijke arrangementen die een innovatiegericht alternatief vormen voor de bestaande dominantie van de aanbodsring moeten echter nog worden ontwikkeld.

ZORG De gezondheidszorgsector toont hoe complex en divers de structuurveranderingen ten gevolge van ICT zijn. Dit komt omdat de zorgsector bestaat uit een unieke mix van private en publieke partijen, maar ook omdat de zorg een echte kennissector is. Juist die kennis en informatie kan door ICT sneller gedeeld en op brede schaal verspreid worden. ICT, in de vorm van internet en ICT-ondersteunende ketenzorg, zet de huidige verhoudingen in de gezondheidszorg onder druk. Een paar voorbeelden.

De arts bezat vrijwel een monopolie op medische kennis, maar patiënten kunnen zich nu met behulp van het internet steeds makkelijker zelf informeren. Medische sites te over. In de Verenigde Staten is de ontwikkeling op dit gebied al verder. Daar zijn internetdokters die louter digitale diagnoses leveren. Er is ook een site waarop de namen te vinden zijn van artsen die ooit geschorst zijn of waartegen ooit een rechtzaak is aangespannen. Het Amerikaanse congres overweegt om een databank met informatie over dokters voor de gehele Verenigde Staten te openen. Neder-

land heeft dit (nog) niet, maar zijn er wel veel sites met medische informatie, en ziekenhuizen geven op het web openheid over hun wachtlijsten. De vraag dringt zich op welke kant we op willen met de groeiende mogelijkheden van transparantie.

Het is inmiddels mogelijk via het net medicijnen te bestellen zoals prozac of viagra. Ook een aids-test kan men via het internet verkrijgen. Het gaat hier om medicijnen en zelf-tests die (nog) niet door de Nederlandse apotheek zonder recept worden verstrekt. Hoe kan een overheid grip krijgen op die internationale handel in zorgproducten en -diensten? De grensoverschrijdende werking van internet maakt gatenkaas van de nationale wetgeving.

Een ander aspect betreft de solidariteit. Het is in toenemende mate mogelijk om per individu gezondheidsbedreigende factoren in kaart te brengen. Zo zal een gezonder en langer leven mogelijk worden en een goedkopere ziektekostenverzekering die meer op maat is gesneden en minder afhankelijk is van collectieve arrangementen. Dat lijkt een belofte maar de keerzijde is dat voor groepen met hogere gezondheidsrisico's de kosten van gezondheidszorg kunnen gaan stijgen, omdat voor hen een polis op maat betekent dat ze meer gaan betalen. Steeds betere informatie dreigt zo de solidariteit tussen gezonde en minder gezonde mensen binnen Nederland uit te hollen. Daar komt een grensoverschrijdend effect bij. Nu is solidariteit georganiseerd binnen geografische grenzen; de ICT-ontwikkeling ondermijnt nationale arrangementen.

Wat geldt voor het onderwijs geldt ook voor de gezondheidszorg: er is grote behoefte aan innovatie op het gebied van de zorgvoorziening zelf, op het gebied van de organisatie en het systeem van de zorg, van de betaling ervan en van de organisatie van solidariteit. De structuur van de zorgsector is niet gemaakt voor een innovatiegolf.

BEVEILIGING De ICT-infrastructuur is op een nieuwe manier kwetsbaar. Elektriciteitsvoorziening, (glasvezel) kabels, (mobiele) telefooninfrastructuur, radio- en TV-zenders, satellieten en transportdiensten zijn volledig 'vernetwerkte' structuren. Deze structuren zijn zo complex dat geen van de afzonderlijke spelers nog kan overzien waar de zwaktes zitten en een calamiteit ergens in het netwerk kan grote gevolgen hebben voor het geheel. Het vraagstuk van de kwetsbaarheid van nieuwe netwerkstructuren is belangrijk vanuit een economisch perspectief, vanuit een openbare ordeperspectief en vanuit een defensieperspectief. En deze drie perspectieven vertonen de nodige overlap. Vanuit defensie-oogpunt rijst bijvoorbeeld de vraag hoe je een complex netwerk verdedigt. Er zijn aanwijzingen dat naarmate infrastructures complexer en verknopter zijn en een grotere variatie van gehanteerde systemen tellen, de verdediging weliswaar lastiger wordt maar tegelijk de kwetsbaarheid voor een aanslag afneemt. Zo redenerend zou men vanuit defensie-oogpunt economische variëteit moeten stimuleren. Verder kan men zich afvragen welke delen van een netwerk tot een vitaal nationaal belang en dus onderwerp van landsverdediging moeten worden gerekend. Vallen de netwerken van Shell en ABN-AMRO ook onder de nationale defensiepolitiek? Wat gebeurt er eigenlijk als bijvoorbeeld de bankensector elektronisch wordt lamgelegd? Welke verdedigingsmechanismen kunnen hiertegen worden ingezet? Deze vragen stellen het he-

le concept van nationale defensie ter discussie en er lijkt behoefte aan nieuwe instituties die inhoud kunnen geven aan nieuwe defensiebehoeften.

EVOLUTIE De samenleving is aan het veranderen en hoe de ontluikende informatiesamenleving er ook uit zal zien, de overheid zal zich moeten bezinnen op nieuwe vormen van interventie. In de gekozen voorbeelden werden gaten zichtbaar in het handelingsvermogen van de overheid. Nieuwe institutionele arrangementen zijn gewenst. Deze conclusie verdient een eigen plaats in het beleidsdebat, naast de vele initiatieven die de overheid ontplooit ten aanzien van stimulering en regulering van ICT.

De institutionele turbulentie kan wellicht het best worden beschreven in termen van een evolutie. Evolutie wordt gekenmerkt door twee factoren: creatie en selectie. De informatiesamenleving kent nieuwe selectiecriteria. Daar-

---

In de VS kun je terecht bij internetdokters die louter digitale diagnoses leveren

---

mee komen sommige institutionele arrangementen onder druk te staan, terwijl andere kunnen floreren en er tegelijk behoefte ontstaat aan geheel nieuwe afspraken. De overheid kan deze evolutie faciliteren. Bijvoorbeeld door het debat aan te gaan over nieuwe selectiecriteria: wat is goed onderwijs, wat een adequate defensie, wat vinden we solidaire, enzovoort. We zullen opnieuw moeten uitvinden wat we noodzakelijk achten en wat we perse niet willen. Bestaande arrangementen mogen onder druk staan, dat betekent nog niet dat we onze normen en waarden met de technologische vloed laten wegspoelen. De overheid kan inzetten op experimenten om nieuwe wegen bloot te leggen die naar collectieve doelstellingen leiden: meer ruimte en aandacht geven aan alternatieve vormen van onderwijs, veiligheidsbeleid, organisatie van zorgvoorzieningen, enzovoort. Door te experimenteren kan zichtbaar worden welke arrangementen passen bij de nieuwe omstandigheden.

Bovenstaande tekst is gebaseerd op: *Infodrome, Instituties onder druk, De uitdaging van de informatiesamenleving voor politiek en beleid*, Amsterdam, 2000. Voor meer informatie: www.infodrome.nl

✱

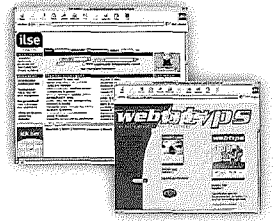
[advertentie]

Gaat snelheid altijd ten koste van veiligheid?

Alles over veiligheid en ADSL: www.xs4all.nl/adsl

XS4ALL

De computerrevolutie die er niet kwam

Foutje. De Engelsen zagen 150 jaar geleden de computer over het hoofd.

door
Harro Maas

In 1848 vond de Engelse wiskundige en uitvinder Charles Babbage de computer uit. Het ding, de zogenaamde analytische machine, vertoont in ontwerp grote gelijkheid met computers zoals ze nog steeds gebouwd worden, zij het dat Babbage's machine niet gebaseerd was op enen en nullen, maar op het tientallig stelsel. Het apparaat was in staat tot het uitvoeren van complexe wiskundige operaties en was programmeerbaar met behulp van ponskaarten, net zoals het draaiorgel en de weefgetouwen van de Fransman Jacquard. Collega-wiskundige en Babbage's programmeur Ada Lovelace schreef over de machine: 'The analytical engine weaves algebraic patterns, just as the Jacquard-loom weaves flowers and leaves'. Het raakte volledig in vergetelheid tot Alan Turing, die de Duitse *Enigma* voor de Britse geheime dienst kraakte, Babbage's rekenmachines en Lady Lovelace, de dochter van Byron, eeuwige roem bezorgde met zijn zogenaamde Turing-test, het startpunt van kunstmatige intelligentie, waarin hij verwees naar Lovelace.

De analytische machine was inderdaad een kunststuk van technisch vernuft. Alleen is het nooit gebouwd. Rond 1848 schreef de Britse premier Peel in een notitie dat hij 'zijn buik vol had van Babbage en zijn rekenmachines' en zich alleen nog maar afvroeg hoe hij van 'er van af zou kunnen komen'. Hoe is het mogelijk dat een uitvinding die meer dan wat ook het einde van de twintigste eeuw heeft beïnvloed, een eeuw eerder door de Engelse overheid terzijde werd geschoven?

REKENEN Het is zeker niet zo dat de Engelse overheid het belang van Babbage's rekenmachines niet in zag. Het begin van de negentiende eeuw is wel eens omschreven als de 'tabellen-crisis'. Waar iedere HAVO- en VWO-scholier tegenwoordig op het eindexamen een tabellen boekje ter beschikking heeft, waren deze tabellen toen eenvoudigweg niet aanwezig. Dit ging ten koste van de efficiëntie en betrouwbaarheid van de groeiende industrie en scheepvaart, en van het snel in belang stijgende verzekeringswezen. Iemand vergeleek een fout in een tabel terecht eens met een rots onder de zeespiegel. De wiskundige autodidact Barrett die bekend stond als een extreem snel rekenaar, werd door de verzekeringsmaatschappij waar hij werkte ontslagen omdat hij niet vlug genoeg doorkwam met de gevraagde tabellen. In wanhoop schreef Barrett: "Wat ook maar uw beweegredenen zijn mij te ontslaan, u zult moeten toegeven dat dertigduizend verschillende berekeningen niet zo snel kunnen worden voltooid als u zich voorstelt. Mijn neef en ik

zullen er, zonder onderbreking, twee tot twee en een half jaar voor nodig hebben."

Toen Babbage rond 1820 zijn eerste tekeningen van rekenmachines aan de Engelse overheid presenteerde, was deze maar al te zeer bereid daar geld voor beschikbaar te stellen. Zijn machines zouden de lawines aan getallen kunnen leveren, waaraan op dat moment zoveel behoefte was. En Babbage was een man met een reputatie. In Cambridge bezette hij voor enige tijd Newton's leerstoel, een bijzondere eer. Hij hield zich met van alles en nog wat bezig: het Engelse muntstelsel, strijd tegen het Engelse maatsysteem en voor het tientallig stelsel van de Franse Revolutie, deling van de eigendom van productiemiddelen tussen arbeiders en kapitalisten, seinsystemen van vuurtorens. Leidende gedachte bij al deze activiteiten was dat ieder probleem zich liet oplossen door het algoritmisch te behandelen: als samenstel van losse, in de tijd opeenvolgende operaties.

JOHN BULL Veertien jaar later, in 1934, stopte de Engelse overheid de financiering, na er de som van 17.470 Pond in te hebben gestoken. Een astronomisch bedrag voor wie zich realiseert dat een eerste klas stoomlocomotief als de *John Bull* op dat moment slechts 784 Pond kostte. Het enige tastbare resultaat van Babbage's rekenmachine-project was een klein fragment van de zogenaamde *Difference Engine I*, die hij vervolgens thuis in zijn salon liet opstellen naast een mechanische danseres die hij ooit op een veiling had gekocht. Deze icoon van het computertijdperk valt nog steeds te bewonderen in het *British Science Museum* in Londen. Beide voorwerpen vertoonden hun kunsten op zijn druk bezochte soirees, al hadden de gasten meer oog voor de danseres dan voor de rekenmachine.

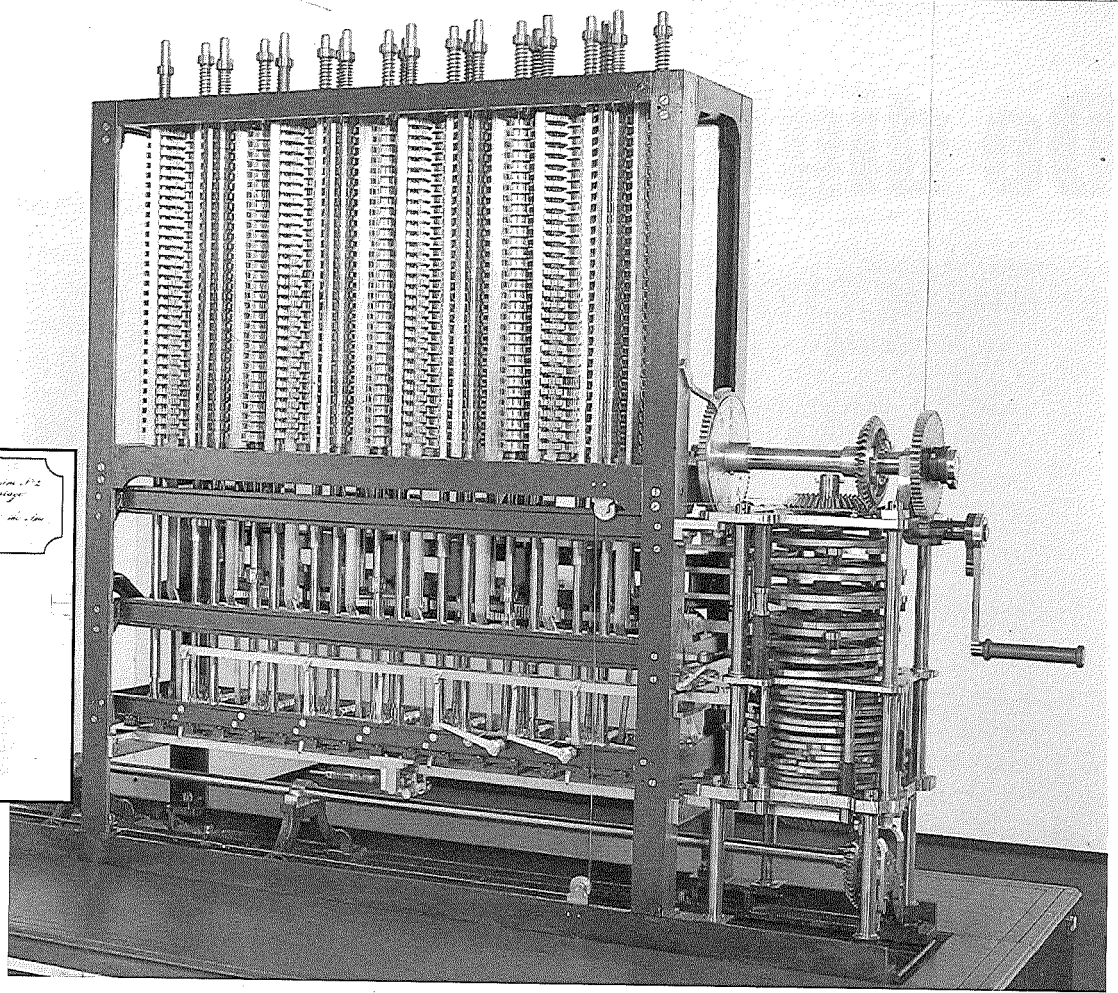
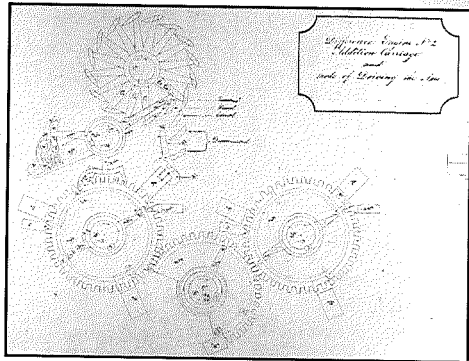
Babbage had in de tussenliggende jaren zijn rekenmachine project grandioos verprutst. Hij was in een voortdurende strijd gewikkeld met zijn instrumentmakers over de kwaliteit van hun werk. Verder lag Babbage voordurend overhoop met de overheid over haar onbegrip voor de tijd die het nam om zo'n complexe rekenmachine te maken. De conflicten met zijn instrumentmakers gaven uiteindelijk de overheid de doorslag de financiering stop te zetten. Toen Babbage in 1848 daadwerkelijk op papier de computer uitvond, werd dit dan ook gezien als een toonbeeld van vernuft, maar zonder praktisch belang.

HERRIE Wat ook verder maar de reden van het mislukken van het rekenmachine project mag zijn geweest, het

Charles Babbage

Harro Maas is
redacteur van de
Helling

Het ding werkt perfect. Met een simpele draai aan een handel berekent het stampend en dreunend logaritmes en e-machten tot op de tiende decimaal nauwkeurig.

was zeker niet te wijten aan gebrekkige materiaaltechniek. Onlangs heeft het British Science Museum een complete versie van een van Babbage's rekenmodellen laten bouwen, alleen gebruik makend van zijn tekeningen en van de toen beschikbare instrumenten. Het ding werkt perfect. Met een simpele draai aan een handel berekent het stampend en dreunend logaritmes en e-machten tot op de tiende decimaal nauwkeurig. Maar het maakt meteen duidelijk wat het belangrijkste gebrek was van Babbage's machines. Het uiteindelijke resultaat is wellicht geavanceerd, maar staat in geen verhouding tot het gebruik dat er van zou zijn gemaakt. De reconstructie van het Science Museum zou zelfs naar prijzen van toen extreem duur zijn geweest. Daarbij was het een log en zeer kwetsbaar apparaat.

Babbage was het te doen om een prefect staaltje techniek. Uit die drang tot perfectie kwamen bijna al zijn ruzies met zijn instrumentmakers voort. Dat maakt van zijn rekenmachine een kunstwerk, net als het mechanisch danseresje een kunstwerk is en geen bruikbaar gereedschap. De computer-revolutie sloeg eind vorige eeuw pas aan toen iedereen een hanteerbare PC op zijn bureau kon zetten. Zo

was het ook in de negentiende eeuw: kleine mechanische rekenmachientjes, die teruggrepen op een ontwerp van de Franse filosoof Blaise Pascal, vonden snel en gemakkelijk ingang en behoorden aan het eind van de negentiende eeuw tot het standaard-instrumentarium van ingenieurs en actuarissen. Ondanks Babbage's diepe inzicht in de noden en behoeften van de industrie, had hij geen idee van wat techniek bruikbaar maakt in de praktijk van alledag.

Babbage verzette zich hevig tegen een improductief gebruik van techniek. Hij wist rond 1860 draaiorgels verboden te krijgen in Londen vanwege de herrie die zij maakten. Vreemd genoeg diende het gebruik van ponskaarten in zijn analytische machine, zoals Lady Lovelace's vergelijking met Jacquard's Gobelins duidelijk maakt, evenzeer eerder de kunst en het vermaak, als de productie en industrie.

*

Reconstructie van Babbage's computer

[advertentie]

Lees voor het kopen eerst de aanwijzingen op onze site.

Meer weten over ADSL? Kijk op www.xs4all.nl/adsl

XS4ALL

De digitale tweedeling

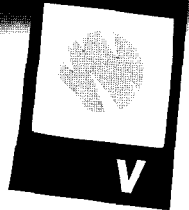

foto: Rob Hutbers / HH

ADVIES AAN GROENLINKS

Om een digitale tweedeling te voorkomen dient de politiek zich niet alleen druk te maken over het bezit van computers maar ook over de openbaarheid op het internet.

GroenLinks moet een visie ontwikkelen op publieke informatievoorziening.

door
Jan van Dijk

Jan van Dijk is
hoogleraar
communicatieweten-
schap aan de
Universiteit Twente,
leerstoel Sociologie
van de Informatie-
samenleving

In de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft de Westerse politiek de historische beslissing genomen om de infrastructuur, de dienstverlening en het inhoudelijk ontwerp van ICT, inclusief het internet, helemaal over te laten aan de markt. Dat ging niet slechts om uitbesteding, zoals bij andere vormen van infrastructuur – wegen, ruimtelijke inrichting en dergelijke – maar om een vrijwel volledige overdracht. De gevolgen van deze beslissing zullen zich tot ver in de 21ste eeuw doen gelden in de vorm van toenemende informatie-ongelijkheid, concentratie in de media en, in het algemeen, minder ruimte voor publieke beïnvloeding.

In zijn algemeenheid is het tij op het punt van privatise-

ring en deregulering aan het keren. De politieke steun neemt toe voor een scherpere formulering van de publieke taakstelling op het gebied van onderwijs, zorg, veiligheid en cultuur. Maar op het gebied van ICT is het tij nog niet gekeerd. Hier heeft de overheid zich zozeer buiten spel laten zetten, mede door de complexiteit van het onderwerp, dat politieke partijen geen duidelijke visie ontwikkeld hebben en ver achter de feiten aanlopen.

Om de complexiteit te reduceren staat in dit artikel één onderwerp centraal: de digitale tweedeling. Met een aantal voorstellen voor vernieuwing van de zogenoemde universele en publieke dienstverlening wil ik een mogelijke invulling van een publieke ruimte voor ICT schetsen. Het is ove-

rigens omstreden dat er een digitale tweedeling groeit. In het rapport *Digitalisering van de Leefwereld*, dat dit voorjaar uitkwam, relateert het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) dit sterk. De onderzoekers verwachten dat verspreiding van ICT via marktwerking vanzelf zal plaatsvinden en dat overheidsinspanningen op dit punt niet noodzakelijk zijn. Ik betoog echter dat de digitale tweedeling wel een toenemend probleem vormt, en maak daarbij onderscheid tussen bezit, vaardigheid en gebruik.

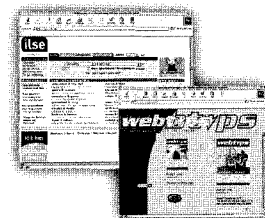
Statistisch is vast te stellen dat de ongelijkheid in het bezit van computers en internet-aansluitingen tussen 1985 en 2000 is toegenomen (zie grafiek op pag. 22). Dit geldt voor ongelijkheid naar opleiding, inkomen, werkgelegenheid, leeftijd en in sommige landen ook naar etniciteit. Ook zijn er toenemende regionale verschillen binnen landen en tussen landen, bijvoorbeeld tussen Noord- en Zuid-Europa en tussen de rijke landen en de Derde Wereld. Het goede nieuws is dat de seksekloof de afgelopen vijf jaar duidelijk is afgenomen. Het SCP en anderen stellen dat de ongelijke verdeling zal verdwijnen omdat computers en verbindingen steeds goedkoper en gebruiksvriendelijker worden. Inderdaad zal de bezitskloof van de inmiddels gevestigde nieuwe media 'automatisch' geringer worden. Een zekere verzadiging bij de koplopers is reeds waarneembaar. Maar de techniek staat niet stil, er dienen zich al weer nieuwe media aan die duur en ingewikkeld zullen zijn, zoals UMTS (mobiel internet) en breedbandvoorzieningen (video en tv op internet en op bestelling). Bovendien miskennen zij die de kloof relativeren de nog belangrijkere verschillen in vaardigheid en gebruik. De relatieve verschillen in vaardigheid tussen jongeren en ouderen, hoger- en lager opgeleiden nemen niet af; bij mannen en vrouwen is dit wel enigszins het geval. En uiteindelijk gaat het er om wat mensen doen met de nieuwe media. Ik verwacht een groeiende gebruikskloof. Op dit moment is al waarneembaar dat de hogere sociale categorieën veel meer gebruik maken van de geavanceerde mogelijkheden van ICT, waarmee zij een grotere voorsprong verwerven in werk, studie en maatschappelijke besluitvorming. De lagere sociale categorieën gebruiken de relatief simpele toepassingen, vooral voor communicatie en amusement (zie tabel hiernaast). De meeste politici denken ten onrechte dat de digitale tweedeling opgelost is zodra iedereen een computer en internet heeft. In mijn ogen begint het probleem dan pas echt.

BASISPAKKET Zij die zeggen dat marktwerking de digitale tweedeling zal oplossen, zijn doorgaans ook van mening dat universele dienstverlening zoals wij die kennen van de telefoon – voor iedereen een aansluiting voor dezelfde prijs en dezelfde kwaliteit – een achterhaald beginsel is. Ook denken zij dat publieke dienstverlening beperkt kan worden tot het neerzetten van computers in scholen en openbare gebouwen. Ik pleit voor een uitbreiding en modernisering van beide beginselen.

Eerst over de universele dienstverlening. Die moet worden gemoderniseerd omdat telefoon, computer en televisie in elkaar overvloeien en omdat niet langer publieke monopolisten maar commerciële mediabedrijven de diensten leveren. De standaard voorziening van de telefoon moet worden uitgebreid met internet- en emaildiensten (verbinding en adres). Deze moeten worden opgenomen in het abonnement. Op langere termijn geldt dit ook voor video

en televisie op het telefoonnet. Aan de kabel moeten zo spoedig mogelijk dezelfde eisen gesteld worden als aan de telefoon, om te beginnen met de openstelling van de kabel voor concurrentie en het opnemen van internetverbinding in het kabelabonnement (bij daadwerkelijk gebruik, wordt het abonnement duurder).

De publieke dienstverlening inzake ICT moet uitgebreid worden door het accent te verleggen van het installeren van hardware en de technische omgang hiermee, naar meer inhoudelijke begeleiding en een volledige integratie in de betreffende lokale sociale omgeving. Denk daarbij bijvoor-

	Tekstverwerking	Spelletjes	Internet	E-mail
SEKSE				
Man	89	58	44	42
Vrouw	81	60	27	25
OPLEIDING				
Laag	73	78	16	12
Laag-midden	72	66	32	29
Hoog-midden	88	64	35	32
Hoog	95	46	46	44

Computergebruik in procenten van mensen met computer en internet (Bron: SCP, 2000)

beeld aan het gebruiken van internet voor verenigingsleven, buurtactie en lokale inspraak. Op die plekken moet ICT voor veel potentiële gebruikers haar meerwaarde nog bewijzen.

Laten we bovenstaande even op een rijtje zetten. Universele en publieke dienstverlening van ICT betekent een soort 'ICT-basispakket' voor alle burgers wat betreft: a) het kunnen beschikken over computers en netwerkverbindingen

---

Politici denken ten onrechte dat de digitale tweedeling opgelost is zodra iedereen een computer en internet heeft.

---

gen zoals e-mail, inclusief ondersteunende diensten; b) steun bij het aanleren van vaardigheden en stimuleren van zinvol gebruik; en c) aanbieden van inhoudelijke diensten van informatie en communicatie (welke dat zijn, kom ik nog op terug). Je kan zo'n ICT-basispakket vergelijken met de basisverzekering in de gezondheidszorg die momenteel in discussie is. Wie spreekt over 'toegankelijkheid', veronderstelt impliciet het recht van iedere burger op een bepaalde voorziening. Het 'pakket' is een pleidooi om dit expliciet te maken. De politieke partijen kunnen er niet onderuit deze discussie verdergaand te voeren. Nu moeten ze telkens ad hoc beslissingen nemen over het openstellen van bepaalde diensten en het stimuleren van algemeen re-

levant gebruik van ICT. Bij voorbeeld, wat is de ruimte voor publieke omroep op het internet? Stappen die omroepen in deze richting zetten krijgen nu het verwijt van concurrentievervalsing. Betekent dit dat er geen plek is voor publieke omroepen op het net?

Het gaat dus om de vraag wat aan de markt overgelaten kan worden en wat publiek gegarandeerd dient te worden. Een antwoord hierop vereist een explicitering van een mi-

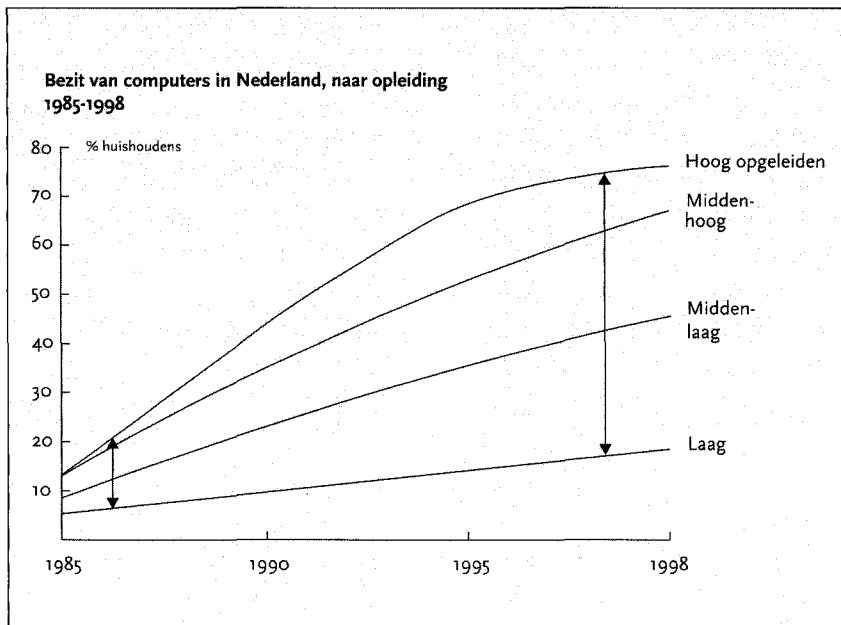
in het telefoon- én kabelabonnement. Het gebruik wordt per tikken, per abonnement, of beide afgerekend. De toegankelijkheid wordt nu belemmerd door blijvend hoge lokale beltarieven en het ontbreken van voldoende concurrentie, zowel bij de vaste telefonie als bij de kabel. Een belangrijk aspect is ook de kwaliteit van dienstverlening. Deze laat nu veel te wensen over bij 'gratis' internet en zelfs bij de dure kabel. Bij publieke dienstverlening gaat het om een ander soort ondersteuning, namelijk mensen daadwerkelijk leren werken met ICT en hen de mogelijkheid geven deze zinvol te gebruiken. Tenslotte moet het veelvoud van infrastructures dat ontstaat – telefoon, kabel, ether of satelliet kunnen straks in beginsel hetzelfde – op elkaar aangesloten worden. Anders blijven in de toekomst meerdere (dure) lijnen ons huis binnenkomen. Met deze verbindingen en deze dienstverlening kan in de 21ste eeuw alsnog een algemeen toegankelijke publieke ruimte gecreëerd worden.

MONA LISA Omdat het aanleren van vaardigheden en zinvol gebruik van ICT voor het dichten van de digitale kloof van doorslaggevend belang is, krijgen onderwijs en vorming een cruciale functie. Daartoe behoren ook het volwassenenonderwijs en het buurtwerk. Gelukkig kiest de overheid steeds meer voor deze inhoudelijke, sociale oriëntatie. Voorbeelden zijn Van Boxtels 'digitale trapveldjes' in de wijk en het project Kenniswijk van Verkeer & Waterstaat in de regio Eindhoven, ofschoon dit laatste project nogal gedreven is door commercie en techniek. De rol van het onderwijs is te omvangrijk om hier geheel te behandelen.

Ik wil wel een aantal opmerkingen maken over de inhoud van een publieke ruimte op het internet (de inhoudelijke diensten in het 'basispakket'). Het pakket moet in elk geval de volgende diensten garanderen: 1. Publieke informatie- en communicatiediensten; dat omvat overheidsinformatie (van Postbus 51 tot Tweede-Kamerstukken), publieksinformatie (van openbaar vervoer tot musea) en de publieke omroep; deze moeten gratis of zeer goedkoop aangeboden worden; 2. Gezondheidsinformatie en -communicatie: dat gaat om alarmdiensten en de primaire gezondheidsinformatie, die gratis aangeboden moeten worden; 3. Informatie en communicatiediensten in het leerplichtig onderwijs: gratis of in het schoolgeld.

Over de elementaire diensten zal de politiek het wel eens worden. Omstreden zijn diensten die commercieel interessant zijn. Sommige publieke omroepen, ik refereerde er al aan, gebruiken hun (publieke) middelen voor activiteiten op het internet. Dit wordt bekritiseerd als concurrentievervalsing ten opzichte van particuliere bedrijven op het net. Tegelijkertijd ontstaat betaaltelevisie, waarbij programma's door de commerciële bedrijven achter de decoder worden gezet die eerder voor iedereen toegankelijk waren. Ook hier komt de politiek in het verweer. Op aanreiken van de EU heeft de Tweede Kamer de mogelijkheid benut om een tamelijk arbitraire lijst op te stellen van evenementen die niet achter de decoder mogen verdwijnen, zoals finales bij kampioenschappen voetbal, de Olympische Spelen en een festival als Pinkpop.

Ondertussen zijn de grote mediabedrijven bezig om zich elke inhoud ('content') toe te eigenen die straks commercieel interessant wordt. Zo heeft Bill Gates het beeldrecht op een groot deel van ons erfgoed aan illustraties op-

(Bron SCP, 2000)

nimumvoorziening voor elke burger. Ik zal hier, als advies aan GroenLinks, een poging doen dit basispakket te formuleren.

Het bezit van noodzakelijke ICT-apparatuur kan slechts beïnvloed worden door algemene en specifieke inkomenspolitiek. In specifieke zin kan een beperkte en gerichte fiscale stimulering van computerbezit zinvol zijn. Een dergelijk voorstel werd onlangs door het kabinet gedaan. Het is een stimulans om een computer plus internetverbinding aan te schaffen voor werk en studie, voor het laagste kwart van de inkomens. In dit kwart zijn alle achterstandsgroepen geconcentreerd.

De noodzakelijke verbindingen kunnen gegarandeerd worden door een aanpassing van de universele dienstverlening zoals boven vermeld. Internetverbinding en email-adres met postbus moeten standaard worden opgenomen

[advertentie]

Alles over ADSL. Maar dan in begrijpelijk Nederlands.

Duidelijke taal op www.xs4all.nl/adsl

XS4ALL

gekocht, inclusief die van de Mona Lisa. Het doel is om dit straks uit te baten met een stelsel van microbetalingen op het internet. Dit medium is nu nog de pluk-maar-raak-tuin van de cultuur, maar het zal spoedig een cash-machine van de eerste orde worden. De Europese richtlijn voor intellectueel eigendom, die momenteel omgezet wordt in nationale wetgeving, biedt de mediabedrijven alle kans om hun producten effectief technisch en economisch te beschermen. De rechten van individuen, scholen en bibliotheken op *fair use* worden in deze wetgeving vergaand beknot. Ook in de *World Trade Organisation* (WTO) woedt momenteel een hevig gevecht tussen mediabedrijven en pleitbezorgers van vrijhandel enerzijds en vertegenwoordigers van culturele instellingen en landen die hun nationaal erfgoed willen beschermen anderzijds. De inzet is de mogelijkheid om überhaupt een eigen cultuur- en onderwijspolitiek van enige betekenis te mogen voeren.

De strijd zal gaan over wat tot de publieke en wat tot private ruimte behoort. De uitkomst is van doorslaggevend belang voor gelijke kansen in de (informatie)maatschappij.

Het gaat om de vraag wat aan de markt overgelaten kan worden en wat publiek gegarandeerd dient te worden.

Deze kansen worden immers bepaald door de mogelijkheid voldoende informatie te krijgen, te verwerken en te gebruiken. Een mager ICT-basispakket, waarbij alle extra's particulier verstrekt of gesponsord worden, verkleint die kansen. Het gevaar van een kloof is veel groter op het gebied van onderwijs en ICT, dan in de gezondheidszorg. Bij de laatste is het nut van de particuliere extra's min of meer duidelijk. Bij ICT is dit nut veel meer abstract en omstreken. Een ongelijke verdeling betekent hier een sluipende uitholling van de positie van mensen die relatief arm aan middelen van informatie en communicatie zijn.

Om niet in deze val te trappen moet GroenLinks, maar ook de andere politieke partijen, een duidelijke visie op de publieke informatievoorziening ontwikkelen. Deze moet gaan over het bezit van apparaten en verbindingen, over het gebruik daarvan en over inhoud. Het gaat uiteindelijk om het formuleren van algemene beginselen voor een onderscheid tussen publieke en private ruimte. Deze beginselen moeten ingevuld worden bij concrete voorzieningen als de publieke omroep, de openbare bibliotheken, culturele instellingen en het onderwijs op alle niveaus. Met deze beginselen kan GroenLinks vervolgens meer dan arbitraire en wisselende standpunten innemen bij concrete vragen, zoals wat mag niet achter de decoder verdwijnen of onder welke voorwaarden mogen bedrijven scholen sponsoren.

✘

Jan van Dijk en Ken Hacker, 'The Digital Divide as a Complex and Dynamic Phenomenon'; te verschijnen in *The Information Society*, Vol. 2001.

Jan van Dijk, *De Netwerkmatschappij* (1991/1997), *The Network Society* (1999).

Biologisch

Overloos ouwehoeren over allerlei – vermeende – verschillen tussen mannen en vrouwen is populairder dan ooit. Dagbladen wijden er vaste rubrieken aan, praatprogramma's op tv gaan erover en op de werkvloer worden de koffiepauzes niet zelden besteed aan kletspraatjes over mannen die er toch echt niet op zijn gebouwd de schone was netjes in de linnenkast te krijgen, en over vrouwen die van nature de *ausdauer* missen om in hun werk iets hoogs te worden. Dat mannen niet vaak staan te trappelen om het strijkwerk van hun vrouwen over te nemen en dat vrouwen omgekeerd nog niet massaal geneigd zijn zich op de arbeidsmarkt omhoog te ellebogen wordt bijna nooit meer historisch verklaard. Na slechts een paar decennia ervaring met een toenemend aantal vrouwen dat een baan wil in plaats van een baantje, wordt het ontbreken van vrouwen in de Raad van Bestuur van Philips weer heel ouderwets verklaard vanuit de biologie. Meer en meer wordt er vastgehouden aan allerlei als onwrikbaar gepresenteerde overeenkomsten tussen de mens en andere zoogdieren. Vrouwtjesmensen zitten heel anders in elkaar dan mannetjesmensen, daarin onderscheiden wij ons nu eenmaal niet van allerlei andere dieren, is de boodschap die ons inmiddels zowat dagelijks wordt voorgeschoteld. Het idee dat er zoiets als beschaving bestaat, dat mensen in hun gedrag aanzienlijk meer keuzevrijheid hebben dan dieren en dus ook een en ander kunnen veranderen als zij dat willen, lijkt hopeloos ouderwets geworden. Wie wil weten hoe het komt dat mannen zichzelf graag leidinggevende capaciteiten toedichten terwijl vrouwen daarover eerder wat onzeker zijn, neemt al snel een kijkje bij de apen. Bij voorkeur de chimpansees. Van alle zoogdieren staan de chimpansees het dichtst bij ons, wordt er dan gezegd en voor je het weet staan allerlei vormen van primitief apengedrag model voor hoe de moderne mens in diepste wezen in elkaar zit.

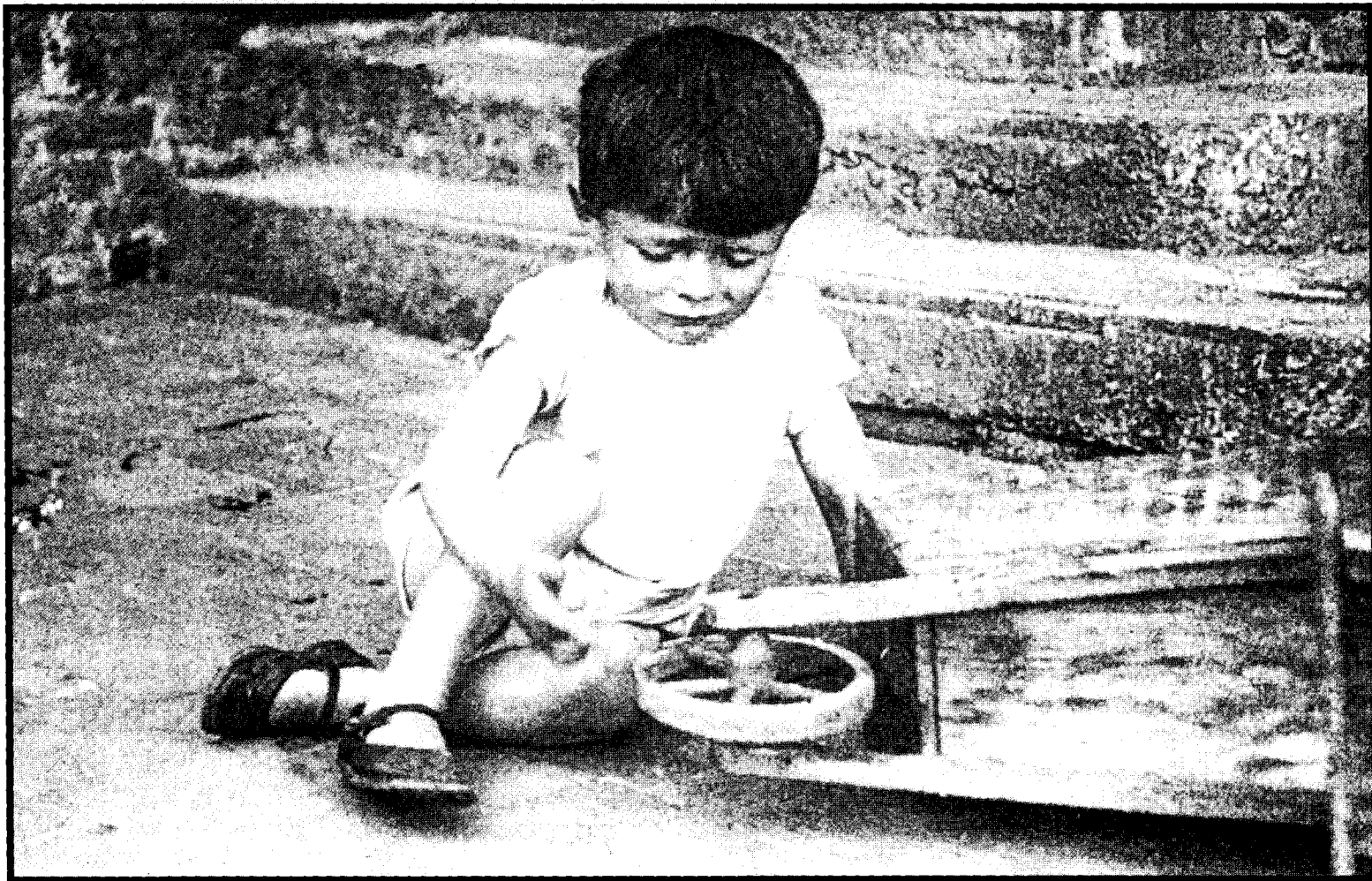
De apenkolonie als informatiebron voor menselijk gedrag doet het vooral goed op tv. Mensen raken nu eenmaal snel vertederd bij de aanblik van rondscharrelende primaten. Laatst Astrid Joosten weer. In haar nogal voorspelbare programma over menselijke relaties ging het over vriendschappen. Hoogtepunt was een interview met apendeskundige Frans de Waal. Voor de gelegenheid waren hij en Joosten gefilmd bij het chimpansee-verblijf van Artis. In de studio was al door een tweetal mens-wetenschappers geconstateerd dat mannen heel anders met conflicten omgaan dan vrouwen. Mannen, meenden zij, kunnen lekker fel met elkaar van mening verschillen zonder dat dit uitmondt in een even slepend als persoonlijk conflict.

Alle clichés over dit onderwerp waren de revue al gepasseerd toen we ook nog dat filmpje kregen met de bekende apenkenner. De Waal probeerde nog ietwat terughoudend te doen over de mate waarin je chimpansee-gedrag klakkeloos kunt gebruiken ter verklaring van de door Joosten geconstateerde verschillen in mannen- en vrouwenmanieren. Maar de nuances in zijn betoog verdwenen als sneeuw voor de zon in het socio-biologisch enthousiasme van de presentatrice toen de apenkenner uitlegde dat chimpanseevrouwtjes – in tegenstelling tot hun mannelijke soortgenoten – eindeloos tegen elkaar gaan zitten mokken als er stront aan de knikker is geweest. "Dus wij zijn meer zwart-wit!" concludeerde Joosten op een toonhoogte die impliceerde dat hiermee definitief was aangetoond dat verschillen tussen mannen en vrouwen biologisch bepaald en dus onveranderlijk zijn.

Bij de aanblik van Astrid Joosten in vervoering over haar nieuwste inzicht in onuitroeibaar mannen- en vrouwengedrag, kreeg ik een ouderwetse driftbui. Het zal wel komen doordat ik me nog heel goed kan herinneren hoe meisjes onder verwijzing naar hun natuur niks mochten wat door allerlei domme apenkoppen (m/v) als mannelijk werd ervaren. Maar mijn feministische intuïtie zegt mij dat vrouwen met de ambitie om ergens bovenbaas te worden binnenkort weer alomtegenatuurlijk gedrag wordt verweten. Per slot van rekening is er bij de chimpansees ook nog nooit een vrouwtje opgeklimmen tot alfa-aap.

Marja Vuijsje

Onbewaakte ogenblikken

Ouders, onderwijzers, trendwatchers, media-beelden. Kinderen worden voortdurend in de gaten gehouden, in beeld gebracht en in kaart gezet. Wordt het groeiende zelfbeeld nog wel door het kind zelf bepaald?

Daar gaan ze. De schoolpoorten zijn geopend, de straten en pleinen lopen leeg en het alledaagse leven vindt opnieuw een regelmatige cadans. Kleuters, kids en pubers worden in klassen en groepen onderverdeeld en krijgen gedoseerde happen kennis toegediend. Hoe voelt en gedraagt het kind zich evenwel in die tussentijd, na de schooluren en voor het avondmaal? Spelen, snoepen, strips lezen, tv-kijken, narcisme, muziek: tijdens dergelijke geliefkoosde bezigheden gunt de jongere zichzelf een moment van onbewaakt genot. De controlerende blik binnen de schoolmuren en de conditionerende kijk van de ouders vallen even weg. En daarmee ook de inhibities. Het normerende, sociale perspectief wordt ingeruild voor een ongegeneerde spontaniteit. Schijnbaar tenminste, want ook bij de vrije tijdsbeleving wordt de jeugd voortdurend geprikkeld en gestuurd door *trendwatchers*, popidolen en allerhande smaakmakers. Onmiskenbaar is de jeugd tegelijk de meest begeerde en minst gerespecteerde fase in het menselijk bestaan. Het is niet makkelijk jong te zijn als je voortdurend in de gaten wordt gehouden, in beeld gebracht, in kaart gezet. In welke mate wordt het groeiende zelfbeeld überhaupt wel door het kind zelf bepaald?

De tentoonstelling *Terug van School*, die afgelopen herfst te zien was in De Vleeshal in Middelburg, peilde de eigenge-reide of anderszins afwezige gedachten van kinderen in hun vrije tijd. De context waarin ze opgroeien speelt daarin onvermijdelijk een sterke rol. Voor de tentoonstelling waren met name kunstenaars geselecteerd die werken met de camera (fotografie, video, film) of die op een andere manier een reflectie bieden op de actuele audiovisuele media (met cd-rom, fotokopie). De hedendaagse kunstenaar moet onvermijdelijk een dialoog aangaan met alle omringende vormen van visuele cultuur om er het statuut van zijn zelf-gemaakte beelden aan te meten. Hetzelfde geldt voor onze kinderen. Ook zij verkeren in een voortdurende staat van interactie, gaande van totale verwerping tot even sterke identificatie. Het onbeschreven blad van weleer kan maar beter vervangen worden door een overbelicht vel fotopapier, waarbij niet te voorspellen valt welk latent beeld er uiteindelijk tot ontwikkeling zal komen.

Het is een vicieuze cirkel: het kind raakt meer overgeleverd aan de media om er zijn of haar zelfbeeld uit af te leiden, terwijl de media steeds sterker gaan steunen op het canon van de kinderlijke onschuld om daar zoveel mogelijk aan vast te koppelen. Met name in België werd de afgelopen jaren de onschuld van het kind ontzettend gecultiveerd terwijl er even sterk gefantaseerd werd over hoe die onschuld verloren kan gaan. Wat spookte er wel allemaal niet door de hoofden van die honderdduizenden Belgische burgers toen ze zich aansloten bij de Witte Mars van 20 oktober 1996? Wat motiveerde hen, toen er nog maar nauwelijks iets duidelijk was in het onderzoek en de geruchtenmolen nog op gang moest komen, om hun eigen niks vermoedende kinderen een hele dag lang mee te sleuren in stampvolle treinen, langs overdrukkte straten, zonder sanitaire voorzieningen en zonder uitzicht op begin en einde van deze martelende bedevaart? Door de massahysterie werd in die periode alvast een hele generatie kinderen en pubers genoopt om vroegtijdig besef te krijgen van seksuele misdaden. De Witte Mars (een optocht zonder slogans,

zonder boodschap, zonder invulling) bracht zeker geen oktoberrevolutie teweeg, maar bood de gealarmeerde bevolking wel een gigantisch projectievlak om alle mogelijke individuele angstfantasieën op te richten, met als enige mikpunt het zogenaamde gezicht van het kwaad, de boze wolf, Marc Dutroux. Veiligheid werd en bleef sindsdien hét agendapunt waarmee zowel de meest rechtse als linkse partijen hun kiespubliek opvrijen. Alsof meer uniformen op straat een garantie kunnen bieden voor minder zedenmisdrijven binnenskamers.

ONGEREMD Vaak zijn het in de eerste plaats de ouders zelf die een versnelde, hyper-volwassenheid bij hun kinderen bewerkstelligen, die hen verantwoordelijkheden opdringen en hen als morele wezens doen gedragen. Ze behandelen hun kinderen al snel als proto-volwassenen, brengen hen in allerlei kind-vreemde situaties, en zijn vervolgens stomverbaasd als hun zogenaamd onschuldige kroost iets slechts (van een volwassen slechtheid) overkomt. Notoir is het voorbeeld van Jon Benet Ramsey, die dankzij haar ouders reeds op zesjarige leeftijd aan tal van schoonheidswedstrijden had deelgenomen, toen ze kerstmis 1996 vermoord werd aangetroffen in de kelder van haar thuis. De zaak schijnt nog steeds niet opgelost. Door het ongeremde tv-kijken leren kinderen sneller dan voordien dingen te begrijpen, maken ze zich beelden en woorden eigen, leren ze alles bij naam noemen. Het onbeschre-

---

Onmiskenbaar is de jeugd tegelijk de meest begeerde én minst gerespecteerde fase in het menselijk bestaan.

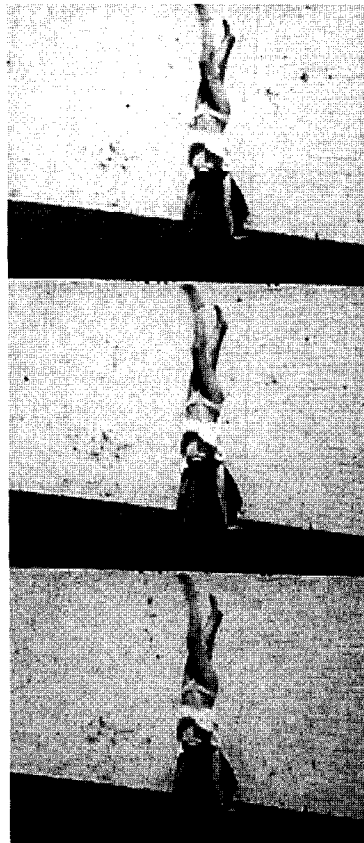
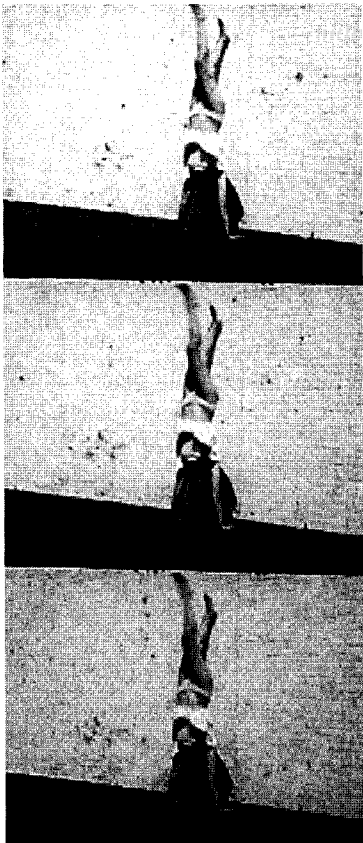
---

ven blad bestaat uiteraard niet, elk kind ontdekt al vroeg fysieke impulsen, die de omringende volwassenen echter veel te snel gaan catalogiseren en beoordelen.

De Dutroux-affaire is inmiddels ook internationaal gemeengoed geworden en heeft zich als een olievlek verspreid. Nooit eerder beheersten pedofiele gedachten op dermate wijdverbreide manier het collectieve bewustzijn. Getuige bijvoorbeeld de heisa twee jaar geleden naar aanleiding van een enkele foto, niet eens een blikvanger, op een thematische tentoonstelling tijdens het Holland Festival. Zelfs in een stad die anders zo geroemd wordt om zijn tolerantie kon het plotseling niet meer om een nochtans klassieke en al vaak gepubliceerde foto uit 1962 van een vader met zoontje op de armen – beiden naakt en hij met een erectie – te exposeren. De pornografische blik viel in dit geval beslist niet toe te schrijven aan de fotograaf Walter Chappell, maar aan de cameraploeg van een sensatiegeile lokale zender. Zelden zijn de media (producenten en consumenten) er zich van bewust uit welk pervers perspectief ze de 'jongerenproblematiek' belichten. "Loving you is easy cause you're beautiful" zingt de kunstenaar Luc Compagnol op de klankband van zijn video *Covering #1: Beautiful*, nadrukkelijk vals bij het beeld van twee bloemetjes in een vaas, terwijl die met brute, kinderlijke kracht overtekend worden. In het Franse Bordeaux moesten de inrichters van de tentoonstelling *Presumed Innocent* het zonder affiches in de straten stellen, zonder info op de officiële website en zonder

door
Edwin Carels

Edwin Carels is freelance curator en doceert film-geschiedenis in Brussel en Amsterdam (UvA). Hij was verantwoordelijk voor de tentoonstelling 'Terug van School' die afgelopen herfst te zien was in De Vleeshal in Middelburg. Bijgaande tekst is een ingekorte versie van het essay bij deze tentoonstelling.

een aantal specifieke foto's in de catalogus. De tentoonstelling over jeugdigheid in de hedendaagse kunst moest door de curatoren aan een nauwlettende controle worden onderworpen. Drie maanden voordien had de zogenaamd progressieve kwaliteitskrant *Libération* nog een uitputtend dossier rond de pedofilie-problematiek verspreid, waardoor de vroege vaders van Bordeaux weer extra alert werden. Het toeristische blazen van de stad mocht eens besmet worden. Het lijkt stilaan of er geen zomer voorbij kan gaan zonder een pedofilie-item in de nieuwsberichtgeving. Het onderscheid tussen de *Name and Shame*-campagnes van tabloids als *The News of the World* en de berichtgeving

---

De babysit wordt op haar beurt gevisieerd door een videocamera. Big Brother is van een boeman tot een graag geziene vertrouwenspersoon geworden.

---

van zogenaamde kwaliteitskranten is even oppervlakkig als irrelevant geworden. Hoe ze er ook over informeren, feit is dat pedofilie als een prominent thema wordt uitgespeeld, en dat tegelijk de verbeelding de vrije loop wordt gelaten.

Terwijl in omringende landen morbide affaires als criminele *faits-divers* meestal snel in de vergetelheid raken, blijft het Dutroux-spook hardnekkig rondwaren in het col-

lectieve bewustzijn. Hoe zou dat komen? Bij gebrek aan beter weten (en aan beter beeldmateriaal), lieten alle tv-journaals tot maanden na Dutroux' arrestatie telkens die ene scène de revue passeren, die zich nu nog steeds als een diabolische mantra aan het netvlies blijft opdringen: de kinderverkrachter in handboeien tijdens die paar seconden dat hij van de trappen van het justitiegebouw naar een combi-bus geleid wordt. Dutroux *descendant d'un escalier*, de trappen-scène van Neufchâteau: zal de weerklank van dit beeld even duurzaam blijken als die van Eisensteins beroemdste sequens uit de film *Potemkin*? Zoals de avant-gardistische, revolutiegezinde filmmaker in de montage van zijn Odessa-steps de reële tijd volkomen naar zijn hand zette en uitvergrootte om een psychologisch effect te bereiken, zo maakten de monteurs van tv-journaals op efficiënte wijze van een anekdotische figuur een onuitwisbaar archetype. Het was onversneden experimentele televisie: honderden, duizenden keren werd in enkele weken tijd diezelfde momentopname herhaald. Om het kwaad te bezweren of om de angst te voeden? Allebei wellicht.

Het duurde tot november 1999 vooraleer de bewuste jeugdfoto opdook, zoals die hier op pagina 24 is afgedrukt: Marc Dutroux in Afrika in de jaren vijftig. Dat gebeurde in de cultuurbijlage van *De Financieel Economische Tijd* (in België de enige kwaliteitskrant die niet aan de spektakelzucht moet toegeven om haar marktwaarde te garanderen). De reden dat hij niet eerder opdook, hoewel vrijelijk op te vragen bij de *Photonews*-beeldenbank, is eenvoudig te verklaren. De aandoenlijke aanblik van een jongen die wat treurig, wat verongelijkt en misschien zelfs wat verwaarloosd zit te spelen met een omgevallen kruiwagen: het plaatste de pers voor een penibele paradox. Hoe een monster te associëren met zo'n innemend kind? Zo'n beeld wekt automatisch sympathie op, en dat is lastig want het verhindert een simplistische, binaire oppositie tussen de universeel onschuldige kinderwereld en het unieke, zeldzame karakter van een pedofiele moordenaar. Het publiek zou wel eens een perceptuele kortsluiting kunnen ervaren. Is dat nu het gelaat van een kinderverkrachter?

DUBBELE BODEM Zou Marijke van Warmerdam haar *Handstand* (een werk uit 1992) nog kunnen vertonen in de Verenigde Staten, als zelfs het progressieve New York tegenwoordig te pas en te onpas wordt afgebakend als een strijdperk voor de goede zeden. Het levenslustige meisje in wit jurkje en dito onderbroek, dat in eindeloze herhaling een speelse handstand verricht tegen een blinde muur, is voor pedofiele voyeurs inderdaad dankbaar materiaal. Maar zoals *beauty in the eye of the beholder* schuilt, zo geldt dat ook voor het tegenovergestelde spektakel. Argeloos of met argusogen: kunst wordt nooit helemaal zonder intenties bekeken. Wie zoekt die vindt zelfs in de meest brave werken een bedenkelijke dubbele bodem. Anderzijds, als zelfs kunstenaars ongenueanceerd correct moeten gaan werken, dan is er aan kunst eigenlijk ook geen behoefte meer. Juist ambivalentie en tussenposities maken een werk de moeite van het contempleren waard. Wie van de vrijplaats van de kunsten een arena maakt, maakt zich schuldig aan zelfvervullende profetieën over goed versus kwaad. Vandaar dat de samenstellers van *Presumed Innocent* alleen al om hun titel werden bekritiseerd. Opzettelijk lieten ze immers onduidelijk bij wie de onschuld nu berust:

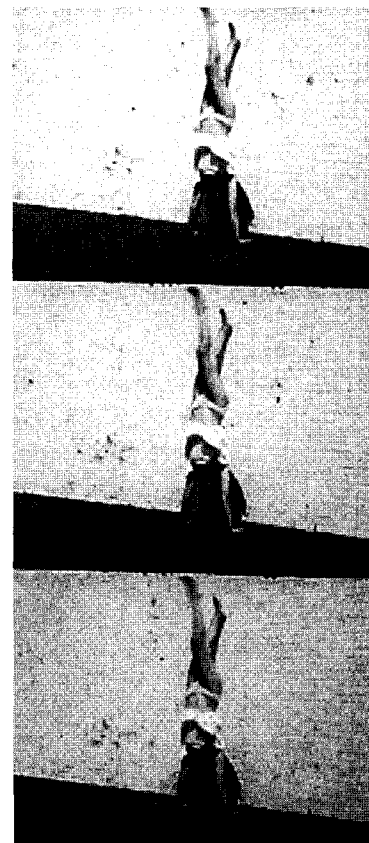
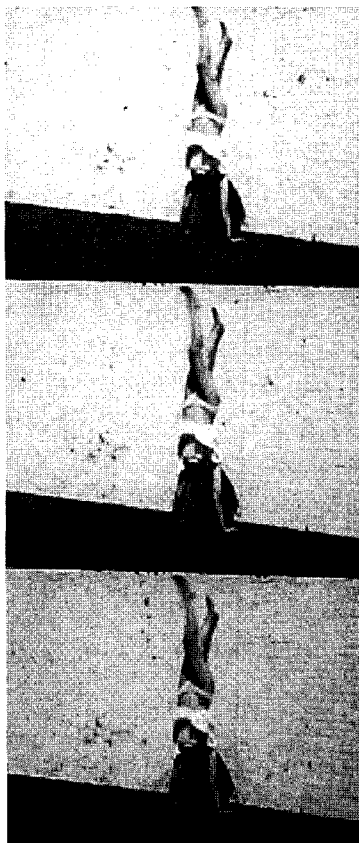
het kind, de kunstenaar of de kijker? De catalogustekst van de tentoonstelling gaat hierop verder: "Of het nu in de legale, de religieuze of het moreel correcte zin wordt uitgedrukt, onschuldig zijn veronderstelt het onderschrijven van een hele set ethische en sociale principes die door een binaire logica worden bepaald. Men is ofwel onschuldig ofwel niet. Is het mogelijk om gewoon een beetje onschuldig te zijn? Of maar een beetje schuldig?" Het cultiveren van contrasten, of nog erger het verdringen van de halve werkelijkheid, is een verleidelijke gemakkelijksoplossing, zowel in het politieke als in het pedagogische beleid.

De Amerikaanse kunstenaar Sharon Lockhart liet een aantal kinderen op de trappen binnen een school een scène naspelen uit een Truffaut-film waarin de hoofdrolspelers elkaar net gaan kussen. Het fotowerk dat ze hieruit distilleerde heet *Audition Series* en bestaat uit vijf keer dezelfde scène, met telkens andere figuranten. Geen van de kinderen begreep wellicht helemaal de intenties van de kunstenaar. Volwassenen projecteren voortdurend allerlei beelden op de schoolgaande jeugd, vaak met de beste bedoelingen, maar zonder dat de kinderen er om vragen of er op directe wijze bij betrokken worden. En terwijl ze hun kinderen onbeperkte toegang gunnen tot alle mogelijke beeldkanalen, blijft visuele vorming nog steeds het minst urgente vak op school, als het al in het lessenpakket terug te vinden is.

Het beeld dat van de jeugd wordt gevormd is doorgaans een constructie van volwassenen. De adolescentie bestaat als categorie amper een tweetal eeuwen, en werd volgens sommigen in de hand gewerkt door ontwikkeling op het gebied van de fotografie, de criminologie, de medische wereld en tenslotte de psychoanalyse. Tussen 1780 en 1840 verschenen talrijke publicaties over de puberteit en de bijhorende fysiologische veranderingen, in 1896 bestond aan de Parijse universiteit zelfs even een zetel voor de zogenaamde *hébéologie* (puberteitskunde). De adolescent is een westerse uitvinding, die opvallend vaak met termen uit de pathologie wordt omschreven, vandaar ook dat de puberteit altijd met crisis wordt geassocieerd. Tot de komst van de psychoanalyse gold de puber zondermeer als een ongedisciplineerde, potentiële delinquent. Ook economische omstandigheden droegen bij tot het ontstaan van deze nieuwe categorie. Juist wanneer de leeftijd van het huwelijk later viel omdat de inschakeling in het arbeidsproces ook veranderde, begon de adolescent zich als aparte categorie af te tekenen.

SUIKERZOETE DAGDROOM Sinds James Dean de rebel uithing en jonge muzikanten in de jaren vijftig ritmisch met hun heupen begonnen te bewegen, raakte de jongerencultuur toegespitst op de consumptie van vrije tijdsartikelen. Meer dan ooit wordt de adolescent tegenwoordig belaagd als aparte doelgroep voor marketingcampagnes. In de grote bioscopen zijn alle overige leeftijdscategorieën inmiddels gemarginaliseerd ten voordele van tieners met veel zakgeld en weinig inspiratie. De aseptische, overgeësthetiseerde beelden die de media overheersen kunnen alleen maar frustratie in de hand werken, waarvoor consumptie de meest voor de hand liggende compensatiemethode lijkt. De adolescent weet met zijn (door anderen sterk gecultiveerde) verlangens immers geen raad en uit zichzelf dan maar door te spenderen. Alles wordt gedaan om ons ervan te overtuigen dat een adolescent een precies

imago heeft en dat dit imago kan worden gekocht. De Amerikaanse kunstenaar Dan Graham heeft omschreven hoe de doorbraak van Brooke Shields als een achtjarige Lolita (dankzij Garry Gross, fotoreeks *The Woman in the Child* uit 1975), een markt gecreëerd heeft in de VS voor een nieuwe lijn van cosmetica, ondergoed en nog meer luxeartikelen voor kinderen. In zijn essaybundel *Rock my Religion* (1993) gaf Graham een politieke lectuur van de adolescentie-cultus, maar vandaag wordt een dergelijke vorm van kritische reflectie als zinloos pretbederf afgedaan. Steeds meer volwassenen profileren zich tegenwoordig juist als onwaarschijnlijke *kidults* die zo lang mogelijk de illusie willen bewaren dat ze – na hun doodsaaie werkuren – nog altijd terug in de huid van hun adolescentie zelf kunnen kruipen. Zoals de Teletubbies-merchandising gerecupereerd werd

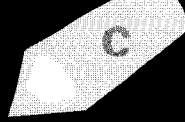

door de adolescenten, zo claimen de volwassenen steeds meer gebied terug van de tieners die ze zelf ooit eens waren. Marketing en merchandising houden jonge volwassenen in een constante staat van infantilisme met idiote logo's en oversimplificatie van elke vorm van realiteitsbeleving. In Disneyland, net als in alle andere pretparken, lopen nu al evenveel volwassenen met, als zonder kinderen rond.

Adolescentie wordt niet alleen gezien als een belangrijke periode in het leven, maar zelfs als de enige periode waarin het leven ten volle genoten kan worden. Die intensiteit neemt snel af, maar wordt zo lang mogelijk kunstmatig in stand gehouden, zodat een volwassene nu zelfs al getypeerd wordt als een afgenomen adolescent. Het beste van het leven ligt al snel achter ons, als we de marketing-lo-

Uit de video
Handstand van
Marijke van
Warmerdam

Met een kleine p

In een blaadje waarvan ik de naam maar even verzwijg (voor je het weet sta je als *new age*-zwever te boek), las ik iets over het stiltehuis. Een groep mensen heeft een huis gekocht waarin praten en lawaai taboe is. Elke eigenaar heeft een sleutel en kan van dit rustoord gebruik maken als het hem of haar allemaal te veel wordt. Alleen al het blote feit dat dit huis ergens staat maakt mij op slag rustig.

Het stiltehuis lijkt mij een metafoor voor de moderne stress-samenleving. Er wordt steeds meer van mensen gevraagd en mensen vragen steeds meer van zichzelf. De socioloog Richard Sennett heeft in zijn pamflet *De flexibele mens* een scherp beeld geschetst van de moderne mens die zonder band met werkplek en vaste werkgever doelloos rond zwalkt op de golven van het turbokapitalisme. De flexibele mens raakt gefixeerd op zichzelf en zijn persoonlijke behoefte in een samenleving zonder vaste sociale trefpunten.

Dat mensen ook zichzelf als middeleeuwse flagellanten opzwepen, is door ons Sociaal en Cultureel Planbureau inmiddels tot een onontkoombare, blijvende trend verheven. 'Intensivering' heet dat in hun onverbetterlijke socio-jargon. Dat betekent een jacht op zoveel mogelijk gelukzalige belevenissen: en kinderen en een wereldbaan en zelfontplooiing, en tussendoor een beetje *bungee-jumpen* en een weekendje New York. Of zoals de broertjes De Boer eens antwoordden op de vraag wat ze het liefst eten: lekker en veel.

De sociaal-democratie heeft flink bijgedragen aan het ontstaan van deze dwangbuismaatschappij, dat is evident. Wie 'werk, werk en nog eens werk' zaait, zal stress, *burnt-out* en arbeidsongeschiktheid oogsten. Ook de liberalen miskennen de bescherming van de persoonlijke levenssfeer. Ondanks dat ze de vrijheid van het individu hoog in het vaandel hebben. Ze laten immers de markt en vooral de marketing tot in alle poriën van het publieke domein en het persoonlijke leven doordringen. Zelfs thuis op het beeldscherm van je *personal computer* wordt je belaagd door een spervuur van *spam*.

Vroeger moest je inderdaad beschermd worden tegen een teveel aan staatsbemoeienis. Nu zou je voor alles gevrijwaard moeten worden van de commerciële bemoeizucht. Het recht op ongestoorde eenzaamheid lijkt mij dan ook een onvervreemdbaar grondrecht.

Politici hebben hier geen oren naar. Al is het maar omdat de kern van hun eigen ambacht uit doorpraten zonder stiltes bestaat. Niets is zo bedreigend voor het politieke dier als het niet krijgen van sociale aandacht. Opkomen voor de moderne mens die zich vrijwillig wil kunnen onttrekken aan de geneugten van het moderne maatschappelijke leven, vereist een ommezwaai in het politieke denken. Politici zijn immers afgesteld op het denken in termen van interventie, betrokkenheid en participatie. Terwijl niet het zijn maar het niet-zijn de vraag van de toekomst is.

Het is kortom, de hoogste tijd dat de overheid als hoeder van de samenleving eens wat aan *human resource-management* voor haar intensiverende ingezetenen gaat doen. Vroeg beginnen lijkt mij. Als eerste aanzet zou iets nuttigs als wiskunde op school plaats moeten maken voor het vak 'Verveling'. Waar je leert om je met niets in je eentje te vermaken.

Een partij die stem weet te geven aan zo'n politiek van onthouding – een nihilistische variant van het negentiende eeuwse recht op luiheid – zou subiet mijn steun krijgen. De groene stroming zou hier als verlate politieke erflater van de ontspannen (relekt, weet je wel) cultuur van de jaren zestig, als eerste voor in aanmerking komen. Maar ik ben bang dat de progressieve hervormingsdrang ook bij deze stroming niet te stuiten is. Zodat meedoen ook daar het hoogste gebod aan de burger is.

Dan rest niets anders dan mij zelf wél aan m'n eigen onzin – het hier afgestoken pleidooi voor maatschappelijke onzichtbaarheid – te houden. Daarom is dit mijn laatste bijdrage op deze plek. De rest is stilte.

Hans Schoen

gica moeten geloven. Bij die drang tot regressie komt ook nog dat de volwassene zich graag als een object, als het prototype van de puber herinnert, maar liever niet als een concreet subject. Zichzelf terugverplaatsen naar die conditie verdraagt het bewustzijn ook niet goed. Het gevoel van ongeremde vrijheid van expressie en beweging blijft het ideaal, maar de bijhorende fysieke malaise en getormenteerde onzekerheid houden de meesten liever buiten beeld. Afgelopen jaar werd de film *American Beauty* unaniem op lof onthaald. De film speelt onverbloemd in op de behoefte aan een tweede puberteit, inclusief fixatie op een lolita-figuur. Een suikerzoete dagdroom wordt hier verheerlijkt als de ultieme vorm van rebellie.

BELAAGD Met name Hollywood legt zich al meerdere jaren toe op een gestage stroom van tienerkomedies waarin een stapje verder wordt gegaan dan de gebruikelijke onderbroekenlol. In menig opzicht biedt de film *American Pie*, niet ondanks maar juist dankzij de gedemonstreerde platvloersheid, een veel minder hypocriete vertoning dan *American Beauty*. Kleinburgerlijkheid in de kleine steden, fixatie op verliefdheid en seks, nadruk op muziek, op sleutelmomenten zoals het schoolbal, klemtoon op cliché-figuren zoals de eerste van de klas, de *playboy* en de del en tenslotte ook een voorkeur voor bijzonder softe acteurs: alle ingrediënten die sinds George Lucas' *American Graffiti* vaste kost werden in de *teenpic*, keren ook in *American Pie* terug.

Het was Sigmund Freud die de term 'polymorf-pervers' introduceerde om het stadium aan te geven waarop een kind zich nog niet als dusdanig van het eigen geslacht bewust is, en in zijn of haar fantasie nog niet geconditioneerd is door rolpatronen. In de filmtheorie keert het gedachtegoed van Freud nog geregeld terug. In combinatie met de feministische filmkritiek wordt de vanzelfsprekendheid van de mannelijke blik in de commerciële filmcultuur systematisch op de hak genomen. Naast scopophilia (kijklust) en fetisjisme blijft ook de 'Naam van de Vader', een vaak gehanteerde term. Deze staat voor de sociale orde, zoals die door opvoeding en andere gedragsregels zich installeert in de geest van elke burger. Volwassen word je dan als je je naar deze regels schikt, zoals bijvoorbeeld een jongeling zijn hardos moet opofferen voor een gemillimeterd kapsel bij toetreding van het leger.

Vanaf de geboorte (of zelfs eerder, door middel van echografieën en dergelijke) wordt het kind belaagd door controlerende blikken. Met wetenschappelijke testen en pedagogische paradigma's proberen zowel ouders als leerkrachten voortdurend greep te krijgen op de ontwikkeling van elk kind. Naarmate hun opvoeding lakser wordt (omdat ze angstvallig proberen te beantwoorden aan de sociale en professionele druk die op hen wordt uitgeoefend) worden kinderen vaker voor de tv gedropt. Deze televisietoestellen worden dan eventueel voorzien van een censurerende chip en ook de babysit wordt op haar beurt gevisieerd door een videocamera. *Big Brother* is van een boeman tot een graag geziene vertrouwenspersoon geworden. Wanneer wordt de jongere nog een onbewaakt moment gegund, letterlijk en vooral ook figuurlijk? Kan een op zoveel manieren geviseerde jeugd die controlerende, conditionerende blik nog wel van repliek dienen?

✘

Recht op verschillen

In het debat over de multiculturele samenleving zijn GroenLinks en het CDA niet zo bang voor groepsverschillen. De twee partijen delen de waardering voor credo's als 'behoud van identiteit'. Toch onderscheidt GroenLinks zich wezenlijk van het CDA, en het is volgens Baukje Prins belangrijk om dat onderscheid scherp te stellen. Bijvoorbeeld om het verwijt van links relativisme van de islam te kunnen pareren.

door
Baukje Prins

Regelmatig wordt de laatste tijd door progressieve intellectuelen met enige trots verwezen naar de Nederlandse traditie van de verzuiling. GroenLinks, zo klonk het in het debat naar aanleiding van Paul Scheffers 'multiculturele drama', is niet bang voor collectieve verschillen, zoals sociaal-democraten en liberalen dat wél zijn. Zo kritiseerde Jan Willem Duyvendak het individualistische denken van monoculturalisten als een overdreven angst voor elk groepsverschil, en stelde de socioloog Ruben Gowricharn het 'zuileneceem' van sociaal-democraten aan de kaak. Herman Meijer, GroenLinks-wethouder in Rotterdam, stelde onlangs vast: 'Bij christen-democraten, althans bij calvinisten, ontwaar ik meer begrip voor de waarde van verschil dan bij PvdA en VVD'.

Er lijkt inderdaad sprake van een zekere affiniteit wat dit

Groepsvorming op grond van religie is iets anders dan groepsvorming op grond van sekse-, seksuele of etnische identiteit.

---

betreft tussen GroenLinks en het CDA, dat tenslotte vanuit de eigen geschiedenis altijd veel meer sympathie heeft gehad voor credo's als 'integratie met behoud van eigen identiteit' en 'emancipatie in eigen kring'. Beide partijen zijn het eens in hun waardering van het organiseren van collectieve verschillen en benadrukken de positieve invloed die groepsvorming kan hebben op individuele processen van emancipatie en integratie. De recente wending binnen GroenLinks naar thema's als burgerschap, gemeenschapsvorming en sociale cohesie past in deze visie. Door de aandacht te vestigen op de waarde van afhankelijkheids- en zorgrelaties relativeerde GroenLinks het liberale ideaal van autonomie, en stelde tegenover de tendens van individualisering de kracht van het maatschappelijk middenveld – opnieuw zo'n term die we aan het CDA te danken hebben.

Toch onderscheidt GroenLinks zich wezenlijk van het CDA, en het is mijns inziens belangrijk om dat onderscheid scherper te stellen dan in de afgelopen jaren is gebeurd. Hun waardering van de organisatie van collectieve ver-

schillen stoelt namelijk op heel verschillende 'exemplarische situaties', zoals Lolle Nauta dat zou noemen. Terwijl het CDA zich hiermee de erflater betoont van de christelijk-religieuze pijlers van de verzuiling, gaat GroenLinks terug naar haar wortels in uiteenlopende (oude en nieuwe) sociale bewegingen. Groepsvorming op grond van religie of geloof is iets anders dan groepsvorming op grond van een afwijkende sekse-, seksuele of etnische identiteit. Zeker, bij beide gaat het om het recht om de eigen identiteit te beleven. Maar in het eerste geval is het 'verlangen naar gemeenschap', zoals Sjaak Koenis het zo mooi omschreef, een doel op zich. Gelijkgezinde individuen zoeken elkaar op om samen hun geloof te beleven, en om daaraan ook in hun dagelijkse leven uitdrukking te geven. Zij weten zich geborgen in de beslotenheid van hun eigen geloofsgemeenschap. In het tweede geval daarentegen komt het verlangen naar gemeenschap voort uit ervaringen van uitsluiting en marginalisering. De vorming van een gemeenschap is hier niet een doel in zichzelf, maar een middel, een politiek instrument waarmee men beoogt de individuele vrijheid van elk lid van de groep te vergroten.

En zeker, in beide gevallen eist men het recht op om af te mogen wijken van de norm, het recht op verschil, het recht op 'anders' zijn. Maar we hebben het dan wel over verschillende soorten van verschil. In het geval van religie heeft dat verschil betrekking op een geloofsleer, een alomvattende visie op de relatie tussen mens en God, en op een daaraan gekoppelde gedragsleer. Geloof is niet een kwestie van (vrije) keuze, maar van overgave, van een niet anders kunnen dan geloven dat de wereld zo-en-zo in elkaar zit, en dat je volgens de voorgeschreven geboden en verboden moet handelen. Toch is geloof voor de betrokkenen evenmin een gegeven. Het is niet iets dat zij met hun geboorte hebben meegekregen, en waaraan ze om die reden weinig meer kunnen veranderen. Geloof heeft ook een bewuste, een reflexieve component. Mensen kunnen op hun geloof worden aangesproken, en gelovigen doen dat onderling ook. Elke geloofsgemeenschap kent omstreden interpretaties van geloofsartikelen en discussies over gedragsvoorschriften.

ONDER ONS Verschillen op grond van sekse, seksuele, of etnische identiteit zijn van een andere orde. Hier gaat

Baukje Prins is
filosoof en
verbonden aan de
Rijksuniversiteit
Groningen

het om verschillen die zijn 'ingeschreven in het lichaam', om zichtbare verschillen die de dragers ervan in het dagelijkse leven kwetsbaar maken voor discriminatie en marginalisering. Gemeenschapsvorming op grond van deze verschillen heeft, in eerste instantie althans, het karakter van een verzetsbeweging. Vrouwen, zwarten, homoseksuelen eisen het recht om 'anders' te zijn dan de heersende norm die mannelijk, blank en heteroseksueel is. Juist leden van deze minderheidsgroepen weten hoe benauwend de geborgenheid van een (geloofs) gemeenschap kan zijn. Een feministisch collectief bijvoorbeeld vormt zich met als uiteindelijk doel een situatie waarin de individuele leden van dat collectief hun leven naar eigen inzicht kunnen invullen, als vrouw zichzelf kunnen realiseren. Een feministische 'gemeenschap' heeft als doel een wereld waarin die gemeenschap overbodig is. Nieuwe sociale bewegingen maken deel uit van de tendens tot individualisering.

Niettemin, zo heeft Jan Willem Duyvendak terecht opgemerkt, ook nadat het doel van emancipatie bereikt lijkt te zijn, blijven mensen zich op grond van bepaalde verwantschap organiseren. Met die behoefte om 'onder ons' te zijn is niets mis. Dergelijke organisaties geven alleen maar meer inhoud aan een pluriforme samenleving. Toch gooien links-liberalen in hun pleidooien voor diversiteit te gemakkelijk allerlei verschillen op één hoop. Een mooi voorbeeld daarvan is een onlangs verschenen bundel over *Emancipatie en subcultuur* (Sunier e.a., 2000), waarin zelforganisaties van moslims, homoseksuelen, (feministische) vrouwen en vrijgemaakte gereformeerden alle worden besproken als producten van een sociale of identiteitsbeweging. Maar mensen beleven hun geloof niet op dezelfde manier als ze hun vrouw-, Turks-, homoseksueel of zwart-zijn beleven. Een gelovige hangt zijn geloof namelijk niet aan om uitdrukking te geven aan zijn identiteit; zijn identiteit vloeit

juist, omgekeerd, voort uit zijn geloof. Geloof beperkt zich niet tot een visie op wat goed is voor de gelovige, maar veronderstelt dat dat geloof, met de bijbehorende wijze van leven, goed is voor iedereen. Elke 'ware' gelovige gelooft dat zijn geloof universele geldigheid heeft. Hij kan niet tegelijkertijd geloven en relativist zijn ten aanzien van zijn geloof. Het is voor hem, met andere woorden, moeilijk te leven met de liberale scheiding tussen publiek en privé. Fundamentalistische gelovigen (zowel christenen als moslims) maken van dit gegeven een deel van hun politieke programma, zij willen een opheffing van de scheiding tussen (hun) kerk en staat. Hun aantal is in Nederland gelukkig gering. Het merendeel van de Nederlandse aanhangers van een godsdienst stelt zich liberaler op. Zij proberen kwesties van geloof en politiek zoveel mogelijk uit elkaar te houden.

BUITENSTAANDER Het recente onderzoek van Phalet e.a. laat zien dat ongeveer tweederde van de jonge Turkse en Marokkaanse moslims hun godsdienst individualistisch benaderen. Geloof is voor hen een kwestie van persoonlijke beleving, niet van het volgen van voorgeschreven regels. Hoewel dus eenderde van deze jongeren wel meer conformistisch met zijn geloof omgaat, is er een nog veel kleiner percentage (zo'n 12 procent) dat meent dat de islam publiek verspreid zou moeten worden. De meeste jongeren zijn kritisch daarover, en eenderde meent zelfs dat de islam helemaal geen politieke missie zou moeten hebben. Desalniettemin kunnen ook liberale gelovigen met dilemma's geconfronteerd worden waarin hun geloof hen verbiedt wat hun liberale houding zegt toe te staan, of andersom. Dat geldt niet alleen op persoonlijk vlak, maar ook voor politieke kwesties.

Liberaal denkenden die ruimte willen bieden aan religieuze diversiteit, redeneren vanuit een perspectief van religieus agnosticisme. Vanuit dit *buitenstaandersperspectief* respecteren zij het geloof van een ander als uitdrukking van zijn persoonlijke identiteit – niet als de uitdrukking van een waarheid. Of ze hanteren een pragmatische opvatting van waarheid, zoals de Amerikaanse filosoof William James. Voor hem was religie 'waar' voorzover de gelovige er kennelijk iets aan ontleende – voorzover hij door dat geloof het leven beter aan kon, er gelukkiger van werd.

Wat belangrijk is om te erkennen, is dat hier ondanks alle respect en ruimte voor diversiteit sprake is van een asymmetrische verhouding: de gelovige gelooft, de liberaal accepteert dat geloof – maar hij deelt het niet. Een dergelijke asymmetrie bestaat niet tussen de doelstellingen van sociale bewegingen en een links-liberaal standpunt. Hier is juist sprake van een actief engagement, van een identificatie met die doelstellingen zelfs. GroenLinks tolereert deze niet vanuit een liberaal *buitenstaandersperspectief* ('als zij dat nu zo belangrijk vinden...'), maar committeert zich aan het streven naar erkenning van verschil vanuit een *binnenstaandersperspectief* ('wij vinden dit belangrijk...'). Dit betekent dat de verhouding tussen links-liberalen en religieuze organisaties aanmerkelijk gecompliceerder en daardoor gevoeliger ligt. Immers, terwijl voor de gelovige de vrijheid om zijn geloof te beleven en uit te dragen essentieel is omdat zijn geloof het ware geloof is, krijgt hij van de liberaal die vrijheid alleen vanuit de overweging dat erkenning van zijn identiteit als gelovige cruciaal is voor zijn welbevin-

Baukje Prins is auteur van het onlangs verschenen boek *Voorbij de onschuld*, waarin zij het Nederlandse debat over de multiculturele samenleving analyseert. Lezers van de Helling kunnen dit boek met korting kopen. Zie daarvoor de bon op pagina 46

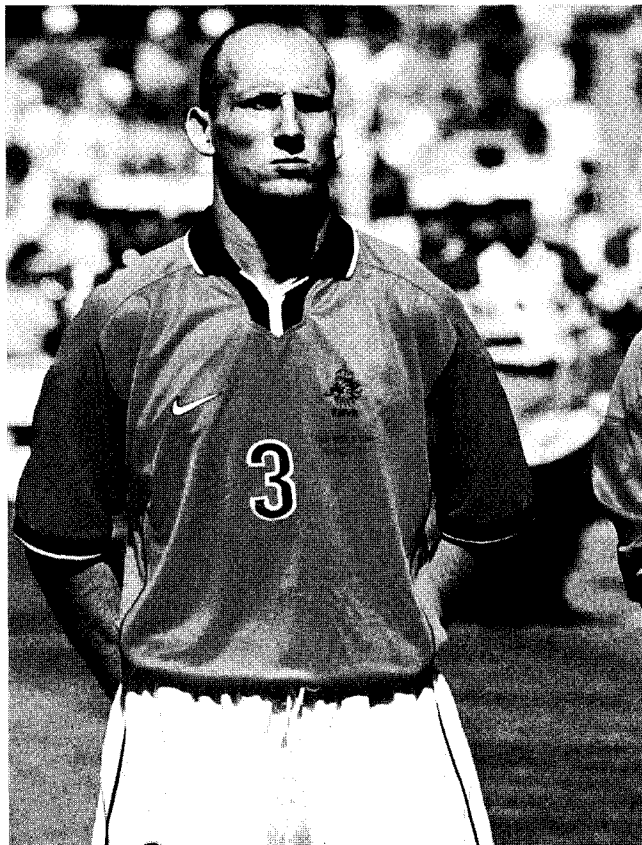

foto: Michael Kooren / HH

den. De reductie van kwesties van religie tot kwesties van identiteit geeft aan dat vele progressieve politici en intellectuelen een blinde vlek hebben voor dit verschil in binnestaanders- en buitenstaandersperspectief.

AFVALLIG Het is van belang dat progressieven zich van dit verschil rekenschap geven, om tenminste twee redenen. In de eerste plaats betreft dat het gegeven dat in het geval van godsdienstige organisaties de gemeenschapsvorming een doel in zich is, niet een middel om grotere individuele vrijheid te bereiken. Dat betekent dat het niet vanzelfsprekend is voor individuen om uit die gemeenschap te stappen. Hoe orthodoxer het geloof, hoe hechter de gemeenschap, des te groter de mogelijke sancties op kritiek of afvalligheid. Dat zien we in de geschiedenis van inquisities en brandstapels van de rooms-katholieke Kerk, en tot op de dag van vandaag in de macht van de als onfeilbaar beschouwde paus om al te kritische priesters tot de orde te roepen op straffe van excommunicatie. En dat zien we in de geschiedenis van de islam, waarin tot op de dag van vandaag in landen als Saoedi-Arabië en Pakistan, critici van de islam door de overheid worden beschouwd als afvalligen die in het ergste geval de doodstraf verdienen. Overigens, in hun meer militante tijden vertoonden ook het marxisme en feminisme alle trekken van een geloofs-gemeenschap.

Gelukkig vinden fundamentalistische opvattingen in

Links-liberalen moeten ervoor waken dat ze, uit respect voor de ander, discussie-stoppers als 'omdat het niet mag van mijn geloof' zonder weerwoord accepteren

---

Nederland weinig weerklank. Dat wil echter niet zeggen dat bij alle optimistische lofzangen op diversiteit een fundamenteel liberaal beginsel niet uit het oog verloren mag worden, namelijk dat het recht van individuen om anders te zijn dan de meerderheid van hun groep, prevaleert boven het recht van het anders-zijn van deze groep ten aanzien van de meerderheid in een samenleving. In de liberale politieke theorie wordt wel gesproken van de zogenaamde exit-optie: groepen hebben het recht een gemeenschap te vormen, op voorwaarde dat de leden van die gemeenschap de vrijheid hebben haar te verlaten wanneer ze zich er niet meer thuis voelen. In politieke besluitvormingsprocessen zou het bestaan van deze exit-optie (niet alleen formeel, maar ook in de praktijk) voor links-liberalen een serieuze voorwaarde moeten zijn voor het ondersteunen van zelforganisaties. Gezien het essentiële verschil met andere organisaties verdient het aanbeveling hierop in zake religieuze organisaties extra alert te zijn.

HETERO De tweede reden waarom links-liberalen zich bewust moeten zijn van het onderscheid tussen het binnestaander- en het buitenstaandersperspectief, is dat geloof niet de uitdrukking is van een identiteit maar een

kwestie is van de overgave van het individu aan iets dat boven hem of haar is gesteld, aan een God of het goddelijke. De component van de overgave geeft de gelovige namelijk de mogelijkheid om kritische vragen uit de weg te gaan met uitspraken in de trant van 'omdat het niet mag van mijn geloof' of 'omdat mijn geloof mij dat voorschrijft'. Links-liberalen moeten ervoor waken dat ze, gemotiveerd door hun geloof in diversiteit en respect voor de ander, dergelijke discussie-stoppers zonder weerwoord accepteren. Alsof mensen op hun geloof niet bevroegd mogen, alsof ze 'nu eenmaal' geloven wat ze geloven. Het denken stopt echter niet waar de religieuze overgave begint. Eerder het tegendeel: een geloofs- en daaraan gekoppelde gedragsleer maakt gelovigen juist bewust van de discrepantie tussen hoe de wereld is en hoe ze, volgens hun geloof, zou moeten zijn. Geloof heeft dus ook een reflexieve component, mensen kunnen op hun interpretatie van dat geloof worden aangesproken. In concreto betekent dit bijvoorbeeld dat men niet alleen scholen op gereformeerde grondslag kan kritiseren vanwege hun discriminatie van homoseksuele leerkrachten, maar dat ook vooraanstaande imams die een dubbele seksuele moraal verdedigen (maagdelijkheid als exclusieve eis aan meisjes) daarop kunnen worden aangesproken. In beide gevallen doet men daarbij dus een beroep op een principe van gelijke behandeling: van hetero- en homoseksuelen, van mannen en vrouwen.

Hier zou mij verweten kunnen worden dat deze visie een typisch westerse, of beter: een typisch calvinistische visie op geloof is. Het calvinisme is immers een bij uitstek rationalistisch ingesteld geloof dat de verantwoordelijkheid bij de individuele gelovige legt. Getuigt het niet van etnocentrisme om deze specifieke opvatting over religie voor te stellen als algemeen geldend? Is het niet zo dat juist in het geval van de islam in Nederland, het onmogelijk is om etnische en religieuze identiteit zo strikt van elkaar te scheiden? Volgens mij is dit verwijt onterecht. Het is inderdaad niet te ontkennen dat met name voor Turkse en Marokkaanse moslims in Nederland hun etnische identiteit lijkt samen te vallen met hun religieuze identiteit. Als etnische minderheid ontleent men aan die religieuze identiteit een positief zelfgevoel. Echter, het feit dat er een 'Hollandse islam' ontstaat, geeft aan dat het geloof ook voor moslim jongeren steeds meer een kwestie gaat worden van persoonlijke beleving in plaats van een intrinsiek onderdeel van hun etnische identiteit. Geloof wordt onderwerp van reflectie, men creëert ruimte voor eigen interpretaties, en voert steeds meer een open debat over welke gedragsregels richtinggevend zijn voor een goede moslim of moslima. Deze ontwikkeling maakt het volgens mij steeds beter mogelijk om ook wat betreft Turkse en Marokkaanse moslims een onderscheid te maken tussen (organisaties op grond van) religieuze en etnische identiteit.

Het bewustzijn van dit onderscheid, en van de daarmee gepaard gaande asymmetrische verhouding tussen de positie van een liberaal en de positie van een gelovige, kan mijns inziens politiek links sterker doen staan in debatten met liberaal-rechts dat stevast het vermeende linkse relativisme ten aanzien van de islam uitspeelt tegen haar engagement met vrouwen- en homobeweging.

LITERATUUR

Jan Willem Duyvendak:

De toekomst van multicultureel Nederland.

Wat staat er naast de Toren van Babel en de Bi-belefontse berg?,

Rekenschap, maart 1999.

Ruben Gowricharn:

Het Hollands onbehagen. Particularisme en universalisme in de multiculturele samenleving, *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, juni 1998.

Marcel ten Hooven: Interview met Groen-Links-wethouder Herman Meijer, *Trouw*, 3-4-2000.

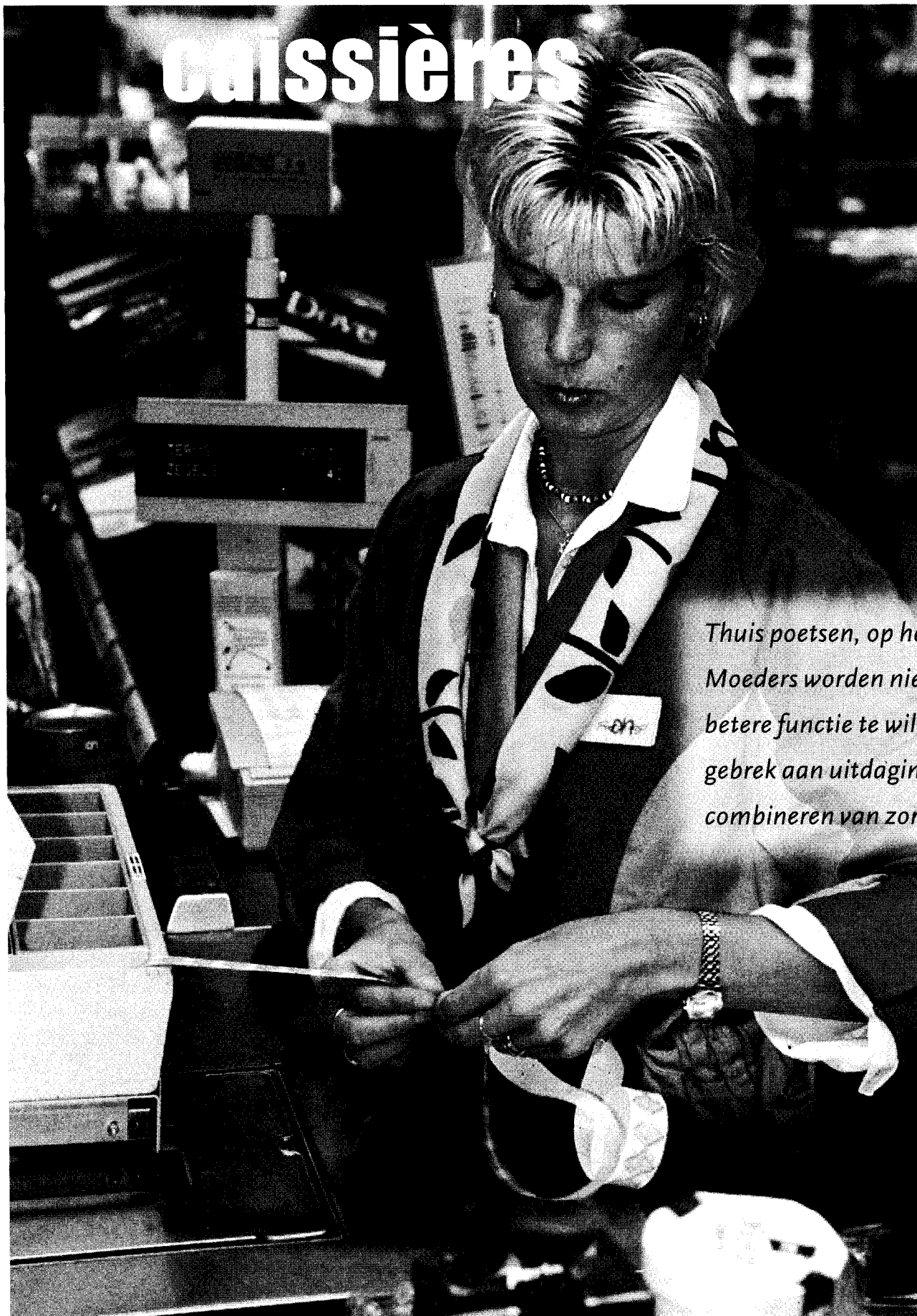
Karen Phaet e.a.,

Islam in de multiculturele samenleving. Opvattingen van jongeren in Rotterdam, *Universiteit Utrecht, ERCOMER*, 2000.

Thijl Sunier e.a., Emancipatie en subcultuur. Sociale bewegingen in België en Nederland. Amsterdam, Instituut voor Publiek en Politiek, 2000.

✱

De ambities van caissières

Thuis poetsen, op het werk de kassa. Moeders worden niet geacht een betere functie te willen. Juist het gebrek aan uitdaging maakt het combineren van zorg en werk zwaar.

Het proefschrift *Als het bedrijf maar niet teveel last van heeft*, is bij de auteur te verkrijgen voor fl 25,- inclusief porto-kosten); e-mail: livee@dds.nl

Het lijkt wel alsof ze denken: ze heeft het er toch niet meer over, dus laat maar gaan." Deze uitspraak is afkomstig van een moeder, één van de vijftig werknemers met jonge kinderen die ik voor mijn proefschrift heb geïnterviewd over hun problemen met combineren van werk en zorg. Ze is verkoopster in een supermarkt en als moeder met een klein kind door het bedrijf op een zijspoor gezet. Terwijl mannen en vrouwen zonder kinderen regelmatig worden benaderd om een cursus te volgen en te solliciteren naar een hogere functie, bijvoorbeeld als assistent-afdelingsmanager, worden moeders stelselmatig over het hoofd gezien voor promotie. De vrouw in kwestie heeft een aantal keer kenbaar gemaakt dat zij hogerop wil, maar de leiding reageert lauwtjes. Het combineren van het moederschap met een parttime baan buitenshuis is al ambitieus genoeg, is het idee.

Evelien Tonkens stelde in oktober in een artikel (*Werken de moeders in een achterlijk land*) in de Volkskrant dat het debat over de combinatie van werk en zorg wordt gekleurd door allerlei normatieve vooronderstellingen over ouderschap, mannen, vrouwen, werk en zorg. Zolang de politiek die normatieve inkleuring negeert, wordt het niets met het emancipatiebeleid. Halfslachtige regelingen voor kinderopvang en verlof, afschuiven naar sociale partners, geen werkelijke breuk met het kostwinnersmodel. Die vooronderstellingen zijn ook aanwezig bij links: ouders die teveel zorgtaken uitbesteden doen hun kinderen en zichzelf tekort. Het schrikbeeld is de overbelaste tweeverdiener uit de VPRO-documentaireserie *Moeders gezocht*.

In mijn onderzoek laat ik zien hoe die normatieve onderstroom doorwerkt in de cultuur in bedrijven. Veel Nederlanders willen de taken tussen mannen en vrouwen gelijk verdelen, althans in theorie. In de praktijk worden werkende moeders en verzorgende vaders als lastige, afwijkende werknemers behandeld, zowel door leidinggevers als collega's. Voor mannen met jonge kinderen is het normaal om voltijds te werken en hun werkambities te volgen, vrouwen met jonge kinderen zitten knel tussen het imago van de slechte moeder en die van de slechte werknemer.

CONDITIE Het eerste hardnekkige vooroordeel dat in zo'n cultuur wordt bevestigd, is dat de combinatie van werk en zorg per definitie zwaar is. Dat moeders met een omvangrijke baan gewoonweg vragen om moeilijkheden. Inderdaad, zolang de voorzieningen gebrekkig zijn, mannen te weinig zorgtaken overnemen en bedrijven niet flexibel omgaan met de wensen van werknemers met kinderen, zoals deeltijdwerk in hogere functies, is het tweeverdienschapschap alleen op te brengen door mensen met een ijzeren conditie en motivatie. Laat staan dat alleenstaande ouders op een prettige manier werk en zorg kunnen combineren. Echter, wat nu blijkt is dat onder betere omstandigheden – en dat komt voor – die problemen verdwijnen. Het is vermoeiend, een carrière en kinderen, maar daar staat veel voldoening tegenover, zowel op het werk als thuis. De echte overbelaste ouders zijn vooral te vinden onder de vrou-

wen die proberen een ideale theepotmoeder te zijn en een toegewijde werknemer. Zowel op hun werk als thuis nemen ze de lager gewaardeerde taken op zich, met veel plichten en weinig rechten. Ze hebben wel de voldoening een moeder-volgens-de-normen te zijn, maar de prijs is het afzien van een eigen loopbaan. Op hun werk krijgen ze weinig kansen zich verder te ontwikkelen, wat de ongelijke taakverdeling nog verder verankert. Ik durf zelfs te stellen dat de grote uitstroom van vrouwen naar de WAO meer te maken heeft met hun gebrek aan kansen op een loopbaan dan met organisatorische combinatiestress.

LEF Dat raakt aan het tweede grote vooroordeel: dat vrouwen met jonge kinderen geen ambities hebben om zich verder in hun werk te ontwikkelen. Vooral van laagopgeleide vrouwen met kinderen wordt niet verwacht dat zij willen doorstromen naar posities in het middenkader en hoger. Het wordt hen ook zelden gevraagd, in tegenstelling tot de mannen. De meeste vrouwen met kinderen willen niet voltijds werken, maar zouden – zo blijkt uit mijn onderzoek – wel meer uren willen werken in een meer uitdagende en beter betaalde functie, zoals de hierboven geciteerde verkoopster. De meeste vrouwen houden hun wen-

---

Het eerste hardnekkige vooroordeel dat in zo'n cultuur wordt bevestigd, is dat de combinatie van werk en zorg per definitie zwaar is

---

sen echter voor zich, het heeft toch geen zin. Want als ze hun wensen wel kenbaar maken, wordt die zelden gehoord en gehonoreerd. Vrouwen met kinderen moeten eerst dubbel bewijzen dat ze een waardevolle werknemer zijn voor het bedrijf, iets wat met een deeltijdbaan moeilijker lukt. En zo laten bedrijven een groot potentieel aan gemotiveerde werknemers onbenut; iets wat in de jaren negentig nog economisch mogelijk was, maar nu toch tamelijk kortzichtig begint te worden.

Vrouwen zouden het lef moeten hebben het schrikbeeld te trotseren van de slechte moeder, zo stelde Evelien Tonkens in haar Volkskrant-artikel. Zoals we in de jaren zeventigbaas werden in eigen buik en bed, zullen we nu de macht moeten opeisen op het werk en thuis. De tijd dat geëmancipeerde vrouwen sletten werden genoemd is voorbij, nu moeten we nog af van het beeld van de heilige, zorgplichtige moeder. Het lastige is dat die mythe van het mooie moederschap vooral ook in de hoofden van machthebbende mannen zit. Het is de uitdaging voor links om tegenover die mythe positieve, reële beelden van geëmancipeerd vaderschap te stellen en van daaruit betere voorzieningen voor werkende ouders af te dwingen. Onder de druk van de huidige economie zou het dan weleens heel snel kunnen gaan met de emancipatie, ook in bedrijven.

✱

door
Els Veenis

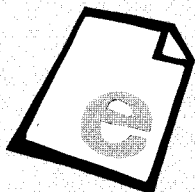

Els Veenis was AIO bij de Universiteit Utrecht. Ze is nu beleidsmedewerker bij directoraat Emancipatiebeleid van het ministerie van Sociale Zaken

Het nut van politieke partijen

Luuk van Middelaar gaat op zoek naar de historische rol van politieke partijen. Nu de economie de politiek overvleugeld, zo betoogt hij, moeten er nieuwe dragers van pluralisme en nieuwe vormen van representatie worden gevonden.

door
Luuk van
Middelaar

Het maakt toch geen donder uit wie er wint.' Dergelijke populistische dorpscafé-aanklachten, te horen aan de vooravond van verkiezingen, zijn een haast eeuwig ingrediënt van de politiek. Het nut van het bestaan van een veelheid aan politieke partijen, en uiteindelijk dat van de politiek als geheel, wordt er in twijfel getrokken. Deze minachting voor de politiek van de 'man van de straat' wordt door de meeste politieke denkers niet serieus genomen. Toch zouden ze dat beter wel kunnen doen, om minstens twee redenen. Ten eerste, omdat deze anti-politieke minachting op haar beurt bij uitstek een politieke kracht is als ze eenmaal in de strijd om de macht wordt gebruikt (dan wel 'geëxploiteerd') door handige politici. De tweede reden is dat er steeds meer waarheid in schuilt. Politici worden vatbaarder voor het verwijt corrupt te zijn of

---

De politieke consensus aangaande de economie lijkt de populist gelijk te geven dat het allemaal een pot nat is.

---

het alleen om het geld te doen; de reden daarvan is dat de gelijkenis tussen hun opvattingen steeds meer in het oog springt. De grote tegenstelling tussen Kapitaal en Arbeid, die het Europese politieke landschap sinds de negentiende eeuw structureerde, heeft zijn relevantie verloren in een wereld waarin zelfs de voormalige socialistische vakbonden aandelen en opties beginnen op te eisen voor hun leden, vroeger arbeiders geheten. De verzoening tussen de erfgenamen van Karl Marx en die van Adam Smith lijkt compleet.

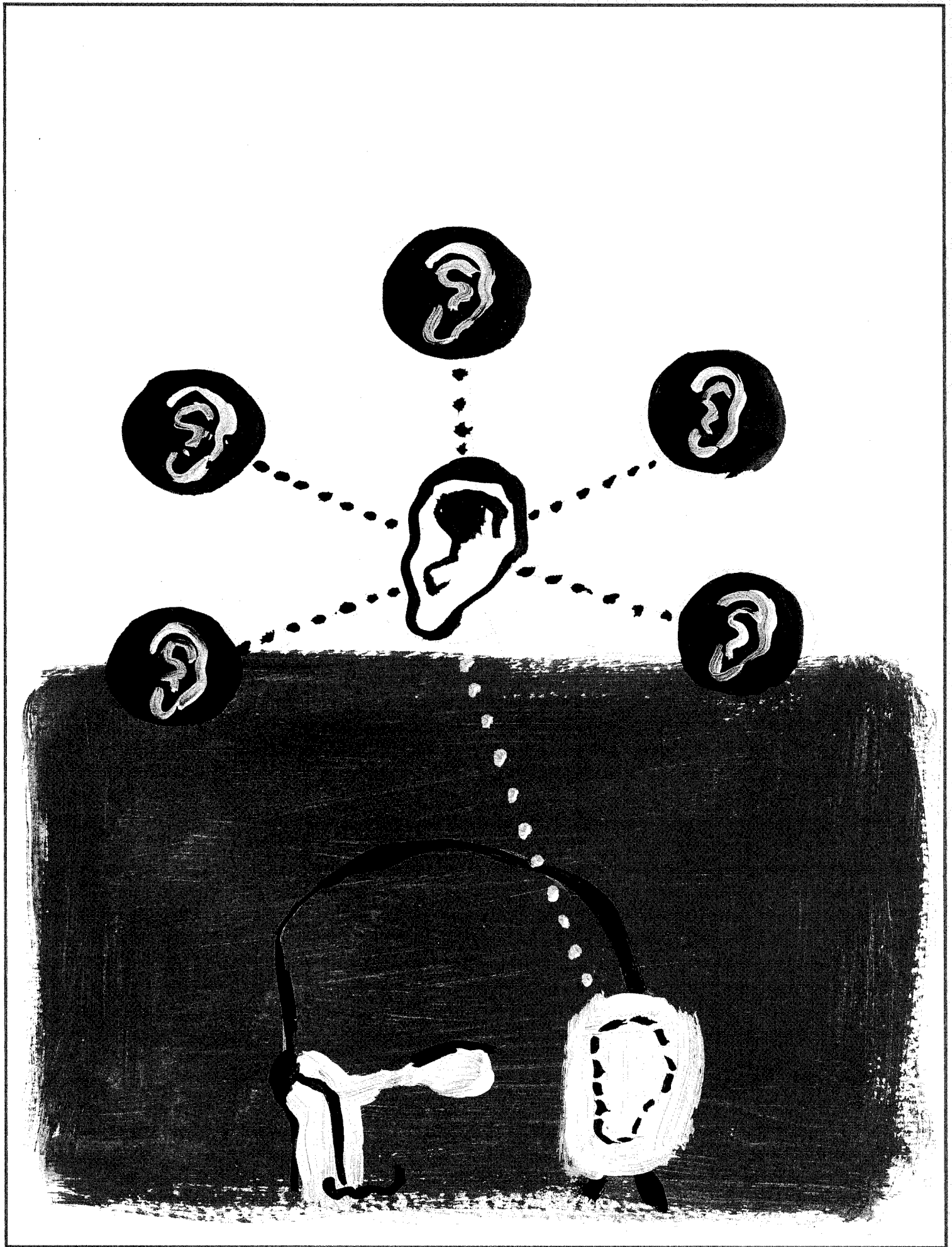
Deze politieke consensus aangaande de economie lijkt de populist gelijk te geven. Als het niets meer uitmaakt of je Bush of Gore stemt, of Chirac of Jospin, waarom zou je je dan nog voor de politiek interesseren? Deze tamelijk onverwachte vorm van democratische gelijkheid maakt een ruw einde aan alle pogingen een politieke carrière te

rechtvaardigen met idealistische motieven. De machiavelistische dimensie van de politiek dringt zich met een nieuwe kracht naar voren. Om deze constatering te weerleggen hebben sommige commentatoren opgemerkt dat we de zaken heel anders moeten zien. De nieuwe consensus inzake economie onder politieke partijen, zo zeggen zij, die bestaat inderdaad, maar hij gaat samen met nieuwe politieke tegenstellingen op andere terreinen. Anders gezegd, de politiek zou zich 'verplaatsen': niet langer de economie zou de inzet van de voornaamste politieke debatten zijn, maar de *moraal*, in de zin van een bepaalde opvatting van het goede leven. Zo bezien verdedigen de conservatieve en religieuze partijen de familie, de liberale partijen leggen de nadruk op de autonomie van het individu (hetzij als universeel wezen, hetzij als lid van een bepaalde cultuur), de groene partijen eisen respect voor de natuur, enzovoort. Een duidelijk voorbeeld van een dergelijke verplaatsing van een economische tegenstelling naar een morele tegenstelling is de Paarse coalitie in Nederland. De voormalige arbeiderspartij en de voormalige bazenpartij hebben zich kunnen verenigen rondom een zeker moreel 'modernisme' dat de intentie had om hervormingen door te voeren op het gebied van onderwijs (secularisering), gezondheid (bijv. legalisering van softdrugs en euthanasie), seksualiteit (mogelijkheid homohuwelijk), enzovoort, hervormingen die tot dan toe werden tegengehouden door de christen-democraten, vertegenwoordigers van een oudere morele orde. Kortom, in plaats van strijdende sociale klassen zou men in de politieke arena nu tegenstrijdige opvattingen van het geluk aantreffen.

***

Dit idee van een verplaatsing van de politiek, van nieuwe politieke tegenstellingen, overtuigt niet. Het is moeilijk er iets anders in te zien dan het masker van een nieuwe machteloosheid. De vormen van sociaal-economische ongelijkheid binnen onze samenlevingen zijn nog even groot als in de goede oude tijd van de 'ideologie' die zich tenminste nog verwaardigde er aandacht aan te besteden; het is

Luuk van Middelaar is filosoof en historicus en onderzoeker aan de École des hautes études en sciences sociales te Parijs.

illustratie: Geert Dijkers

dus niet gerechtvaardigd er niet meer over te spreken onder het voorwendsel dat het probleem is opgelost. De verschillende correcties van het economische systeem die onze politici voorstellen – een beetje rechtvaardiger, een beetje groener, een beetje minder snel – blijken al gauw, bij al hun goede bedoelingen, een oppervlakteverschijnsel dat uiterst weinig invloed heeft op de gang van zaken. Het gaat er steeds om de effecten van het economisch proces binnen te perken te houden. De economische vraagstukken hebben niets aan belang inboet: de economische

maar in laatste instantie is men ook daar niet ver van het forresteriaanse simplisme. Toch moet men deze benadering nageven dat ze tenminste de plek aanwijst die nader moet worden bestudeerd: de economie.

Dat gaat niet op voor het tweede type antwoord op het 'verdampen' van de politiek onder de invloed van het geld, te weten het 'republicanisme'. De onverschilligheid van de burgers ten opzichte van de politiek wordt er beschouwd als een van de grote gevaren die de moderne democratie bedreigen, als een van de voornaamste oorzaken van de 'crisis van de democratie'. De neiging van republikeinse denkers en politici is om de 'verantwoordelijkheid' en de 'burgermoraal' op te vijzelen, middels een herwaardering van het politieke concept van de 'burger' (citoyen), ten koste van dat van de sociaal-economische burger (bourgeois). Hoewel de republikeinse analyses van de noodzaak van een substantiële band tussen de leden van een politieke eenheid op zich niet onjuist zijn, pakken ze het probleem van de verkeerde kant aan; ze verwisselen effecten en oorzaken. Er is wat dat betreft trouwens een structurele overeenkomst tussen de poging de Politiek te redden door de 'burgerzin' nieuw leven in te blazen en de pogingen van de moderne milieubeschermers de Natuur te redden door ons te leren welk 'respect' we haar verschuldigd zijn. In beide gevallen vergeet men graag dat dit eerbiedwaardige respect dat onze voorouders voor het Vaderland respectievelijk de Natuur koesterden bovenal de ritualisering van de angst was. En dat het dus alle zin heeft verloren in een wereld waar het gevaar voor de dood bijna afwezig is – in elk geval voor wat betreft de ruimte waar men de twee bedreigde verschijnselen zou willen redden. Want enerzijds trekken wij westerlingen niet meer ten oorlog zonder de voorafgaande verzekering dat we niet zullen worden gedood, en anderzijds verdrinken wij ook niet meer 'natuurlijk' in het wassende water van zee of rivier.

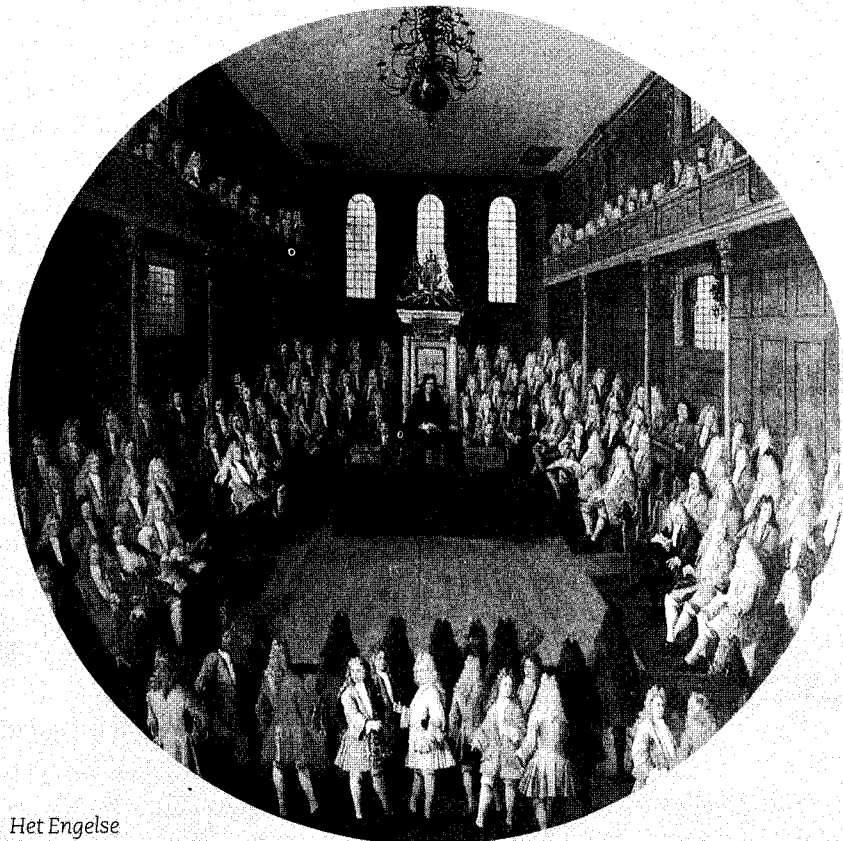
Het probleem van de republikeinen is dat ze dermate overtuigd zijn van de waarde van het 'politieke leven' als bekroning van de menselijke natuur, dat ze niet in staat zijn in de individualistische en berekenende burger die zich daaraan tracht te onttrekken iets anders te zien dan een wezen van meelijwekkende, want gedenatureerde aard. Om de populist van het 'allemaal één pot nat' van republiek te dienen is dat wat magertjes. Ik zal proberen in het hierna volgende een aantal elementen voor een dergelijke repliek te leveren; daarbij kies ik mijn vertrekpunt niet in de politiek in het algemeen, maar in de pluraliteit van de politieke partijen.

***

***

Men ziet tegenwoordig in Frankrijk twee typen intellectuele reacties op dit probleem van de nieuwe verhoudingen tussen het economische en het politieke. De eerste reactie bestaat eruit om *en bloc* alles te verwerpen wat raakt aan de macht van de economie en het grote geld in onze samenleving. Zoals een houthakker die meent dat hij de tak waarop hij zit kan afzagen zonder naar beneden te vallen, zo menen deze auteurs dat men de schuld kan geven aan 'l'horreur économique' (Viviane Forrester) door er best-sellers over te schrijven. In het kleine wereldje van journalisten en intellectuelen rond de socioloog Pierre Bourdieu treft men meer *sophisticated* varianten van deze reflex aan,

Tot in de achttiende eeuw zag men geen verschil tussen een partij en een *factie*. Een *factie* wordt gevormd door een groep individuen die een aantal ideeën of belangen delen en samen om de macht strijden. Sinds het ontstaan van de politiek komt men 'partijen' in deze zin tegen, of het nu in Athene is, in Rome, Brugge, Florence of Parijs. Het gaat steeds om de vorm waarin sociale breuken en tegenstellingen zich voordoen: strijd om de macht tussen verschillende *clans*, tegengestelde klassenbelangen, religieuze twisten, enzovoort. Men beschouwde deze verdeeldheid als een te genezen kwaad, als een betreurenswaardige op te heffen toestand. Het is in het Engeland van het begin

Het Engelse parlement in 1710

van de achttiende eeuw dat men zich voor het eerst het hoofd gaat breken over het fenomeen politieke partij. Sinds de Glorieuze Revolutie waren de facties van de Whigs en de Tories een raadselachtige consistentie beginnen te vertonen, die om een verklaring vroeg. De eerste denkers over politieke partijen beschouwden ze als teken van een sociale anomalie; ze verwachtten de politieke verdeeldheid te overstijgen en zo een goede dag de nationale eenheid te (her)vinden. Anders gezegd – en in zekere zin is dat de positie vanwaar we hier zijn vertrokken –, het bestaan van een veelheid van politieke partijen is alleen gerechtvaardigd als ze daadwerkelijke 'ideologische' verschillen weerspiegelen.

Het was later in de achttiende eeuw dat politieke partijen volwaardig bestaansrecht verwierven. Edmund Burke noemde partijen tegelijkertijd 'noodzakelijk' en 'respectabel' en maakte een onderscheid tussen facties ("a mean and interested struggle for place and emolument") en partijen ("honourable connections" en bovendien "necessary for the full performance of our public duty"); de eersten handelen uit eigenbelang en de laatsten in het algemeen belang. Deze waardering van partijen betekende een grote intellectuele omwenteling. In het westerse denkkader, waar sinds de Grieken de waarden van eenheid, harmonie en monisme heersten, deden plotseling de verdeeldheid, de diversiteit en het pluralisme hun intrede – eerst op bescheiden wijze, maar al gauw, met de komst van de Romantiek, met energie en volle overgave. De immense intellectuele transformatie die er het gevolg van was, staat aan de oorsprong van de onderscheidende karaktertrek van de moderne democratie, te weten haar pluralisme. Ik wil twee rechtvaardigingen van dit pluralisme – dat men nu met alle recht 'partijpluralisme' kan noemen – nader onderzoeken, de eerste van epistemologische (of theoretische) orde, de tweede van constitutionele (of praktische) orde.

***

Het eerste argument voor het democratisch pluralisme zoals het door politieke partijen is vormgegeven, is van epistemologische aard. Het partijpluralisme wordt hier herleid tot de *onbepaaldheid van de politiek*. Hoewel er oudere versies van bestaan, werd de argumentatie pas in de twintigste eeuw ten volle ontwikkeld, met name als een reactie op die vorm van totalitarisme waarin Wetenschap en Partij hand in hand gingen. Men kan denken aan Engelstalige auteurs als Hannah Arendt, Isaiah Berlin, Karl Popper of – voor wat de Franse situatie betreft – aan Claude Lefort en zijn leerlingen. Ondanks al hun verschillen delen deze auteurs het idee dat er geen waarheid bestaat in de politiek. De politiek is het domein van de onzekerheid. Elke poging absolute zekerheid in de politiek binnen te brengen, loopt dus uit op een catastrofe – van Plato's 'sofocratie' tot aan de op een 'wetenschappelijk' marxisme berustende communistische dictaturen – catastrofes waarvan men in tweede instantie gaat beweren dat de politiek er wordt ontkend (depolitiserend). Hieruit volgt, omgekeerd, dat de democratie de ultieme vorm van politiek belichaamt: het idee dat we moeten opgeven te zoeken naar de ene politieke waarheid is er als het ware in de grondwet ingebouwd, en voor de politieke onbepaaldheid en sociale conflicten is er alle plaats. In de democratische politiek probeert men

onstabiele en tijdelijke compromissen te vinden tussen incommensurabele waarden (Berlin), dan wel bescheiden te zoeken naar de vorm van politiek handelen die het minste kwaad doet (Popper), dan wel heroïsch en zonder vaste ankers te handelen in een gemeenschappelijke publieke ruimte (Arendt), dan wel een ruimte te creëren waarin de onophefbaarheid van het sociale conflict weerspiegeld wordt (Lefort). Het opgeven van het idee van de ene politieke waarheid gaat bij al deze auteurs dus samen met de erkenning van sociale tegenstellingen tussen individuen en groepen, dus van de noodzaak en het nut van twist. Men bezegelt dus het einde van het geloof in de uiteindelijke verbroedering van alle mensen – een ideaal dat sinds haar vroegste begin bij de Grieken de politieke filosofie heeft gestructureerd (en ondanks de genoemde, beslissende kritiek, nog steeds valt aan te treffen, bijvoorbeeld

---

Bij nieuwe vormen van politieke representatie valt te denken aan consumentenactie, maar het is onduidelijk hoe men via deze 'negatieve' weg politiek kan handelen.

---

bij neo-kantiaanse auteurs als John Rawls en Jürgen Habermas). Men bezegelt eveneens het einde van het democratische ideaal van een compleet samenvallen van geregeerden en geregeerden, met het argument dat de politiek nooit de onmiddellijke vertaling van de wil van de burgers kan zijn. Vandaar het belang dat deze groep denkers aan politieke partijen hecht: enerzijds zijn de partijen, in hun onherleidbare pluraliteit, de weerslag van de onophefbare sociale verdeeldheid, anderzijds vormen ze een soort bemiddelend scherm tussen de burger en de staat, dat ons inzicht verschaft in de praktische en principiële onmogelijkheid van een 'directe' democratie.

***

Het is tegen de achtergrond van deze discussies over de onbepaaldheid van de politiek dat Frank Ankersmits analyses van het esthetische karakter van de politieke representatie hun grote betekenis vinden. Dankzij de notie van 'representatie' kan men namelijk een aantal epistemologische en praktische debatten verbinden. Het originele idee van Ankersmit is dat er een nauwe overeenkomst bestaat tussen esthetische en politieke representatie. Net zoals de schilder die een gezicht schildert niet de pretentie heeft de 'waarheid' van dat gezicht weer te geven, maar met zijn schilderij een 'representatie' (interpretatie) biedt die een zekere autonomie heeft ten opzichte van het gerepresenteerde gezicht, zo kan ook de politicus van een representatieve democratie niet rechtstreeks de wil van de burgers die hij representeert in de praktijk brengen. Hij moet een bepaalde interpretatie van de socio-politieke werkelijkheid voorstellen, die enerzijds natuurlijk rekening houdt met de wensen van de gerepresenteerde kiezers, maar anderzijds zijn autonomie behoudt. De begrippen 'representatie' en 'waarheid' sluiten elkaar uit. Dus: de democratie is representatief, of ze is niet.

Politieke partijen zijn voor Ankersmit de onmisbare in-

stanties van deze democratische representativiteit. De staat kan de burgers niet rechtstreeks representeren. Alleen partijen, die Ankersmit niet als belangengroepen beschouwt maar als een soort uitbreidingen van de staat, kunnen de burger representeren bij de staat; partijen zijn dus geen bemiddelaars bij gebrek aan beter, maar ze zijn volwaardige en onmisbare deelnemers aan het politieke spel. Hij ziet er een belangrijke mogelijke bron in van democratische vernieuwing, onder voorwaarde dat de partijen onafhankelijker worden van het electoraat, en er bijvoorbeeld beter in slagen de kiezers uit te leggen welke mogelijke oplossingen er zijn voor de gevaren die ons allen bedreigen (criminaliteit, milieuvervuiling, werkloosheid, mondiale economische ongelijkheid).

***

Komen we bij de tweede rechtvaardiging voor het partijpluralisme, die van constitutionele aard. Deze werd – al vóór Burke – ontwikkeld door onder anderen Hume en Montesquieu. Beiden leggen sterk de nadruk op de gunstige effecten van de politieke tweedeling in Engeland, met name in het kader van het evenwicht der machten. De beschrijving van Montesquieu is, zoals zijn commentator

---

**Het is veel belangrijker representatie en pluralisme
nieuwe, levensvatbare vormen te geven, dan de
politieke partijen in stand te houden, tenminste in
hun huidige vorm.**

Pierre Manent opmerkt, “met vooruitziende blik een perfecte samenvatting van het functioneren van twee eeuwen representatieve democratie”. Het evenwicht tussen de uitvoerende en de wetgevende macht, zoals die in de grondwet is vastgelegd om machtsmisbruik te voorkomen, zal onvermijdelijk maatschappelijke gevolgen hebben. Met een tegenstander van ongeveer gelijke sterkte tegenover zich, heeft elk van beide machten behoefte aan aanhangers, aan partijgangers. En omdat ze macht vertegenwoordigt, zal ze die ook aantrekken. Zo ontstaat de situatie dat de grondwettelijke tweedeling van de politieke macht weerspiegeld wordt in een sociale tweedeling tussen aanhangers van de ene en van de andere macht. Montesquieu's praktische rechtvaardiging van het partijpluralisme is overtuigend. Hij leert ons dat zelfs als alle politici hetzelfde vertellen – met andere woorden, zelfs in post-ideologische, post-historische tijden waarin alle politici, bij wijze van hypothese, corrupt zouden zijn – men de politieke partij nodig heeft. De pluraliteit bestaat simpelweg om te voorkomen dat de macht wordt gemonopoliseerd – en de twintigste-eeuwse één partijstaten hebben ruimschoots duidelijk gemaakt dat een dergelijke situatie beter voorkomen kan worden.

Maar functioneert het systeem dat Montesquieu beschrijft nog steeds op dezelfde manier? Als, zoals zijn beroemde formule het wil “*le pouvoir arrête le pouvoir*”, wie of wat stopt dan de economische *pouvoir*, deze nieuwe macht

die zo vriendelijk werd bevrijd door de patstelling tussen de politieke machten? Men moet zich dus afvragen of we niet te maken hebben met een compleet nieuwe situatie waarin de uitgangspunten volledig achterhaald zijn.

***

De liberale democratie heeft aan de politieke partijen de twee voornaamste kenmerken te danken die haar onderscheiden van alle voorafgaande types van democratie, te weten haar pluralisme en haar representativiteit. Er is dus alle reden dankbaar te zijn ten opzichte van dit historische verschijnsel, die ons tegelijkertijd politieke vrijheid en politieke macht heeft opgeleverd. Nu deze sleutelbijdrage van de politieke partijen aan de totstandkoming van de democratie is vastgesteld, moeten we ons afvragen of de politieke partijen deze constitutieve rol nog steeds vervullen. Dat brengt ons ertoe twee vragen te stellen. Ten eerste, zijn de politieke partijen nog steeds de plaats waar de pluraliteit tot uitdrukking komt? En ten tweede, zijn de politieke partijen nog steeds het beste middel voor representatie?

Maar vóór die vragen beantwoord kunnen worden, moeten we weten of er sowieso nog wel een ruimte is voor politiek handelen. Kan er nog politieke interventie zijn? De voornaamste karaktertrek van de hedendaagse politieke werkelijkheid, sinds een jaar of twintig en zeker sinds '1989' (globalisering en informatierevolutie in het kielzog van de Val van de Muur) is ongetwijfeld de ongeremde economisering van de socio-politieke wereld. De hierboven besproken inkrimping van het ideologische spectrum der politieke partijen is niets anders dan de weerslag van dit nieuwe determinisme. In het verleden is er vaak, en terecht, gewaarschuwd tegen opvattingen die de politiek reduceren tot machteloze 'bovenbouw' van de economie en zo de symbolische dimensie van de politiek ontkennen. Niettemin lijken de verhoudingen tussen het economische en het politieke momenteel onweerstaanbaar te veranderen.

***

Wat is veranderd? Misschien zou men kunnen stellen dat de macht en het discours van de economie, die tot dan toe lokaal, gefragmenteerd en onbewust van hun kracht waren, sinds 1989 voor de eerste keer in de geschiedenis globaal, verenigd en bewust van zichzelf zijn geworden. De tegenstrijdige manieren om de economie te bekijken, zoals die tijdens de Koude Oorlog nog naast elkaar bestonden, lieten een ruimte waar de politiek zich in binnendrong. Deze ruimte is nu verdwenen; de politiek die tot voor kort nog enige autonomie genoot, kan nu weinig meer doen dan de economische ontwikkelingen volgen. Bovendien ondermijnt de economische globalisering – op een veel fundamenteelere manier dan een fenomeen als de Europese eenwording – het nationale kader van de politiek. De band tussen soevereiniteit en territorialiteit, die na eeuwen van strijd tussen koningen en prinsen, de basis van de natie-staat werd, is aan het verdwijnen. Een uitstekend voorbeeld van deze 'denationalisering' zijn de exportzones in veel Aziatische en Latijns-Amerikaanse landen: grote stroken land die ten behoeve van de exportpro-

ductie van grote multinationals zijn onttrokken aan de financiële jurisdictie (belastingvrijstelling e.d.) van de staat. Het economisch gewicht van de multinationals blijkt ook uit een ander klein *fait divers*: 40 procent van de totale waarde van de mondiale internationale handel betreft in feite 'handel' tussen verschillende vestigingen van een en hetzelfde transnationale bedrijf. Zonder te willen concluderen dat de nationale politiek geen enkele zin meer heeft omdat ze met handen en voeten is gebonden aan een mondiale economie, is het onvermijdelijk te constateren dat er nieuwe vormen van politiek moeten worden uitgedacht als men de verworvenheden van de democratische representatie wil behouden.

***

Wat zouden de nieuwe vormen van politieke representatie kunnen zijn? Tegen de achtergrond van de geconstateerde hedendaagse economisering, zal het moeten gaan om vormen van politieke representatie die zich dichter bij de economie vinden dan de bestaande (zoals het parle-

Montesquieu

ment); voor dit zelfde probleem stond men ook na de Industriële Revolutie, maar de 19de-eeuwse oplossing, die van de vakbond, werkt nu niet meer. Te denken valt nu eerder aan consumentenorganisaties en consumenten-boycotten, fenomenen die een samenleving tonen die in staat lijkt zich tegen bepaalde (al dan niet reële) onrechtvaardigheden te organiseren. In politieke termen gaat het daar echter niet om vorm van democratische representatie, maar eerder om een soort van directe democratie waarvan de kiezers met hun portemonnee stemmen. Hoewel de 'niet-koopkracht' van consumenten zeker niet onderschat moet worden, is toch onduidelijk hoe men via deze louter 'negatieve' weg politiek kan handelen.

In een artikel uit 1996 denkt de Amerikaanse urbaniste Saskia Sassen, specialiste van de globaliseringsproblematiek, na over de mogelijkheden van 'economisch burgerschap'. Ze vraagt zich af of er een combinatie van economische rechten bestaat die tegelijkertijd macht geeft en de mogelijkheid om regeringen te controleren. Ja, stelt ze, een dergelijk economisch burgerschap bestaat inderdaad. Maar, vervelende verrassing, "het zijn geen burgers die dit

economisch burgerschap bezitten; het zijn bedrijven en markten, met name de mondiale financiële markten, en het berust niet bij individuele personen, niet bij burgers, maar bij mondiale economische actoren". Het zijn in de eerste plaats de mondiale financiële markten die de afgelopen twintig jaar een onvoorstelbare hoeveelheid aan rechten en legitimiteit hebben vergaard – samen met hun enige concurrent bij de hedendaagse herverdeling van de legitieme autoriteit van de natie-staat: de mensenrechten – en het is aan hen dat regeringen nu rekenschap afleggen. Sassen is niet al te optimistisch over de aanwezigheid van democratische neigingen – bijvoorbeeld via de bemiddeling van aandeelhoudersvergaderingen – van een dergelijk burgerschap. Zij is niet van mening dat de financiële markten het toppunt van democratie vormen, omdat ze de mening van miljoenen investeerders zouden weerspiegelen, als een soort mondiale opinie-peiling die met de zon mee om de aarde draait, van Tokyo naar Singapore naar Frankfurt naar New York. Feit is namelijk dat vrijwel alle particuliere aandeelhouders zich laten vertegenwoordigen door institutionele beleggers, zoals de pensioenfondsen en de verzekeringsmaatschappen. En je moet als individu hoe dan ook geld hebben om in dit systeem te kunnen meedoen.

***

Maar er is natuurlijk nog meer aan de hand. De economische revolutie van dit moment 'denationaliseert' de politieke ruimte niet alleen (mondialisering), ze ontgingt ook nieuwe, virtuele ruimtes (digitalisering). Omdat de eerste filosofen en essayisten die zich, tijdens de laatste stuip-trekkingen van het postmodernisme, met het internet bezighielden zich het liefst amuseerden met speculaties over fragmenterende seksuele identiteiten, liggen op dat vlak bijna alle vragen nog open. Wie te representeren? Gebruikers? In de werkelijkheid rondlopende individuen met een paspoort? Virtuele individuen? En op welke plaats te representeren? Door wie? Met welke macht?

Het is niet mogelijk hier en nu op al deze vragen antwoord te geven. De weg die we in dit artikel hebben afgelegd van de populist in het dorpscafé tot de *internaut* op het net was een lange. Ik heb willen laten zien dat er in de populistische aanklacht tegen de politiek meer waarheid schuilt dan men doorgaans wil toegeven. De repliek die ik daar vervolgens tegen inbracht blijft genuanceerd. De politieke partijen stonden aan de basis van de vorm van politiek die de huidige ontplooiing van de economie heeft mogelijk gemaakt waardoor ze nu zelf worden voorbijgestreefd. Ze stonden aan de oorsprong van de twee principes van de moderne democratie waarvoor tot elke prijs nieuwe dragers moeten worden gevonden, het pluralisme en de representatie. Het is oneindig veel belangrijker deze kostbare democratische erfenis te bewaren, door haar nieuwe, levensvatbare vormen te geven, dan de politieke partijen zelf in stand te houden, tenminste in hun huidige vorm.

✱

LITERATUUR:

- F.R. Ankersmit, *Aesthetic Politics. Political philosophy beyond fact and value*, Stanford 1997.
- Pierre Manent, *Histoire intellectuelle du libéralisme*, Parijs 1987.
- Giovanni Sartori, *Understanding Pluralism*, Journal of Democracy 8 (1997) no. 4.
- Saskia Sassen, *Globalisering. Over mobiliteit van geld, mensen en informatie*, Amsterdam 1999.

De toekomst van politieke partijen

Het woord vernieuwing ligt de grote politieke partijen de laatste jaren in de mond bestorven. Waar ligt hun toekomst? Vier scenario's.

door
Thomas
Schillemans

Het woord *vernieuwing* ligt de grote politieke partijen de laatste jaren in de mond bestorven. Gedwongen door slinkende ledenbestanden proberen zij op een nieuwe manier naar buiten te treden. Dat is logisch: als de eigen organisatie krimpt, worden partijen afhankelijker van de buitenwereld voor de noodzakelijke expertise, ideeën, kandidaten en maatschappelijke steun. Hoe die nieuwe partij er precies moet uitzien, blijft echter rijkelijk vaag en er is ook nog geen positief verband te zien tussen deze vernieuwingswoede en groeiende ledenbestanden. Het omgekeerde is eerder het geval: uitgerekend de partijen die het meest traditioneel georganiseerd bleven en te werk gingen, kenden als enige ledengroei: klein rechts en de SP.

Op de achtergrond hiervan speelt de academische discussie over de toekomst van politieke partijen. Sombere geesten aan de ene kant wijzen op afnemende ledentallen, wegwijnende partijafdelingen en ideologische convergentie. Vergenoegd of verontrust concluderen zij dan dat de partijen een letale ziekte onder de leden hebben. Het is slechts een kwestie van niet eens zo heel erg veel tijd voordat zij definitief het loodje leggen. Aan de andere kant wijzen optimisten op de successen van enkele sterk geprofileerde partijen, op de betrekkelijkheid van het ledenverlies en op de inhoudelijke eensgezindheid, ondanks alles, tussen partijtop en achterban. Partijen hebben volgens hen het lot in eigen hand. Waar ze zichzelf wegmoffelen in het grijze midden komen ze in de problemen, waar ze smoel hebben gaat het redelijk tot goed.

De discussie over de toekomst van politieke partijen blijft zodoende in een onoverbrugbare tegenstelling vervangen. Critici willen liever gisteren dan morgen van de partijen af, anderen verdedigen hun bestaan met al hun in 150 jaar verworven eigenschappen. Dat biedt ons een weinig inspirerende keuze: het is dit of niets; de huidige partij of helemaal geen partij.

Waar het in deze discussie vooral aan ontbreekt is perspectief, aan mogelijke en wenselijke toekomstbeelden. In een poging om aan deze onvruchtbare tegenstelling te ontsnappen schets ik hier met grove houtskoolstreken op basis van extrapolaties vijf toekomstscenario's voor politieke partijen. Ik denk dat hiermee de horizon van de toekomst wel gevangen wordt. Het brengt in ieder geval een aantal lastige dilemma's aan het licht die de partijorganisaties

hebben op te lossen, willen zij hun functie binnen de parlementaire democratie zinnig inhoud geven.

1 Moderne kaderpartij

In dit scenario blijft voor de grotere politieke partijen veel bij het oude. De massapartij behoort definitief tot de relictten van de geschiedenis en de grote uitdaging is om met een kleine achterban door te blijven werken. Tijdens de wederopbouwperiode was een dikke 10 procent van de Nederlanders partijlid, dat zal een hoogtepunt blijven. De moderne kaderpartij is een democratische ledenorganisatie, hiërarchisch van opzet, met een landelijke vertegenwoordiging en een officieel vastgelegd programma. Zij blijft behoefte houden aan nieuwe leden en dat leidt tot steeds inventievere vernieuwingsplannen, maar zelden met succes. Hedendaagse burgers kunnen hun maatschappelijke betrokkenheid uiten langs vele

kanalen en politieke partijen zijn binnen dat aanbod bepaald niet de meest aantrekkelijke. Wel blijft een partijlidmaatschap uit carrièremotief erg handig. Potentiële bestuurders weten de weg wel te vinden en van een kwaliteitsprobleem hoeft geen sprake te zijn.

Dit is beslist geen schrikscenario. Karig bemenste partijen kunnen uitstekend werk doen, dat

---

**De uitdaging is om met
een kleine achterban
door te werken.**

---

valt of staat bij de kwaliteit van de betrokkenen. En over het feit dat burgers hun geld en tijd liever aan andere dan partijpolitieke doelen spenderen hoeft ook niet te worden gesomberd. Met de betrokkenheid bij de samenleving is het in Nederland prima gesteld. Maatschappelijk actieve burgers, en daar zijn er volgens het SCP nu meer van dan in de bewierookte jaren zeventig, zoeken hun heil bij maatschappelijke organisaties, het vrijwilligerswerk of stappen direct op de dienstdoende ambtenaar af. Burgers, en met hen de publieke zaak, hebben zich zodoende geëmancipeerd van de oude beheerders van de publieke zaak. Dit roept wel de vraag op naar het draagvlak

Thomas
Schillemans is
stafmedewerker van
het Weten-
schappelijk Bureau
GroenLinks

van de opvattingen van partijen. Namens wie spreken partijen over het algemeen belang, als zij inhoudelijk gevoed worden door een kleine en vaste club mensen? Groeit er geen tegenstelling tussen de volksvertegenwoordigers en de publieke activiteiten van het volk?

2 Klassieke ledenpartij

Het tijt keert. De historici van de toekomst kijken geamuseerd terug op de discussie over het einde van partijen die in de negentiger jaren werd gevoerd. Want kort op de vette jaren van tevredenheid volgde een nieuwe politisering waarin scherpe scheidslijnen en flinke maatschappelijke tegenstellingen ontstonden. Politieke partijen konden zich daarbinnen overtuigend positioneren en bleken weer *ouderwets* aantrekkelijk voor grote groepen mensen. Als een fenix herrijst de massapartij zo weer uit zijn graf. Het enige dat hiervoor nodig is, is een scherpe politieke tegenstelling die mensen daadwerkelijk raakt.

Onze parlementaire geschiedenis overziend, is het niet ondenkbaar dat dit scenario uitkomt. De vooroorlogse periode werd beheerst door de antithese tussen confessionele en wereldse partijen, de naoorlogse periode door de confrontatie tussen links en rechts. Het is slechts een kwestie van tijd voordat zich de volgende tegenstelling manifesteert die nieuwe politieke spanningen brengt. *Trendwatchers* speculeren graag over dit scenario en onderzoeken het heden op sporen van toekomstige tegenstellingen. De rellen rond de WTO bijvoorbeeld, waren aanleiding voor artikelen over een nieuwe anti-globaliseringscoalitie tussen mensen en organisaties uit voormalig linkse en rechtse hoek. Dit zou inderdaad een prachtige splijtzwam zijn die bijna alle Nederlandse partijen doormidden zou snijden, waarna we onszelf in ongedacht gezelschap zouden terugvinden. Maar zo'n nieuwe tegenstelling is ook denkbaar tussen *materialisten* en *postmaterialisten*, tussen mono- en multicultureel Nederland of gewoon tussen de winnaars en verliezers op de geliberaliseerde (wereld-)markt.

Dit is een scenario dat de vele critici van het paarse klimaat ongetwijfeld als muziek in de oren klinkt. Er ontstaan weer messcherpe politieke tegenstellingen met dito debatten waarin de oude politieke partij zich ongedacht vitaal kan profileren. Toch is dit een crisisscenario. Een nieuwe grootschalige partijpolitieke mobilisatie is pas mogelijk bij ontwikkelingen die mensen in de kern van hun bestaan raken. Een serieuze economische crisis bijvoorbeeld of grote spanningen in de multiculturele samenleving. Dit scenario biedt politieke partijen nieuwe mogelijkheden, maar het veronderstelt een politieke hartstocht die zichzelf niet kunnen oproepen.

Politici moeten politiek resultaat halen, plannen smeden, kandidatencommissies te vriend houden, praten met de achterban, flink scoren in de media en uiteindelijk herkozen worden. In dit scenario gaat het om dat laatste. Politieke partijen worden verkiezingsmachines die noodgedwongen steeds meer tijd en geld in hun electorale strategie investeren. De campagnes vertonen steeds meer overeenkomsten met wasmiddelenreclames: *vernieuwd!*, *beter!*, *goed voor het milieu!*

Dit scenario is een *ratrace*. Bij iedere verkiezing waaien nieuwe campagnetechnieken over uit Amerika en bij iedere verkiezing moet in meer kranten, tijdschriften, internet-

sites en tv-programma's worden *gescoord*. De campagnes worden zodoende langduriger en duurder en verorberen gulzig het hele partijbudget. De symptomen van deze ontwikkeling zijn in Nederland al bij alle partijen te zien. Neem de PvdA, die de vorige verkiezingen inging met de slogan *Kies Kok*, die de campagnestrategie rechtstreeks van Clinton afkeek (*make no mistake!, get out the message!*), waar plannen eerst bij focus-groepen worden gepolst en waar een congresbesluit over de hypotheekrenteaf trek ongestraft opzij wordt geschoven.

De strijd om electoraal gewin verdringt alle verdere maatschappelijke ambities van partijen en de democrati-

Als een fenix herrijst de massapartij weer uit zijn graf

sche ledenorganisatie vormt zich om tot een permanente campagnemachine. De grootscheepse invoering van partij sponsoring is onvermijdelijk, want de Nederlandse campagnebudgetten zijn tot nu toe relatief bescheiden. Dat leidt gemakkelijk tot onplezierige een-tweetjes tussen financiële kracht en politieke macht. Democratische politiek is dan een spel geworden dat door een kleine groep *spindoctors* en professionele politici wordt gespeeld.

3 Ombudspartij

Op het eerste gezicht verandert er in dit scenario niet veel. Partijen zitten in het parlement en burgers wenden zich met hun opvattingen en klachten tot ambtenaren en *single issue*-bewegingen. Beleid komt steeds interactiever en complexer tot stand. Ambtenaren, bedrijven en organisaties overleggen in beleidsvoorbereiding voortdurend en de meeste voorstellen bereiken de Tweede Kamer voorzien van een breed draagvlak. De Kamerleden rest dan niets anders dan een ceremonieel debat en de aanneming van het plan.

De voorboden van dit scenario zijn manifest. Met de steeds politiekere rol die de maatschappelijke organisaties spelen, verbeteren zij de verantwoording van hun invloed in- en extern. De coproductie van beleid waarbij steeds meer groepen een rol spelen, is een zichtbare trend op alle bestuurlijke niveaus en op alle beleidsterreinen. Vooral gemeenteraden klagen dat zij na brede maatschappelijke consultatie aan het einde van de rit buitenspel staan. Het College confronteert hen met uitgewerkte plannen die door alle betrokkenen zijn geaccordeerd en feitelijk niet afgewezen *kunnen* worden.

Hier voltrekt zich een stiekeme beleidsrevolutie waarin de politieke rollen op hun kop worden gezet. Het bestuurlijke apparaat ontwerpt in nauw overleg met betrokkenen uit het veld de richting van beleid, in plaats van dat dit politiek wordt geïnstrueerd. Niet langer politieke partijen vertegenwoordigen burgers maar belangenorganisaties. De hendaagse burger is in zichzelf verdeeld, zo analyseerde Frank Ankersmit een paar jaar geleden. We willen én autorijden én een beter milieu en geen enkele partij is in staat om aan deze tegenstelling een politiek huis te bieden. In dit scenario wordt dat opgelost. Volksvertegenwoordiging

Uit: Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994

foto: Gerhard van Roon / HH

vindt niet meer plaats via partijen maar via single issue-bewegingen en burgers 'spreken' tegelijkertijd via Nederland Mobiel en Natuur en Milieu.

De Tweede Kamer krijgt een nieuwe taakhoud. Zij is publiek verantwoordelijk voor participatieve beleidsarrangementen. De Kamer bewaakt de kwaliteit van het resultaat en de toegankelijkheid van het proces. Aan het einde van rit heeft ze een codificerende functie en zet ze een stempel onder het plan. Tenzij blijkt dat bepaalde groepen uit het proces zijn geweerd of het resultaat desondanks tot

---

Niet langer politieke partijen vertegenwoordigen burgers maar belangenorganisaties.

---

maatschappelijke onrust leidt. In deze rol is het parlement een gedepoliteerde ombudsman. Dit klinkt vergezochter dan het is. Partijen zijn nu al zelden succesvol met eigen onderwerpen maar ze reageren vooral op de kwesties die het land, getuige de media, in vervoering brengen. De ombudspartij grijpt slechts dan politiek in, wanneer het participatieve beleid tot missers leidt.

4 Netwerkpartij

De partijen afficheren zich tegenwoordig graag als *open ledenpartijen*. In het proces van politieke meningsvorming wordt een keur aan externe deskundigen geraadpleegd en in overleg met hen worden partijstandpunten geformuleerd. Tegelijkertijd zijn partijen min of meer democratische organisaties waarin de leden het laatste woord hebben. Het partijpolitieke leven speelt zich zodoende in twee tempi af. Het is in zekere zin een spagaat, de ledenvereniging en de professionele politieke organisatie onder één dak. Dat veronderstelt de nodige gymnastische vermogens en de organisatie raakt gemakkelijk uit balans.

De netwerkpartij van dit scenario stapt uit deze spagaat en breekt met zijn leden. Na jaren van experimenteren met nieuwe vormen om mensen bij de partij te betrekken, is de

---

De campagnes vertonen steeds meer overeenkomsten met reclame: vernieuwd!, beter!

---

conclusie getrokken dat dit kennelijk onmogelijk is. Vanaf nu worden alle activiteiten structureel gericht op het potentiële electoraat in plaats van op de traditionele achterban van actieve partijleden. Het is een vernieuwing naar model van de belangenorganisaties. Waar GroenLinks blij is met veertienduizend leden, staat de teller bij Natuurmonumenten al jaren boven het miljoen. Het spreekt voor zich dat deze bewegingen veel ruimere financiële mogelijkheden hebben en een veel groter maatschappelijk bereik.

In de netwerkpartij ligt het *primaat* eenduidig bij de politieke professionals. Dit moet de mogelijkheid openen om de volksvertegenwoordigende functie van partijen een nieuwe inhoud te geven. De partij is niet langer een vereni-

ging van mensen die hun contributie hebben betaald maar werkt zich om tot platform voor, in geval van GroenLinks, groene en linkse mensen. Het wordt *leuker, informeler, inhoudelijker*, precies zoals het in alle vernieuwingsrapporten van partijen steeds staat opgeschreven. Partijleden zijn donateurs geworden die de partijtop niet langer tegengas kunnen geven. Daarom wordt tegenover de grotere speelruimte voor de Haagse professionals ook de landelijke partijorganisatie versterkt. Die krijgt zwaardere bevoegdheden om de Haagse professionals aan het politiek programma te binden. Daarnaast ontwikkelt en beheert de partijorganisatie een netwerk waarin mensen uitsluitend op interesse en deskundigheid worden aangesproken en waar partijvoorkeur nauwelijks een rol speelt.

GELD De huidige partijen bevinden zich tussen het eerste en het vijfde scenario in, tussen de moderne kaderpartij en de netwerkpartij. Het is een combinatie die bij GroenLinks soepel verloopt. De partij beroemt zich graag op haar open manier van werken en op een sterk congres dat de Tweede Kamerfractie tegengas durft te geven. Of dit zo blijft, ook als het politieke en electorale tij straks tegenzit, is de vraag. In ieder geval staat ook GroenLinks wat betreft de partijorganisatie voor een paar lastige dilemma's die in bovenstaande scenario's steeds terugkeren.

In de eerste plaats is de *legitimiteit* van de partijen in het geding. Namens wie spreken partijen eigenlijk, wanneer het programma wordt opgesteld door de partijtop in over-

---

Dat is de grootste uitdaging: partijfinanciering zonder dat bedrijven invloed krijgen.

---

leg met een kleine achterban en steeds dezelfde deskundigen?

In de tweede plaats opereren partijen in een omgeving met ministeries, belangenorganisaties, adviesbureaus etcetera die allemaal financieel en organisatorisch beter geëquipeerd zijn dan zijzelf. Om daarin overeind te blijven zijn ook partijen in een proces van professionalisering gekomen. Dat maakt de vraag urgent of de ledenvereniging die numeriek gelijk blijft en de professionele politieke organisatie die groeit, eigenlijk wel onder één dak kunnen blijven.

Ten slotte de financiën. In alle scenario's hebben partijen steeds meer geld nodig terwijl er niet meer geld binnenkomt. Het is een kwestie die al langer speelt en waarin steeds openlijker voor particuliere financiering wordt gepleit. Het lijkt me onvermijdelijk dat partijen de komende jaren er alles aan gaan doen om hun financiële mogelijkheden te verruimen. De vraag is dan of Amerikaanse toestanden, waarin fondsenwerving voor de verkiezingen de hoofdbezigheid van partijen is, voorkomen kunnen worden. Voor de nabije toekomst is dat de grootste uitdaging: regelen dat de partijfinanciering bij de tijd wordt gebracht zonder daarmee financiële coalities tussen partijen en bedrijven te laten ontstaan en zonder dat het uitsluitend in campagnekassen verdwijnt.

✘

Hoe combineert een politicus leiderschap en democratisch zijn?

De invoering van de euro is een voorbeeld van hoe het niet moet.

Democratisch leiderschap

door
Willem Witteveen

Democratisch politiek leiderschap, kan dat eigenlijk wel? Wat we ook verstaan onder 'democratie', het moet altijd gaan om bestuur door, voor en over burgers. Een democratisch politiek systeem is erop gericht te toetsen wat burgers van de over hen gestelde machten vinden en het geeft hen invloed op het openbaar bestuur. In een democratie zijn alle burgers als vrije en gelijke mensen betrokken bij de vormgeving van hun leven in de gemeenschap. 'Politiek leiderschap' roept heel andere associaties op; men denkt daarbij juist in termen van bovenschikking en onderschikking. De leider staat *hoger* in een of andere hiërarchie. Terwijl bij de democratie altijd gedacht wordt aan vele mensen die op een of andere manier met elkaar in debat zijn (de vergadering van volksvertegenwoordigers bijvoorbeeld), ziet men bij leiderschap gewoonlijk één sterke man voor zich. Er zijn veel metaforen van leiderschap, maar ze brengen doorgaans een krachtig individu in beeld, niet een veelvormige en in zichzelf verdeelde collectiviteit. Denk maar aan de kapitein van het schip van staat (de favoriete metafoor van de antidemocraat Plato) en daarnaast de krachtige *captain of industry* (die ook meestal lak heeft aan politici). Denk aan de dictator (naar het Romeinse idee nog een tijdelijke sterke man). Denk aan de planner die een blauwdruk ontwerpt, aan de generaal die de strategie bepaalt, de heerser die virtuoos alle listen van de macht beheerst en lonkt naar de gunsten van vrouwe fortuna (Machiavelli). Of denk aan de dirigent die een orkest zijn wil oplegt.

Deze gangbare beelden laten ook zien dat het niet erg duidelijk is wat leiderschap nu precies inhoudt, democratisch of niet. Een planner doet niet hetzelfde als een dirigent, een generaal moet andere dingen kunnen dan een kapitein. Als we ons wat voorbeelden indenken, komt die conceptuele verwarring over het leiderschap nog duidelijker aan het licht. Denk aan Tony Blair: iemand die beschikt over grote retorische talenten, aan de macht gekomen met behulp van uitgekiende campagne strategieën en permanent ondersteund door *spin doctors*. Na een paar jaar beleid vallen de resultaten tegen (gesymboliseerd door het kostenverslindende prestigeproject van de Millennium Dome) en denken veel mensen dat Blair een marionet is van zijn communicatieadviseurs, iemand die zijn oren laat hangen naar de opiniepeilingen; niet iemand met een eigen, authentieke politieke visie. Tijd voor krachtig leiderschap. Maar wat voor leiderschap? Dat van de generaal, de heerser, de dictator? Of denk aan het wat minder spectaculaire voorbeeld van een minister die het als opdracht ziet om een omvangrijk, ambitieus en ingewikkeld wetgevingspro-

ject door te voeren tegen de te verwachten weerstand in van allerlei soorten belanghebbenden en betrokkenen. Moet je zelf het voortouw nemen en het risico lopen in de strijd beschadigd te raken of kan het werk beter worden uitbesteed aan een organisatieadviseur die de verschillende belangen naar elkaar toe moet manoeuvreren? Wat is nu krachtig leiderschap? En wat heb je aan het beeld van de kapitein of de dirigent?

RETORISCH Het meest aantrekkelijke leiderschapsbeeld is nog niet genoemd: het beeld van de politiek leider als democratisch redenaar, als vertolker van de mening van de meerderheid, als *great communicator*. Is dat niet het beeld van democratisch leiderschap bij uitstek? Politiek leiderschap moet zich bewijzen in het debat, in de strijd tussen meningen, bij de interpretatie van het algemeen belang. De overtuigende politicus wint met argumenten steun voor zijn visie en scheidt het draagvlak voor effectief optreden tegen problemen en misstanden. Dit retorische type leiderschap heeft in de democratische politieke systemen een grote vlucht genomen. Om gekozen te worden

---

Politiek leiderschap is in toenemende mate *management by speech*.

---

moet een politicus via de media laten zien de gave van het woord te bezitten; het gaat dan meer om het vestigen van een positief imago, dan om inhoudelijk gelijk. De kiezers moeten de politicus kunnen vertrouwen, ze hoeven niet door hem of haar te worden overtuigd en ze kunnen nooit iets terugzeggen tegen de redeneringen die onder de *soundbites* wel degelijk in politieke toespraken schuilgaan; ook bepaalt het publiek niet de agenda van het debat (dat gebeurt door de peilers van de publieke opinies). Eenmaal tot een politiek ambt geroepen, zijn politici nog steeds veel aan het woord. Zij komen liefst regelmatig in beeld met korte en kernachtige uitspraken. Leiderschap is in toenemende mate *management by speech*.

Maar is het leiderschap door succesvolle redenaars ook democratisch leiderschap? Er zijn redenen om daaraan te twifelen. Om te beginnen is de bedrijfsmatige manier waarop de macht van het woord wordt georganiseerd en geëxploiteerd nogal verdacht. Voor succesvolle verkiezingscampagnes is veel geld nodig en een grote organisatie (denk aan de Amerikaanse presidentsverkiezingen). Er is

Willem Witteveen is hoogleraar in het recht in Tilburg en lid van de Eerste Kamer; hij is voorzitter van de commissie die een nieuwe beginselprogramma voorbereidt voor de PvdA

geen garantie dat een plutocratische selectie een democratische leider oplevert. In een democratie heeft de kiezer een reële keuze tussen partijen en kandidaten; macht is er niet voor geld te koop.

Een ander bezwaar is echter nog belangrijker. De cultivering van het leiderschap door redenaars gaat gepaard met eenzijdige politieke communicatie. Het gaat meer om het aan de man brengen van mensen, denkbeelden en programma's (inderdaad zoals je zeepoeder verkoopt) dan om de intellectuele krachtmeting van een debat. Er is te weinig tweerichtingsverkeer in de politiek, te weinig uitwisseling van argumenten. Er wordt meer gepreekt dan geluisterd. Een democratische redenaar moet in beide kunsten bedreven zijn. Er is ook te weinig rolwisseling – een politieke leider zou regelmatig in de positie moeten worden gebracht van degenen die leiding moeten ondergaan, zodat die leider begrip krijgt voor gezichtspunten die in het beleid niet aan bod komen. Een pathologisch verschijnsel is bijvoorbeeld de veel gehoorde kreet dat het beleid 'beter aan de mensen moet worden uitgelegd'. Het publiek heeft kritiek en dat onloochenbare feit wordt meteen vertaald tot 'het publiek begrijpt ons als politieke leiders niet goed'. Uitleggen is een eufemisme voor het inzetten van retorische strategieën die de ander niet serieus nemen.

Retorisch eenrichtingverkeer is vooral kwalijk als het gaat om aangelegenheden die voor iedereen belangrijk zijn. De invoering van de euro in Nederland is een interes-

deren van de opvattingen (en soms ook het gedrag) van de betrokkenen. De gezondheidszorg kent veel van dit soort campagnes. Maar oproepen om minder te drinken, zuiniger met energie om te gaan en je organen beschikbaar te stellen voor een ander, leveren minder op dan verwacht. Waar ligt dat aan? Een verklaring voor falende voorlichting zou wel eens kunnen zijn dat het makkelijker is een televisiespotje te maken dan om mensen naar hun problemen en meningen te vragen, voordat voorlichting over het 'goede leven' zelfs maar aan de orde is. Intrigerend is de gang van zaken rond orgaandonatie. Daar hebben regering en parlement na ampele overweging gekozen voor een toestemmingsvereiste en ingezet op brede en indringende publieksvoorlichting om zoveel mogelijk mensen te bewegen tot het tekenen van een donorverklaring. Er was niet eerst een open maatschappelijk debat georganiseerd waarin ook

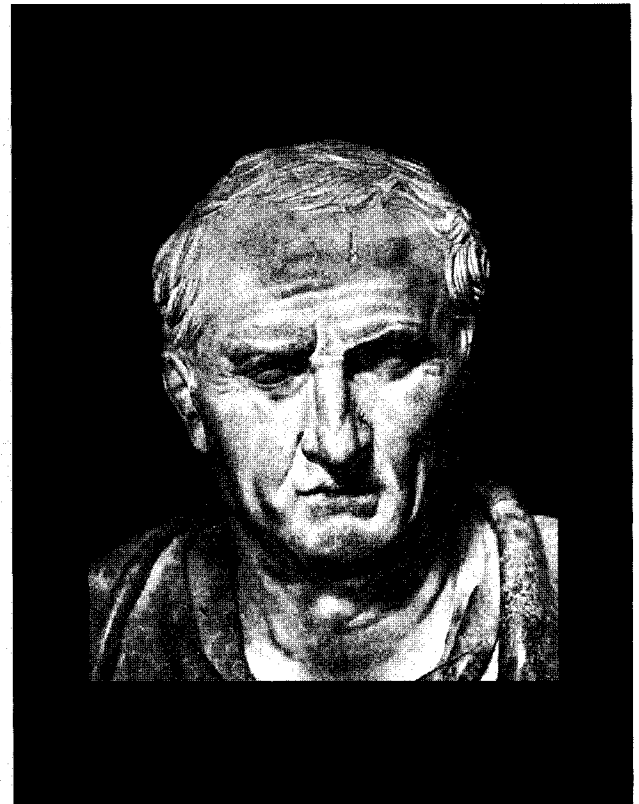

Democratisch leiderschap berust op een oordeel in plaats van op een vooroordeel.

---

sant voorbeeld. Een ingrijpende verandering van onze economie, maar ook van onze cultuur en wellicht van onze staatsvorm komt daarmee in het verschiep. Toch is er geen inhoudelijk debat over geweest in brede lagen van de samenleving. In leidinggevende kringen was de heersende overtuiging opeens dat de euro goed is voor de economie. De meningen van tegenstanders werden nauwelijks serieus genomen. Het parlement heeft er opvallend weinig woorden aan vuil gemaakt. Het gevolg is dat de euro nu gaat worden ingevoerd zonder een breed draagvlak onder de bevolking. Dat het ook anders kan, bewijst de praktijk in het democratische Denemarken. Daar is wel uitvoerig en diepgaand gedebatteerd en er is uiteindelijk bij referendum over beslist. Op soortgelijke wijze vindt in Nederland geen serieuze discussie plaats over de uitbreiding van de Europese Unie en de gevolgen die dit heeft voor het karakter van de Unie: kan dit nog wel een enigszins democratische organisatievorm blijven waarin ook de kleine landen iets in te brengen hebben? Natuurlijk zijn er wel deskundigen die hun mening uitdragen op de opiniepagina's van de dagbladen. Maar dat is nog geen maatschappelijk debat. De burgers worden niet gevraagd naar hun mening maar voor voldongen feiten geplaatst. Europa overkomt ons.

ORGAANDONATIE De eenzijdigheid van de politieke communicatie blijkt ook uit de wassende geldstroom voor voorlichting en public relations. Daarbij gaat het niet om het serieus nemen van de 'doelgroep' maar om het veran-

tegenstanders van orgaandonatie aan het woord kwamen. De voorlichting zelf is zo opgezet dat wel 'angsten' worden weggenomen, maar dat geen serieuze aandacht wordt besteed aan rationele tegenargumenten (zoals de vraag hoe het optreden van artsen en verpleegkundigen eigenlijk gecontroleerd kan worden en hoe kan worden voorkomen dat iemand al als potentiële donor behandeld wordt terwijl zijn leven nog te redden is). De voorlichting heeft niet tot een verhoging van het aantal donoren geleid. Kan de reden zijn dat er niet eerst diepgaand op de hele zaak is ingegaan zonder dat de keuze voor een bepaald regime voor orgaandonatie al wettelijk was vastgesteld?

Bij deze voorbeelden wordt ook duidelijk dat democratisch leiderschap niet betekent dat de publieke opinie kritiekloos wordt gevolgd. Waar het om gaat is de krachtig uit te dragen overtuiging uit te stellen tot het moment dat er een goed en open maatschappelijk debat geweest is waarin

Willem Witteveen,
De denkbeeldige staat,
Amsterdam 2000

Herman van
Gunsteren en anderen,
Eigentijds burgerschap,
WRR-publikatie, Den
Haag 1992

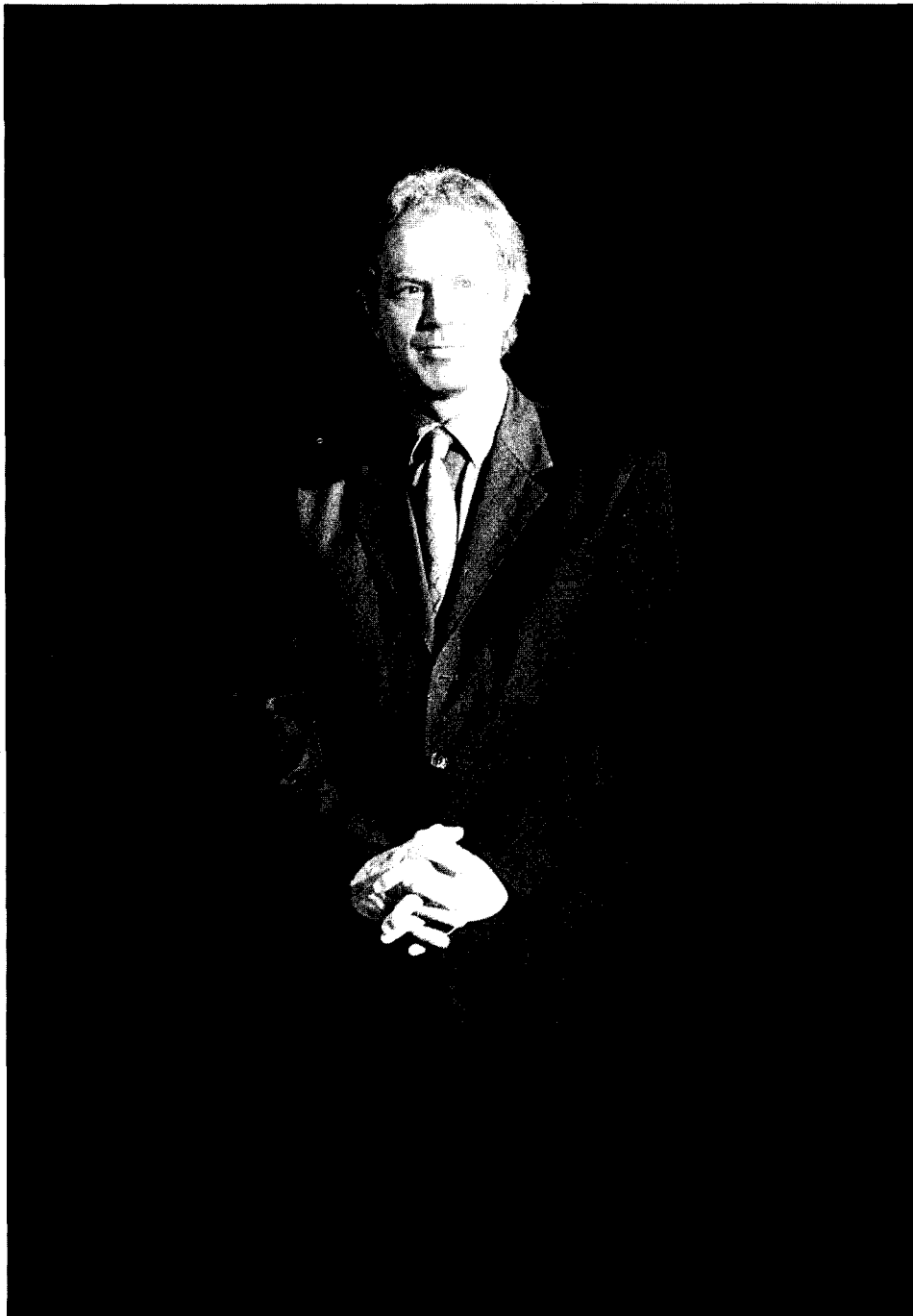
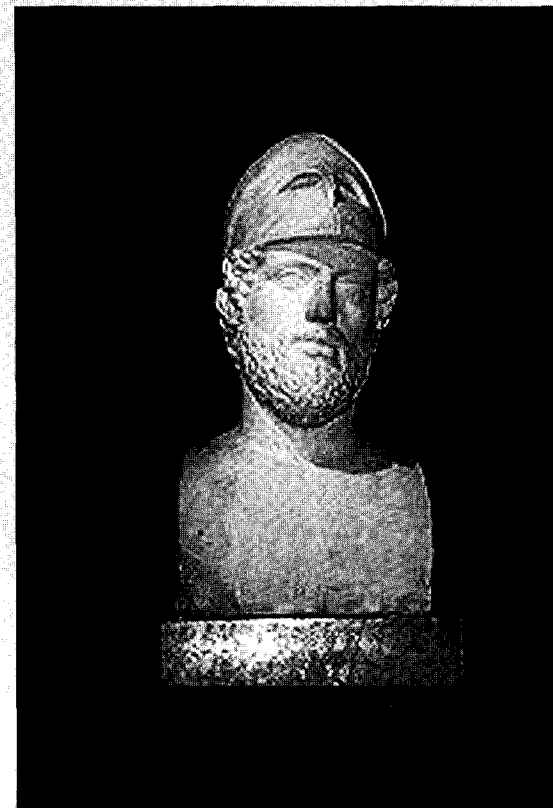

foto: Hans Hordijk / HH

de voors en tegens uitgebreid aan bod zijn gekomen. Democratisch leiderschap berust op een oordeel in plaats van op een vooroordeel. Er wordt een duidelijke keuze gemaakt (voor of tegen de euro, voor of tegen de uitbreiding van de Europese Unie, voor of tegen een bepaald regime van orgaandonatie) maar pas op het juiste moment: na discussie in plaats van ter vermijding van discussie.

CICERO Democratisch leiderschap vereist een communicatieve instelling, dat moge duidelijk zijn. Ons rolmodel is dan niet Blair – de retoricus die zich laat leiden door zijn tektschrijvers en *spin doctors* – maar Pericles of Cicero. Pericles en Cicero slaagden er op hun beste momenten in om in de debatten in de volksvergadering of de senaat met opposenten die nauwelijks voor hen onderdeden in talent, de beslissende argumenten te vinden die de aanwezige burgers tot een gezamenlijk politiek oordeel brachten. Hun

leiderschap bestond eruit dat zij door het debat met anderen aan te gaan de kracht en de inspiratie vonden om precies datgene te zeggen wat achteraf beslissend blijkt te zijn. Zo kon Cicero tirannieke leiders ter verantwoording roepen en ook als hij hun macht niet kon temmen in elk geval

---

Ons rolmodel is niet Blair maar Pericles of Cicero

---

het voorbeeld vestigen waar latere critici van tiranniek gezag bij konden aansluiten. Zo kon Pericles in zijn grafrede voor in de strijd gevallen burgers de normen en waarden van de Atheense democratie gezaghebbend definiëren.

De democratische redenaar die in de uitwisseling van

argumenten met andere democratische redenaars leiderschapskwaliteiten toont, kan dit leiderschap het beste ontwikkelen in de context van het republikeinse burgerschap. Er moet dan sprake zijn van een republikeinse politieke orde, een ordening waarin iedereen in de eerste plaats burger is. Burgerschap is het primaire politieke ambt: de burger ziet het als een eer om zich in te zetten voor het welzijn van de gemeenschap. Burger is iemand die beurtelings regeert en geregeerd wordt, iemand die betrokken is bij de wetgeving, iemand die bereid en in staat is te zoeken naar het algemeen belang. Die houding van burgerschap maakt iemand pas tot een politicus. De rolverdeling van het politieke theater (politicus, bestuurder, ambtenaar, staatshoofd et cetera) is secundair; iedere speler is in de eerste plaats burger.

Ook als de democratie feitelijk ver afstaat van deze denkbeeldige republikeinse ordening, is republikeins burgerschap een belangrijk ideaal. Want door uit te gaan van burgerschap als het primaire politieke ambt, komen ook de deugden van democratisch politiek leiderschap in beeld. Een republikeinse leider moet over allerlei kwaliteiten beschikken die naar voren komen en aangescherpt worden in de communicatie en interactie met anderen. Een republikeinse leider neemt niet alleen verantwoordelijkheid, maar legt ook verantwoording af. De strategie om het politieke doel te bereiken is nooit zaligmakend en er wordt niet geheimzinnig over gedaan. De republikeinse leider is goed in het verwoorden van een standpunt, maar kan zich ook ver-

plaatsen in andere gezichtspunten. Een dergelijke leider ziet luisteren als een deugd. De republikeinse bestuurder opereert responsief: competent, consequent en luisterend.

Kan dit idee van republikeins leiderschap enig houvast geven bij praktische problemen? De *great communicator* die op zijn falende beleid dreigt te worden afgerekend, moet zich niet beschouwen als een generaal die wel de slag maar niet de oorlog verloren heeft. Zo'n politicus kan zich beter

---

Een minister dient zich niet achter een adviseur te verschuilen.

---

spiegelen aan redenaars die tegenspraak gebruiken om hun visie helderder te articuleren en kan leiderschap tonen door de kunst van het luisteren te beoefenen. De minister die erover denkt een wetgevingsproject aan de hoede van adviseurs over te laten, moet zich niet zien als de man of vrouw die op de achtergrond aan alle touwtjes trekt. Een republikeins perspectief vereist juist dat de minister zich niet achter de adviseur verschuilt en openlijk in onderhandeling treedt met vertolkers van alle betrokken belangen. Responsiviteit is dan een grote politieke deugd. Democratisch politiek leiderschap is wel degelijk mogelijk.

*

[advertenties]

f 4,90 KORTING voor de lezers van *De Helling*

TEGEN INLEVERING VAN
DEZE BON BIJ DE
BOEKHANDEL ONTVANGT U

*Voorbij de
onschuld*
van Baukje Prins

Voor de prijs van f 35,- in plaats van f 39,90

Deze aanbieding geldt van 20 december 2000 tot 1 februari 2001

ISBN 90 5515 1998
ACTIENUMMER 467-30657
UITGEVERIJ VAN GENNEP, AMSTERDAM

voor het **andere** boek

Oudegracht 65, 3511 AD Utrecht, Nederland
Tel: (030) 231 71 89, Fax: (030) 231 19 22
E-mail: rooierat@rooierat.nl, Internet: www.rooierat.nl

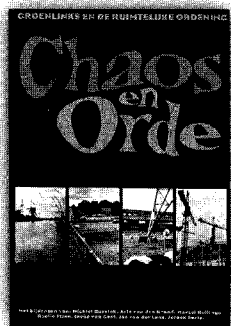
NIEUW VERSCHENEN

Conflictpreventie

In oktober is tijdens een debat de nota *Met alle geweld voorkomen: Beleidsvoorstellen voor conflictpreventie* aangeboden aan minister Herfkens van Ontwikkelingssamenwerking en Max van der Stoel, OVSE Hoge commissaris inzake nationale minderheden. In de nota geeft GroenLinks haar visie op conflictpreventie. Dat dient cruciaal onderdeel te zijn van het Nederlandse buitenlandbeleid. Naar aanleiding van de Kosovo-crisis van 1999 constateerde het congres van GroenLinks dat er behoefte was aan een nadere plaatsbepaling rond het begrip 'conflictpreventie'. De bittere praktijk van de oorlog op de Balkan maakte nog eens duidelijk dat – kritisch – instemmen met het gebruik van militair geweld nadelen heeft.

De nota is het resultaat van een samenwerkingsproject van partijbestuur, Wetenschappelijk Bureau, Eerste- en Tweede-Kamerfractie en de Eurofractie van GroenLinks. Ter voorbereiding van de nota zijn een reeks expertmeetings georganiseerd en vele gesprekken gevoerd met ambtenaren, deskundigen en ngo's. Duidelijk werd dat er in Nederland een breed draagvlak bestaat voor meer nadruk op conflictpreventie. Men acht het noodzakelijk dat de politiek hierover meer nadenkt en concreet werk van maakt. Met de nota is daartoe door GroenLinks een aanzet gegeven.

De nota (33 pagina's) is te downloaden via www.groenlinks.nl

Chaos en Orde

"We zijn misschien nog niet gewend om zo te denken, maar voor West-Nederland is misschien wel de hamvraag: wat doen we met onze rijkdom? Hoe kunnen we die aanwenden voor een duurzame en kwalitatieve verbetering van het landschap? Hier ligt voor GroenLinks de uitdaging." Aldus Jeroen Saris in de publicatie *Chaos en orde*.

Het Nederlandse landschap verrommelt in een hoog tempo. Velen vrezen dat het hele land straks is volgebouwd met asfalt, blik en beton. Als alle ruimteclaims gehonoreerd worden dan is een dertiende provincie nodig om daar plaats voor te maken. Het ruimtelijk beleid hobbelt lusteloos achter de ontwikkelingen aan. Voorafgaand aan het uitkomen van de vijfde nota ruimtelijke ordening verschijnt deze nieuwste WB-publicatie. In de bundel wordt teruggekeken op de ontwikkelingen van de afgelopen jaren en bevat tevens een kritische analyse van de tegenstrijdigheden in het GroenLinkse gedachtegoed. Dat leidt tot nieuwe perspectieven en concrete voorstellen voor de inrichting van Nederland.

Aan de orde komen onder meer de ICT en de gevolgen voor de mobiliteit, de Randstad als metropool, het slechte huwelijk tussen de auto en de ruimtelijke ordening, boeren als landschapsbeheerders en een pleidooi voor grondpolitiek.

Aan de bundel is meegewerkt door Michiel Bussink, Arie van den Brand, Marcel Bullinga, Boelie Elzen, Ineke van Gent, Jos van der Lans en Jeroen Saris.

Prijs 19,50. Te bestellen op het landelijk bureau 030 2399900. E-mail: info@groenlinks.nl

PUBLICATIES

Multicultureel: Menging of verzuiling

Anneloes Berns

Wat kan mensen in een multiculturele samenleving binden? In hoeverre moet menging of juist verzuiling gestimuleerd worden? Voor een antwoord op deze vragen deed Anneloes Berns een literatuuronderzoek naar de begrippen integratie en sociale cohesie.

Werkboek, 40 pag. fl. 7,50

Regeringsverantwoordelijkheid

Samenstelling: Thomas Schillemans

Her en der wordt gespeculeerd over de mogelijkheden en moeilijkheden voor GroenLinks als regeringspartij. De ervaringen in vijf Europese landen laten zien wat de kansen en obstakels zijn. In deze leesmap zijn tien belangwekkende artikelen over dit onderwerp bijeen gebracht. Gratis (42 p.).

Het Pluche

Jelle van der Meer

Vijf portretten van gemeenten waar GroenLinks meebestuurde; plus een concluderend slothoofdstuk. fl. 15,- (1999, 56 p.)

Lokaal jeugdbeleid

Samenstelling: Gerrit Pas

Verslag van een bijeenkomst over preventief jeugdbeleid en de regierol van de gemeente. Met inleidingen, tips voor raadsleden, literatuursuggesties en een stappenplan voor jeugdparticipatie. fl. 7,50 (1999, 50 pag.)

Een toekomst in aanbouw

Paul de Beer, Jacobus Delwaide, Caroline van Dullemen, Jan Willem Duyvendak, Herman van Gunsteren, Lucas Reijnders en Paul Rosenmöller

Zeven essays gemaakt voor het laatste politiek programma van GroenLinks. fl. 15,- (boek, 1997, 80 pag.)

KERNGEGEVENS

Medewerkers:

Caroline van Dullemen (hoofd), Gerrit Pas, Thomas Schillemans, Willem Verhaak (verkiezingsprogramma), Jelle van der Meer (hoofdredactie 'de Helling')

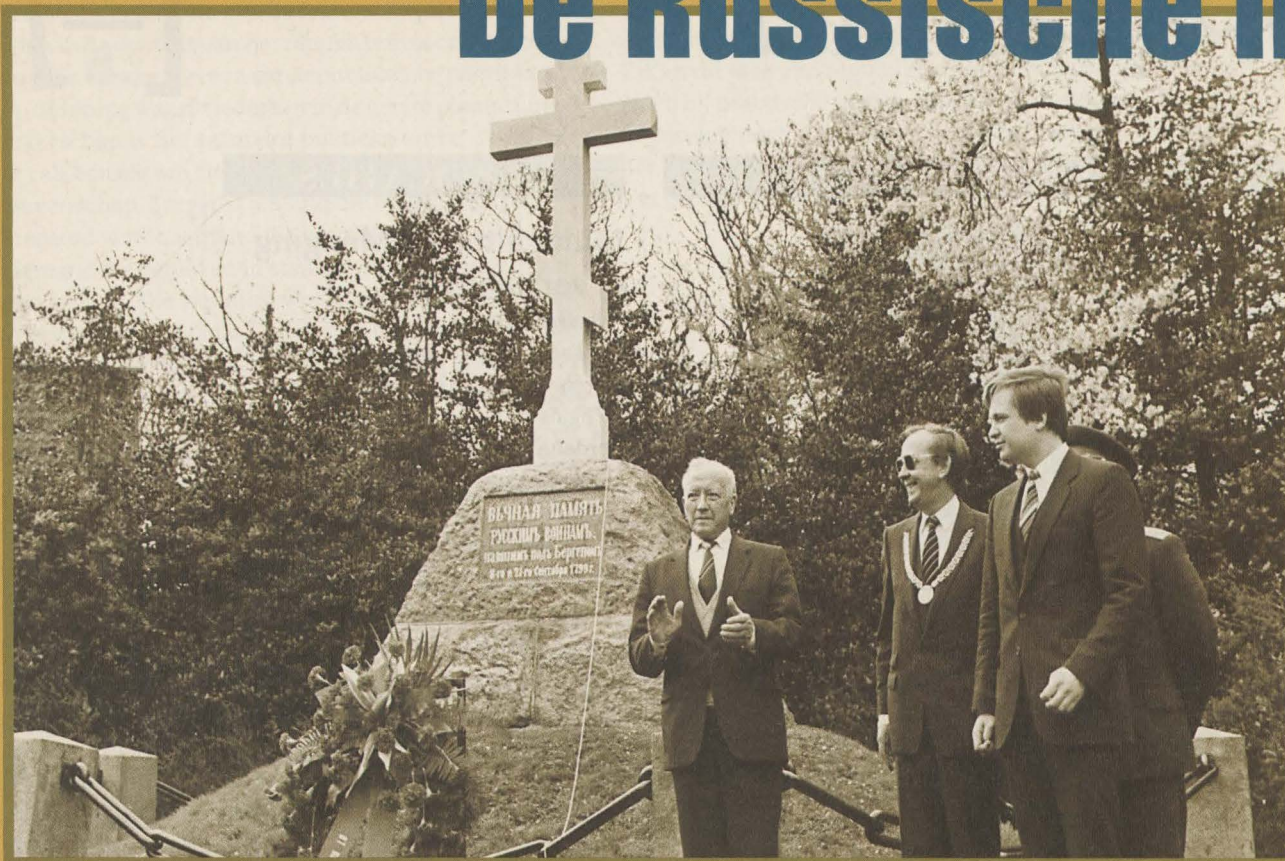
Bestuur:

Jeroen Saris (voorzitter), Pascale Georgopoulou, Willibrord de Graaf, Jos van der Lans, Tineke van der Schoor, Hans Schraven, Kees Vendrik, Marinus Verhagen.

WETENSCHAPPELIJK BUREAU GROENLINKS

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-2399900

De Russische inval

“De Generaal heeft my gechargeerd, en het is my tot een waar genoegen, u lieden te informeerden, dat de Vyand in retraite is; op dit oogenblik zelfs, geloof ik, dat de onzen reeds in Alkmaar zyn binnen gerukt. De grootste desorde heerscht onder de Vyandelijke, voornamelijk Russische Troupes; men zegt zelfs, dat zy in de Opstand, die algemeen is, hunne Chefs vermoorden.” Zo proclameerde het hoofdkwartier van het Franse en Bataafse leger op 8 oktober 1799 over de grote slag die op dat moment geleverd werd in de Noord-Hollandse duinen. Uiteindelijk werd de inval van Engelse en Russische troepen tot stilstand gebracht. Spannende tijden voor de jonge Bataafse Republiek. Al jaren was het onrustig. Nog voor de Franse revolutie beleefde de Nederlandse Republiek grote conflicten tussen patriotten, regenten en de orangisten. Een van de hoogtepunten was de aanhouding van de gemalin van stadhouder Willem V bij Goejanvervellesluis, waarna haar broer, de Pruisische koning Frederik Wilhelm II, met 26.000 soldaten te hulp schoot en de patriotten verdreef. In 1795 heroverden de patriotten echter de macht en vestigden een revolutionair bewind, de Bataafse republiek, met steun van de Fransen die in de winter van 1794-95 de republiek bezetten.

Andere landen ondernamen verscheidene pogingen om de Franse hegemonie te breken. In 1798 werd onder Engelse leiding een bonte coalitie gesloten door Engelsen, Oostenrijkers, het Ottomaanse rijk, Napels, Portugal en Rusland, die Frankrijk op drie plekken wilde aanvallen. De landing in Noord-Holland had onder meer tot doel de vloot in Den Helder te veroveren. Van de lokale bevolking werd veel verwacht. Nederlandse spionnen berichtten aan de Engelsen dat het land sidderde “van nauw onderdrukte opstandigheid”. Aanvankelijk leek het optimisme over de expeditie te worden bevestigd. Vrijwel zonder slag of genomen. Daarna liep de campagne minder vlot. Zo opgetogen was de lokale bevolking niet over de inval. Zeker niet over de Russische legers die bij gebrek aan eigen voorraden – volgens Engelse commandanten waren de veekoeken voor de Engelse paarden beter dan het Russische soldatenvoedsel – de dorpen plunderden. Voor de lokale bevolking waren zij eerder bezetters dan bevrijders. Hoewel ook over de Fransen veelvuldig geklaagd werd, betekende de inkwartiering van de eigen Bataafse en Franse troepen een bron van inkomsten omdat per ingekwartierde soldaat een vergoeding werd uitgekeerd. Zo

sterk werd niet terugverlangd naar een terugkeer van de Stadhouders. Dat bleek ook in Enschede waar erfprins Willem Frederik van Oranje de Republiek binnenviel met een klein legertje, maar binnen de kortste keren weer het land werd uit gedreven. Vanuit Den Helder trokken de Engelsen en Russen op richting Amsterdam. In totaal circa 35.000 manschappen stuitten op zo'n 25.000 Franse en Bataafse soldaten. Binnen een maand volgden drie grote veldslagen, bij Bergen en bij Castricum, waar in totaal ongeveer 15.000 soldaten sneuvelden. Vooral Russen. Na onderhandeling trokken Engeland en Rusland hun troepen terug. Een permanente tentoonstelling in het stadsmuseum van Bergen en een wonderlijk kruis aan de rand zijn de sporen die aan deze bloedige periode herinneren. Het kruis is geen Nederlands initiatief maar een monument op verzoek van een Russische gezant in 1899. In 1901 werd de begraafplaats door Russische Orthodoxe priesters ingewijd. De grond werd geschonken aan de Russische tsaar. Een bescheiden stukje Rusland in Noord Holland. Niet groot genoeg om alle doden soldaten in te begraven.

Ivo Kuypers, foto: Studio Wick Natziijl